

Alec Nove

Teori för en möjlig socialism

Svensk utgåva: *Röda Bokförlaget 1985*

Översättning: *Gunnar Sandin*

Innehåll

Förord till den svenska utgåvan	1
Förord.....	10
Inledning: Varför socialism?.....	13
Kapitel 1 – Arvet från Marx.....	20
Kapitel 2 – Socialismen och de sovjetiska erfarenheterna.....	69
Kapitel 3 – Reformmodeller: Ungern, Jugoslavien, Polen, Kina.....	111
Kapitel 4 – Övergången.....	141
Kapitel 5 – En möjlig socialism.....	180
Bilaga 1: Om motsättningar	210
Bilaga 2: Två slags kritik	212
Bilaga 3: En anmärkning om utopin	217

Redaktionell kommentar

De idéer om ”marknadssocialism” som A. Nove utvecklar i denna bok var kontroversiella bland marxister och föranledde en hel del kritiska kommentarer och debattinlägg (bl a ett meningsutbyte mellan Ernest Mandel och Nove). Vi kommer att publicera en del av dessa inlägg, samt även en del andra texter som berör samma problemställningar. De som vi hittills har publicerat är följande:

[Ernest Mandel: Till försvar för den socialistiska planeringen](#)

[Roland Lew: En genomförbar socialism?](#)

Se även [Plan mot marknad: Ekonomi och politik under övergången från kapitalism till kommunism](#) som inte är en polemik mot enbart Noves uppfattningar.

Red

Ett samhälle från vilket rättvisan och moralen är förvisade kan uppenbarligen inte överleva.

Vilfredo Pareto

Det politiska unika med vår egen tid är alltså, att vi har levat och lever med en desperat politisk och social olust, samtidigt som de desperata revolutionära botemedel som en gång tänktes avhjälpa den har blivit *utlevade*.

Alvin W Gouldner

Förord till den svenska utgåvan

Originalalets titel på denna bok är *The Economics of Feasible Socialism*. Feasible går tillbaka på franskans *faissable* vars grundbetydelse är möjlig att göra. Huvudbetydelsen i engelskans *feasible* är *utförbar* eller *förverkligingsbar* men med bibetydelsen *möjlig*. Men det är olämpligt att översätta titeln till *Den möjliga socialismens ekonomi* eftersom vi på svenska använder ordet *möjlig* i sammanhang där en engelskspråkig inte använder *feasible*. *Det är möjligt*, säger vi, även om sannolikheten är liten. I ett sådant sammanhang använder en engelskspråkig t ex *possible*. En ordagrann översättning skulle då bli *Den förverkligingsbara socialismens ekonomi*. Av uppenbara skäl har förlaget valt att ge boken en annan titel på svenska.

Men det är värt att ha den någorlunda ordagranna översättningen i minnet – trots dess otymplighet – när man läser boken. Den sammanfattar bokens huvudtema. För Gustaf III kanske fäsabel skulle vara begripligt. Men socialism skulle vara ett obegripligt ord för honom.

Ordet socialism började användas på 1820-talet som en beteckning på en samhällsform där naturresurser och produktionsmedel skulle vara kollektivt ägda och fördelningen skulle vara jämn. I takt med industrikapitalismens tillväxt och spridning fick socialism alltmera betydelsen kapitalism negerad – i stället för privat ägande, kollektivt ägande, i stället för vinstorienterad marknadshushållning, behovsorienterad planhushållning. Nove vill få läsaren att inse att socialism i denna betydelse är omöjlig. Man skulle här kunna använda Hegels berömda dialektiska schema tes–antites –syntes, där tesen (kapitalism) framkallar sin motsats (socialism = kapitalism negerad) varefter tesen och antitesen förenas i en syntes (förverkligingsbar socialism). I syntesen finns det enligt Hegel element från såväl tes som antites kvar fast på en högre nivå – upphävda men ändå bevarade. Den förverkligingsbara socialismen har en hel del marknadsrelationer begränsade av en övergripande planering delvis av ramkaraktär. Nu skulle väl Nove ha en del att invända mot detta hegelska schema (och det med rätta) men som illustration till bokens tema fungera det enligt min mening.

Noves argumentering för sin ståndpunkt är på sina håll så övertygande att man kan undra över varför man fortfarande kan möta så många naiva uppfattningar om hur ett socialistiskt samhälle kan tänkas fungera. Jag skall försöka ge en skiss till svar (förmätet nog; men det är en skiss). Dessutom skall jag ta upp något om Marx, Sovjetunionens ekonomiska historia samt Sovjets ekonomiska system i förhoppning att läsningen av boken skall underlättas.

Det fanns under tidigt 1800-tal framför allt i Frankrike några tänkare som utarbetade ritningar för socialistiska samhällen. De tänkte sig att genom faktiskt bygga dessa samhällen så skulle genom det goda exemplet alla bli övertygade om livsformens förträfflighet och därför ansluta sig. Detta fann t ex Marx och Engels vara utopiskt – därav beteckningen utopiska socialister. Själva strävade Engels och framför allt Marx att utveckla en vetenskaplig teori om kapitalismen och dess fundament för att vägleda den revolutionära kraft de såg i det växande industriproletariatet. Deras ”vetenskapliga socialism” handlar således inte om hur socialismen skall se ut utan om vägen dit. Att sedan beteckningen ”vetenskaplig socialism” också använts för att legitimera diverse företeelser i t ex Sovjetunionen är ju ett öde som drabbar många begrepp som fått en spridning.

Marx' huvudarbete, *Kapitalet*, ägnas bl a åt att teckna det kapitalistiska samhällets politiska fundament (se Dahlkvist (1978)). Genom att vidareutveckla den engelske liberalen Ricardos värdeteori lyckades Marx visa att det kapitalistiska samhället grundar sig på utsugning av arbetare precis som det feodala samhället byggde på utsugning av bönder. Tankegången är i korthet: Vi tänker oss ett modellsamhälle med enbart arbetare och kapitalister. De senare köper produktionsmedel och arbetskraft med vilkas hjälp varor produceras. Alla är fria att ingå kontrakt. Grundbulten är att slutproduktens ägare är ägaren av produktionsmedlen (=kapitalisten). Detta förhållande är inte "naturligt" utan baserar sig på historiskt framvuxna juridiska regler. Antag nu att vi mäter alla varors värde i termer av arbetstid. Vi mäter även arbetskraftens värde i arbetstid: Den mängd arbete det går åt för att producera konsumtionsmedel för en arbetare (kan överstiga existensminimum). Antag att denna mängd arbete är 4 timmar per dag medan arbetskontrakten stipulerar 8 timmars arbete per dag. 4 timmars arbetsresultat hamnar alltså hos kapitalisten! Utsugningen finns men syns inte – den döljs av rättsreglerna.

Detta är oerhört elegant och sofistikerat. Om läsaren inte hängde med och begrep det ovanstående är hon/han inte ensam. Jag erkänner gärna att det tog lång tid innan jag fattade schäsen.

Den höga abstraktionsnivån har medfört att Marx' definition av utsugning har avfärdats som felaktig. Den är inte det, rent logiskt. Engels ville förmå Marx att från början klargöra hur han från vardagens priser och löner destillerade fram arbetsvärdena (ett brev om detta finns i utdrag i Marx (1969) s 683) men Marx avfärdar propån med att det kommer senare (a a s 684) vilket det i och för sig gjorde – 27 år senare och 11 år efter Marx' död.

Inte mindre problematiskt är att definitionen av arbetsvärde inom marxistisk vänster börjar leva sitt eget liv och få karaktären av evig sanning som gäller oberoende av tid, rum och samhällssystem. Nove ägnar en hel del utrymme i del 1 åt att påpeka att vad man än kan säga om den marxiska arbetsvärdeläran – inte kan den utgöra fundamentet i en förvaltningsekonomi för ett socialistisk samhälle.

Marx var som sagt huvudsakligen sysselsatt med att studera kapitalismen, dess motsättningar och utveckling. Men här och var hade han lite spekulationer om hur ett framtida socialistiskt samhälle skulle te sig (Nove citerar en del) även om Marx också på något ställe säger sig vara ointresserad "jag gör inte recept för framtidens soppkök". När han gör diverse uttalanden om socialismen är han starkt präglad av traditionen från de utopiska socialisterna vilka i sin tur delvis var inspirerade av Rousseau och hans begrepp allmänvilja.

En vanlig tankefigur hos Rousseau m fl senare tänkare är att människan av naturen är god och att ondskan kan härledas från att mänskligheten är uppdelad i stånd och klasser. I ett klasslöst samhälle kommer då människans godhet och solidaritet till sin rätt; majoritetsbeslut av fria individer kommer att uttrycka allmänviljan, därför accepteras och följs besluten av minoriteter. Åsiktsskillnader är ändå små och framför allt obundna av gruppintressen.

En annan tankefigur hos Marx och en del andra är att produktivkrafterna kommer att bli så utvecklade att produktionen räcker för att fylla alla människors behov, vilket medför en ytterligare reducering av konfliktnivån.

Nove är starkt kritisk till dessa tankefigurer. De är präglade av 1700-talets upplysningsfilosofi och 1800-talets starka tro på vetenskapens möjligheter att entydigt förklara såväl natur som samhälle. Bilden av människan är i dag betydligt mer splittrad och fysikerna är mycket medvetna om att det som är sanning i dag kan kullkastas i morgon.

Att en "ny människa" eller rent av "socialistisk människa" kommer att uppstå bara samhällsstrukturen ändras är det väl få som tror i dag. Ivar Lo-Johansson skrev på 1950-talet

ett antal självbiografiska berättelser där han ibland driver med den unge Ivar Lo:s och hans samtids uppfattningar. Boken "Författaren" inleds så här:

Jag gick och drev längs huvudgatan till den stora Stockholmsutställningen 1930. Det var sommar och dirrande hett. Det nya decenniets sol sken på min hjässa. En helt ny stad av stål, glas och betong var rest på slätten där det förut varit ett tomrum. Hus, restauranger och musikläktare liknade fåglar, som lyfte med stela vingar. Runtom i massan talades det om den nya arkitekturen som skulle föda den nya livskänslan. Ett dörrhandtag, ett perspektivfönster, en saklig möbel skulle på kort tid påverka den familj som bodde i huset så att dess känslor och tankar blev öppna, genomskinligt klara. Utställningshallarnas blanka maskinlemmar krävde en ny poesi. Den höga stålmasten på utställningsområdet reste sig som en signal, som en ilning av lycka mot kallblå luft. Den funktionalistiska eran hade blåsts in. Den nya tidens stil var just avskrapningen av stilar. Dess nakna språk hette fakta. Jag översatte direkt arkitekturens språk till litteraturens. Jag gick och såg mig omkring efter den nya människan...

Hur jag än sökte, såg jag ingenstans den nya människan."

(Lo-Johansson (1957))

Utopia betyder Ingenstans!

Det finns drag i 1800-talets ekonomi som delvis kan förklara den optimism som bl a Marx och Engels hyste om planeringens möjligheter. Produktionen var inte så komplicerad. Maskiner gjordes mest för hand. Men för drygt 100 år sedan (då Marx och Engels var gamla) skedde ett genombrott: Maskiner började att tillverkas med hjälp av maskiner vilket ledde till en efter hand mer omfattande mekanisering av alltfler produktionsområden. En del forskare kallar denna epok för den andra industriella revolutionen. Följden av en alltmer komplicerad produktionsapparat är att samordning via planering blir allt svårare, ja rent av omöjlig. Marx insåg en del av den ökade komplexitetens effekter – för det kapitalistiska samhället: Eftersom de olika delarna i samhällets totala produktionsutrustning blir alltmer beroende av varandra kommer enskilda kapitalisters vinstorienterade beslut att leda till obalanser vilka ibland kan förstärka varandra och spridas så att hela samhällsekonomin hamnar i kris. Denna tanke är grundvalen för en hel radda ansatser till kristeorier hos Marx. (Baumol – en "borgerlig" amerikansk nationalekonom med starkt intresse för Marx (men inte nymarxister) – påstår att alla senare kris- och konjunkturteorier har en föregångare på något ställe hos Marx. (Baumol 1985) På 13 sidor presterar Baumol en av de bästa sammanfattningar jag sett av marxistisk teori.)

Marxistisk teori började spridas i den europeiska arbetarrörelsen mot slutet av 1800-talet. Och i interna konflikter om allehanda ting – väsentliga som triviala – började Marx åberopas som den högsta auktoriteten. Förgudningen av Marx blir ett faktum. För somliga var (och är!) han ofelbar. (För vissa av arbetarrörelsens motståndare fick bilden av honom drag av djävulen.)

Den första bestående revolutionen med socialistiska förtecken inträffade i Ryssland 1917; ett land som i och för sig börjat industrialiseras men industrin utgjorde endast öar i ett bondesamhälle. Revolutionen medförde inbördeskrig. Penningsystemet klappade ihop. Varor och tjänster fördelades på administrativ väg. Systemet brukar kallas krigskommunism. Det var ett djupt impopulärt system särskilt hos bönderna vilka förutsattes lämna ifrån sig en del av sin produktion utan att få något i utbyte – utom löften om att i framtiden slippa godsägare. När krigshändelserna ebbade ut hösten 1920 spred sig småningom missnöjet ytterligare delvis underblåsta av anarkister som motsatte sig att en statsmakt över huvud taget byggts upp. Den tändande gnistan blev Kronstadsrevolten våren 1921. Bolsjevikpartiet lanserade den s k NEP-politiken. (NEP = Nya Ekonomiska Politiken) Denna byggde på marknadsrelationer och en del privat företagsamhet. Bönderna fick vissa garantier för nyttjanderätten till jorden. En del bolsjeviker var säkert besvikna över denna reträtt. Men man hade ännu hoppet kvar att

arbetarklassen i Västeuropa skulle följa deras exempel.

Under kriget och strax därefter etablerades enpartisystemet och friktionsförbudet inom detta; något som socialister i väst har fått svårigheter med. För liberaler är saken enkel: Socialism förutsätter diktatur. Termen ”proletariatets diktatur” hade etablerats under 1800-talet. Men man tänkte sig då att proletariatet skulle vara en majoritet av befolkningen. Och när denna majoritet etablerat sin ordning skulle ganska snart deras allmänvilja accepteras. Rousseau igen. Ryssland kring 1920 hade inte mycket till industriproletariat; många tidigare arbetare fanns i Röda armen och i parti- och statsapparat. Däremot fanns det många bönder.

Bolsjevikerna såg sig som bärare av framtidens samhälle, som den ännu icke existerande industriarbetarmajoritetens representanter. Att i detta läge införa västerländska demokratiska reformer misstänkte man skulle leda till anarki. De andra politiska partier som funnits var av en eller annan anledning borta. De konservativa hade stött motståndarna under inbördeskriget. Mensjevikerna hade regerat sönder sig sommaren 1917. Socialrevolutionärerna var ett landsbygdsparti, löst organiserat, med starka inre konflikter och med delvis terroristiska traditioner. Några av dem mördade den tyske ambassadören för att få i gång kriget mot Tyskland igen efter seperatfreden i Brest-Litovsk 1918! Och, påminner Carr (1970) oss om: Bolsjevikerna var inte ensamma om att diskutera politik med revolvren löst hängande i hölstret. (De andra stater som växte upp på ruinerna av de tsaristiska, habsburgska och osmanska imperierna i östeuropa kom förr eller senare att bli hel- eller halvfascistiska diktaturer med två undantag: Tjeckoslovakien och Finland (låt vara att Finland är något tveksamt). Båda dessa länder hade en högre industrialiseringsgrad än övriga.)

NEP var nog nödvändig. Ideologiskt motiverades den med att man måste bibehålla och utveckla banden mellan arbetare och bönder (symboliserat med hammaren och skäran). Lenin blir sjuk och dör 1924. Nu utbryter en maktkamp i partiet mellan en ”höger” och en ”vänster”. Problemet är: Hur skall man gå vidare och utveckla industriproduktionen. Bucharin hävdar att bönderna måste få ackumulera kapital för att höja produktiviteten i jordbruket. Endast så kunde ett överskott skapas vilket skulle kunna användas till industrialisering. Denna högerståndpunkt kritiserades med argumentet att storbönderna inte godvilligt skulle låta staten disponera ett eventuellt överskott: Tvärtom, de kunde i så fall effektivt blockera alla politiska förslag som gick dem emot. Vänsterståndpunkten, utvecklad av Preobrazjenskij, stödd av Trotskij, hävdade att man omedelbart måste pumpa ut så mycket överskott som möjligt från bönderna. Annars kommer arbetarklassen att överge partiet. (Denna antydda motsättning är ytterst aktuell i många u-länder i dag. God betalning till bönder leder till ökad produktion, men ökad polarisering på landsbygden (t ex Indien). Dålig betalning (för att hålla nere livsmedelspriserna i städerna) leder till att bönderna inte producerar mer än de behöver själva (t ex Tanzania).)

I allt detta blandades en hel del andra motsättningar (t ex om socialism i ett land) och – inte minst viktigt i detta sammanhang – vem var den sanne marxist-leninisten. Lenin skrev mycket. Om abstrakta fenomen som kunskapsteori och om praktiskt-politiska ting. En fingerfärdig debattör kan genom flitigt bläddrande i skrifterna hitta ett passande citat för nästan vad som helst.

För att göra en lång historia kort slutade partikonflikterna med att Stalin lyckades manövrera ut såväl höger som vänster. Hans utläggning av marxismen-leninismen blev den förhärskande och fick snarast karaktären av statsreligion. Denna version är en mycket tillplattad förenkling. Även de mest abstrakta tankarna hos Marx förefaller vara empiriska sanningar. Jag skulle vilja påstå att relationen mellan Stalin och Marx är ungefär som relationen mellan Luthers lilla katekes och bibeln.

NEP-systemet var bräckligt. Prisrelationerna mellan industrivaror och jordbruksvaror svängde

och därmed realinkomsternas fördelning mellan stad och land. Vad värre var: Mot slutet av 1920-talet blev livsmedelsleveranserna till städerna otillräckliga. Stalin "löste" detta problem genom att organisera räder ut på landsbygden för att konfiskera eventuella "överskott" ur böndernas magasin. Att det ibland blev vårens utsäde som konfiskerades visste kanske inte alla stadsbor. Ett par år senare startade kollektiviseringarna med tvång för att bättre kunna kontrollera att inga överskott av livsmedel blev kvar.

Samtidigt började industrialiseringen med att utan hänsyn till kostnader bygga upp en tung industri. På 1930-talet börjar en planeringsapparat att ta form; en apparat som till stora delar finns än i dag och vars problematiska inslag alla partiledare från Chrusjtjov och framöver försökt att reformera bort utan att lyckas. Den nyligen avslutade sovjetiska partikongressen (1986) innebär så vitt jag kunnat bedöma från spridda tidningsnotiser ingen lösning. Gorbatsjovs recept liknar Brezjnevs från 1976.

Hur ser då planeringssystemet ut och varför blev det som det blev?

Man tänkte sig att bygga en industristruktur "från botten" dvs först tung industri för att tillverka metaller främst stål, därefter maskin- och transportmedelsindustri och sedan konsumtionsvaruindustri. Denna tågordning innebar att såväl arbetare som bönder skulle få vänta ett bra tag innan de fick njuta frukterna av sitt arbete. Alla var inte motiverade, speciellt inte bönderna.

Det operativa planeringssystemet bygger på att fördela produktionen på skilda användningar via administrativa beslut. En ettårsplan för ett företag innehåller uppgifter dels om materiel som skall användas och dels vad som skall produceras uttryckt i kvantitativa termer dvs ton, styck, m², eller annan lämplig sort. Gången i planeringsprocessen är en konventionell budgeteringsprocess men där mycket uttrycks i fysiska enheter. Varje företag anger hur mycket de avser att producera nästa år samt därav betingade behov av råvaror, halvfabrikat, energi osv. Dessa data summeras av överordnade organ ibland i många olika led för att så småningom nå Gosplan, det centrala planeringsorganet. Här vidtar en procedur för att få planerad produktion och planerad användning att stämma.

Man sätter upp materialbalanser för ett antal nyckelprodukter (antalet har skiftat men säg 200). En materialbalans kan illustreras i ett konto.

Materialbalans för produkt X

Tillgångar	Användningar
Produktion i företag A	Åtgång i bransch 1
Produktion i företag B	Åtgång i bransch 2
Osv.	Osv.
Import (ev)	Privat konsumtion
Ingående lager	Export (ev)
	Planerat utgående lager
Summa tillgångar	Summa användning

Det är en ren lyckträff om de båda sidorna i kontot blir lika stora. Å andra sidan blir avvikelserna inte alltför dramatiska; de flesta företag gör ju samma saker år efter år. I regel är produktionen "för liten" i relation till användningssidan. Det finns i så fall två sätt att få balans: a) att öka produktionen och b) att minska användning. a) är problematisk därför att då ökar användningen av insatsvaror varav en del är föremål för central planering d v s ingår i materialbalansen Y, Z osv; materialbalanser som redan är hårt ansträngda. b) är problematisk för då kan – om X är insatsvara i andra branscher – produktionen minska i materialbalans A,

B osv. Det enklaste är att skära ner på sådana användningar som inte slår tillbaka på någon annan materialbalans. Det är då lätt att gissa att det finns tendens till att det är varor avsedda för den privata konsumtionen och tjänsteproduktionen som riskerar att få nedskärningar. (Att den senaste partikongressen sagt att konsumtionen skall prioriteras och att den senaste femårsplanen har ambitiösa mål för konsumtionsvaror är en annan sak – speciellt som planåret snart skall börja eller i värsta fall redan börjat.)

Givetvis försöker planeringsorganen också att få företagen att producera mer vid given insats (eller att använda mindre mängd insatsvaror vid en given produktion). Detta kan leda till en tidsödande förhandlingsprocess. Företagen vet att sådana propåer kommer. Därför försöker man ibland skapa luft i sina äskanden. Å andra sidan misstänker planmyndigheterna att det på sina håll finns gott om luft. Mer eller mindre generella osthyvelkampanjer har varit legio.

Låt oss anta att Gosplan hittar en hygglig balans för sina materialbalanser. Dessa bryts ner. Antag att X var stål. Ingen vill ha stål utan t ex kallvalsad stålplåt 3 mm tjock med korrosions-egenskaper specificerade efter tre karakteristikor, en tøjbarhetsgrad och en hårdhetsgrad. De centrala materialbalanserna ynglar på detta sätt av sig på lägre nivåer för att bli alltmer specificerade. I slutändan når en plan varje företag med uppgift om vad som skall produceras (och vart det skall levereras) vilka insatsvaror man skall få (och varifrån) allt i kvantitativa termer.

Vad är nu viktigast för ett företag att göra? Jo, att uppfylla planens produktionssiffror i kvantitativa termer. Denna produktion är öronmärkt för att ingå som insatsvaror på flera andra ställen i folkhushållet. Om inte leveranserna flödar enligt planerna blir det problem för de som skall använda produkterna. Om det av någon anledning blir produktionsavbrott (som inte går att planera) under planperioden får någon göra omprioriteringar. Någon i detta sammanhang är ett överliggande planeringsorgan, i sista hand Gosplan.

Antag att en mutterfabrik råkar ut för totalhaveri (brand, jordbävning e dyl) och inte kan producera på ett halvår. Gissa i vilken ordning planmyndigheterna fördelar de nu otillräckliga muttertillgångarna: Stålindustri, textilindustri, hushåll. Den läsare som säger att den ovan nämnda ordningen blir den valda harrätt. Om hushållen får färre muttrar blir resultatet att köer framför mutterdiskar sväller men i övrigt påverkas inget väsentligt, ur planernas synpunkt. Om textilfabriken får färre muttrar blir risken för produktionsavbrott större men det drabbar i första hand konfektionsindustrin (och senare hushållen) men knappast några andra industrier. Men ett avbrott i stålindustrin är det sista planerna riskerar. Stål ingår som insatsvara i många olika näringsgrenar direkt och indirekt. Ett produktionsavbrott beroende på mutterbrist kommer att påverka många centrala och viktiga materialbalanser. Alltså får de användningar som har få (textilindustrin) eller inga (hushållen) kopplingar till de centrala materialbalanserna nedskärningar om något händer.

En aspekt av den kvantitativa inriktningen är den ofta dåliga kvaliteten. Visserligen har ett företag rätt att skicka tillbaka komponenter med dålig kvalitet (och då får det producerade företaget inte räkna in leveransen i sin planuppfyllnad). Men kvalitet är sällan frågan om bra eller dåligt utan det kan vara frågan om kvarts- eller halvdåligt. Det företag som skickar tillbaka kvartsdåliga komponenter kan lugnt räkna med att inte få några nya på flera månader. Då minskar lusten att klaga.

Kvantitetens dominans över kvaliteten yttrar sig på många olika områden. Vid nybyggnad kan man mäta byggnadsyta eller -volym. Men reparationer och underhåll av byggnader är svårt att mäta i någon sort, vilket medför att dessa i sig viktiga aktiviteter har svårt att göra sig gällande i planeringen.

Det finns ytterligare en del negativa drag i sovjetekonomin som kan härledas från planeringens kvantitativa inriktning, t ex dålig sortimentbredd, felaktigt sortiment, tunga

produkter då planen uttrycks i vikt o s v.

Ett sätt att mildra dessa effekter är att göra företagens planer mera specificerade. Men då belamras planeringsprocessen av alltför detaljer vilket gör den än mer svåröverskådlig. Dessutom har planerarna inte detaljkunskaper om de enskilda företagens produktionsmöjligheter.

Den väsentliga poängen är att de negativa drag jag tagit upp är en följd av planeringssystemets logik. Man kan då fråga sig varför ett sådant planeringssystem växt fram.

Svaret på frågan får sökas på 1930-talet och uppbyggnadsfasen som ju började med metallurgi. Relationer mellan insatsvaror och produktion är här förhållandevis överskådliga: Att fördela malm och kol på administrativ väg går bra. Det sägs att vid mitten på 1930-talet hade ministern för tung industri, Ordzjonikidze, en direktkopplad telefon till varje företag inom sitt ansvarsområde på sitt skrivbord. Han satt där dagligen och fördelade om resurser och produktion (supande och svärjande – men det är en annan historia). När industristrukturen ”växte till sig” – inte minst efter andra världskriget – började problemen blir alltmer påtagliga och – efter Stalins död – diskuterade. Varje partichef sedan Chrusjtjov har försökt reformera systemet men misslyckats. De har inte vågat sig på att avskaffa den kvantitativa planeringen. Och så länge denna planering finns så kommer problemet att kvarstå hävdar Nove – och jag kan inte se annat än att han har rätt.

Det bör dock observeras att de negativa drag jag berört är tendenser som kan modifieras av andra omständigheter. Ett av reformförsöken i början av 1970-talet gick ut på att skapa speciella mellanorgan vilka dels skulle nöjaktigt kunna hålla sig informerade om de enskilda företagens produktionsmöjligheter, dels skulle vara styrbara uppifrån. Denna typ av reform genomfördes i många östeuropeiska länder. Nove träffade en polsk ekonom som sade att den polska varianten var bättre än DDR:s men att den senare fungerade bättre. Varför? frågade Nove. Jo, därför att polacker är polacker och tyskar är tyskar! Kulturella skillnader kan kanske sätta sina spår men knappast upphäva tendenserna.

Nove hävdar att ettårsplaneringen bör ersättas med någon form av marknadsrelationer och att konkurrens bör råda så att en köpare av insatsvaror själv kan få välja från vilket företag man skall köpa och då kunna ta hänsyn till pris och kvalitet. Detta förslag kan nog få en och annan doktrinär socialist att bokstavligen se rött. Men vad finns det för alternativ? Ettårsplaneringen löser en del samordningsproblem men med många biverkningar som knappast kan glädja någon (utom antisocialister). Man får komma ihåg att om det råder marknadsrelationer företag emellan så är i regel både köpare och säljare experter. Det finns inte mycket utrymme för lurendrejeri.

Leder inte konkurrensen till för hög arbetsintensitet? Jo, det kan tänkas, men har man organisationsfrihet så är detta något för fackföreningar att ta hand om. Vad händer med de anställda i de företag som konkurreras ut och måste läggas ned? Uppkommer inte arbetslöshet vid strukturförändringar betingade av tekniska förändringar? Jo, arbetslöshetsrisker finns. Men med en avancerad ”svensk” arbetsmarknads- och regionalpolitik bör inte mer än en traditionell friktionsarbetslöshet accepteras. (Friktionsarbetslöshet innebär att det kan ta (inte alltför lång) tid innan man hittar ett nytt jobb.)

Nove tänker sig parallellt statliga, löntagarägda samt privata företag där de sistnämnda är små. Man kan invända att i en marknadshushållning kan såväl löntagarägda som privata företag genom tur och skicklighet hitta mycket profitabla nischer vilket då manifesterar sig i inkomst- och förmögenhetsskillnader som kan te sig stötande. För att mildra dessa eventuella effekter föreslår jag ett skattesystem som består av två delar: a) progressiv utgiftsskatt vilket innebär att om någon med höga inkomster vill konsumera på en hög nivå så får hon/han göra det –

men det blir dyrt. Ju högre konsumtion desto högre skatt (t ex om A ökar sin konsumtion från 50 till 60 tusen kr drabbas han av en skatteökning på femtusen kr; om B ökar sin konsumtion från 150 till 160 tusen kr drabbas hon av en skatteökning på 20 tusen kr). b) Närmast konfiskatorisk kvarlåtenskapsskatt (och gåvoskatt) så att ekonomiska resurser inte kan ärvas. Till sammantaget blir dessa skatter en slags progressiv skatt på livstidsinkomsten. (Systemet är förenligt med liberal idétradition och jag har fått det från två brittiska liberaler Kay & King (1980).)

När revolutionen i Ryssland inträffade 1917 hälsades den med entusiasm inom vänstern i väst. Men efterhand spred sig tveksamhet då vänsterpartier inom Ryssland ”löste” politiska konflikter med våld. Tvångskollektiviseringen och senare utrensningarna fick många att ta avstånd. Men kvar i väst fanns det kommunistiska partier anslutna till Komintern. Via denna organisation spreds interna ryska partikonflikter till väst. För de människor som var engagerade i västliga kommunistpartier hade Sovjetunionen och dess kommunistiska parti en enorm auktoritet. De hade ju lyckats! Ibland blir det patetiskt t ex när man i väst försöker imitera drag hos det sovjetiska partiet i förhoppning om att just detta skulle underlätta en socialistisk revolution. Under illegaliteten före 1917 var det ryska partiet organiserat i små celler vilket kanske var naturligt under sådana förhållanden. Men att försöka genomföra samma organisationsform i Sverige på 1920-talet ter sig poänglöst, helst som arbetarrörelsen (och andra folkrörelser) redan utvecklat sina traditioner. Nåja, försöket misslyckades. (Fast på 1970-talet försökte KPML(r) igen!).

Bertil Christiansson, numera avliden, göteborgsk varvsarbetare och mångårig partimedlem sade eftersinnande för ca 10 år sedan när synen på Sovjet var på tal: ”Ja det är märkligt att vi kunde tro så starkt. Hade dom i Moskva sagt att korpen är vit; nog fan hade vi trott det med” (Citerat efter minnet som ju bevars inte är perfekt.)

Efterhand och framför allt under det kalla kriget på 1950-talet kom socialism att identifieras med Sovjet och marxism med Stalins platta utläggningar.

Socialdemokrater som gjorde tappra försök att inom parlamentarismens ramar sätta socialistiska förslag på dagordningen förlorade ofta på detta i val (t ex Sverige kosackvalet 1928, valet 1948). Framgångar har man fått då man lanserat utbyggd socialpolitik inom det kapitalistiska systemets ramar.

Vänsteruppsvinget i mitten på 1960-talet medförde ett betydligt vidgat intresse för socialism och marxism. Marxistisk teori börjar – om än trögt – komma in i diverse kursplaner på universiteten. Men, som Dahlkvist (1986) noterar, man har kvar den gamla inställningen att studera makten inom det kapitalistiska samhället och man funderar över strategier för att överta makten. Men hur en författning skulle se ut – inte ett ord. Och sällan hur produktionen tänkes organiserad såvida man inte återfaller i 1800-talets utopiska drömmar att när väl makten är erövrad så löser sig problemen lätt (Rousseaus allmänvilja).

Vänstern präglas i dag av en viss vilshenhet. Vänstervågen har ebbat ut. Revolutionärer kan inte upptäcka minsta lilla antydning till revolutionär situation i i-länderna. Reformisterna vet av historien att det verkar omöjligt att genomföra några vittsyftande ändringar av det ekonomiska systemet via parlamenten. Tänk bara vilket liv det var när det urvattnade löntagarfondsförslaget antogs. Hur skulle det ha låtit om Meidners ursprungliga förslag på allvar skulle kommit på dagordningen?

Jag hoppas att denna bok blir föremål för studier inom hela vänstern. Nove's skiss till förverkligbar socialism är inte helt oproblematiserad. Boken är sparsam med idéer kring ”vägen till socialismen” – helt avsiktligt – Nove vet inte heller hur den ser ut.

En recensent, Thorleif Herrström i *Zenit* nr 87, är pessimistisk angående bokens möjligheter

att bli läst och diskuterad. Han avslutar sin (huvudsakligen uppskattande) granskning: ”Tyvärr är det väl så att Nove's bok går stick i stäv mot så många av vänsterns traditionella fördomar och förutfattade meningar att han knappast får några stora skaror bakom sig vare sig i Sverige eller Storbritannien.” Jag hoppas att Herrström får fel vilket han säkert inte blir ledsen för. Vem är Alec Nove? Han föddes i Ryssland under första världskriget. Hans föräldrar var mensjeviker som råkade i trubbel med bolsjevikerna. De flyttade till Storbritannien i början av 1920-talet, då Alec var sex år. Han nämner sitt mensjevikiska ursprung i boken vilket fått somliga att sätta denna etikett på honom. I en intervju i *Zenit* nr 87 säger han att beteckningen mensjevik i dag saknar mening. (Förvisso. Att sammanlikna snart sagt alla konflikter inom och mellan vänsterpartier till konflikter inom det ryska socialdemokratiska partiet vid sekelskiftet är en bedrövlig sport.) Efter universitetsexamen och militärtjänst i sex år (andra världskriget) arbetade han på Handelsdepartementet i London där hans kunskaper i ryska och ekonomi kom väl till pass. Från mitten av 1950-talet har han varit forskare och lärare på universitet, först i London sedan i Glasgow.

Han har skrivit en rad böcker om Sovjetunionen och främst om dess ekonomi. *The Soviet Economy* från 1961 var en grundläggande lärobok som kom i flera upplagor varav en översattes till svenska kring 1970. En omarbetad variant är Nove (1977) vilken jag delvis utnyttjat ovan. 1969 kom en bok om Sovjets ekonomiska historia som översattes till svenska 1971. Den är sedan länge slut i bokhandeln men intresserade läsare kan nog hitta den på bibliotek. Den är – försäkrar jag – mycket läsvärd.

Nove är nu pensionerad. Han framstår som the grand old man inom forskningen i väst om sovjetekonomi.

Nove gav mig en högtidsstund framför teve. I slutet av 1960-talet (tror jag) sändes ett program om Sovjet under Chrusjtjov. Deltagare var ett antal kremlologer av konventionellt snitt (alltså sådana ”experter” som studerar enbart parti- och statsledning) samt Nove. Efter en stunds rätt ointressant snack mellan dessa kremlologer fick Nove ordet. Utan att höja rösten, möjligen med en något skärpt diktion, utan att använda nedsättande ord sade han (egentligen): ”Ni, era klantskallar, har inte fattat ett jota genom era s k analyser baserade på vem som står bredvid vem på kremlmuren första maj. Ni har inte sett att under Chrusjtjov vitaliserades såväl fackföreningar som parti (de fanns de facto inte under Stalins senare år), Chrusjtjov försökte reformera ekonomin (i och för sig misslyckat), men hur och varför vet ni lite om”.

Underbart! Och en uppvisning i den högre brittiska akademiska skolan.

Göteborg i april 1986 Carl-Gustaf Ivarsson

Referenser

- Baumol (1985): Kap 40 i Baumol & Blinder: *Economics*. Harcourt, Brace & Jovanovich.
 Carr (1970): *Ryska revolutionen 1917-1923*. Cavefors.
 Dahlkvist (1978): *Att studera Kapitalet*. Cavefors.
 Dahlkvist (1986): Författningen i nyare marxistisk diskussion. Ur *Makten från folket*. Liber.
 Herrström (1985): En möjlig socialism. *Zenit* nr 87.
 Kay & King (1980): *The British Tax System*. Oxford University Press. Lo-Johansson (1957): Författaren. Bonniers.
 Marx (1969; 1867): *Kapitalet*. Första boken. Cavefors.
 Nove (1961): *The Soviet Economy*. Allen & Unwin.
 Nove (1971): *Sovjets ekonomiska utveckling*. Wahlström & Widstrand.
 Nove (1977): *The Soviet Economic System*. Allen & Unwin.
 Nove (1985): Ett samtal med Alec Nove. *Zenit* nr 87.

Förord

Ordet ”socialism” kan förväntas väcka starka känslor: entusiasm, cynism, fientlighet. Socialismen är vägen till ett rättfärdigt samhälle eller till trældom. Den är nästa stadium i en obeveklig historisk process eller en tragisk avvikelse, en återvändsgränd i vilken förledda massor lockas in av makthungliga agitatorer. Min egen inställning kommer att framgå av de följande sidorna. Låt mig klargöra att mitt syfte inte är propagandistiskt i någondera riktningen. Det är att utröna hur en fungerande, möjlig form av socialismen skulle kunna se ut, en som skulle kunna förverkligas inom livstiden för ett redan påtänkt barn. Jag har tillbringat det senaste kvartseket med att studera och försöka förstå de ”socialistiska” länderna i Östeuropa. Som uppfostrad i en socialdemokratisk miljö, som till en mensjevnik som arresterades av bolsjeviker, har jag ärvt en något kritisk syn på den sovjetiska verkligheten: om detta var socialism så skulle jag vilja vara någon annanstans. (Lyckligtvis *var* jag någon annanstans!) Naturligtvis antog inte det sovjetiska systemet den form som det gjorde på grund av ”förräderi”, eller för att Stalins personlighet råkade vara på ett visst sätt. Jag har försökt beskriva hur systemet utvecklades, med särskild hänsyn till den ekonomiska aspekten. Jag har lyssnat till kritiker som kontrasterat den sovjetiska sorten av socialism mot Marx' vision. Att det finns skillnader är uppenbart, men det räcker helt klart inte med att notera dem och sedan kritisera den sovjetiska verkligheten för att den inte stämmer med Marx' eller ens Lenins vision. Tänk om visionen var orealiserbar, motsägelsefull? Är det någon mening med att ”förebrå” Stalin och hans efterträdare för att inte ha åstadkommit något som inte kan åstadkommas i den verkliga världen? Kan de våldsamma överdrifter och brott som de faktiskt begick i den verkliga världen till någon del ha berott på doktrinerna som de anslöt sig till? (Om en lojal marxist protesterar att dessa doktriner var humanistiska, att de inte förutsåg ett despotiskt samhälle eller massförtryck, kan man påminna honom eller henne om vad som hänt i vissa länder med en kristen lära – och att medkristna varit de vanligaste offren!) Som ekonom har jag slagits av det faktum att den centraliserade planeringens funktionella logik alltför väl ”passar in” i den centraliserade despotismens praktik.

Nåväl, men vad är alternativet? Marx kontrasterade den utopiska socialismen mot den vetenskapliga. Av skäl som utvecklas i bokens första del tror jag att Marx' socialism var utopisk. Kan det finnas en ”vetenskaplig socialism”? Inte ”vetenskaplig” i den meningen att det ”vetenskapligt” kan bevisas att det är i den riktningen som historien marscherar, inte heller i form av en planritning över ett perfekt samhälle som vi skulle kalla ”socialistiskt”. Inget perfekt eller optimalt, utan något som rimligen kan väntas fungera med rimlig sannolikhet för att undvika både despoti och outhärdlig ineffektivitet.

Jag känner mig alltmer illa till mods inför dessa sena dagars marxister som ogenerat skyller all världens ondska på ”kapitalismen”, avfärdar de sovjetiska erfarenheterna som irrelevanta och ersätter tankemödor med bilden av en efterrevolutionär värld där det inte skulle finnas några ekonomiska problem alls (eller där de problem som uppstod smidigt skulle handläggas av de ”associerade producenterna”). Jag känner mig heller inte alltför väl till mods inför chicagoskolan, vars tro på den ”fria företagsamheten” tycks helt opåverkad av de byråkratiska jättebolagens framväxt, och vars botemedel mot de aktuella plågorna verkar gynna de rika och strunta i arbetslösheten. Till och med Milton Friedman är att föredra framför de abstrakta modellbyggare vilkas alster fyller facktidningarnas sidor, eftersom han åtminstone förespråkar handling i den verkliga världen (även om jag tror att den handling som han förespråkar är felaktig).

Oväntat finner jag mig citera en amerikansk teolog:

När allt kommer omkring måste vi granska socialismen och får inte låta den bli denna generations fula ord. När allt kommer omkring måste vi ifrågasätta kapitalismen och får inte låta den bli denna

generations heliga ord. När allt kommer omkring måste vi utforska någon blandning av de båda som inte trappas upp till stalinism, men heller inte trappas ner till de vansinniga profiter som tillägnas av de få på bekostnad av de mångas hopp och även liv.¹

Ja, jag vet att profittkvoten har fallit under de senaste åren. Inte heller är det på något sätt klart att de fattiga är fattigare *på grund av* att framgångsrika affärsmän tjänar en massa pengar. Inte desto mindre finner jag den nuvarande förmögenhetsfördelningen stötande, särskilt som den tycks stå i så ringa relation till varje verkligt bidrag till välfärden i urskiljbar mening.

Därför har jag ställt mig några frågor. Vad slags socialism kan man egentligen tänka sig? Skulle en sådan socialism gå fri från defekterna hos sovjetmodellen och andra ”reellt existerande” varianter? Skulle den fungera med rimlig effektivitet och tillgodose medborgarna i deras egenskap av konsumenter och producenter? Eftersom ekonomiska och sociala problem inte kan tänkas bort måste en realistiskt uppfattad socialism ta itu med dem. Det kommer att uppstå motsättningar, det blir spänningar och dispyter. Om det står människorna fritt att välja kan de också välja fel, och det kommer att bli konflikter med val som gjorts av andra.

Boken är upplagd enligt följande. Efter en kort genomgång av varför de socialistiska idéerna och målen måste tas på allvar ger jag mig in i en kritisk granskning av Marx' föreställningar om socialismen, vilka som jag ser det är synnerligen bristfälliga och vilseledande. På detta följer en undersökning av erfarenheterna i Sovjet och en del andra länder som försökt införa ”socialismen”, för att se vilka lärdomar som kan dras. Jag diskuterar där även de lärdomar som vissa kritiker redan har dragit och de alternativ som föreslagits. Efter detta kommer en diskussion om övergångsproblemen: hur kan man gå vidare mot en acceptabel form av socialismen med tanke på de många misstag som kan begås (har begåtts) på vad som antas vara den vägen? Slutligen vågar jag mig på en skiss till ett ekonomiskt system med två kännetecken: att det kan kallas socialistiskt och att det kan fungera inom rimlig tid.

Allt detta kan förefalla enormt ambitiöst. En tysk kollega för vilken jag beskrev mina avsikter log och sade: ”Vad du vill göra är att ersätta *Das Kapital* med *Das Sozial*.” Men så är det inte. Bortsett från mina intellektuella begränsningar skulle den uppgiften kräva en avhandling i flera band. Det enda jag här försöker är att lägga fram idéer som kan diskuteras vidare, som förvisso kräver fortsatt utveckling. Jag hoppas att mina idéer av läsarna inte upplevs som osmälta, men de gör faktiskt inte anspråk på att vara fullständiga.

Jag vill särskilt tacka Wlodimierz Brus, Agota Dezsényi-Gueullette, Michael Ellmann, Radoslav Selucky och Ljubo Sirc som läst åtskilliga avsnitt och kommit med kritiska kommentarer. Jag har dragit nytta av råd från och diskussioner med Dubravko Matko, Xavier Richet, Louis Baslé, Robert Tartarin, Marie Lavigne, Jon Elster, seminarie-deltagare Paris, Amsterdam och Oxford samt flera ungrare som bör förbli anonyma. Ett tack även till mitt Glasgow-universitet för en stimulerande miljö och för tid till studier och resor. Sist men inte minst uppskattar jag Elizabeth Hunters arbete med att dechiffrera min handstil och renskriva texten. Resterande luckor och försyndelser är mitt eget verk

Tillägg till förordet, januari 1984

Förlaget har vänligen gett mig möjlighet att klargöra en eller ett par punkter. De viktigaste rör min egen ideologiska position som, att döma av vissa kritikers kommentarer, kan bli föremål för missförstånd. En del har placerat mig åtskilligt längre ut till vänster än vad jag står. Mitt syfte har inte varit att *förespråka* socialismen utan att företräda socialismen på samma vis som en advokat: jag gör så gott jag kan för min klient utan att nödvändigtvis känna för alla mina argument. Fast utan en viss sympati för min ”klients” sak skulle jag inte ha åtagit mig fallet.

¹ Robert McAfee Brown, *Theological Implications of the Arms Race*, odaterad, troligen 1961.

Det har påpekats att det finns en vid klyfta i mitt resonemang. Kapitel 4, med rubriken "Övergången", är fyllt av varningar för extrema åtgärder, och detta återspeglar verkligen min egen sympati för moderation. Men hur ska man då komma vidare till socialismen i kapitel 5? Klyftan är verkligen vid. Orsaken: jag har faktiskt ingen idé om hur den ska överbryggas!

I många länder återuppstår en "ny höger" och antisocialismen är populär hos väljarna. Det är uppenbart att en demokratisk socialism kan tänkas endast under förutsättningen att en majoritet av befolkningen önskar den. För närvarande gör de det inte, trots lågkonjunktur och arbetslöshet. En slutsats skulle vara att endast ett fullständigare sammanbrott för den bestående ordningen skulle kunna övertyga medborgarna om behovet att acceptera ett i grunden annorlunda alternativ. Ett sådant totalt sammanbrott är *verkligen* inte önskvärt! (Jag föredrar att tillbringa mina återstående år i frid, och betraktar en afton då jag lyssnar till en av Mozarts stora operor som mer givande än en med diskussion om revolutionen.) Kapitel 5 tecknar vad som för mig tycks vara en möjlig och tolerabel sorts socialism. Om människorna inte vill ha den, så gärna för mig. De har rätt att föredra "det onda som de känner". Ett mer omedelbart bekymmer är det om atomkraftens förintelse, men detta är en annan fråga.

Ett par ytterligare anmärkningar. En polsk kollega har fäst uppmärksamhet vid ett brev från Oskar Lange (till Hayek), där Lange hävdar att fastställandet av priser genom ett centralt planeringsorgan av honom användes "endast som ett metodologiskt knep", att han i själva verket föredrog en "prisbestämning genom marknadsprocessen", och att jag alltså inte helt korrekt har framlagt hans idéer i kapitel 3. Dessutom bör Banko Horvats *Economics of Socialism* upptas bland de här refererade verken.

I en eventuell ny upplaga skulle jag utvidga den alltför korta analysen av Kina genom att fästa uppmärksamhet vid de viktiga jordbruksreformerna ("systemet med hushållsansvar" som i praktiken har upplöst kollektivjordbruken) och de problem som fortfarande möter på vägen mot reformer i industriplaneringen, liksom den mer toleranta attityden till privata småföretag. I Sovjet har Brezjnevs död följts av (eller sammanfallit med) en omläggning i jordbrukspolitiken: de självständiga små arbetsgrupperna fick sin slutliga välsignelse av politbyrån i mars 1983, vilket i viss grad utgör en parallell till den förändrade politiken i Kina. Inom industriplaneringen har tonvikten däremot lagts på disciplin, och de vittomspännande diskussionerna om mer grundläggande planeringsreformer har hittills inte fått något bestämt resultat.

Boken har redan dragit in sin författare i en debatt om hur en framtida socialism kan se ut, och de flesta debatterna har uppvisat en välkommen tendens att förse framtidsvisionen med en dosis realism. Bra. Det var vad jag hoppades på.

Inledning: Varför socialism?

Den här boken handlar om en ”möjlig socialism”. Författaren måste därför deklarerera sina intressen. Varför skriva om det ämnet? Tänker han rikta ett angrepp på socialismen i namn av effektiv resursallokering, paretooptimalitet och den fria företagsamhetens dygder? Och vilken ”socialism” har han i tankarna?

Låt oss för ett ögonblick lämna denna sista och mycket viktiga fråga åt sidan. Ett skäl till att skriva den här boken är just att bidra till definitionen av en socialism som är möjlig, som skulle kunna fungera med rimlig effektivitet (eftersom en socialism som inte fungerar inte kan vara till särskilt stor hjälp för någon). Låt mig lägga några kort på bordet genom att förklara mina motiv och min utgångspunkt. I detta kommer jag att göra några mycket svepande generaliseringar. Läsaren kommer säkert att förlåta mig för att jag inte skriver en lång essä till försvar för varje generell utsaga, och modifierar denna till att passa med alla undantag och inskränkningar som utan tvivel skulle behöva göras.

Först och främst förefaller det mig som om den liberala kapitalismens grundantaganden håller på att mista sin riktighet. En gång i tiden var det verkligen så att fullföljandet av personliga och partiella intressen på det hela taget var sättet att uppnå den bäst tillgängliga approximationen av allmänintresset. Naturligtvis fanns det många undantag som det alltid gör, men den fria marknadens rationalitet tenderade att överväga och föreföll överlägsen varje tänkbart alternativt sätt att inrätta samhället. För Hayek och Friedman tycks det vara så än i dag. Emellertid är det numera åtskilliga faktorer som arbetar mot den liberalt-kapitalistiska modellens effektivitet och rentav bestånd. Många av dem hänger samman med konsekvenserna av *skala och specialisering*. Den polariseringen av samhället till en liten grupp av supermonopolkapitalister och utarmade proletärer som förutsågs av Marx har inte kommit till stånd, och det finns ju en mängd små firmor, samtidigt som stora andelar av storbolagens aktier befinner sig i händerna på pensionsfonder och försäkringsbolag, vilka till övervägande del representerar anhopningar av småsparande. Men med den eftergiften kvarstår faktum att väldiga företag och konglomerat dominerar en hel rad vitala branscher, och att många av småföretagen är starkt beroende av att vara underleverantörer åt jättarna. Det har under de senaste årtiondena utvecklats en del intressanta teorier om de stora företagsledningarnas drivkrafter som ifrågasatt axiom som ”profitmaximering”, men låt oss lämna den aspekten åt sidan. De i sammanhanget viktigaste punkterna är:

- (a) monopolmakt, med dess socioekonomiska konsekvenser,
- (b) utsatthet,
- (c) alienation.

Monopol är naturligtvis nästan alltid något relativt. Det finns vanligen näraliggande substitut, eller något slag av monopsoni eller monopolistisk konkurrens. Det är inte min avsikt att ge mig in i kontroversen om storföretagens relativa effektivitet, deras bidrag till innovationerna och så vidare. Men deras beslut påverkar många tusen människor och kan skapa allvarliga bekymmer för hela orter som de dominerar och som är beroende av dem för sysselsättningen. Deras blotta storlek och distansen till deras högkvarter – i ett annat land vad beträffar de transnationella bolagen – komplicerar relationerna till de anställda och kan leda till skadliga tvister. Ju högre grad av monopolmakt, desto större möjlighet att öka vinsterna på bekostnad av kunden, kvaliteten eller urvalet, ty desto mer minskar betydelsen av att hålla sig väl med kunden (något som alltför lätt förbises av exempelvis dem som försöker utforma kriterier för de nationaliserade brittiska monopolerna). Det lilla antalet jättar och den makt de utövar har lett till en omprövning av den ekonomiska teori som bygger på ett obegränsat antal konkurrerande enheter, en teori om ”företaget” som i värsta fall (med Shubiks ord) inte ser någon

skillnad mellan General Motors och en liten glassbutik. Man har använt sig av spelteori och mycken forskning har gjorts om hur priser faktiskt sätts eller ”administreras”. Joan Robinsons och Chamberlins insikter om den imperfekta konkurrensen har fördjupats. Sida vid sida med matematiskt eleganta och abstrakta modeller om allmän jämvikt har vi fått en växande intresse för konsekvenserna av ökade vinster och det omvända, växande styckekostnader när produktionen sjunker vilket leder till högre (kostnadsbaserade) priser i tider av sjunkande efterfrågan. Monopolmakten har även sina politiska aspekter: både statlig kontroll över monopolen och storbolagens makt över staten.

Det finns också en facklig monopolmakt som har vuxit i takt med ekonomins känslighet för angrepp från grupper som företräder partiella intressen. Vi vet alla att helt små grupper av nyckelarbetare i en komponentfabrik kan orsaka industrin enorma skador. Specialiseringen hos anläggningar och yrken har starkt ökat denna makt. Högersinnade analytiker betonar förståeligt nog den skada som fackföreningarna kan tillfoga produktiviteten, konkurrensförmågan och i sista hand medlemmarnas egen levnadsstandard. I den utsträckning som detta är riktigt är det en ny illustration till den ovan hävdade tesen om att ett fullföljande av partsintressen inte längre är förenligt med allmänintresset, i vissa fall inklusive intresset hos den grupp som driver det partiella intresset. För att inte ordet ”allmänintresse” ska uppröra den ortodoxa vänstern (”Hur är det med klasskampen?”) vill jag genast förklara att ovanstående utsaga förblir giltig även om den inskränks till arbetarklassen som helhet. Det kan förvisso inte på allvar ifrågasättas att upprepade småstrejker och olika fördröjningsknep påverkar produktiviteten negativt, och den socialist är verkligen naiv som inte lyckas notera att det finns ett visst samband mellan produktivitet och reallönenivå. Ja, jag är medveten om att produktiviteten även påverkas av ledningens kvalitet och investeringarnas nivå (och karaktär). Kanske bör det också erkännas att de industriella relationerna inte är något nollsummespel, att när det (som i Västtyskland och Japan) råder industriell fred och finns effektiva företagsledningar så drar både direktörer och arbetare nytta därav. Allt detta är inget argument för ”reformism” utan ett enkelt konstaterande av fakta. Industriella konflikter kan vara ett avsiktligt mål för dem som vill ”krossa fackföreningarna”, och de är förvisso det medvetna målet för revolutionära grupper som vill försvaga och störta det bestående samhället. Men grunddragen i situationen bestäms inte av komplotter från ultrahögern eller ultravänstern. Det sker genom grupper som driver sina krav, sina ”rättvisa anspråk”, kanske utan någon politisk färg, och rubbningen i ekonomin är vanligen följden av vad som anses vara egenintresse, motiverat med det faktum att samhällets grundläggande ideologi går ut på att driva just egennyttan.

Det sker i många västländer en nedbrytning av den traditionella underdånigheten, av viljan att lyda chefen för att han är chef, och bakom det ligger mer än en ökad känsla av trygghet. Inkomstskillnader som förr togs för givna väcker nu harm – och detta kan ske i ett skiktat, kommuniststyrkt land som Polen likaväl som i Italien eller Sverige. Vissa former av olikhet och privilegier är verkligen irrationella eller kan lätt och med fog bli betraktade som sådana.

Jag finner det svårt att gå med på att blotta tillåtelsen åt andra att använda mina pengar eller min jord är en ”produktiv” sysselsättning, i linje med riktigt arbete – även om också företagsledning naturligtvis är arbete och givetvis bör vara effektiv. Varför ska stora rikedomar tillfalla dem som har lyckan att äga mark med oljefyndigheter, eller vilkas förfäder fick jorden i utbyte mot tjänster som de (stundom i sängen) gett en sedan länge död monark? Detta har inget som helst att göra med bidrag till produktionen och välfärden i någon mening, och får det att framstå som mer än dumt med ”återhållsamhet i lönerna” samtidigt som de mycket rika inte behöver arbeta alls. Industriellt ledarskap, direktörsposter i företagen, går alltför ofta till personer med rätt familj, förbindelser och aktier, som inte nödvändigtvis är de effektivaste på de posterna. Åtminstone i Storbritannien åtföljs nedbrytandet av underdånigheten av en

bristande respekt för den högre ledningens kompetens – i vissa fall med fog. Detta kombineras med en känsla av alienation: stora enheter drivs av praktiskt taget okända chefer, arbetets resultat och organisation är inget som rör de anställda. Deras bristande intresse och engagemang kan påverka inte bara tillfredsställelsen i arbetet utan även effektiviteten och produktiviteten. Omvänt har arbetsstolthet, en känsla av prestation och identitet, positiva ekonomiska effekter som alltför ofta ignoreras i de mikroekonomiska läroböckerna. Man behöver bara studera ett land i vilket, av skäl som européer inte så lätt kan förstå, denna effekt tycks ha uppnåtts, nämligen Japan.

Allt detta hänger även samman med inflationen. Mäktiga grupper i samhället begär mer. Detta leder till *överdriven efterfrågan*. De rent monetaristiska ”förklaringarna” av inflationen förefaller märkligt ytliga. Det har naturligtvis alltid funnits personer som velat ha mer – högre lön, fler sociala förmåner, större försvarsutgifter eller vad det nu kan vara. Historien erbjuder många exempel på myntförsämring, alltför stor sedeltryckning med mera. Men det är ju påtagligt att den globala inflationen, som berör länder under högst skiftande politiska partier och regimer eller på varierande utvecklingsnivå, har blivit övergripande, svår att besegra. Det säger sig självt att dessa påtryckningar och krav faktiskt leder till en ökad penningtillgång (Friedman har alltså inte ”fel”, men han analyserar inte de verkliga orsakerna).

Inflationen har effekter på det ekonomiska beteendet som den förvrider långt ur från rationalitetens banor. Ota Sik har hävdat att samhällets investeringar inte bör få vara någon tillfällig konsekvens av kampen om nationalinkomstens fördelning. Det är en av de mindre tillfredsställande dragen i den ”nyricardianska” eller ”sraffamodellen” att, även om det antas att investeringarna helt finansieras från vinsterna, reallönerna ses som ett resultat av klasskampen: det som arbetarna får, får inte kapitalisterna och omvänt. Detta är en sofistikerad version av nollsummesynen och förefaller mig anmärkningsvärt odynamisk: inte ens på medellång sikt kan reallönen stiga särskilt mycket utan investeringar! Tänk er en situation där arbetarna, genom kraftfull klasskamp, reducerar nettovinsten till noll. Det finns då i modellen inga nettovinstinvesteringar och därmed ingen tillväxt, eftersom investeringarna antas vara direkt eller indirekt finansierade ur vinsterna. Under sådana omständigheter kan en ökad produktion av konsumtionsartiklar knappast komma till stånd. Men individer eller grupper ser förståeligt nog endast sitt individ- eller gruppintresse. Det är heller inte fråga om dumhet eller trångsynthet. Det är omöjligt att demonstrera, ätt ett visst segment av ett komplicerat samhälle som kräver mer för egen konsumtion därmed hindrar den tillväxtprocess som skulle kunna bekostas av andra. (Sålunda är det högst begripligt att universitetslärnarnas fackförbund kräver högre löner men samtidigt röstar för lägre skatter, trots att lönerna betalas med skattemedel, eftersom det alltid kan förbrukas mindre på något annat och de egna lönerna blott utgör en bråkdel procent av statsbudgeten.) När människor kräver mer för aktuell konsumtion kan de i praktiken handla mot vad som är bäst för dem själva, men från sin position kan de inte se detta. I en värld där var och en fritt tar vad han eller hon kan ligger det i varje individs eller grupps intresse att driva sin egen snävt definierade sak, eftersom andra gör så. (Vi kanske borde sluta att tala om ”fångens dilemma” och i stället tala om den ”fries”!)

Men samtidigt söker investerarna förståeligt nog undkomma inflationen, skapa ett skydd mot den rådande osäkerheten. Detta leder till en koncentration på det kortsiktiga som återspeglar och återspeglas i de höga räntorna. Det är helt logiskt, som i fallet med de engelska järnvägarnas pensionsfonder, att ”investera” i gamla mästarare och hålla dukarna i ett hemligt bankvalv. Det kan löna sig för den enskilde att hålla sina pengar i Zürich. Så bortsett från frågan om hur mycket som *bör* investeras blir valet mellan investeringsalternativen förvidret, med kort tidshorisont och trygghet som dominerande mål. Det har naturligtvis alltid existerat ett element av risktagande, av tvång att handla trots osäker och ofullständig information, och misstag har gjorts liksom risker har tagits. Men dagens beslutsfattare ställs inför en påtagligt

förvirrad och oklar uppsättning signaler. Det är svårt nog att gissa vad kostnaden för material, arbetskraft och räntor kommer att vara om sex månader, och hur är det då inte med sex år (och så lång tid tar det att bygga en stor fabrik). Allt detta leder till åtminstone misstanken om att rationella investeringsbeslut utgör en remarkabel tillfällighet i stället för att vara det normala resultatet av institutionella och ekonomiska omständigheter.

En annan aspekt av de ”rationella” investeringarna berör deras effekter på sysselsättningen. Det finns i de mer utvecklade länderna en växande fara för att arbetsbesparande innovationer införs i en takt som vida överstiger möjligheterna att skaffa nya jobb, vilket leder till allvarlig, kronisk arbetslöshet – detta vid sidan av och som tillägg till den arbetslöshet som uppstår genom konjunkturcykler och deflationistisk politik. Det finns en tendens till en motsättning mellan arbetsbesparandets lönsamhet på mikroekonomisk nivå och de makroekonomiska och/eller sociala konsekvenserna. Det måste kanske till organiserad jobbdelning med mycket kortare arbetstid, men varken företagen eller fackföreningarna tycks vara i stånd att koncentrera sig på problemen med att anta en sådan strategi. Saker och ting förvärras av möjligheten – eller kanske till och med sannolikheten – av en råvaruknapphet som hindrar produktions-tillväxten. Att nämna detta är inte automatiskt att godta ett domedagsscenario av Romklubbens typ. Men energikrisen tycks bli långvarig, problemen och störningarna bland tredjevärldenproducenterna av råvaror och bränsle kommer med all sannolikhet att fortgå, och vi kan komma att stå inför en mängd oförutsägbara flaskhalsar. Vissa produkter som kakao och järnmalm finns kanske i riklig mängd, men efterfrågan på dem kan komma att begränsas genom produktionssvårigheter och lågkonjunkturer som orsakas av brist på till exempel olja och legeringsmetaller. Den konventionella ekonomiska analysen och de normala marknads-mekanismerna är inte särskilt lämpade för att hantera fysisk knapphet. Detta är otvivelaktigt ett skäl till att central kontroll brukar framtvängas i krigstider. Eller ta ett annat exempel, nämligen nordsjöfisken. Bristen leder till högre priser som stimulerar till ökade ansträngningar att fånga fisk, vilket förvärrar bristen – och så vidare tills det inte finns någon fisk alls. Ökad vinst förutsätts fungera som stimulans till ökad produktion, med den underförstådda förutsättningen att detta inte stöter mot de fysiska gränser som gör en ökad produktion omöjlig. Det är därför som, i fallet med fisken, en statlig reglering är nödvändig. Sådana fall kan bli vanligare i framtiden, som miljöskyddsfrågorna redan har blivit. (Jag bedömer att i till exempel Sovjet knappa resurser har exploaterats på ett slösaktigt sätt, med föroreningar i floderna och luften till följd. Min poäng är att detta beteendemönster ligger helt i linje med ett privat vinstintresse, medan ett socialistiskt planeringssystem åtminstone som *modell* inbegriper att sådant inte sker. Vad som sker i *praktiken* kommer att analyseras senare i boken.)

Allmänt sett bör socialister betona vikten av de externa effekterna, omständigheter där effekter som går utanför en viss transaktion är tillräckligt viktiga för att behöva beaktas. I en viss mening har *varje* handling vissa yttre effekter, men de flesta saknar betydelse och kostnaden för att ta hänsyn till dem skulle bli helt omöjlig. Det finns emellertid en del exempel, erkända av alla skolor och ideologier, där externa effekter har betydelse: negativa effekter som nedsmutsning, förfulning, trängsel, buller, bin som dör av insektsmedel och så vidare, eller positiva effekter som fördelar uppnådda av tredje part, eller samhället som helhet, genom effektiva stadstransporter, pålitlig postservice eller plantering av vackra blommor i grannens trädgård. I vår moderna värld tycks antalet fall där de externa effekterna betyder något vara på väg att öka. Det gör därmed också antalet fall där ett privat eller partiellt intresse kan råka i konflikt med ett mer övergripande.

Om vi återgår till det tidigare exemplet med sysselsättningen och arbetslösheten så ser man detta särskilt tydligt i den så kallade tredje världen. Orsakerna fördunklas ibland av retorik.

Sålunda skylls i många tredjevärlden-länder det faktum att industriinvesteringarna är

arbetskraftsbesparande, trots att det finns ett överflöd på arbetskraft, på de transnationella bolagen. Denna fråga diskuterade jag i en artikel för många år sedan med rubriken ”Den explosiva modellen”.¹ Men problemet beror i själva verket inte på transnationella bolag, imperialister eller utländska investerare. Av ett antal skäl, som det inte finns utrymme att behandla här, är det faktiskt lönsamt att använda modern, arbetsbesparande teknik till och med när de okvalificerade arbetarnas löner är låga. En schaktmaskin sparar till exempel så mycket arbetskraft, att den vore billigare att använda till och med om de arbetare som den ersatte endast fick i lön vad de behövde för att klara livhanken. De inhemska kapitalisterna finner också att det lönar sig att ersätta arbete med kapital, inte bara inom industrin utan också i jordbruket. Modellens ”explosiva” karaktär beror på det faktum att detta, tillsammans med hög befolkningstillväxt, leder till en ökad mängd undersysselsatta eller arbetslösa *marginados*, en källa till social oro och mänskligt elände.

Detta är bara ett problem som uppstår i de underutvecklade länderna, och som gör många av dem benägna att välja vad de tror vara en ”socialistisk” väg. Att detta för många leder in i en katastrofal återvändsgränd ska inte betvivlas, i alla fall inte av mig. Det som emellertid verkar klart är att det finns starka skäl till att den kapitalistiska vägen förkastas. Vissa sammanhänger med traditionella attityder av förkapitalistiskt slag. Sådana var starka i det förrevolutionära Ryssland. Bland aristokrater, intellektuella (oavsett konservativa som Dostojevskij eller radikalt revolutionära som Lenin och Gorkij) och bönder fanns det ett slags ryggmärksreaktion mot västkapitalismens krämaranda. Sålunda påtvingades bönderna föreställningen om privat äganderätt till jorden genom Stolypins reformer 1906-1911, men gjorde sig raskt av med huvuddelen av dem i revolutionens kaos för att återgå till närmast medeltida former av kommunal brukning. Dessa attityder var med bland det som formade den ryska revolutionen. Långt senare har vi i Iran sett ett militant konservativt-traditionalistiskt förkastande av en västinspirerad kapitalistisk utveckling. Man märker, i växande grad, det socialt och politiskt oacceptabla med en snabb samhällsomvandling i det privata vinstintressets namn, där högst imperfekta marknader och en ojämn utveckling tillåter vissa individer att bli verkligt rika medan de mycket fattiga förblir mycket fattiga.

Detta är alltså ett mycket stort ämne där åtskilligt kan sägas på båda sidor. Allt jag på den här punkten vill göra är att notera, att det existerar en utvecklingssocialistisk ideologi, ofta förvirrad och naiv men antikapitalistisk. Kanske kunde, som lord Harris otvivelaktigt skulle hävda, utvecklingen skyndas på om alla länder gick in för den politik som har gett goda resultat i Sydkorea (även om de senaste rapporterna om det politiska förtrycket där inte är precis uppmuntrande). Men det är inte meningsfullare att råda Algeriet att anta Sydkoreas ekonomiska modell än att instruera Storbritannien om att införa arbetsmarknadsrelationer av japansk typ. I alla samhällen måste det finnas ett minimum av samförstånd, godtagande av samhällets politiska och ekonomiska bas. Utan detta råder kaos eller organiserat förtryck, av stalinistiskt eller högermilitaristiskt slag. En ekonomisk utveckling som innebär en snabb strukturförändring skapar inte bara stora möjligheter till (ofta oförtjänta) privatprofiter utan uppväcker också en stark opposition.

Det sägs ibland att privat ägande av produktionsmedlen är en nödvändig förutsättning för politisk demokrati. Kanske. Men det är förvisso ingen tillräcklig förutsättning. Erfarenheten från många (flertalet?) utvecklingsländer tyder på ett omvänt samband: den kapitalistiska utvecklingsvägen kräver ett upprätthållande av ordningen med hjälp av en mäktig förtrycksapparat, en militär- eller enpartiregim. Frågan kan också betraktas från andra hållet. En snabb, nedbrytande strukturförändring skadar många människor, rubbar traditionella livsmönster och innebär ofta uppoffringar. Detta måste ske i namn av något, en princip eller

¹ A Nove, *Review of Development Studies*, oktober 1966.

ideologi. Det är säkert ingen tillfällighet att denna ideologi så ofta är socialistisk till sitt språk, även om också nationalismen är en mäktig kraft. Därför måste vi ta viss hänsyn till ”utvecklingssocialismens” logik (och även dess faror).

Det finns en punkt med mer generell tillämpning. Tvärtemot vad många ekonomer tror ”fungerar inget socialt system som uteslutande bygger på ett nät av fria kontrakt mellan (juridiskt) lika kontraktsparter, där ingen antas vara vägledd av något annat än sitt eget kortsiktiga nyttointresse”. Citatet kommer från Schumpeter² Det kan styrkas med ett liknande från Joan Robinson och jag har redan citerat Pareto i samma anda. Samhällen som *bara* intresserar sig för profit faller i bitar. Korruptionen, i bokstavig och bildlig mening, blomstrar när penningförvärvet blir det viktigaste strävandet, det förhärskande kriteriet på framgång.

Som det kommer att klargöras under läsningens gång är jag medveten om att det mänskliga förvärvsbegäret är en kraft som inte kan ignoreras, och som faktiskt måste stärkas i jakten på effektivitet. Men det behöver knappast stimuleras genom reklam och militant kommersialisering. Det finns något genuint motbjudande i att man kan göra en massa pengar genom att vädja till den minsta gemensamma nämnaren, som i masskommunikationsbranschen där några av de högsta inkomsterna går till programvärdar eller skivpratare. Själva begreppet ”show business” kan knappast undgå att sära var och en som är seriöst engagerad av kultur. Intresset för livskvalitet kolliderar ofta med profitmotivet. Galbraiths ”offentliga nöd” är en konsekvens av att uppmärksamheten koncentreras på kommersiellt meningsfulla aktiviteter, på privat förmögenhet. I min hemstad Glasgow har den utmärkta parkförvaltningen anlagt en förnämlig gångväg utmed en flod och underhåller fina botaniska trädgårdar som är gratis upplåtna åt allmänheten. Det är inte uppenbart att kostnader för sådana ändamål alstrar mindre mänsklig tillfredsställelse än privata utgifter för porrtidningar eller reklam för tvättmedel och deodoranter.

”Socialismen” är tänkt som ett alternativ till ett samhälle som fortfarande i huvudsak bygger på privat ägande och privat profit. Generationer av reformivrare och revolutionärer har sett fram mot en värld där det inte ska råda några stora olikheter i inkomst och förmögenhet, där det gemensamma ägandet dominerar, där den ekonomiska (och politiska) makten är jämnare fördelad, där vanliga människor har större kontroll över sina liv och arbetsvillkor, där en medveten planering för det allmännas bästa i samhället ersätter (åtminstone delvis) marknadens naturkrafter. Jag har på de föregående sidorna försökt att lägga fram suntförnufts-argument för att ta allt detta på allvar, utan att använda de välkända (och tvivelaktiga) fraserna om kapitalismens motsättningar, dess slutliga kris, utsugningen, eländet med mera. Som jag inledningsvis betonade vet jag att det finns motargument. Det system som nu existerar i västvärlden skiljer sig starkt från den *laissez-faire* kapitalism som Marx analyserade. Det sovjetiska systemet skapar många liknande brister och förvrängningar, förutom vissa som är specifika för det, av skäl som kommer att diskuteras senare. Åtminstone en del av det nutida samhällets negativa sidor hänger kanske mer samman med den storskaliga industrialiseringen än med det privata ägandet som sådant. Det finns mycket som är vagt, förvirrat och opraktiskt i socialismens ekonomiska idéer, hämtade från Marx eller ej, och bokens huvuduppgift blir att diskutera och analysera dessa idéer i en kritisk anda. Ja, själva definitionen av ”socialism” skapar allvarliga svårigheter. Man måste erkänna att det är åtskilligt lättare att påpeka fel och brister hos de existerande samhällena än att finna effektiva botemedel, att tänka ut en alternativ modell som faktiskt fungerar. Författare till prosaiska läroböcker kan inskränka sin analys till en ”värld” med perfekt konkurrens, perfekta marknader och perfekt kunskap, där de inledande axiomen och definitionerna eliminerar alla det verkliga livets problem. Socialister har begripligt nog föga tålamod med sådana modeller. De kan i sin tur inte ersätta dem med

² Citerat i W Brus, *Journal of Comparative Economics*, 4 (1980), s 53.

lika orealistiska egna modeller, där, allvetande ”demokratiska” planerare ombesörjer allt som behövs för samhällets bästa, och där de (förutsägbara) svårigheter som dessa planerare ställs inför antas icke existera. Man kan med Peter Wiles säga att perfekt konkurrens och perfekt programmering liknar varandra genom sin perfektion (och är lika i sin brist på realism). Marx har gett oss en mäktig kritik av det kapitalistiska samhället. Men anvisade han egentligen något möjligt alternativ? Det är den fråga som bokens första kapitel ska behandla.

Det ovanstående hade redan skrivits när jag träffade på några relevanta tankar i ett besläktat ämne av Charles Taylor. Han har skrivit: ”Samhällena förstör sig själva när de kränker de legitimitetsprinciper som de själva velat uppställa och inympa.” Samtidigt som han förnekar ”vulgärmarxismens” giltighet pekar han på

drag hos industrisamhället – arbetets meningslöshet och underordning, den tanklösa bristen på kontroll över prioriteringarna, framför allt varufetischismen... (i en ickemarxistisk bemärkelse, magiskt utrustad med egenskaperna hos det liv som varorna ska tjäna)... Vi ser oss själva som lekbollar för själlösa, opersonliga krafter, eller ännu värre som offer för den rena fascinationen inför tingen... Det finns en lojalitetskris i vårt samhälle.

Han underlåter inte att betona ”den jakt på inkomster och fördelar där de starka krafterna med inflationens hjälp vinner och bibehåller sin ställning på de oorganiserades bekostnad”, och han ser ”inflationen som det synliga uttrycket för vår oreda”. (Jämför dessa iakttagelser med de ytliga monetaristiska plattityderna!)

”I ett samhälle som undergräver basen för sin egen legitimitet”, skriver Taylor. Men därav följer inte att kapitalismen håller på att förgöra sig själv. Han slutar sitt resonemang med att säga: ”Är detta en självförintelse av *kapitalismen*? Är det bara den kapitalistiska samhällsformationen som går mot den hypertrofi som orsakar en legitimitetskris?” Detta är något mycket viktigt. Är det kanske det storskaliga industrisamhället som sådant som är kärnan i vår rådlöshet och vårt missnöje? Finns det kanske även andra orsaker? Borde vi inte försöka besvara sådana frågor? Taylors artikel slutar med orden: ”Bara i så fall kommer det socialistiska tänkandet att vara i stånd till den teoretiska förnyelse som det så desperat behöver.”³

³ Charles Taylor, ”Growth, legitimacy and the modern identity”, *Praxis International* juli 1981, s 111-125.

Kapitel 1 – Arvet från Marx

Vad menade Marx med socialism?

Det är min övertygelse att Marx hade föga att säga om socialismens ekonomi, och att det lilla som han sade var antingen irrelevant eller direkt vilseledande. Uttrycket ”möjlig” i titeln på min bok är ett slags gardering mot utopiska definitioner. Man kan om man så vill (och som jag ska visa har många valt att göra det) definiera socialismen på sådant sätt, att ekonomiska problem så som vi känner dem inte existerar, ja inte kan existera. Om man förutsätter ”överflöd” utesluter detta alternativkostnad, eftersom det inte finns några varandra ömsesidigt uteslutande alternativ att välja mellan. Om man förutsätter att den ”nya människan”, utan förvärvsbegär, ”högt begåvad, starkt rationell, samhällsinriktad, human” inte kommer att kräva några incitament försvinner problemen med disciplin och motivation. Om man förutsätter att alla kommer att identifiera sig med ett klart synligt allmänt bästa, kan konflikten mellan generella och partiella intressen och de komplicerade frågorna kring centralisering och decentralisering tänkas bort som obefintliga. Om människorna i samhället på förhand kan se vad som behöver produceras och det rätta sättet att framställa alla produkter finns det inget behov av efterhandskontroll. Den indirekta och ofullkomliga förbindelsen mellan bruksvärde och bytesvärde, via bytesrelationerna och marknaden, kan ersättas med direkta, mänskliga beslut om produktion för användning. ”Även om alla inte kommer att kunna måla lika bra som Rafael, kommer alla att kunna måla utmärkt väl.” Alla kommer att styra så det finns inga styrda. Eftersom alla konkurrerande intressen kommer att ha försvunnit behöver det inte utfärdas rättigheter av något slag, det blir inget behov av inskränkande regler, lagar, domare eller lagstiftande församlingar. Naturligtvis kommer det inte att finnas någon stat, inga nationalstater (och därmed ingen utrikeshandel eller handel alls). Lönesystemet kommer att ha försvunnit liksom pengarna.

Bertel Ollman har samlat Marx' uttalanden om det kommunistiska samhället, och det ovanstående utgör en sammanfattning, med ett par citat, ur hans artikel.¹ Han påpekar med rätta att Marx aldrig gav någon systematisk redogörelse för det kommunistiska samhället, och att han betraktade sådana försök som ”dårankiga, verkningslösa och till och med reaktionära”. Det vi har är allmänna antydningar, kringströdda i hans arbeten, ofta i form av kontrast mot det kapitalistiska system som han höll på att kritisera.

Det hävdas ibland att Marx inte kände någon skillnad mellan socialism och kommunism, eller rentav att denna distinktion var en uppfinning av Stalin och stalinisterna. Det är förvisso inte sant. Marx' *Till kritiken av Gothaprogrammet* talar om ett första eller lägre stadium. Och nog skilde Bucharin och Preobrazjenskij mellan socialism och kommunism på ett liknande sätt – se deras *Kommunismens ABC* som uttryckte den tidens marxist-leninistiska ortodoxi. Även Trotskij talade om ”kommunismens lägre stadium eller socialismen”, även om han förnekade att Stalins Ryssland hade nått det stadiet.² Ideologerna i Brezjnevs Sovjetunion hävdar att deras samhälle tillhör den ”mogna” eller ”utvecklade” socialismen och att det är sysselsatt med att ”bygga kommunismen”. Många marxister kritiserar skarpt sovjetsystemet och förnekar dess anspråk på att vara socialistiskt. Det är därför på sin plats att fråga efter vilka kriterier man ska bedöma det anspråket. Uppenbarligen hävdar ingen att Sovjet är kommunistiskt i den ”ollmanska” meningen. De flesta människor, och säkert också de flesta marxister, tror inte att det kunde ha blivit det. Vissa föredrar att betrakta alla samhällen som inte är kommunistiska, men som befinner sig på väg mot kommunismen eller ”real-socialismen”, som inte ”socialistiska” utan ”övergångssamhällen”. En del tillämpar den

¹ B Ollman, ”Marx's vision of communism: a reconstruction”, *Critique*, nr 8 (1978).

² L Trotskij, ”Tjto takoe SSSR i kuda on idjot”, dupl, 1936, s 36. 48

termen på Sovjet medan andra angriper landet som ett nytt slags klassystem. Detta är inte platsen för en diskussion om detta ämne.³ Jag skulle i stället i min egen definition av den ”möjliga socialismen” vilja infoga föreställningen, att den *ska vara tänkbar inom tidsramen för en generation* – till exempel de närmaste femtio åren. Med tänkbar menas att man inte gör några extrema, utopiska eller långtgående antaganden. Jag skulle vilja tillägga att för att ett samhälle ska betraktas som socialistiskt krävs ett dominerande samhälleligt ägande inom ekonomin, plus en politisk och ekonomisk demokrati. Mina skäl för att just nu inte gå utöver denna otvivelaktigt överförenklade definition kommer att bli tydliga längre fram.

Det är förvisso så att marxister har sett kommunismen inte som en avlägsen dröm utan en uppnåelig realitet, ”möjlig” i den här använda betydelsen. Män som Lenin, Trotskij och Bucharin trodde uppriktigt att unga partimedlemmar skulle få se dess uppfyllelse. ”Socialismen” i *Till kritiken av Gothaprogrammet* är redan på god väg mot kommunismen, och den centrala skillnaden är att belöningar ska erhållas i överensstämmelse med arbetet och inte med behoven, samt att arbetarna kommer att tilldelas kvitton i proportion till den tid som de ägnat åt samhälleligt arbete. Bettelheim tillskriver med rätta Marx och Engels uppfattningen att när socialismen segrar, när arbetarna tar kontroll över produktionsmedlen, ”kommer det redan från början att finnas varken varor, värden eller pengar, och följaktligen inga priser och löner”.⁴ Det finns alltså starkt stöd för påståendet att den klassiska marxismen såg socialism och kommunism som kanske inte exakt utbytbara termer, men som att den förra var ett ofullständigt stadium av den senare med många av dess grunddrag.

Det problem vi har att angripa är dubbelt. Vilken syn hade för det första Marx och hans anhängare på socialismens politiska ekonomi? Och vad ska vi för det andra göra med deras allmänna bild av eller modell för det socialistiska samhället?

Ett svar, understött av ett betydande antal föregångare, är att *det inte finns och inte kan finnas någon socialismens politiska ekonomi*. Låt mig citera Bucharin:

Den politiska ekonomin är en vetenskap... om en oorganiserad nationell ekonomi. Endast i ett samhälle där produktionen har en anarkisk karaktär framstår samhällslivets lagar som ”naturliga”, ”spontana” oberoende av individens och grupperns vilja, lagar som fungerar med tyngdkraftens blinda nödvändighet. Ja, så snart vi har att göra med en organiserad nationell ekonomi försvinner helt enkelt den politiska ekonomins alla grundläggande ”problem” som pris, värde, profit med mera. Här uttrycks relationerna mellan människor inte längre som ”relationer mellan ting”, ty här regleras ekonomin inte av marknadens och konkurrensens blir krafter utan av den medvetet genomförda *planen*.. Kapitalismens och varusamhällets slut innebär slutet för den politiska ekonomin.⁵

Detta kan tyckas följa av den socialismdefinition som Bucharin menade att han hade ärvt från Marx. Om ekonomivetenskapen sysslar med okontrollerade (”anarkiska”) fenomen, med köp och försäljning, utbyte, marknader, profiter, pengar och utsugning, kan den väl inte ha någon relevans under socialismen? ”Värdelagen” och de ekonomiska lagarna i allmänhet har att göra med kapitalismen.

Liknande uppfattningar uttrycktes också av Preobrazjenskij under tjugotalsdiskussionerna med sådana marxistiska ekonomer som Skvortsov-Stepanov. Han skrev att åsikten att den

³ Se A Nove, ”Is the Soviet Union a class society?”, *Soviet Studies*, oktober 1975, beträffande mina egna åsikter (även omtryckt i min bok *Political Economy and Soviet Socialism*, London, Allen & Unwin, 1978).

⁴ C Bettelheim, *The Transition to a Socialist Society*, Hassocks, Harvester, 1975, s 23 [på svenska *Övergången till den socialistiska ekonomin*, Halmstad 1970]. Engels skrev: ”I och med att samhället övertar Produktionsmedlen blir det slut på varuproduktionen”, *Socialism, Utopian and Scientific*. [på svenska *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*, Arbetarkultur, 1972].

⁵ N Bucharin, *Ekonomika perechodnogo perioda*, Moskva 1920. citerat från Adam Kaufman, ”The origin of the political economy socialism”, *Soviet Studies*, januari 1953.

politiska ekonomin handlar om ”produktionsförhållandena i allmänhet... totalt motsäger allt som Marx har skrivit om den politiska ekonomins föremål och metoder”.⁶ Bucharin påpekade upprepade gånger att ”i en organiserad ekonomi... den socialistiska statens socialiserade ekonomi stöter vi inte på ett enda problem vars lösning har att göra med den politiska ekonomins teori”. Skvortsov-Stepanov hävdade däremot att den marxistiska ekonomin också borde gälla för- och efterkapitalistiska samhällsformationer. Han tillhörde en liten minoritet på den tiden.

Naturligtvis erkände man att värdelagen hade överlevt i den Nya Ekonomiska Politikens Sovjet, men det berodde på fortlevnaden av privat egendom och av marknadsbaserade relationer till bönderna. Under socialismen skulle den definitionsmässigt elimineras. Det skulle då finnas sådant som ”vetenskaplig företagsledning” och ”vetenskap om den samhälleligt organiserade produktionen” men ingen ekonomivetenskap. Detta var uttryck som användes av Bucharin respektive Preobrazjenskij. En anmärkningsvärt väldokumenterad översikt av debatten om värdelagen och andra ekonomiska lagar under socialismen har skrivits av Louis Baslé.⁷

Redan 1920 var Lenin missnöjd med ett sådant svar. I sina marginalanteckningar till Bucharins *Övergångsperiodens ekonomi* anmärkte han för det första, att det inte var helt riktigt att beskriva kapitalismen som ”oorganiserad”: även den är organiserad. Han påpekade också att till med under kommunismen överlevde sådana ekonomiska lagar som de vilka styrde ekonomins grundläggande proportioner.⁸ Han kunde ha hållit med Baslé vilken tänker sig två slag eller aspekter av värdelagen: ”VL1” handlar om allokeringen av arbetskraft i olika proportioner för olika ändamål, och ”VL2” är den form i vilken den uttrycker sig i varuekonomin, med utbyte, marknader, konkurrens och så vidare.

Vissa av dagens sovjetekonomier har en liknande inställning. Sålunda citerar Kosolapov till sitt stöd det följande ur *Kapitalets* tredje del:

Efter kapitalismens avskaffande... i den samhälleligt organiserade produktionen, förblir värdebestämningen [opredelenije] dominerande i den bemärkelsen att arbetstidens reglering och det sociala arbetets fördelning mellan olika produktionssektorer, och de kalkyler som omsluter allt detta, blir viktigare än någonsin.

Kosolapov drar av detta slutsatsen att det inte kommer att finnas några varor och inget värde, eftersom det inte finns någon att byta med, *och* att varorna och värdena kommer att existera.⁹ Genom att framlägga denna medvetet motsägelsefulla syn försöker han troligen diskutera i linje med Baslés ”VL1” och ”VL2”.

Denna fråga har diskuterats i en intressant uppsats av X Richet¹⁰, samt även av ungraren A Brody¹¹ och av P Mattick¹², som på olika sätt begrundar innebörden i Marx' erkännande av det faktum att alla samhällen behöver fördela det sociala arbetet i vissa proportioner för att tillfredsställa behoven. Richet ifrågasätter Matticks påstående att Marx inte tänkte sig någon ”ekonomisk lag av universell giltighet”, och intar därmed en ståndpunkt liknande Baslés ”VL1”. Bro skriver: ”För Marx blir värdebegreppet viktigt från den stund som man kan välja

⁶ J Preobrazjenskij, *Novaja ekonomika*, Moskva 1925.

⁷ L Baslé, ”L'élaboration de l'économie politique du socialisme en URSS, 1917-54”, avh, Paris-Nanterres universitet 1979.

⁸ *Leninskij sbornik*, 10, 1979.

⁹ R Kosolapov, *Sotsializm*, Moskva 1979, s 219.

¹⁰ X Richet, *Cahiers du CEREL* (Paris), 18, 1980.

¹¹ A Brody, *Proportions, Prices and Planning*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.

¹² P Mattick, *Marx et Keynes*, Paris, Gallimard, 1972 [på svenska *Marx och Keynes: blandekonomins gränser*, Göteborg, Röda Bokförlag 1975].

mellan olika aktiviteter och produkter.” Medan Marx inser att det inte kan finnas något bytesvärde när varuproduktionen saknas,

kommer den bakomliggande föreställningen, värdet, inte desto mindre att finnas kvar så länge det finns en arbetsdelning, så länge man kan jämföra olika aktiviteter. Så länge som det är nödvändigt att hushålla med arbetet i samhället kommer värdebegreppet att vara nödvändigt oberoende av om det finns någon marknad eller ej.

Men i vilket fall som helst kan det rent negativa svaret rimligen inte tillfredsställa oss, och det av två skäl. För det första är det liktydigt med utsagan att de ekonomiska problemen under socialismen måste lösas utan hänvisning till Marx eller marxismen vilket, om man inte definierar socialismen så att den säkert saknar ekonomiska problem, lämnar en i ett obehagligt intellektuellt tomrum. Man måste diskutera vad slags ekonomiska problem som det är rimligt att vänta sig i varje socialism som definieras med någon hänvisning till det verkliga livets möjligheter. För det andra bygger Marx' egen syn på kapitalismen, hans grundläggande analys av dess egenskaper, explicit och implicit på hans bild av ett alternativt samhälle. Han gav ingen exakt ritning av det, och det bör inte heller vi göra, men dess grunddrag kan inte bara förväntas vara de oanalyserade följderna av en revolutionär kamp. För det tredje är det för marxister, och för alla som analyserar den möjliga socialismen, viktigt att ta itu med invändningen att det som föreslås är en orealiserbar utopi. Redan 1908 skrev Barone, i en kommentar till oförmågan hos sin tids marxister att besvara hans argument, att ”deras inställning i det avseendet påminner om den motvillighet med vilken man diskuterar religionens dogmer, när de har stort propagandavärde”.¹³ Sjuttio år senare skrev en annan italienare, Luciano Pellicani, efter en uppräknning av några dogmatiska antaganden om en socialistisk framtid, att ”de omöjliggör varje kritisk diskussion om det revolutionära alternativets realism eller giltighet”. Han talade om att ”Frihetens rike hos Marx och Engels överensstämmer med de kristnas Paradis: det kan inte beskrivas med de begrepps-kategorier som står till vårt förfogande – härav de revolutionära gnostikernas normala vägran att spekulera om det framtida samhället”.¹⁴

Samma problem bekymrar även olika marxister. Exempelvis skriver Alain Lipietz på tal om den unge Marx' framtidsvision (i slutet på en kraftfull marxistisk analys av den kapitalistiska krisen) om den ”materialistiska dialektikens idealistiska sida” ”drömmen” om en totalt frigjord mänsklighet: Marx skrev ”sidor lika vackra och dunkla som Johannesevangeliet: 1844 års manuskript. Ja, bakom Feuerbach och Hegel upplever man myten om Korset och Återuppståndelsen, här kallade Alienation och Återvinnande”.¹⁵ Sådana ”religiösa” referenser kan mångfaldigas. Slutligen håller David Murray, en kommentar till Ollmans artikel om Marx' vision av socialismen-kommunismen i *Radical Philosophy*, med honom om att ”det för det socialistiska projektets framgång är nödvändigt att ge arbetaren... en bättre föreställning om hur livet kommer att bli under kommunismen”, men angrip honom sedan för ”hans konsekventa vägran att relatera Marx' texter till deras senare användning eller ens till deras praktiska relevans”.¹⁶ Murray fortsätter med att kritisera ofullständigheten och tvetydigheterna i Marx' egna formuleringar (till exempel om arbetsdelningens avskaffande och om behovet av en ”styrande vilja” i organiserandet av produktionen, frågor som utförligt kommer att diskuteras längre fram), och han slutar med att fråga: ”Hur effektiv är denna [det vill säga Ollmans] redogörelse när det gäller att övertyga människor om kommunismens önskvärdhet?” Hans svar: den skulle vara ”ett fromt, trist ställe... framläggandet av en sådan utopi skulle ha

¹³ E Barone, ”The ministry of production in a collectivist state”, i A Nove & D M Nuti (red), *The Economics of Socialism*, Harmondsworth, Penguin, 1972.

¹⁴ L Pellicani i *Controcorrenti*, januari—mars 1976, s 32 och 40.

¹⁵ A Lipietz, *Crise et inflation: pourquoi?*, Paris, Maspéro, 1979, s 304 och 366.

¹⁶ D Murray i *Radical Philosophy*, sommaren 1979, s 22.

motsatt effekt till vad Ollman önskar”.

Man skulle här kunna ta in Debray. Efter en del god romantisk revolutionär vältalighet, lätt spetsad med ironi, frågar han:

Men vad betyder det? Och varför? Till vilket pris? Med vilket mål? – Dumma frågor. Oväsentligheter som kanske förefaller väsentliga utifrån, men som inte har något med själva ämnet att göra. Ty en revolutionär är alltför osjälvisk i sin verksamhet för att han skulle sänka sig så lågt som till att tänka på nyttan med, resultatet av, eller gränserna för, revolutionerna... Frågor av detta slag skulle, förutom att de skulle underminera vår energi, beröva revolutionen all mening genom att underkasta den effektivitetens bedrägliga lagar, privilegiet för dem som inte genomför den.¹⁷

Jag har av åtminstone en marxistisk tusenårsivrare anklagats för att vara ”konservativ” eftersom jag ifrågasätter giltigheten i den marxistiska traditionens romantiskt-utopiskt-religiösa element. Jag har stor respekt för tro. Den ryske kristne socialisten Levitin-Krasnov har skrivit: ”Om idealet om ett samhälle utan rika och fattiga, utan härskare och underlydande, inte kunde förverkligas så hade Kristus aldrig blivit oss given!”¹⁸ Denna öppet religiösa inställning är åtminstone internt konsekvent. Men vad ska man göra med en ”vetenskaplig socialism” som helt försöker undfly rationella diskussioner om sin egen utförbarhet och sina arbetsregler? Det är hur som helst nonsens att hävda att man för att vara socialist, eller revolutionär för den delen, måste tro på en orealiserbar utopi.

Ett annat möjligt försvar för en socialistisk utopi är att hävda att den är giltig som kriterium: att det är så som de socialistiska samhället borde vara. Det verkliga livet, kan det hävdas, kommer inte att uppnå idealet, men detta bör finnas i våra tankar och vi bör sträva mot det. Detta skulle vara analogt med den fullkomliga konkurrensens och marknadens roll i ortodox västlig ekonomisk teori.

Det finns två svar på denna typ av argument. Det första är att en bedömning av all verklighet efter kriterier som man vet är orealistiska och orealiserbara är att fördöma alla samhällen, att för alltid placera sig i en rättvetande oppositionsställning till varje tänkbar regim som kallar sig socialistisk. Dessutom förlorar man i så fall varje grund för en kritisk analys av de regimer som benämner sig socialistiska. Vad är det till exempel för mening med att anklaga Brezjnev och hans kolleger för att de inte har ”avskaffat arbetsdelningen”? Det andra svaret är att, med en upprepning av Murray, man känner att ”idealsamhället” i Marx' romantiska föreställning är inte bara orealistiskt utan också tråkigt, med föga dragningskraft på både arbetare och intellektuella.

Man får emellertid inte bli dogmatisk i sin kritik av dogmatismen. Låt oss i stället undan för undan behandla vissa antaganden som den traditionella marxismen gör, och därvid börja med begreppet *överflöd* och den besläktade idén om den Nya Människan.

Överflöd, knapphet och ny människa

Marx tycks ha menat att det tekniska framåtskridande som skedde redan under kapitalismen i grunden hade löst produktionens problem, men att de bojor som påtvingades produktivkrafterna genom det kapitalistiska systemet hindrade det från att förverkligas i praktiken. Det finns passager där han talar om ”produktionens obegränsade tillväxt” och ”den absoluta utvecklingen av arbetets sociala produktivitet”, som i praktiken kommer att möjliggöra en ”kontinuerlig relativ överproduktion”.¹⁹ Marx är väl medveten om att behoven sväller med stigande produktion. Den franske ekonomen Tartarin har en sund bas för sin tolkning att Marx

¹⁷ R Debray, *L'Indésirable*, Paris, Seuil, 1979 [här citerat efter ”Den ovälkomne”, *Tiden*, 1975, s 98 f]

¹⁸ A Levitin-Krasnov i hans *SSSR: demokratiskie alternativy*, Achberg, Achberger Verlag, 1976, s 225.

¹⁹ K Marx, citerat från *Pleiadeupplagan*, 2, Paris, s 802 och 1032.

såg ”behoven som ändliga och mätbara men ökande”, att Marx inte förutsåg någon stationär guldålder, att han upprepade gånger talade om behovet av investeringsmedel under kommunismen, att han tänkte sig ”en ekonomi för tillfredsställande av konstant svällande behov”.²⁰ Uppenbarligen skulle det i början ännu finnas knapphet i förhållande till behoven, men som det verkar inte alltför länge.

Låt oss definiera överflöd som tillräcklig förmåga att uppfylla kraven till nollpris, utan att någon person med rimliga anspråk blir otillfredsställd eller vill ha mer av något slag (i varje fall inget som är reproducerbart). Denna föreställning spelar en central roll i Marx' vision av socialismen/kommunismen. Låt oss iakttä konsekvenserna av att – och sedan konsekvenserna av att inte – acceptera detta antagande.

Överflöd tar bort alla konflikter om resursallokeringen eftersom det definitionsmässigt finns tillräckligt mycket för alla, och därmed inga varandra uteslutande val, inga förlorade möjligheter och ingen alternativkostnad. Guldåldern, ett kommunistiskt jämviktstillstånd, kommer att ha uppnåtts. De gradvisa förändringarna och tillväxten kommer att vara enkla och smärtfria. Planeringsuppgifterna präglas av enkel rutin, och ekonomivetenskapens roll formligen elimineras. Det finns då inga skäl för olika individer och grupper att konkurrera, att för egen del lägga beslag på sådant som är fritt tillgängligt för alla. Låt mig som exempel ta vattnet i skotska städer. Det är uppenbarligen inte kostnadsfritt, arbete måste användas för byggandet av reservoarer och ledningar, för rening, reparationer, underhåll och annat. Men det finns gott om vatten. Det är inte nödvändigt att reglera användningen av det genom ”prisransonering”, utan det finns tillgängligt i tillräcklig mängd för alla ändamål. Det ”marknadsförs” inte i någon rimlig mening av ordet, och inte heller är försörjningen föremål för någon ”värdelag” eller något lönsamhetskriterium. Det finns ingen konkurrens om vatten, det finns inga konflikter om vatten (utom i vissa fall till följd av privat markägarande, fiskerättigheter och annat). Men så här är det inte i en stad till exempel i kanten av Sahara. Där döda människorna varandra för vattnets skull, på grund av dess knapphet.

Om andra varor var lika lätt och fritt tillgängliga som vattnet i Skottland skulle nya attityder utvecklas hos människorna. Förvärvsbegäret skulle upplösas, äganderätt och egendomsbrott skulle också försvinna, inte för att medborgarna hade blivit ”goda” genom att läsa marxistiska böcker utan därför att förvärvsbegäret skulle ha förlorat all mening. Marx sade alltså inte att det under socialismen inte skulle finnas några konflikter om allokeringen av knappa resurser (olja, fisk, järnmalm, strumpor eller vad det nu kan vara) utan att dessa och andra resurser inte skulle vara knappa.

Det är min övertygelse att överflöd i denna mening är ett oacceptabelt antagande. Vissa marxister har också insett detta Aidan Foster-Carter har till exempel skrivit: ”För marxister är överflödet ute. Det har rimligtvis alltid varit ett meningslöst begrepp, men i fortsättningen måste knappheten accepteras som något annat än ett spöke för den borgerliga national-ekonomin”.²¹ Typiskt nog intresserar sig Foster-Carter för utvecklingsländerna och är därför väl medveten om att över hälften av jordens befolkning är mycket fattig, att de resurser som krävs för att höja den till den nivå som redan uppnåtts av exempelvis kvalificerade väst-europeiska arbetare säkerligen inte kommer att finnas tillgängliga i våra barnbarns livstid. Brandtkommissionens rapport har nyligen påmint oss om att ”skogsskövlingen med nuvarande takt kommer att halvera jordens virkesbestånd fram till år 2000, med ökande koldioxidutsläpp som en av sina effekter”. Det kommer inom tjugo års tid att finnas ytterligare två miljarder människor att mätta, ett antal som motsvarar jordens hela folkmängd år

²⁰ R Tartarin, ”Gratuit, fin du salariat et calcul économique dans le communisme”, uppsats framlagd vid Parisuniversitetet 1, den 5 oktober 1979.

²¹ I E de Kadt & G Williams (red), *Sociology and Development*, London, Tavistock, 1974, s 93.

1900. Västvärldens energikonsumtion är per capita hundra gånger större än de fattigare ländernas. Och så vidare. Förmodligen är vi alla ense om att denna fråga måste betraktas globalt, att vi inte tänker oss "överflöd" i ett eller två högutvecklade och välmående länder som försvarar sina rikedomar mot de armodshärjade massorna i Asien och Afrika!

Låt oss lite närmare granska begreppet "knapphet". Vi kan skilja mellan två slag av knapphet: absolut och relativ. De båda glider in i varandra men skillnaden mellan dem är viktig. Med "absolut" knapphet menar jag att tillgången inte kan ökas påtagligt ens om priset stiger. Exempel är central tomtmark i städerna, fisk i Nordsjön och kanske även olja. De som tar på allvar "Romklubbens" varningar om uttömning av icke förnybara naturresurser betonar den absoluta knapphetens betydelse, och åtminstone en marxist, Wolfgang Harich, har dragit långtgående slutsatser som leder honom mot en auktoritär (eller rentav stalinistisk) "knapphetsransonerande" stat (*starke Verteilungsstaat*).²² Jag återkommer till detta längre fram. Men vi behöver inte dröja vid argumentet om "absolut" knapphet i denna bemärkelse. Låt oss för allt i världen anta att ytterligare kvantiteter av alla viktiga metaller, växter och energikällor kan skaffas fram. Exemplet olja visar dock att detta ofta sker till *ökande kostnad*, det vill säga på bekostnad av annat. Med ett femtioårigt, globalt perspektiv är det även med optimistiska politiska, geologiska och tekniska antaganden förvisso alltför långtgående att tänka sig, att det ska finnas nog av allting åt alla till nollpris. En mättnad av efterfrågan på vissa produkter är tänkbar, vilket kan föra dem till samma kategori som vattnet i Skottland. Men är det tänkbart, kan man på allvar föreställa sig, att världens invånare ska kunna ta allt de vill ha (ens om det gäller "rimliga" önskemål) ur välförsörjda offentliga förråd, och att besluten om produktion, byggande och allokering ska kunna fattas utan att man företar val som utesluter något annat?

Har optimisterna när det gäller "gränslösa resurser" någonsin försökt beräkna konsekvenserna av att flertalet människor i Kina och Indien, sammanlagt över 1 500 miljoner som i dag lever i bitter fattigdom, skulle äta lika mycket kött som ens dagens östeuropéer? Vi behöver inte föra resonemanget vidare. De vilkas tro bygger på en förlitan till överflödet kommer helt enkelt att bortse från vad vi säger och klamra sig fast vid Marx' optimism när det gäller teknik och resurstillgångar. Det var helt riktigt att Marx 1880 angrep Malthus och underströk hur stora jordens outnyttjade resurser fortfarande var. Det är mindre ursäktligt att Marx efterföljare, med alltför få undantag, intar samma hållning på 1980-talet.

Ingen av oss vet naturligtvis vilka nya upptäckter so kommer att göras, vilka nya energikällor och syntetmaterial och till och med livsmedel som kommer att upptäckas. Allt jag vill hävda är att sannolikheten starkt pekar i riktning mot fortsatt knapphet, mot att överflödet är ouppnåeligt. Det utesluter alls inte förbättringar av levnadsstandarden, Tillsammans med dem bör det komma ett ökat medvetande om de icke tillfredsställda behoven, av kulturella resurser, resor, bättre bostäder, livsmedel av bättre kvalitet. Ja, utan växande förhoppningar och nya strävanden blir världen mycket trist.

En fortlevande, åtminstone relativ knapphet får flera konsekvenser.

Den första handlar om människornas troliga beteende. Det finns hos marxistiska "bokstavstroende" en vanlig anklagelse om att deras kritiker ser den mänskliga naturen som oföränderlig, människan som ständigt självisk och förvärvslysten. Javisst, vi får inte vara fantasilöst konservativa. Men vi får förvisso heller inte anta att människorna blir några allvetande änglar. Som redan betonats är det för en marxistisk materialist osannolikt att anta, att människorna blir goda genom att läsa böcker och lyssna till tal. Sådant är ren idealism.

Vi behöver inte förutsätta en individuell själviskhet, även om också en sådan är trolig om det inte finns nog för att tillfredsställa alla. Människorna kan sträva inte bara för sin (ibland

²² Se O Flechtheim, "Kommunismus ohne Wachstum", *Wirtschaft und Gesellschaft*, 4 (1978), s 415-421.

mycket utvidgade) familjs eller stams bästa utan även för sin gemenskap (stad, by, kommun, kibbutz eller vad det nu kan vara), eller för en avdelning eller det område som de är ansvariga för, oavsett om det gynnar dem materiellt eller ej. Man kan se detta i beteendet hos individer som bibliotekarier, utbildningsadministratörer, forskare och många andra. I sökandet efter ökade resurser till sitt bibliotek, för daghem eller för forskning om cancer eller stjärnor behöver de inte tjäna något för sig som individer, och de är förvisso inga själviska hycklare: de identifierar helt begripligt sitt verksamhetsfält med det allmännas bästa. Så gör de flesta av oss. Jag tycker helt enkelt att det är bra att dessa rader skrivs, att de är till nytta för läsarna, och att detta bör prioriteras framför annat som förlaget, läsarna eller jag själv skulle kunna göra med den tid och de resurser som ägnas åt utgivningen. Men eftersom resurser (och tid) är ändliga har allt en alternativkostnad. Något potentiellt nyttigt måste försakas. Kanske är det värdefullare än den här boken? (Bort det! Men vem vet?)

Det är den ”bokstavstroendes” mening, att när privategendomens och den åtföljande ”varufetischismens” störande effekter har försvunnit, kommer samhället (eller de associerade producenterna) att veta vad som är bäst att göra och välja i enlighet därmed. Jag kommer att med viss utförlighet återvända till de organisatoriska implikationerna av ett sådant synsätt. Just nu är min uppgift helt enkelt att hävda att, även om man antar att människorna vill det allmännas bästa, finns det inte något tänkbart sätt att operationellt definiera detta. Med ”operationellt” menar jag på sådant sätt att det skulle kunna tjäna som vägledning för val som gäller produktion och allokering av varor och tjänster. Konflikter om resurserna uppstår under knapphetsbetingelser både därför att människor och grupper söker tillfredsställa sitt eget intresse, och för att det normalt inte är möjligt att mot detta uppställa ett definierat intresse hos samhället som helhet. Ordet ”normalt” är här viktigt. Jag påstår *inte* att det inte finns några fall där allmänintresset kan inses och fås att ta överhand. Men även detta är förenligt med konflikter. Även om vi till exempel antar att alla håller med om att det behövs en ny flygplats, kommer ändå alla som finns inom hörhåll för den projekterade nya flygplatsen att protestera och föreslå att den ska flyttas någon annanstans. Och den enda tänkbara situationen där det inte finns några diskussioner om och restriktioner för bilparkering är när det finns gott om utrymme för alla att parkera var de vill i våra städer (det vill säga om det fanns gott om mark mitt i våra städer!), eller om det inte fanns några bilar.

Hur ska man kunna visa, för att åter använda ett tidiga exempel, att de resurser som används till bibliotek A inte bör gå till bibliotek B, eller för den delen förbättra ett forskningslaboratorium eller maten för barnen på daghem i Kampuchea? Eller att anskaffningen av ett bättre teleskop till ett observatorium är mer eller mindre viktig än byggandet av en ny bro, investerandet i en ny cementfabrik eller utökandet av kaffeplantagernas storlek? Som det kommer att betonas nedan, när vi diskuterar *skalans* roll, *kan* vi i ett stort och komplicerat samhälle inte exakt se vad som behöver försakas, vad vi får klara oss utan, om vi använder resurserna till a tillgodose kraven hos vårt bibliotek, *vår* familj, fabrik eller ort. Det är, för att upprepa, *inte* bara en fråga om den ”männliga naturens” själviskhet utan om information, och en information som i praktiken *inte* kan tillhandahållas: hur kan någon veta vad som är den ”verkliga” alternativkostnaden för exempelvis ett forskningsanslag? Det är som att försöka upptäcka vilken post i de brittiska budgetutgifterna som finansieras med skatt betald av invånarna i Inveraray. Den naivt bokstavstroende eliminerar dessa problem från sitt medvetande genom att anta ett överflöd, att det definitionsmässigt kommer att finnas tillräckligt för alla dessa ändamål. Detta gör det möjligt för honom eller henne att betrakta hela frågan om allokeringsbeslut och allokerings-effektivitet som betydelselösa, vilket sparar en hel del annars nödvändigt tänkande och undviker de problem som varje verkligt existerande socialistisk ekonomi måste ta itu med. På denna punkt skulle jag vilja upprepa vad som sades av J P Thomas, när han i en tidskrift talade om ”lösningar som suddar ut problemets termer,

och tomma förvisningar vidhållna som nödvändiga för den revolutionära kampen”.²³

Detta för mig till en ny fråga. Marxister fäster stor vikt vid klasskampen, och det gör de med rätta så länge de inte menar att andra typer av konflikt är oviktiga. Klasskampen handlar förvisso om fördelningen av den samhälleliga produkten, vilken antar en speciell form under kapitalismen, men den kan och måste vara föremål för konflikt i varje samhälle där det existerar knapphet. Om vi betraktar historien vore det dåraktigt och kortsynt att inte inse att, till och med i samhällen som är klassdelade med utgångspunkt från egendomen, de mest elakartade konflikterna ibland inträffar inte mellan utan inom klasserna, om en rad olika frågor.

Rosornas krig såg feodaltherrarna slakta varandra. Protestantiska adelsmän dödade tusentals av sina katolsk-troende ståndsbröder under trettioåriga kriget och vice versa. I vårt eget århundrade har judiska kapitalister gått till gaskamrarna tillsammans med sina judiska anställda och de inhemska östafrikanska ”borgarna” fördrev sina indiska ”klassbröder”, vilket bör påminna oss om nationalismens och rasismens stora roll i vårt förment civiliserade sekel. 1920 ombads H G Wells av Zinovjev att förklara den irländska frågan i klasstermer, och misslyckades med att få denne att förstå att det även fanns andra dimensioner av betydelse,²⁴ de som fortfarande förvirrar situationen på Nordirland. Vita arbetare i Sydafrika eller Alabama är knappast benägna att visa klassolidaritet med sina svarta medproletärer. Det kommer att finnas mer att säga om det som J P Thomas har kallat det ”mytiska proletariatet, bärare av en ny enhet mellan subjekt och objekt”. Min poäng är att konflikter inte bara är en fråga om klasskrig mellan kapitalister, godsägare och proletärer, och att det är viktigt att ta itu med detta faktum under betingelser av relativ knapphet, inte att undvika frågan.

Det är så även om vi förutsätter att alla inom folket genuint går in för att göra gott. Men även det senare är något orealistiskt, eftersom det leder till en försummelse av behovet av både stimulanser och disciplin, instruktioner och genomdrivanden. Det kan inte *förutsättas* att det rätta blir gjort ens om individerna inser vad som är rätt. ”Människan är av naturen ett lättjefullt djur”, sade Trotskij 1920. Hon kan vara lat även 1983 och högst sannolikt även år 2020. Människor kan bli fulla, försova sig, undvika obehagliga plikter. Eller ska man anta att fylla beror på alienation, på att man berövas produktionsmedlen (även om också ägarna blir berusade!), att lättja, ansvarslöshet, tröghet och likgiltighet kommer att dö bort?

Det finns en med detta sammanhängande fråga, som också den kommer att diskuteras senare, om förhållandet mellan alienation (och även lättja, ansvarslöshet och så vidare) och skala. Vi kan identifiera oss med en liten grupp människor som vi känner och kan träffa, med problem och verkningar som vi faktiskt iakttar. Det är en helt annan sak med hundratals miljoner människor och många miljoner beslut, stora och små, med avlägsna konsekvenser som få kan uppfatta direkt. Negativa skaleffekter av ekonomiskt, organisatoriskt, informationsmässigt och psykologiskt slag hör till grundorsakerna bakom Sovjets ekonomiska svårigheter.

Det finns anhängare av den ”nya vänstern” som förklarar den sovjetiska centralplaneringens aktuella problem och förvirring med bristen på demokrati och arbetarmakt, underförstått att om de nuvarande bossarna (den nya borgarklassen, eliten) avlägsnades och ”folket” styrde, skulle känslan av allmännyttan övervinna det ekonomiska systemets brister, av vilka en är informationsflödets förvrängning på grund av intresset hos dem som tillhandahåller informationen. Dessa förvrängningar är nog så verkliga. Men förutom att han förbiser själva den överväldigande komplexiteten i en allomfattande planering (mycket om detta längre fram), bortser ”nyvänsterkritikern” också från det enkla faktum att det råder knapphet i Sovjet och nog kommer att göra det under någon tid, och att under sådana förhållanden informationsflödet

²³ *Radical Philosophy*, sommaren 1979, s 35.

²⁴ H G Wells, *Russia in the Shadows*, London, Hodder & Stoughton, 1921, s 78 [på svenska *Ryssland i skymning*, Stockholm 1921].

måste bli påverkat, förvrängt, av informationsgivarna, vilka i praktiken konkurrerar om begränsade resurser. Så skulle det vara hur demokratiska eller odemokratiska de informationsgivande institutionerna än var. Helt säkert skulle vi alla, ”nyvänsteranhängare” eller ej, i en ansökan om ett forskningsanslag eller resestipendium betona (och detta helt uppriktigt) värdet för samhället av det som vi råkade göra, och presentera fakta med – så att säga – lämplig försköning. Som redan understrukits kan vi, i ett starkt komplicerat samhälle, *helt enkelt inte veta* vem som drabbas till vår fördel om vår ansökan blir bifallen. Det finns naturligtvis grader av oärlighet och faktadöljande här som i andra sammanhang. Men att förvänta sig opartisk information från dem som är intresserade av resultaten som den insamlade informationen leder till, är att leva i ett sagoland. Annorlunda vore det om resurserna var obegränsade, men det var så vi började.

Värdelagen under socialismen

Förutsätter vi att ekonomisk kalkyl, alternativkostnad och val mellan olika alternativ säkert måste leva kvar blir frågan: har den marxiska värdeteorin något att bidra med? I så fall vad? Och om inte: vilka andra former av ekonomisk kalkylering behöver tänkas ut?

Vi har redan undersökt påståendet att *ekonomivetenskapen* kommer att förvittra under socialismen (efter en övergångsperiod under vilken, för att låna ett uttryck från Wittgenstein som Ollman har omvandlat, man kliver upp i guldåldern och sedan kastar bort stegen). På det hela taget pekar materialet starkt i en annan riktning. Vi har sett att till och med Lenin inte kände sig nöjd med Bucharins trosvisna förutsägelse om att ekonomivetenskap och (full) socialism är oförenliga. Alla erfarenheter sedan dess understryker det uppenbara behovet av att kalkylera, utvärdera, tänka ut kriterier för val mellan olika alternativ, på det ekonomiska livets alla plan. Låt oss anse det som bevisat. Vad kan vi då göra med den *marxistiska* ekonomivetenskapen i detta sammanhang?

Återigen är ett möjligt svar: ingenting. Marx analyserade de kapitalistiska produktionsförhållandena, han sysslade inte med kalkyl, utvärdering, kriterier, val, rationellt beslutfattande eller dess organisation under socialismen. Ja, jag skulle vilja hävda att *det inte finns någon marxistisk politisk ekonomi för socialismen*, på samma sätt som Hippolyte Simon har försäkrat att ”det inte finns någon marxistisk politisk filosofi”,²⁵ och Althusser att det ”inte finns någon marxistisk teori om vare sig stat eller revolutionära organisationsformer”.²⁶ Men även om det inte existerar någon sådan utarbetad teori, finns det hos Marx många antydningar som är antingen något utopiska eller vilseledande. Generationer av marxister har följaktligen blivit vilseledda. Man behöver till exempel inte gå längre än till de fascinerande (och oavslutade) diskussionerna i Sovjetryssland 1919-1920 om den ”penninglösa ekonomins problem”.²⁷ Hur, frågade flera av deltagarna, ska kostnaderna mätas? Vad kommer varorna att vara ”värda”?

Det finns hos Marx möjligheter till sammanblandning mellan:

Värde

Bytesvärde

Bruksvärde

Marknadsvärde

”Omvandlat” värde (produktionspriser)

”Värde” är en mängd socialt nödvändig arbetskraft. Bytesvärde är hur värdet manifesterar sig

²⁵ *Esprit*, november 1977.

²⁶ Citerat från D Buxton, *Radical Philosophy*, sommaren 1979, s 30.

²⁷ En fascinerande beskrivning av debatten finns i L Jurovskij, *Denezjaja politika sovjetskoj vlasti*, Moskva 1928. Se även Baslé a a, del 1.

på marknaden, i form av utbyteskvoter mellan olika varor, förmodligen i jämvikt. Marknadsvärde skiljs från en annan term som Marx använder, marknadspris, genom det faktum att det senare avspeglar slumpmässiga fluktuationer av tillgång och efterfrågan medan marknadsvärdet är ett jämviktsbegrepp, det vill säga är lika med priset under normala förhållanden när tillgången motsvarar efterfrågan (även om i kapitel 10 av *Kapitalets* tredje del Marx medger en effekt av den kvantitet som efterfrågas under normala produktionsbetingelser). Vad är då skillnaden mellan marknadsvärde, bytesvärde och produktionspriser (det senare ett värde som är omvandlat för att möjliggöra en utjämning av profitkvoter när kapitalets organiska sammansättning varierar)? De tycks mig vara samma sak. Men låt oss lämna detta åt sidan eftersom viktigare och mer relevanta frågor uppstår. De gäller *bruksvärdenas inflytande och omvandlingens innebörd*.

Låt oss börja med bruksvärdena. Här har som jag ser det Marx själv skapat stor förvirring genom att se *bruksvärdena som ojämförbara storheter* och, framför allt, genom en konstlad och oberättigad *åtskillnad* mellan värde och bruksvärden.

I själva början av *Kapitalet* har vi följande påstående:

Ett tings användbarhet gör det till ett bruksvärde. Men denna användning svävar inte i luften. Betingad av varukroppens egenskaper existerar den inte utan densamma... Men å andra sidan är det just abstraktionen från deras nyttokaraktär, som skenbarligen karaktäriserar varornas utbytesförhållande... Som bruksvärden är varorna framför allt av olika kvalitet, som bytesvärden kan de endast vara av olika kvantitet och innehåller alltså inte en enda atom bruksvärde. – Bortser man nu från varukropparnas bruksvärde, så återstår dem, endast en egenskap, nämligen att vara arbetsprodukter.²⁸

Ändå har Engels i en känd passage skrivit att ”det blir de olika produkternas nyttigheter, jämförda med varandra och med de arbetsmängder som varit nödvändiga för deras produktion, som bestämmer planen” (det vill säga vad som ska produceras).²⁹

Bettelheim har i Engels efterföljd skrivit, att när de gör sina val kommer de ”associerade producenterna” att vägledas av de olika produkternas ”socialt nyttiga effekt” (*effet sociale utile*).³⁰ Men hur ska man kunna jämföra bruksvärdena, individuella eller samhälleliga, om dessa inte är jämförbara? Marx *kan* ha sagt att de under kapitalismen blir jämförbara endast genom marknaden, i efterhand och ofullständigt, medann under socialismen samhället kommer att göra jämförelser medvetet och utan förmedling av varu/penning-relationerna, och så vidare. Faktum kvarstår att han *inte* sade detta. Vad han sade var att de olika bruksvärdena *inte är jämförbara*. Denna påtagliga inkonsekvens är fortfarande en källa till förvirring. Exempelvis hävdade Sjtalin och andra matematiska ekonomer 1974-75 att bruksvärdena, den sociala nyttan, borde styra planerarnas val, bara för att angripas av Kronrod som i linje med Marx försäkrade att nyttigheter inte är jämförbara, att ett påstående om motsatsen innebär att man fallit offer för en subjektiv värdeteori.³¹

Bruksvärdet är, som Marx ser det, en nödvändig förutsättning för att ett ting ska ha ett värde. Ett arbete som ägnats ett meningslöst ändamål är alltså förslösat, skapar inget värde. Men det finns hos Marx och hans efterföljare en mycket stark betoning av *produktionens primat* och av värdet som en kvantitet som sammanhänger med det arbete som använts för att producera

²⁸ K Marx, *Capital*, 1, New York, International Publishing Company, kap 1 [här citerat efter *Kapitalet*, 1, Cavefors, 1968, s 31-35].

²⁹ F Engels, *Anti-Dühring*, min kursivering [på svenska *Anti-Dühring*, Arbetarkultur, 1971].

³⁰ C Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété*, Paris, Centre d'Etudes de Planification Socialiste, 1970 [på svenska *Socialism och ekonomisk planering*, Partisan, 1971].

³¹ *Ekonomika i matematitjeskie metody*, nr 6, 1974 och nr 1 och 2, 1975, och (Kronrods abgrepp) *Planovoe chozjajstvo*, nr 8, 1975

tingen (ett abstrakt, socialt nödvändigt, men fortfarande *arbete*). Marx skrev ju om värdelagen under kapitalismen, men som vi ska se har hans ord utsått förvirring i tankarna hos dem som försöker anvisa kalkyleringsmetoder för ett socialistiskt samhälle. Åtskilliga av deltagarna i diskussionerna 1919-20 framlade exempelvis förslag om värdering i termer av arbetstid eller mängder av arbete-och-energi, vilket i praktiken mätte endast ansträngningen och uteslöt resultatet, effekten, av den nedlagda ansträngningen. Jurovskij noterade bristen på varje samband mellan utgivningen av mänsklig eller mekanisk energi och slutresultatet, en bristande insikt om att samma kraftmängd kan åstadkomma starkt divergerande ekonomiska effekter. Ännu i dag har de sovjetiska priserna den bekanta bristen att också de mäter ansträngningen genom att de baseras på kostnaden, medan, för att citera en nutida sovjetisk kritiker, ”bruksvärdena inte räknas”.³² Den sovjetiske ekonomen N Petrakov kritiserar detta ”kostnadsbaserade prisbegrepp” [*zatrataja kontseptsija tseny*] och betonar vikten av att räkna med bruksvärdet.³³ Den franske kritikern Baslé har fäst uppmärksamheten vid en viktig teoretisk tvetydighet i Marx' resonemang. Om värdet, om värdelagen ligger bakom utbytesrelationerna under kapitalismen, ”är då dessa värden bestämda redan före utbytet, utanför konkurrensen, eller får utbytet och konkurrensen värdena att uppstå?” För Marx ligger värdet bakom priserna, oberoende av tillgång, efterfrågan och utbyte, även om värdena ”realiseras” i den verkliga världen *med hjälp* av utbytet. Säkerligen, hävdar Baslé, skulle Marx ha sagt att det för att värde ska existera behövs både produktion och cirkulation, med konkurrensmarknader där den samhällseliga efterfrågan tar sig uttryck. Varor tillverkas ju (definitions-mässigt) för *försäljning*. Varorna kan förkastas av kunderna på marknaden, och det ”samhälleliga behovet, uttryckt av efterfrågan, träder in i definitionen av den socialt nödvändiga arbetstiden”.³⁴ Men Marx tycks mena att (under kapitalismen, väl att märka) även om värdet kräver en efterhandsvärdering på marknaden, finns det inte desto mindre närvarande redan när varorna produceras. Även om några passager hos Marx kan tolkas som ett erkännande av att de samhällseliga behovens nivå, det vill säga efterfrågan, kan påverka värdet, går hela kraften i hans resonemang ut på att ständigt betona, att endast *produktions*betingelserna medverkar i värdebildningen.³⁵ ”Konkurrensen och efterfrågan är väsentliga för men ändå uteslutna från värdedefinitionen”, som Baslé formulerar saken.³⁶ Marx reste en barriär mellan å ena sidan värdebestämningen och å andra sidan efterfrågan och bruksvärdet. ”Det finns en motsättning mellan den på förhand givna värdedefinitionen och den nödvändighet och sociala nytta som utgör en del av denna definition.”³⁷

En marxistisk ekonom, Alain Lipietz, behandlar detta problem men undviker det, enligt min mening, med ett konstgrepp. Han går med på att det ”socialt nödvändiga arbetet” delvis definieras av den ”sociala efterfrågan”. Men sedan påstår han, märkligt nog, frankt att den sociala efterfrågan är en produkt av klasskampen, vilken bestämmer konsumtionens och ackumulationens struktur. Han tillbakavisar en värdeteori som bygger på ”nytta och knapphet” eftersom nyttan (efterfrågan) inte är något utifrån kommande.³⁸ Trots accepterandet att såväl inkomstfördelningen som produktionen påverkar efterfrågan är detta en högst otillfredsställande väg bort från problemet. Han står där fortfarande med en ”arbetsmängdsteori” där den samhällseliga efterfrågan har förvisats till en helt underordnad roll. Bettelheim är som vi ska se i *detta* avseende närmare verkligheten, eftersom han uttryckligt erkänner att marxis-

³² D Valovoj i *Pravda*, tre relevanta artiklar, den 11, 12 och 13 november 1978.

³³ N Petrakov, *Chozjajstvennaja reforma*, Moskva 1971, och andra arbeten.

³⁴ Baslé a a, s 761 f.

³⁵ Detta är den inställning som intas av R Rosdolsky i hans *The Making of Marx's Capital*, London, Pluto Press, 1977 [på svenska *Kapitalets tillkomstshistoria*, Kungälv, Röda Bokförlaget, 1977—79].

³⁶ Baslé, a a, s 763

³⁷ *Ibid*, s 56.

³⁸ Lipietz, a a, s 276 f.

tiska ekonomer har tenderat att underskatta bruksvärdet.

Det är alldeles klart att samma mängd arbete, hur mycket det än reduceras till enkelt arbete och hur mycket det än ”omvandlas”, kan producera skilda mängder bruksvärde. För Marx är existensen av bruksvärde en förutsättning för värdet, men det erkänns i detta sammanhang inte att *vissa ting har större bruksvärde än andra*. Det abstraheras fullständigt från kvaliteten om det inte krävs mer arbetstid för att åstadkomma den. Marx visste förvisso att bytesvärden och bruksvärden tenderar att kombineras på en kapitalistisk konkurrensmarknad. Om till exempel A och B uppfyller samma behov och ”kostar” lika mycket, men A är överlägset B, det vill säga värderas högre av användarna, kommer det att betinga ett högre pris och/eller blir det inte längre lönsamt att producera B. Marknadskrafterna styr de profitsökande kapitalisterna till att inte medvetet anställa arbetskraft för att tillverka varor som avkastar en profit under genomsnittet eller ingen profit alls.

Men vad händer om det inte finns någon marknad? Dess frånvaro avlägsnar sambandet – det utan tvekan ofullständiga men ett samband – mellan ansträngning och resultat, mellan den använda mängden arbetskraft och det bruksvärde som den producerar. Denna svaghet visar sig i de tidiga sovjetiska diskussionerna. Om varor ”värderas” i arbetstid (till exempel Strumilins *trede* av år 1920), råder det en total brist på samband mellan denna värdering och bruksvärdet, som då måste beräknas i andra enheter och på något annat sätt. Det vore helt klart absurt att eftersträva en maximering av arbetsvärdena, skrev Sjatalin och hans vänner 1974-75, eftersom de är ett mått på kostnaden, ansträngningen, inte på resultatet. Genom hela den sovjetiska historien har både teorin och praktiken lidit av denna bristande förbindelse mellan värde (eller kostnadsbaserat pris) och bruksvärde.

Exemplen är legio. Två maskiner kan till exempel kräva samma ansträngning för sin produktion, men om den ena är mer produktiv, bättre att arbeta med, än den andra, så är den från varje tänkbar praktisk ståndpunkt *värd* mer. Två ton kol som kräver samma mängd arbetsinsats för sin utvinning kan skilja sig åt i bränslevärde och därmed i värde. En vacker klänning kan kräva samma arbetsinsats som en oattraktiv. I själva verket är det väl helt klart att kunskapen om att två varukorgar har krävt samma mänskliga ansträngning för sin produktion absolut inte ger oss någon grund för att tro dem vara av samma bruksvärde, *förutsatt* att man inte antar existensen av en marknad. Själva ordet ”värde” (*Wert*, det äldre ryska *tsennost*, det franska *valeur*) antyder värdering av eller för något eller någon. Det är som jag ser det absurt att anklaga de sovjetiska vetenskapsmän som har försökt påpeka detta för att vara offer för subjektiva värdeteorier. Det är helt enkelt fråga om rent sunt förnuft. Överallt, var det än må vara, *sker produktion för användning*. (Kapitalistens profit uppstår endast om kunden finner produkten ”värd” att köpa.) Det skulle otvivelaktigt bedröva själve Marx om han visste, att personer som kallar sig hans lärjungar hundra år efter hans död tvistar om arbetsvärden när det gäller bestämningen av värden och priser i en (så kallad) socialistisk planekonomi.

Dagens marxistiska ”bokstavstroende” har inte svårt att visa, att de officiella sovjetiska formuleringarna om ”värdelagen under socialismen” är oförenliga med Marx' uttalanden i frågan. Många citat kan letas fram som underbygger detta.³⁹ Exempelvis skriver Marx i *Grundrisse* att ”inget kan vara mer felaktigt och absurt än att postulera de förenade individernas kontroll över den totala produktionen på basis av bytesvärdet, av pengarna”.⁴⁰ Emellertid kan en fransk marxistisk forskare, Chavance, ha gått alltför långt i sitt förnekande

³⁹ Vid sidan av Bettelheims arbeten finns också en värdefull doktorsavhandling av B Chavance, ”Les bases de l'économie politique du socialisme”, Paris-Nanterres universitet, 1979.

⁴⁰ K Marx, *Grundrisse*, Harmondsworth, Penguin, 1973, s 158 f [på svenska *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin* (urval), Rabén och Sjögren, 1971].

av att Marx var intresserad av värdets storlek. Hans eget citat från Marx visar bara, att Marx förebrådde de klassiska ekonomerna för att de endast intresserade sig för den relativa storleken och inte för ”det inre sambandet mellan värdet och dess manifestation eller bytesvärdet”. Även om detta förvisso är sant var Marx *också* intresserad av varuutbytets kvoter, av värdenas storlek och storleksförändringar. Nog följer detta av den uppmärksamhet som han visade dessa problem, särskilt i *Kapitalets* tredje del. Men det kan mycket väl finnas en grund för Chavances kritik av den sovjetiska praktiken däri att värdeteorin ”har getts en funktion som är den främmande, den att finna ett *praktiskt medel* för att *mäta* och *jämföra* olika produkter och arbetsinsatser”. Han citerar så den framstående teoretikern I Rubin (ett offer för Stalins utrensningar):

det är inte nödvändigt att vi söker ett praktiskt standardmått på värdet som möjliggör ett likställande av olika arbetsprodukter på marknaden. Detta utbyte på marknaden behöver inget mått av det slag som ekonomer uppfinner. Det är en orsaksanalys av processen... och inte upptäckten av praktiskt tillämpbara mått för en jämförelse [mellan olika varor med mera] som är värdeteorins uppgift.⁴¹

Men om nu i den kapitalistiska varuproduktionens verkliga värld arbetets produkter är relaterade till varandra, om deras ”värde” är knutet till bland annat bruksvärdet, via marknaden, lämnar detta återigen den presumtive analytikern av socialismens ekonomi inför ett tomrum. När han eller hon försöker fylla det genom att tänka ut någon måttstock, något sätt att finna ekvivalensenheter, tycks det inte finnas någon annan utväg än att mäta ansträngningen i ”naturliga” enheter av något slag, till exempel arbetstimmar. Och det var där vi började.

Naturligtvis hävdar inte ens de mest dogmatiska sovjetiska ”marxisterna” i praktiken att vi bör maximera arbetsvärdena, det vill säga ansträngningen. Tvärtom talar många formuleringar, vissa så tidiga som 1919-20 och andra långt nyare, om att minimera arbetsinsatserna, om hushållning med arbetstid, för att uppnå givna mål. (Givna hur och av vem? Mer om detta strax.) Svårigheten uppstår när man försöker tilldela specifika produkter deras värden, relatera dem till varandra. Produkter som kräver mer arbete och råvaror får alltså ett högre värde därför att detta baseras på kostnaderna. Efterfrågan (nyttan) ”stämmer” varken med prissättningens teori eller dess praktik. Vi återkommer till den ekonomiska arbetstidsdoktrinen längre fram, i samband med en tolkning av ”värdeomvandlingen”.

Ett annat drag hos de traditionella marxistiska ”värdena” måste nämnas, om än i förbigående. Eftersom värdet baseras på en arbetsmängd är det inte möjligt att producera mer värde om inte denna mängd ökar. Detta leder helt logiskt Alain Lipietz till att skriva följande: under efterkrigstidens franska högkonjunktur tredubblades, enligt hans ”enkla karikatyr” av verkligheten, produktionen, ackumuleringen och konsumtionen (inklusive arbetarnas konsumtion), och det gjorde också arbetsproduktiviteten, men eftersom det totala antalet arbetstimmar föga förändrades följer av detta att det producerade värdet *och* arbetskraftens värde förblev oförändrade!⁴² Detta är helt korrekt i marxistiska värdetermer. Man kan undra – som även Joan Robinson undrade för många år sedan – om detta är en användbar eller klagörande definition. (Man kan se en röd tråd som leder härifrån till A Emmanuel och förvirringen kring begreppet ”ojämnt utbyte”, om vilket mer i kapitel 4.)

Om vi återvänder till den marxistiska värdeteorin och dess inflytande på den socialistiska ekonomivetenskapen, skulle somliga marxister hävda att de ekonomer som försöker grunda en ”socialistisk” värdering på arbetsvärdeteorin begår ett misstag. Jag tror verkligen att de gör så. Poängen är att deras marxistiska skolning och Marx själv inte ger dem något alternativ. De har vilseletts av en irrelevant teori.

⁴¹ Chavance, a a, s 279, hans kursivering. Rubins arbete citeras strax, se not 43.

⁴² Lipietz, a a, s 326 f.

Mycket talar för påståendet att en överbetoning av produktionens primat har bidragit till försummandet av konsumenternas behov under vår tids *real existierender Sozialismus*. Man behöver inte gå så långt som Peter Wiles, vilken hävdar att studier av konsumenternas efterfrågan, vilket förespråkats av vissa sovjetiska ekonomer, de facto *motsäger* marxismen. Men om man också ser till Marx' behandling av cirkulationen som improduktiv, som inte läggande något till värdet, tyder detta faktiskt på att doktrinen i dessa frågor har förstärkt tendensen att betrakta efterfrågan (och bruksvärdet) som av ett slags sekundär betydelse – även om, vilket inte behöver sägas, det har funnits andra och troligen viktigare skäl till regimens val av prioritering.

Låt oss se närmare på begreppet ”hushållning med arbetstid”. Men innan vi gör det måste vi ta upp en viktig fråga. ”Värdetransformationen” brukar diskuteras i samband med ett helt annat problem, det om huruvida Marx ”glömde” att transformera insatsvarorna. Poängen är att varupriserna hos Marx tenderar att vara proportionella med värdena (med mängden socialt nödvändig arbetskraft) endast om kapitalets organiska sammansättning är enhetlig. Om det inte var så skulle det uppstå ”produktionspriser” som skilde sig från värdena, därför att det satsade totalkapitalet tenderade att bestämma samma profitkvot. Dessa priser skulle tendera att vara högre än värdena om kapitalets organiska sammansättning var över genomsnittet, lägre om det var under.

Vid första påseendet kan det verka som om detta inte har något att göra med den socialistiska ekonomin. Men det står i direkt samband med föreställningen om värdering (eller kostnadsberäkning) i termer av arbetstid, så som det framställs av Engels i *Anti-Dühring* och av många andra marxistiska eller halvmarxistiska skribenter, från Strumilin till Castoriadis. Ett sådant synsätt är nämligen förankrat i arbetsvärdena som de formuleras i *Kapitalets* första del. En följsats är att de ”produktionspriser” som introduceras i tredje delen är en kapitalistisk *deformation*, att under socialismen ”värdena” i denna bemärkelse återupprättas, som skulle ske om varorna kostnadsberäknades (värderades) i termer av det arbete som de innehöll. (Jag bortser här från det besvärliga problemet med att reducera sammansatt eller kvalificerat arbete till enkelt.) Detta innebär *inte* att dessa teoretiker, mer än vad Engels gjorde, skulle tro på någon värdeteori under socialismen, men den kostnadsberäkning som gjordes av de socialistiska planerarna eller av ”samhället” skulle grundas på *arbetstid*.

En kort utveckling behövs nu om innebörden av Marx' ”värdeomvandling”. Vad är ”omvandling”? Tre tolkningar är möjliga:

(a) *Historiskt*. Värdena dominerade en gång i tiden, men ”produktionspriserna” blir regel när kapitalismen utvecklas.

(b) *”Konditionalis”*. Varorna skulle vara utbytbara mot sitt värde om kapitalets organiska sammansättning var lika överallt. Men som den inte är det, är de det inte.

Rubin talade om värden och produktionspriser ”inte som teorier om två slags ekonomier utan teorin om samma ekonomi på två olika abstraktionsnivåer”.⁴³ Ett annat sätt att uttrycka denna tanke är att först tänka sig kapitalet som en enda enhet (eller summan av alla kapital) utvinnande en totalmängd mervärde, och sedan förutsätta många olika kapital och konkurrens. Denna totalsumma delas då upp mellan de olika kapitalisterna i proportion till det kapital ($k+v$) som var och en har skjutit till.

(c) *En tvåstegsprocess*. Varor produceras till sina värden, vilket innebär att kapitalister inom sektorer med låg organisk sammansättning på kapitalet gör högre profiler och omvänt. (Detta följer av antagandet om en gemensam utsagningsgrad.) Men hela överskottet betalas till ett slags väldig, gemensam pott, ur vilken kapitalisterna hämtar sin andel av detta överskott, i

⁴³ I Rubin, *Otjerki po teorii stoimosti Marksa*, Moskva 1923.

proportion till det totala kapital som de har skjutit till.

Denna sista förklaring är den som används av exempelvis Mandel.⁴⁴ Som jag ser det är den metafysisk: det *finns* ingen pott. Kapitalister inom sektorer med låg organisk sammansättning på kapitalet får *inte* ut samma överskott per anställd som de med hög organisk sammansättning. Endast den andra av de tre tolkningarna ovan är hållbar. Ortodoxin tycks dock i huvudsak omfatta den tredje (med viss referens också till den första). I det fallet innebär ett eliminerande av kapitalisterna och deras ”pott för omfördelning av överskottet” också ett eliminerande av omvandlingen. Vi är tillbaka i arbetsvärdesurrogaten, där kalkyler i arbetstid *ersätter* kalkyler i termer av värde, det vill säga i en kalkyl i timmar och inte i pengar. Produktionspriset eller dess arbetskvalitativt försvinner.

Låt oss se på konsekvenserna av kostnadsberäkning i termer av arbete och på dess följsats, ”hushållningen med arbetstid”. Strumilin insåg 1920 den fyrkantiga logiken i denna inställning: ”Människorna behöver bara hushålla med arbetstiden, råvarorna och energin är outtömliga.” I en kommentar till denna doktrin skrev Jurovskij för mer än femtio år sedan, att det inte var sant att råvarorna och energin var outtömliga. Det var faktiskt inte så att det inte fanns några knappa resurser *utom* arbetet. Hur var det med centrala stadstomter eller oljeförande mark?⁴⁵ Novozjilov anmärkte, fyrtio år senare, att de nyaste maskinerna måste vara knappa även under den fulla kommunismen, om man inte antar att det tekniska framåtskridandet upphör.⁴⁶ Man skulle kunna tillägga: hur är det med tiden, inte arbetstiden utan helt enkelt tidens gång, som när det tar sex år i stället för fyra att uppnå ett visst mål? (Strumilin försökte ta hänsyn till tiden på följande sätt: arbetsvärdena sjunker med stigande produktivitet, vilket gör att man genom att producera i dag i stället för nästa år producerar mer värde. Inte särskilt tillfredsställande, men ett fyndigt försök!) Bör man bortse från jordränta eller kapitalintensitet när man bedömer de relativa kostnaderna för alternativa projekt? Bör mark värderas till noll därför att den anses sakna värde? Bör kapitalintensiva projekt vid beräkningar ”prissättas” lägre än de skulle ha gjort om kapitalister hade utfört dem? Skulle detta vara rimligt, rationellt, effektivt? Man måste hålla med Jurovskij när det gäller användningen av sådana hjälpmedel som jordränta och kapitalränta: endast det faktum att de ”utgjorde grunden för klassinkomster under kapitalismen kan förklara den psykologiska motviljan att använda sådana beräkningar”.⁴⁷

Det behöver tilläggas att för Marx kunde (skulle?) en kostnadsberäkning i arbetstid endast vara tillfällig. På ett högre kommunistiskt stadium, där det råder stort överflöd och allt arbete är ett nöje, skulle det inte vara någon mening med att hushålla med arbetet.

Det kommer inte att vara människans direkta arbete eller arbetstid, utan människans tillägnelse av sin egen, universella produktivkraft, det är det totala samhällets förståelse och behärskande av naturen, det vill säga den samhälleliga individens blomstring... När arbetet i sin omedelbara form har upphört att vara källan till rikedom, upphör arbetstiden och måste upphöra att vara ett mått på arbetet, på samma sätt som bytesvärdet upphör att vara ett mått på bruksvärdet.⁴⁸

Tartarin kommenterar att detta överutvecklade samhälle, där själva arbetet upphör att vara viktigt, måste vara ett slags kommunism som är fullare än den fulla (”La phase supérieure de la phase supérieure”). Läsaren kommer säkert att ursäkta mig om jag inte ytterligare behandlar denna fullständigt utopiska vision.

⁴⁴ E Mandel, *Marxist Economic Theory*, London, Ink Links, 1968, s 159 f.

⁴⁵ Jurovskij, a a, s 118.

⁴⁶ V Novozjilov, i V S Nemtjinov (red), *Primenenie matematiki v ekonomitjeskich issledovanijach*, Moskva, 1959, s 165. Boken har utkommit på engelska som *The Use of Mathematics in Economics*, Edinburgh, Oliver & Boyd, 1964.

⁴⁷ Jurovskij, a a, s 118.

⁴⁸ Citerat från Tartarin, a a, s 24.

För att sammanfatta: Marx har inte mycket relevant att säga om kostnadsberäkning under socialismen (och antyder att under den fulla kommunismen kommer kostnaderna ändå inte att spela någon roll). Marxister som har försökt att anpassa denna värdeteori tenderar felaktigt att använda ”värdesättning” endast i termer av (direkta) arbetskostnader vilket, så vitt det gäller effektiv resursallokering, är helt inadekvat eftersom det bortser från knapphet på andra produktionsfaktorer än arbete och negligerar bruksvärdet. I den sovjetiska praktiken är fastställandet av priser med utgångspunkt från kostnaderna och hävdandet att detta är en ideologiskt riktig metod förvisso en vilseledande procedur, men den marxistiska teorin ger ingen vägledning till att finna någon bättre, och tycks faktiskt också blockera ett övervägande av tänkbara alternativ. Novozjilov hade det exempelvis motigt när han introducerade begreppet alternativkostnad, under beteckningen ”återföringskostnad”, eftersom Marx ingenstans uttryckligen erkände alternativkostnaden i sin värdeteori (trots att det är helt uppenbart att avstådd alternativanvändning *påverkar och måste påverka* beslut om resursallokering). Arbetstiden kan mätas i timmar men det är långt ifrån klart, om man inte förutsätter existensen av pengar, hur andra kostnadselement ska beräknas och läggas till summan av arbetstid. För att inte tala om hur man ska kunna beräkna den arbetstid som ägnas produktionen av var och en av miljontals produkter eftersom, som Bettelheim riktigt observerar,

en produkt ofta är ett verk av hela samhället och inte bara av den arbetare eller grupp av arbetare som har tillverkat den... Deras arbete involverar mycket stora mängder arbete av andra, för att skaffa fram verktyg, material och hjälpmedel, som kombineras till en högst komplex organisation... De flesta produkter görs av arbetare som samtidigt producerar en stor mångfald av produkter, så att deras bidrag till varje produkt inte kan med bestämdhet preciseras.⁴⁹

Även om vi betraktar den sista punkten som ”blott” teknisk återstår en annan och mer grundläggande svårighet. Hur ska man kunna jämföra kostnader och resultat? Anta att det är en riktig beräkning att en traktor och en radio kräver 44,5 respektive 12 timmars enkelt arbete för att produceras. Detta säger oss bokstavligen ingenting om deras bruksvärde. I en marknadsekonomi representerar brukarnas villighet att betala för produktens kostnad, plus vinstmarginal, dess ”sociala erkännande”, gör det ”mödan värt” att fortsätta produktionen. Naturligtvis är det inte alldeles så enkelt i inflationens, osäkerhetens och instabilitetens verkliga värld. Men vad ska de socialistiska planerarna göra? I Sovjet har somliga länge förespråkat pris- och avkastningskalkyler som skulle spela just denna roll, även om det har föga mening med tanke på karaktären hos de sovjetiska priserna (som varken i teorin eller praktiken återspeglar knapphet, efterfrågan, alternativkostnad). Sådana beräkningar fördöms hur som helst uttryckligen av Bettelheim: ”De säger oss inget direkt om den socialistiska produktionens utvecklingsbehov... I bästa fall kan de identifiera sådana produktionskombinationer som, vid en given prisstruktur, maximerar det mervärde som kapitalet kan utvinna genom utsugningen av arbetskraft.”⁵⁰

Jag skulle ha trott att varje samhälle (i den verkliga världen) försökte att öka skillnaden mellan kostnad och resultat, för det är detta som överskottet mäter (vem som *får* vinsten är en annan fråga!). Men vilket är, bortsett från detta, Bettelheims alternativ? Naturligtvis är *varje* pris, varje värderingssystem i penningstermer, ofullkomligt, och det existerar vissa mål som det inte kan återspegla (negativa externa effekter som nedsmutsning eller trängsel, fulhet, obehagliga arbetsförhållanden med mera). Vi bör försöka ta hänsyn till sådana ting, liksom det finns beslut – om sådant som ålderspensioners storlek eller offentliga parker – där vinstorienterade beräkningar inte alls bör tillämpas. Vi *borde* försöka att maximera den ”socialt nyttiga effekten”, om vi bara visste vad den var och hur den skulle mätas. Den västliga ekonomivetenskapen har ett liknande operationellt meningslöst begrepp, nämligen den

⁴⁹ Bettelheim, a a, s 30.

⁵⁰ Ibid, s 25. Se även min kritik i Nove, a a.

sociala välfärdsfunktionen. Det är som med Rousseaus *volonté générale*. Harold Laski brukade säga: "Problemet är hur man ska känna igen Allmänviljan om man möter henne promenerande ute på The Strand!"

I vilka enheter bör de socialistiska planerarna mäta socialt nyttiga effekter eller bruksvärden? Hur, annat än i penningtermer, ska man kunna jämföra värdet på skor, fartyg, sigillvax och kål (kungarna kommer att ha avskaffats...)? Vem ska sköta jämförandet? Och hur ska han, hon eller de efteråt handla för att tillämpa resultaten? Hur ska de argumentera för sin sak, enligt vilka kriterier, om medborgarna är missnöjda med resultatet? Om "värdelagen" inte längre kan tillämpas i någon av sina former tycks uppgiften inte ha någon teoretisk eller statistisk grund. Den har heller ingen institutionell bas. Till och med Ollman kan ha med ett stänk av oavsiktlig ironi: "Även om Marx erkänner att efterfrågan är elastisk, betvivlar han inte att hans proletära planerare – vilkas faktiska planeringsmekanismer aldrig diskuteras – kommer att göra riktiga bedömningar... vid beslutet om hur mycket som ska produceras av en viss artikel".⁵¹ Det behöver inte sägas att vi inte önskar oss något detaljerat organisationsschema. Men det som förvisso är väsentligt är någon anvisning om hur hundratals miljoner människor kommer att eller kan besluta om vad som ska produceras, och med nödvändighet också om produktionen av hjälpmedlen för att producera det som enligt besluten ska produceras.

Bettelheim är visserligen medveten om vissa av problemen, men talar i termer av vad som måste betecknas som undvikande slagord – även om han specifikt erkänner att många marxistiska ekonomer har förbisetat bruksvärdet och motsatt sig marginalnytteberäkningar även när sådana hade varit på sin plats ("även om det följer av differentialkalkylen"). Vi får fraser som "massornas verkliga deltagande i planernas utarbetning och förverkligande", vilket garanterar att planen blir "ett 'koncentrat' av massornas vilja och strävanden", baserad på "en verklig ekonomisk kalkyl, ett direkt mått på det socialt nödvändiga arbetet", den "sociala tillägnelsen". Den utvecklade socialismens grundlag är "lagen om ekonomins sociala styrning", under vilken man har en direkt ekonomisk och social beräkning som inte tar omvägen om värdelagen. Detta kommer att garantera en "utvidgning av de omedelbara producenternas aktionsfält, deras herravälde över produktions- och reproduktionsvillkoren".⁵² "Samhället", de "omedelbara producenterna", bör bestämma. Hur?

För sextio år sedan insåg några av debattanterna i Sovjetryssland problemet men misslyckades med att ange en utväg. Sålunda definierades Kreves arbetstidsenheter som en timmes okvalificerat arbete som uppfyllde arbetsnormen till hundra procent, då tiden var "socialt nödvändig" och "användes meningsfullt". Jurovskij anmärker i ett referat av detta att modellen saknade alla metoder att "bestämma vare sig den sociala nödvändigheten eller meningsfullheten", något som i en marknadsmodell naturligtvis bestämdes på marknaden.⁵³ Strumilin försökte 1920 att anpassa begreppet avtagande marginalnytta: ju mer som produceras, ju mindre social marginalnytta genererar varje tillkommande enhet, tills slutligen den arbetsinsats som krävs för att göra mer av varan inte längre är värd att utföra.⁵⁴ Detta påminner om Jevons som skrev: "Arbetet kommer att fortgå tills den ökade nyttan av sysselsättningen precis uppväger den ökade mödan." Knappast i den marxistiska traditionen men ett försök att ta itu med ett verkligt problem. Har någon kommit längre sedan 1920? Givetvis kan en del arbete betraktas som givande eller rentav angenämt, i vilket fall Strumilins formulering kommer att vara otillfredsställande. Men begreppet avtagande marginalnytta blir inte irrelevant för den sakens skull. Vissa varor är mer "värda" än andra, och deras värde påverkas av intensiteten hos de ännu otillfredsställda behoven och därmed också av den aktuella

⁵¹ Ollman, a a, s 18.

⁵² Bettelheim, a a (not 30), s 134.

⁵³ Jurovskij, a a, s 105.

⁵⁴ Ibid, s 109.

försörjningen. Men allt detta kvarlämnar en ouppklarad fråga: i vilka enheter bör eller kan beräkningarna uttryckas och hur ska man räkna? Och, lika viktigt, vem ska göra detta?

Vi måste ta itu med frågans institutionella aspekt. Vilka möjligheter finns det för "samhället" att besluta om produktblandningen, jämföra alternativa uppsättningar av mål och medel? Det måste understrykas att det i den marxistiska doktrinen (om vi bortser från Jugoslavien) finns mycket starka tendenser i riktning mot en *centraliserad*, allomfattande plan. Det är så av båda doktrinära och praktiska skäl. Förkastandet av "varuproduktion" (produktion för byte, till skillnad från bruk), påståendet att "samhället" medvetet beslutar om behoven och hur de ska tillgodoses, gör det svårt att ens tänka sig en decentralisering, såvitt den inte gäller detaljer i genomförandet. Vem eller vilken institution, *annat* än i centrum, ska kunna beakta hela samhällets behov? Vilken *lokal* myndighet eller styrelse ska kunna göra det, när den endast kan ha kunskap om och ansvar för sin egen ort? – och likväl innehåller i vår moderna industri alla områden många enheter som producerar för och hämtar insatsvaror från andra områden. Hur ska produktionsenheten kunna veta för vem den ska producera, vad som ska produceras, när det ska levereras, hur den ska kunna skaffa sina insatsvaror (och varifrån) om inte planerarna beslutar och informerar? De åtföljande komplikationerna kommer att beröras utförligt senare. Allt som behöver slås fast är *centraliseringslogiken* hos "bruksproduktionen", av att marknaden elimineras.

Ett bra uttryck för teorin och praktiken hos denna centraliseringslogik finns kanske i följande citat av I Rubin:

I en socialistisk ekonomi organiseras relationerna mellan samhällsmedlemmarna på ett medvetet sätt... Individernas samordning och infogning (*sopodtjinenje*) görs med utgångspunkt från på förhand gjorda beräkningar av produktionens tekniska behov. Detta system av produktionsförhållanden representerar en sluten helhet, styrd av en enda vilja... Givetvis kommer vissa förändringar att bli nödvändiga men de kommer att ske inom systemet, på order från de styrande organen, som reagerar på förändringar i produktionstekniken... Men om de enskilda företagen är självständiga eller autonoma kan transfereringen av produkter endast ske i form av köp och försäljning.⁵⁵

Man får med andra ord varuproduktion.

Även Bettelheim noterar med rätta att varuproduktionen, produktion för utbyte, sker när de enskilda produktionsenheterna är autonoma, när deras aktiviteter inte är helt indragna i planen. Det är denna "enskildhet" och inte ägandefaktorn som är avgörande.⁵⁶ Detta är ett sätt att uttrycka Marx' uppfattning att samhället under socialismen kommer att likna en stor, gemensam verkstad. ("Allt arbete i vilket många individer samarbetar kräver nödvändigtvis en initierande vilja som samordnar och enar processen", *Kapitalet*.)

Modellen har starka inbyggda centraliseringssträvanden, men det sätt på vilket de "associerade producenterna" skulle kunna besluta om vad de skulle producera, och hur de skulle kunna jämföra kostnaden med resultatet, förblev oklart hos Marx. Lenin var emellertid helt klar i sin tolkning: "Hela samhället måste bli ett enda kontor och en enda fabrik", och "Alla medborgare blir tjänstemän och arbetare i en enda, landsomfattande statlig koncern".⁵⁷

En utvikning om marxistisk ekonomi

Eftersom denna bok primärt sysslar med *socialismens* ekonomiska teori är det inte nödvändigt att behandla vissa andra läromässiga tvetydigheter som framträder i marxismens politiska ekonomi. Som redan påpekats ligger för Marx "värdena" (= den socialt nödvändiga

⁵⁵ Rubin, a a, s 10 f.

⁵⁶ Bettelheim, a a (not 30), s 53, 70 f, flerstädes.

⁵⁷ V Lenin, *State and Revolution*, London, Lawrence & Wishart, 1933 [på svenska Staten och revolutionen, *Valda verk*, II:1, Moskva 1957].

arbetstiden) *bakom* priserna. De förra är väsendet, de senare framträdelsen. Men som framhållits av ett antal kritiker "glömde" Marx inte bara att omvandla insatsvarorna i sin ofullständiga bild av omvandlingsprocessen, utan underlät också då och då att komma ihåg, att de "bakomliggande värdena" är osynliga storheter, att varken arbetare eller kapitalister kan reagera på dem, ty *de* ser de faktiska (eller förväntade) *priserna* eller lönerna. Detta ledde honom till hans grova, ursprungliga version av "lagen" om den fallande profitkvoten. Om utsuigningsgraden tenderar att utjämnas i bemärkelsen att bli proportionell mot löneposten (det vill säga mot v i formeln $k+v+s$), kommer naturligtvis en ökning av "kapitalets organiska sammansättning", alltså av k , att resultera i en fallande profitkvot. Märk att han *inte* glömde ökningen i produktivitet, eftersom den upptas som en faktor som får profitkvoten att sjunka. Naturligtvis räknade Marx upp vissa motverkande tendenser, men han tycks ofta ha glömt det faktum att det i kapitalismen inte finns någon kraft som strävar efter att utjämna utsuigningsgraden (s/v) när kapitalets organiska sammansättning varierar. Kapitalisterna i denna modell (och även enligt chicagoskolan) intresserar sig för profiter som står i relation till det sammanlagda insatta kapitalet, och de och deras arbetare förhandlar om lönerna. Vid jämvikt tenderar faktiskt konkurrensen att utjämna profitkvoter och löner, men därvid måste utsuigningsgraden bli ojämn mellan olika företag och branscher, eftersom det (vid varierande teknik) inte finns något skäl till att kapitalets organiska sammansättning skulle vara eller bli utjämnad. I den verkliga världen skulle naturligtvis ingen kapitalist införa en ny, arbetsbesparande teknik om den inte ledde till en ökning av s/v , det vill säga av hans profit delad med lönekostnaden.

Rosa Luxemburg begick ett liknande misstag när hon i sin starkt självständiga bok *Die Akkumulation des Kapitals* försökte visa, att kapitalismen kan överleva endast genom att expandera in i ickekaptalistiska områden och sektorer. Obalansen mellan de två avdelningar på vilka hon grundade sin analys råder i termer av *värden*. Hon bortsåg från det faktum, att när det uppträder brist och överskott förändras *priserna* och skapar korrigeringstendenser. Hon negligerade också penningflödet mellan olika sektorer (krediter och annat).

Det kan mycket väl hända att profitterna verkligen uppvisar en fallande tendens, och det kan faktiskt vara så att man i den konventionella analysen underskattar tredje världens roll för att vidmakthålla den utvecklade kapitalismens funktionsduglighet. Vad gäller det förra har vi teorier som dem av Glyn och Sutcliffe, enligt vilka profitterna sjunker på grund av arbetets växande förhandlingsstyrka, och Joan Robinson har pekat på vikten av marknaderna i tredje världen vad beträffar produktionens skalfördelar. Detta är inte platsen att diskutera sådana teorier, men jag vill påpeka att de inte stämmer med vad Marx och Rosa Luxemburg faktiskt sade (vilket naturligtvis inte på något sätt ogiltigförklarar dem!). Marx' teori om "arbetskraftens värde" spelade förvisso ingen roll i hans resonemang om den fallande profitkvoten, och för Luxemburg utgjorde den grunden för en underkonsumtionsteori om den kapitalistiska krisen: eftersom lönerna *inte* stiger kan kapitalisterna inte finna tillräckligt utlopp för den växande produktionen från sin industri.

Bland andra aspekter av Marx' teorier som skulle kunna granskas kritiskt vill jag nämna ytterligare en som hör direkt samman med hans värdeteori. Frågan om efterfrågan eller bruksvärdet som faktor har redan nämnts. Men hur är det med valet av teknik? När jag diskuterade den frågan med norrmannen Jon Elster påpekade han att Marx måste förutsätta att teknikerna var givna och inte kunde påverkas av relativa priser. Jag invände att kapitalisterna, i sin profitsträvan, *skulle* påverkas av relativa priser på till exempel maskiner och arbetskraft vid valet av produktionsmetod. Elster svarade att Marx inte ens kunde överväga en sådan möjlighet "eftersom han var hegelian". Varför det, frågade jag. Han svarade att om värdena var "väsendet" och priserna "framträdelsen", så kunde Marx rimligen inte låta priserna ligga bakom värdena. Om valet av teknik påverkades av priset, skulle priset vara med och

bestämna vilken mängd arbete som användes för produktionen av en vara. I en opublicerad kommentar har Elster skrivit:

Om teknologin beror på priserna och värdena på teknologin, har värdena inte längre någon kunskapsteoretisk självständighet i förhållande till priserna. Värden, priser och teknologi måste bestämmas samtidigt. Om vi ger utrymme för ändrade preferenser kan värdena till och med påverkas av efterfrågan. Om förändrad efterfrågan ger upphov till en förändring i de relativa priserna och därmed en teknologisk förändring, har de ändrade preferenserna orsakat den åtföljande förändringen i varuvärden. (Citerat efter "Lecture notes on Marxism", vänligt tillhandahållna av författaren.)

Som jag ser det kan detta inte motsägas.

Sancta simplicitas

Det ingår tyvärr i den marxistiska traditionen att behandla dessa frågor som problemfria, därför att i och med övervinnandet av varufetischismen och motsättningen mellan värde och bruksvärde, när det direkta samhällseliga valet ersätter "omvägen" via marknaden och värdelagen, kommer allt att bli *klart och enkelt*.

Låt oss citera ett par exempel på måfå. Robinson Crusoe på sin ö avgjorde direkt hur han skulle använda sitt arbete för att tillfredsställa sina behov. "Gemenskapen av fria individer" kommer att "medvetet använda gemenskapens förenade arbetskraft. Alla de utmärkande egenskaperna i Crusoes arbete upprepas här, fast med skillnaden att de är samhällseliga i stället för individuella" (Marx). "Förhållandet mellan människorna i deras arbete och nyttoföremålen som de erhåller kommer att vara *enkelt och genomskådligt*" (Marx). "Allt kommer att göras fullständigt enkelt utan det så kallade värdet" (Engels). "Den kommunistiska mänskligheten kommer att skapa den högsta formen av förvaltande av tingen, där själva problemet kollektivt och individuellt [beslutsfattande] kommer att försvinna när framtidens människor gör det som den statistiska kalkylens torra siffror kräver. Förvaltningen av människor kommer att försvinna för evigt" (Bucharin). "En ordning, under vilken de alltmera förenklade uppsynings- och bokhållerifunktionerna utföres av alla i tur och ordning" (Lenin). "Hela folkhushållningen organiserad som posten... under det beväpnade proletariats ledning och kontroll – det är vårt närmaste [!] mål" (Lenin). "Registreringen av detta, kontrollen härav har kapitalismen till det yttersta *förenklad* till synnerligen enkla, för varje läs- och skrivkundig tillgängliga observations- och anteckningsoperationer" (Lenin, originalets kursivering).⁵⁸

Man kan inte förneka sanningen i Katsenellenboigens anmärkning att dessa skribenter var

romantiker i denna fråga... Marxismens klassiska tänkare föreställde sig det framtida samhället som ett system där allt skulle vara uppenbart. Människors mål skulle vara uppenbara, liksom de tillgängliga resurserna för att omvandla dem till produkter som folket behövde. Marx och Engels tänkte sig tydligen det framtida samhället som analogt med en artonhundratalsfabrik, vilken för dem utgjorde en organisationsmodell i motsats till marknadsmekanismens anarki.⁵⁹

Det kan inte tillräckligt starkt betonas att denna komplexitet inte bara är en kvantitativ fråga. Som marxister borde veta övergår kvantitet i kvalitet. Sådana centrala frågor som decentralisering och centralisering, plan och marknad, delens och helhetens intressen, fastställandet av det allmännas bästa, individernas alienering, hierarkins och byråkratins nödvändighet och risker, ja faktiskt alla de huvudproblem som nu hemsöker den sovjetiska ekonomin, uppstår alla direkt eller indirekt ur den moderna industriella ekonomins *storskalighet och otaliga ömsesidiga beroenden*. Den är inte och kan inte vara "enkel".

⁵⁸ Se K Marx, *Capital*, a a, F Engels, *Anti-Dühring*, a a; N Bucharin, *Economics of the Transition Period*; V Lenin, *State and Revolution*, a a, och många av hans andra arbeten.

⁵⁹ A Katsenellenboigen, *Studies in Soviet Economic Planning*, White Plains, Sharpe, 1978, s 123.

Ekonomi kan inte planeras och skötas ”som posten”. Det är inte bara en fråga om teknik plus bokföringsaritmetik, som Lenin naivt tycks ha föreställt sig (före 1918).

Det kan förefalla onödigt att analysera skälen men vi behöver kort göra det. I dagens Sovjet finns det tolv *miljoner identifierbara olika produkter* (nedbrutna på särskilda typer av kullager, kostymsnitt, storlekar på bruna skor och så vidare). Det finns närmare 50 000 industrianläggningar, plus naturligtvis tusentals byggföretag, transportfirmor, kollektiv- och statsjordbruk, grosshandelsorgan och detaljhandelsbutiker. Ingen av dem kan producera eller distribuera något utan ett koordinerat samarbete av verksamheten i ett otal ekonomiska enheter som producerar, transporterar eller distribuerar. En stor fabrik som exempelvis tillverkar bilar eller kemiutrustning är en anläggning för sammansättning av delar och komponenter, som kan vara gjorda i bokstavligt talat tusentals fabriker, där alla också har andra uppgifter och i sin tur kan vara beroende för sin försörjning av material, bränsle och maskiner av hundratals eller fler *andra* produktionsenheter. Lägg in även en tidsdimension (saker behöver levereras punktligt och i rätt följd), tillfoga betydelsen av reparationservice, underhåll, ersättning, investeringar i ny produktionskapacitet, utpläring och sysselsättning av arbetsstyrkan, dess behov av bostäder, service, frisörer, kemtvätt, bränsle, möbler... ”Enkelt”! En otvivelaktigt sarkastisk sovjetisk författare anmärkte en gång: ”Matematiker har räknat ut, att för att göra upp en fullständig och helt integrerad materialförsörjningsplan för enbart Ukraina under ett år krävs det ett arbete av jordens hela befolkning under tio miljoner år”.⁶⁰ (Planen för nästa år kommer naturligtvis att vara klar några miljoner år dessförinnan, men den kommer inte att vara ”fullständig och helt integrerad”.)

Som vi ska se finner sig den sovjetiska centraliserade planapparaten överväldigad av dessa uppgifter, vilket leder till många oavsiktliga störningar och disproportioner. Samma källa som rapporterade att det fanns tolv miljoner produkter konstaterade också att det fanns 48 000 ”planpositioner”,⁶¹ vilket innebär att varje ”planposition” är sammansatt av hundratals olika produktvarianter. Det bidrar till att förklara varför man så ofta producerar ”fel” varor. Det förmodas bland vissa marxistiska sovjetkritiker att systemet har blivit byråkratiskt på grund av ”förräderi” eller tack vare Stalins och egoistiska byråkraters manövrer. Trotskij har skrivit att de tidiga bolsjevikerna väntade sig att en ”*natjalnik* [chef] skulle förvandlas till en enkel teknisk agent” under arbetarkontrollen, och tillade sedan i en fin ”förklaring” att så inte skedde därför att revolutionen inte hade brutit ut i ett utvecklat land!⁶² Han likställde också felaktigt byråkratins makt med ”kontroll över konsumtionsfären”,⁶³ vilket är ett märkligt misstag för en marxist, att förväxla orsak och verkan. Naturligtvis försummar inte ”byråkratin” (eller vad man nu kallar det härskande skiktet) att dra materiell nytta av sin makt. ”Ingen som har varor att fördela glömmar någonsin *sig själv*”, som Trotskij skrev. Men givet det centraliserade systemet, som i sig var en konsekvens av att marknaden hade eliminerats, var den mäktiga byråkratin en *funktionell nödvändighet*. Lenin såg klart, efter maktövertagandet, att ”företagen inte kommer att kunna fungera riktigt om det inte finns en förenad vilja, som knyter samman alla strävande grupper med ett urverks precision”.⁶⁴ Lenin var naturligtvis mot byråkratin, men hur skulle hans ”förenade vilja” fungera? ”Urverk” ger en felaktig bild eftersom det är mekaniskt. Det tickar på utan att människor rycker och drar i pendeln. Men när marknadsmekanismen eliminerats behöver den ersättas med en ”synlig hand”, med folket. Ett av Marx' mera vilseledande uttalanden handlade om att ersätta ”styrandet av människor” med ”förvaltandet av ting”. Men man kan inte förvalta ting! Man

⁶⁰ O Antonov, *Dlja vsech i dlja sebja*, Moskva 1965, s 23.

⁶¹ *Voprosy ekonomiki*, 12 (1957), s 5.

⁶² Trotskij, a a, s 57.

⁶³ *Ibid*, s 78.

⁶⁴ V Lenin, *Sotjinenija*, femte uppl, Moskva 1962, 36, s 157.

kan inte tala till ett kålhuvud eller ett ton kullager, man kan bara instruera eller övertala *människor* att odla, tillverka eller transportera ting.

Om tusentals eller till och med miljontals inbördes förbundna och beroende beslut måste fattas för att trygga produktionen och leveransen av de artiklar som samhället behöver – och detta måste föregås av någon operationellt meningsfull uppsättning beslut om vad som behövs – krävs det en invecklad administrativ apparat för att säkra det nödvändiga ansvaret och samordningen. Ingen åtgärd kan vidtas innan tre element finns för handen: *information*, *motivation* och *medel*. En arbetare eller driftsledare kan inte veta vem som behöver vilka produkter om han eller hon inte informeras. Vem har sådan ställning att han vet? Jo, den enhet i den komplexa planmekanismen som kan beräkna kraven (på kullager, bräder, traktorer, svavel-syra, blöjor, fönsterglas eller vad det nu kan vara). Sedan måste andra avdelningar (många olika avdelningar, med tanke på uppgiftens omfattning) se till att medlen finns tillgängliga eller kan produceras eller hämtas ur lager. Inte ens den mest ”motiverade” arbetare, direktör eller produktionsplaneringsavdelning kan garantera att handlingen utförs om inte medlen finns till hands, och medlen (det vill säga de olika insatsvarorna) måste administreras av flera andra avdelningar. Därav pappersraseriet, konferenserna mellan olika avdelningar, regleringarna, förseningarna, inkonsekvenserna, behovet att hänskjuta frågor till högre myndighet och andra välkända exempel på byråkrati. Att fördöma den är lätt, men den har sin vitala roll i produktionen inom en planerad marknadsfri ekonomi, och därför växer och ”frodas” den.

Figur 1 *Sovjetisk energi, en beslutsmodell*

Komplexiteten fordrar inte bara att det finns många administrerande tjänstemän, utan kräver också en hierarki med organ på olika nivåer. Detta svarar, väl att märka, mot en *hierarki av beslutsnivåer*. Låt mig skissera ett exempel. Ett organisationsdiagram skulle kunna se ut som (det förenklade) schemat i figur 1. Beslutet om produktion och installation av utrustning för pumpstationer är alltså en konsekvens och en integrerad nödvändig del av beslutet att bygga en pumpstation, som i sin tur är en konsekvens av ett specifikt beslut om typen och lokalise-

ringen av oljeledningar, vilket är en funktion av utvecklingsplanen för den västsibiriska oljan, vilken är ett resultat av att man övervägt behovet av alternativa oljekällor, vilket i sin tur ingår i ett bränslepolitiskt beslut ännu ”högre” upp. Det finns naturligtvis ett mycket stort antal andra sådana beslut, och – detta är särskilt viktigt – på varje punkt finns det alternativa användningar av produkterna, maskinerna och arbetskraften. De val som görs är i sin tur beroende av olika slags insatser (material, maskiner, människor) som också kunde användas i annat syfte. För att det eftersträvade resultatet ska åstadkommas, måste tusentals personer som bor tusentals kilometer från varandra arbeta samman i ett nät av hopknutna aktiviteter. Delarna måste passa samman, måste fås att passa samman. När ”passformen” är särskilt god är i den verkliga kapitalistiska världen relationerna ofta hierarkiskt organiserade och bygger inte på en lösare marknadsmekanism, även om samma resultat ibland kan åstadkommas med underleverantörskontrakt. (Precis som inom bilindustrin vissa företag tillverkar sina egna förgasare i en verkstad som de själva äger och driver, medan andra har långtidsavtal med ett specialiserat komponentföretag som de varken äger eller driver.)

Hela projektet skulle stanna upp om en enda länk i denna månglänkade kedja bröts av, om till exempel ett företag inom livsmedelsindustrin inte levererade de nödvändiga livsmedlen norrut, eller den behövliga metallen inte levererades till rörtillverkaren, eller om det inte fanns godsvagnar till att transportera rören eller arbetare till att installera dem, om värmen strejkade i deras bostäder, om verkstäderna för reparation och underhåll saknade verktyg och så vidare. På varje nivå måste det vara någons uppgift att se till att sådana saker blir gjorda. Det sker inte ”spontant” och det avgörs inte och kan inte avgöras genom omröstning, lika lite som tåg- eller stationspersonalen kan besluta om huruvida 12.30-tåget till Manchester ska köra eller ej.

De centrala organen i ett centraliserat planeringssystem finner det mycket svårt att hinna med sina väldiga arbetsmängder. Även om det är sant att uppgiften i det sovjetiska fallet försvårades av ansträngningarna att åstadkomma en hög tillväxttakt i en bristsituation (”forcerad planering”), kräver systemet genom sin karaktär en komplex, hierarkisk struktur med funktionsuppdelning mellan olika avdelningar och ett vanligt byråkratiskt arbetssätt. Termen ”byråkratisk” ska ses som beskrivande och inte nedsättande. Om en utarbetad tjänsteman som är ansvarig för exempelvis pumpar inte av eget initiativ kan besluta om en begäran om leveranser till Omsk, beror det på att han måste konsultera de avdelningar som känner till andra önskemål om pumpar, möjligheterna att producera fler pumpar, tillgången på material för produktion av pumpar, den tillgängliga reservkapaciteten hos olika fabriker som kan tillverka dem och så vidare. Att se honom eller henne som vald deltidsengagerad, vars mandat omedelbart kan återkallas, är ren och skär fantasi. Det är uppenbart att han eller hon har ett specialistjobb att sköta, under vilket han eller hon måste stå i kontakt med andra vilkas uppgifter berör hans eller hennes, och att han eller hon måste utföra uppgifter inom planer som är fastställda av överordnade, vilkas ansvar omfattar ett större område.

Det är en truism, sällan omnämnd i östliga eller västliga läroböcker, att vad som verkar rätt att göra i viss mån beror på beslutsfattarens ansvarsområde. Tidigare i kapitlet nämnde jag *intresseskillnader* som måste uppstå i samband med val under betingelser av relativ knapphet. Här är det min uppgift att betona *informationens* gränser. Jag kommer att återvända till detta i samband med Marx' åsikter om arbetsdelningen, men det är viktigt att i detta sammanhang understryka effekterna av planeringsprocessens rena, kolossala skala på förmågan hos individerna inom denna process. Låt oss återgå till individen vars uppgift det var att trygga materialförsörjningen för produktion av pumpar. Det spelar i det här sammanhanget ingen roll hur intelligent, utbildad eller medveten personen är. Det är ytterst osannolikt att han eller hon, i sin specialiserade funktion, kan förutse problemen med att transportera pumpar, anlägga och underhålla rörledningar eller fördelarna med att använda ett visst slags turboborr, och än mindre bränslebehoven inom en viss bransch. Han eller hon kan faktiskt föredra att använda

sin fritid för ett helt annat ändamål, exempelvis till att spela altfiol. Det kommer att finnas något organ, och därmed också någon ”ovanför” honom (eller henne), som beaktar antalet pumpar som behövs, deras utformning och användning, och någon ”ovanför” den personen kommer att sätta pumparna i samband med rörledningarna, rörledningarna med planen för oljeindustrin och oljeförbrukarnas planer. När man kommer ”högre” omfattar man ett större fält men förlorar därmed viss precision i detaljerna. De personer som sysslar med den västsibiriska oljan har så mycket att göra med sitt, att de inte har den tid eller kunskap som krävs för att behandla besluten om leverans av delar åt pumptillverkningen, vilket var vår ursprungliga individs ansvarsområde. Självkärl? Nej, inte för dem vilkas läsning av Marx gör dem benägna att anta att allt kommer att vara enkelt, att ”folket”, ”samhället”, de ”associerade producenterna” kommer att klara upp allt i en vänskaplig, demokratisk diskussion.

Bahro inser åtminstone problemet. Han skriver:

Om man inte är beredd att acceptera att regleringsstrukturen i en integrerad produktion objektivt sett är hierarkisk, kan hela problemet med den socialistiska demokratin enbart resas i agitatorisk form... Tekniskt och organisatoriskt sett är samhällliga arbetsfunktioner ofrånkomligen underordnade varandra⁶⁵

Olyckligtvis förklarar han inte hur han kan föreslå ett ”övervinnande” av den åtföljande arbetsdelningens konsekvenser. Men mer om detta senare.

Finns det då ingen möjlighet till demokratisk kontroll över produktions- och cirkulationsprocesserna? Det finns förvisso en sådan möjlighet, till och med en nödvändighet, och jag kommer att diskutera detta utförligt. Men först måste man göra klart att den demokratiska processen inte kommer att vara relevant för ett brett spektrum av mikroekonomiska beslut. De som är ansvariga för pumptillverkningen kommer *inte* att rösta om vart pumparna bör ta vägen. Den valda församlingen i centrum som antar en allmän plan för samhället kommer naturligtvis att ha varken tid eller kunskap nog för att bekymra sig om sådana detaljer som pumpar, än mindre om vart speciella partier ska sändas (om det inte uppstår någon skandalös situation som förs till dess kännedom). I annat fall skulle, som Antonov skrev, planen för nästa år vara klar först om flera miljoner år.

Den franske radikale tänkaren Cornelius Castoriadis har också en realistisk syn på komplexiteterna, och han har kommit fram med det intressanta förslaget om en ”planfabrik”: specialister på planformulering gör med hjälp av datorer upp en rad internt konsistenta, alternativa planer som den demokratiskt valda församlingen kan välja mellan. Han tänker sig också en *marknad* för konsumtionsvaror. Trots att han i mycket delar den traditionella marxistiska oviljan mot ”varuproduktion”, är han oförmögen att se hur konsumenternas valmöjligheter ska kunna tryggas på annat sätt än att de får spendera sina inkomster (polletter, i realiteten ”pengar”) som de finner det lämpligt. Han påpekar att beslut genom majoritetsutslag kan vara aktivt skadliga på detta område, eftersom även minoriteter har rätt att få sina konsumtionsönskemål uppfyllda (det är alltså i princip fel att med en majoritet av exempelvis tre mot ett besluta att inte tillhandahålla rågbröd och klassiska konserter. Om en betydande majoritet vill ha dem ska de få det, och ha vissa medel att ”betala” för dem). Även till detta ska vi dock återkomma. Castoriadis utsträcker inte denna princip till investeringsvarorna, vilka tydligen ska planeras i hans datoriserade planfabrik.⁶⁶

Man måste emellertid anmärka att uppdelningen mellan konsumtionsvaror och investeringsvaror, och även mellan mål och medel, reser begreppsliga och praktiska problem.

⁶⁵ R Bahro, *Die Alternative*, Köln, EVA, 1977 [på svenska *Alternativet*, Bokomotiv, 1979]. Citaten finns på s 201 och 521 i den tyska upplagan.

⁶⁶ C Castoriadis, *Le Contenu du socialisme*, Paris, Seuil, 1979.

Naturligtvis är de olika: en verktygsmaskin och ett par byxor är, som Marx säger, produkter inom avdelning I och avdelning II, investeringsvaror respektive konsumtionsvaror. Men bortsett från det faktum att vissa produkter finns i båda avdelningarna, beroende av vad de används till (bränsle, potatis), kan konsumtionsvarorna inte produceras utan insats av investeringsvaror, och en marknad för de förra kan inte vara effektiv om inte dess effekter även tränger in i investeringsvarusektorn (efterfrågan på röda skjortor kan vara ”effektiv” först när textilindustrin effektivt kan efterfråga det önskade tyget, färgmedel, blixtlås och så vidare). Castoriadis' planfabrik måste därför vara noga uppmärksam på konsumtionsmarknaden, direkt och indirekt. Mål och medel är heller inte så lätta att skilja åt. Om vi till exempel återvänder till vårt ”bränslediagram” i figur 1, är pumparna medel för ett mål (rörledningen). Men rörledningen är medel för ett ”högre” mål (att förflytta råolja från A till B). Olja är medel för ett mål, det att ordna bränsle, men även bränslet är ett medel – och ett mål (det vill säga används för att hålla oss varma men även i tillverkningsprocesser). Även detta kan ses som en hierarki med flera nivåer.

Dessa olika ”nivåer” och beslutskategorier bör leda oss in på systemanalys och organisations-teori. Det kan vara värt att påminna om en pionjär på detta område, Bogdanov. Han var marxist enligt egen uppfattning, men flertalet marxister har fördömt honom som främmande för ideologin, inte bara Lenin utan också (till exempel) Lipietz. Senare dagars marxister fruktar implikationerna av organisationsteorin – som Bogdanov benämnde *tektologija* – och den reser verkligen problem för socialister. Men det är inget tillräckligt skäl för att undvika frågan, som ofrånkomligen gör sig påmint vare sig vi vill eller ej. Och i vilket fall som helst måste vi bestämt förkasta idén om ”enkelhet”.

”Ex ante”-illusionen

Marx själv och många av hans anhängare har betonat kontrasten mellan medveten plan och anarkisk marknad. I en socialistisk planerad ekonomi kommer arbetet att vara ”direkt samhälleligt”, det vill säga kommer att av samhället allokeras på ett planerat sätt till förutbestämda uppgifter, för att producera i enlighet med på förhand fastställda behov. Detta står i kontrast till en kapitalistisk marknadsekonomi där arbetsinsatsen värdesätts i efterhand, efter händelsen, genom utbytesprocessen. Samhället kommer att korrekt kunna allokera och besluta i förväg, genom att planera användningen av sina resurser och allokera arbetet till de olika uppgifter som är kända på förhand.⁶⁷

Detta är, i en komplex modern ekonomi, lika orealistiskt som Marx' parallell med Robinson Crusoe. Crusoe (eller en patriarkalisk familjeenhet, en annan av Marx' paralleller) kan direkt iaktta och välja mellan olika alternativ och deras konsekvenser, och det finns ett omedelbart samband mellan syfte, handling, medel och resultat. Naturligtvis kan Crusoe begå ett misstag, som att odla en gröda i en olämplig jordmån, men han kommer att se detta direkt och lära av erfarenheten. Allt kommer verkligen att vara enkelt och ”genomsådligt”.

Det handlar om flera felslut när man övergår från denna enkla modell till den komplexa verkliga världen av hundratals miljoner människor med en komplicerad arbetsdelning.

Det första har redan diskuterats och behöver endast i korthet upprepas: *hur* ska samhällets behov artikuleras och av *vem*? Uttrycket ”av samhället” utan närmare bestämning är bokstavligt talat meningslöst. Det är som att säga att ”folket” kommer att bestämma tidtabellen på flyglinjen London–Paris eller mängden lök som ska planteras. I den verkliga världen kan miljoners miljoner sammanhängande beslut endast fattas på kontor (och därmed av tjänstemän). De kan misslyckas med att återspegla behoven. Det är ren och skär intellektuell

⁶⁷ Marx och Engels hävdade detta upprepade gånger, t ex i *Kapitalet*, 2, kap 10, och *Anti-Dühring*.

abdikation att undvika detta genom att helt enkelt *förutsätta* att planerna faktiskt omfattar behoven, att planerarna (tillsammans med övriga medborgare) på ett underbart sätt har förvandlats till allvetande änglar, att oförmåga till reaktion, tröghet, rutintänkande och fientlighet mot nya idéer inte kan finnas. Perfekt information, perfekt förutseende, tillhör de mest orealistiska antagandena i vissa ”borgerliga” modeller om allmän jämvikt. Som Loasby har påpekat i en beundransvärd bok,⁶⁸ är antagandet om perfekt förutseende till sin karaktär oförenligt med valfriheten, eftersom en perfekt förutseende valfrihet innebär en inbyggd motsättning. Om A och B har en autentisk valfrihet så kan C och D, vilkas aktiviteter hänger samman med deras, inte *i förväg* veta vad de kommer att välja, och kan därför inte *i förväg* veta vad *de* i sin tur kommer att välja att göra.

Loasby angriper teorin om allmän jämvikt och dåliga läroböcker som bygger på den. Men hans ord är lika tillämpliga på en socialistisk ekonomi. Vi kan förvisso inte *i förväg* anta att planer är korrekta. Ja, vi kan inte ens veta att de var korrekta *i förväg* om det inte finns någon verifikationsmetod i efterhand. Det är inte bara en fråga om handling utan också om ickehandling, det vill säga både felaktig reaktion och underlåtenhet att reagera är tänkbara. För allt detta behöver man kriterier och någon typ av reaktions- eller återföringsmekanism. Detta för oss tillbaka till bruksvärdena, hur de ska mätas, hur man ska tillåta användarna – som faktiskt är en nyckelfaktor här – att medverka i mätningen, och slutligen hur värderingen av varor och tjänster av de samhällsmedlemmar för vilka de var avsedda kan påverka det framtida produktionsmönstret. ”Användarna” är naturligtvis inte bara individerna i deras enskildhet. En lång rad produkter – stålplåt, ångpannor, textilmaskiner och så vidare – tillverkas för användning i produktionsprocesser.

Längre fram i boken ska jag vidareutveckla de teoretiska, praktiska och institutionella implikationerna av det uppenbara behovet av efterhandsverifikation, och av att garantera vissa återföringseffekter åt dem som gör upp planer och beslutar om produktion och distribution. Men just nu ska vi se närmare på hur planer görs och kan göras.

I en bemärkelse fattas även i en kapitalistisk marknadsekonomi besluten på basis av en förhandskalkyl. Frågan gäller bara den tillgängliga informationen. Denna kan vara resultatet av en marknadsundersökning eller en extrapolering av utvecklingslinjer. Det kan hända att produktionen är resultatet av en specifik order, att man har ett definitivt förhandskontrakt med en specifik kund. Mycket hänger samman med verksamhetens och produktens karaktär. Skeppsvarv producerar normalt i enlighet med en orderbok, till ett pris som gjorts upp innan produktionen börjar, medan skottillverkare producerar på ett mer ”spekulativt” sätt, i förhoppning om att butikerna och kunderna ska köpa deras skor och med risk för att de inte gör det. Restauranger köper in olika råvaror och anställer arbetskraft i förhoppning om att kunderna ska komma in och äta – kunderna kan föredra att stanna hemma eller fråga efter artiklar som inte finns på matsedeln. Varje storskaligt investeringsbeslut kompliceras av tidsfaktorn: gapet mellan beslutsfattandet om och fullbordandet av ett investeringsprojekt kan vara fem eller sex år, och kapitaltillgångarna kan räcka ytterligare tjugo år eller mer. Ny teknik, smakförändringar eller investeringsbeslut fattade av andra kan rubba den prognos (i förväg!) som det ursprungliga beslutet byggde på. Följden kan bli överskottskapacitet eller otillräcklig kapacitet i förhållande till behoven.

Det kan förvisso hävdas att de som tar besluten i en centralplanerad ekonomi har mer information, särskilt om besläktade industriers investeringsplaner, än vad som är fallet i en kapitalistisk marknadsekonomi. Dagens priser är en dålig vägledning när det gäller den relativa knappheten sex år framåt i tiden, även om man bortser från inflation och andra störande element. (Vet någon av oss hur höga räntorna och materialpriserna kommer att vara

⁶⁸ B Loasby, *Choice, Complexity and Ignorance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1975.

om sex *månader*, för att inte tala om sex år?) Men det är självklart att tidens gång ökar inslaget av osäkerhet inom *varje* ekonomi, om vi inte tänker oss någon form av statisk, oföränderlig jämvikt, och verifikationen i efterhand förblir nödvändig, liksom efterhandsbedömningen av produktionsansträngningens resultat.

Även i en socialistisk ekonomi kommer det säkert att vara så, att medan fartyg och kraftstationsutrustning kan byggas eller produceras i direkt samförstånd med de tänkta användarna, kommer detta inte att vara fallet med till exempel skor och lök. De kommer inte att tillverkas eller odlas sedan varje användare har angett sin önskan om dem. De socialistiska producenterna kommer därför att i viss mån behöva gissa. Vi kan inte i förväg veta om planen för skor och lök är riktig. Det samma gäller för socialistiska restauranger. De kan inte mer än sina kapitalistiska kolleger i förväg veta vad middagsätarna kommer att önska sig eller om de alls vill äta. De kommer att i efterhand få veta om gästerna har föredragit *canard à l'orange* eller kolja med chips – även om de naturligtvis kan grunda sina förväntningar på en extrapolering av tidigare erfarenheter, så som sker redan i dag.

Det finns i själva verket bara ett sätt att försäkra sig om att ”i förväg” och ”i efterhand” sammanfaller: att låta producenterna bestämma konsumtionen. Det vill säga att medborgarna kommer att bära de skor som det har bestämts att de ska bära, alla matsedlar kommer att ha enbart dagens rätt och kunden hänvisas till särskilt anvisade restauranger. En sådan modell skulle vara analog med arméns. När jag var korpral gick jag i kängor och uniformskläder som tilldelats mig och åt vad som gavs i matsalen. Men det är *inte* detta som socialisterna menar när de talar om de ”omedelbara producenternas herravälde”!

Detta belyser vikten av *valfrihet*. Ju större valfriheten är, desto mindre är av uppenbara skäl förutsägbarheten. Det är därför frestande för planerarna att begränsa eller till och med eliminera valmöjligheterna, för att man ska kunna göra goda prognoser och undvika det slöseri som är en oundviklig följd av felaktiga förutsägelser. I Sovjet har medborgarna ofta inget alternativ till att anta den erbjudna varan. Sovjetiska direktörer är knutna till sina leverantörer och har sina kunder utsedda i planen. Produktionen är i den bemärkelsen till för direkt användning. Det finns förvisso mindre osäkerhet än i en kapitalistisk marknadsökonomi, men även mindre valfrihet. Hur ska användaren i detalj kunna påverka vad som produceras i en centralplanerad ekonomi? Det är *inte* någon enkel fråga. Med ”detalj” menar jag inte ”skodon” utan de skor som man faktiskt vill ha, inte ”mat” utan den rätt som man föredrar. Planerna är aggregerade och måste vara det för att bli ”hanterliga”. Behoven är specifika.

En sida av valfriheten är *konkurrensen*. Det är inget ord som talar till socialister i allmänhet, och det ingår inte i de marxistiska tankarna om socialismen. Men om det står kunderna fritt att välja sina försörjningskällor, innebär det omvända att producenterna söker kunder. Om det inte råder kronisk brist innebär detta att vissa producenter har svårt att säkra ett fullt utnyttjande av sina mänskliga och materiella resurser när kunderna föredrar sådant som produceras av andra. Det kommer att finnas tomma stolar på restaurangen, tomma bäddar på varvet, skor som ingen vill bära. Socialister brukar beklaga konkurrensen därför att den står i strid med föreställningen om en planerad ekonomi, därför att den i sig är en konflikt medan i ett socialistiskt samhälle alla bör samarbeta, och därför att den leder till slöseri. Detta slöseri är av två slag: de tomma stolarna och fartygsbäddarna representerar outnyttjade resurser som hade kunnat användas, och konkurrensen ger upphov till reklam, ”krämaranda” och andra oönskade fenomen.

Detta är emellertid bara ett exempel på något som har stor betydelse i det verkliga livet och som bokstavstroende marxister sällan tycks inse, nämligen att det inte existerar eller kan existera några fullkomliga system, att i allmänhet alla institutionella arrangemang har fördelar

och nackdelar. Man får sällan något gratis. Konkurrensen har vissa positiva drag. Den är en konsekvens av och förutsättning för valfriheten, och den utgör en stimulans för både de framgångsrika och eftersläntrarna. Omständigheten med den outnyttjade kapaciteten, på skeppsvarvet eller i restaurangen, utgör sålunda en potentiell påtryckning för att förbättra kvalitet och service. Reklamen ingår i ansträngningarna med att finna kunder. Dess motsats kan vara, och är i Sovjetunionen normalt, likgiltighet för kundernas behov.

På samma sätt möjliggör en *central* planering för planerarna att se hela bilden, men till priset av att detaljerna går förlorade. Decentralisering innebär tydlighet på mikronivå men till priset av att man kanske inte inser de vidare effekterna. Den bästa lösningen måste vara en kompromiss.

Om vi återgår till konkurrensen hänger en av dess positiva aspekter samman med behovet att försäkra sig om att det finns bot för misslyckanden. Anta att en viss vara eller tjänst inte tillhandahålles alls i den centrala planen, eller på ett otillfredsställande sätt. Det måste finnas sätt att rätta till detta. Vädjanden till centralplanerarna, att höja rösten, klagomål, är en väg. En annan är att ha möjlighet att finna en annan försörjningskälla, eller att starta en ny produktionsenhet som i praktiken kommer att konkurrera med de existerande.

Det kan noteras att samma tanke har slagit den ungerske sociologen Ivan Szelenyi. För honom är det en fråga av stor betydelse att det finns alternativ till den centrala planen.⁶⁹ (Vi återkommer till hans resonemang om ett ögonblick.) Ett liknande påpekande görs av den sovjetiske oliktankaren Bjelotserkovskij som skiljer mellan skadliga och nyttiga former av konkurrens, men som starkt betonar behovet av konkurrens (i dess nyttiga form), eftersom det annars inte finns något sätt att garantera effektivitet och uppmärksamhet på konsumenternas behov.⁷⁰

Det enda tänkbara svaret på detta från en bokstavstroende tusenårsivrare är ett halsstarrigt: Marx var emot det, konkurrens är tvärt emot de socialistiska principerna, i en "verklig" socialistisk ekonomi kommer den inte att behövas. Heller inget tvivel om att "lejonet skall ligga ner vid lammets sida". Vi är tillbaka på den religiösa trons domän.

Det finns olyckligtvis också en marxistisk tradition som förespråkar stora produktionsenheter. På tal om maoismen citerar en medarbetare i *Radical Philosophy* (Sean Sayers) Lenins uttalande: "Småproduktionen alstrar dagligen och stundligen kapitalism och bourgeoisi, spontant och i masskala", och drar slutsatsen att "ett avskaffande av klasserna i samhället kräver absolut en utveckling av produktivkrafterna och en 'eliminering' av sådan småskalig produktion".⁷¹ Ordet "sådan" i meningen ovan lämnar möjligheten öppen att författaren tänker sig andra och mer acceptabla typer av småskalig produktion, även om detta verkar tvivelaktigt då produktivkrafternas utveckling tidigare har likställts med storskalighet. Men man slås av ordet "avskaffande". Hur? Genom en "socialistisk" polis eller genom ekonomisk konkurrens från den storskaliga produktionen? (Det senare skulle naturligtvis innebära att småskaliga kooperativ med mera skulle kunna blomstra där det inte fanns några skalfördelar eller där, av något skäl, den storskaliga statliga industrin inte kunde tillhandahålla önskade kvantiteter eller kvaliteter.) Saken förefaller mig vara av mycket stor betydelse, och mer kommer att sägas om både den och konkurrensen.

Kvalitet och kvantitet

Vi har upprepade gånger talat om *kvalitet*. Det är ett begrepp som starkt har försumrats även

⁶⁹ I Szelenyi, "Whose alternative?", Flinders universitet, 1980.

⁷⁰ V Belotserkovskij, *Svoboda, vlast i sobstvennost*, Achberg, Achberger Verlag, 1980.

⁷¹ *Radical Philosophy*, våren 1980, s 24.

i den "etablerade" ekonomivetenskapen. Men läroböckernas värdeteori har åtminstone förtjänsten att den betonar efterfrågans betydelse. Marginalnytteskolan gör detta till överdrift, i den bemärkelsen att den undervärderar produktionsförhållandenas roll. Men villighet att betala, värdering av användaren, värdering i pengar ses som vitalt. En *bättre* maskin, sko, stek betingar normalt ett högre pris. Men den marxistiska traditionen går ut på *kvantitativ* planering. De sovjetiska erfarenheterna visar hur centrum inte kan hantera vare sig en fullt nedbruten produktblandning eller kvalitet. Poängen är att kvalitet, bortsett från den rena omöjligheten av att centralt hantera detaljerade specifikationer, alls inte är lätt att definiera. Den är ibland specifik – kaloriinnehåll i kol, hållfasthet och så vidare – men ofta är det fråga om bekvämlighet, smak, attraktion, i själva verket värde i *användningen*, värdering av *användaren*.

Vi måste här skilja mellan ting som vatten och elektricitet, som är homogena, strömmar i rör eller ledningar, och lätta att "planera", och sådana produkter som kommer i hundratals eller tusentals varianter: kläder, instrument och verktyg, grönsaker med mera. Det är vishetens begynnelse att inse att centrum inte kan planera dessa ting "kvantitativt", i någon meningsfull mikroekonomisk betydelse. Planer i ton eller kvadratmeter är helt enkelt alltför grova för att kunna innefatta de bokstavligt talat miljonerna existerande varianterna och versionerna av produkter med bruksvärde.

Trotsky skrev: "Tackjärn kan mätas i ton och elektricitet i kilowattimmar. Men det är omöjligt att skapa en övergripande plan utan att reducera alla grenar till en gemensam värdenämnare." Åtminstone här insåg han klart gränserna för den fysiska planeringen av också metaller och bränslen. Han talade om Sovjet på trettioalet, men varför skulle det vara annorlunda under den "verkliga socialismen"?

De sovjetiska erfarenheterna är här av central betydelse. Om en plan uttrycks i aggregerade mängder, kommer den produktblandning som "passar in" i en sådan plan inte, annat än av en slump, att vara den blandning som faktiskt behövs. Om emellertid kontrakt mellan kunder och leverantörer bestämmer vilket mikroinnehåll som planen bör ha, är ekonomin inte längre centralt planerad, eftersom då även totalsummorna (i ton, kvadratmeter och så vidare) är en *konsekvens* av de uppgjorda kontrakten. Produktionsenheterna är i så fall *autonoma* och måste, för att autonomin ska vara verklig, stå fria att skaffa de insatsvaror som behövs genom att i sin tur sluta avtal med leverantörerna. Men som vi har sett i upprepade citat har marxismens klassiker inte bara insisterat på att alla dessa förbindelser ska vara "planerade av samhället", utan också framhävt att avskildheten, autonomin, är själva basen för "varuproduktionen". Produktionen är då till nytta för någon annan, inte för en själv. *Man får ett slags marknadsekonomi*. Eller snarare, eftersom även centralplanerarna kommer att ha viktiga funktioner, blir det en blandning av plan och marknad. Själv tror jag att en sådan blandning är en väsentlig ingrediens i varje möjlig eller uthärdlig socialistisk ekonomi, men själva tanken kan ge den "bokstavstroende" blodstörtning. Ty är inte socialismen, som han ser det, varuproduktionens *negation*?

Hur skulle han (eller hon) svara på ovanstående resonemang? Ett svar är möjligen att föreställa sig både ett absolut överflöd och ett slags statisk jämvikt. Alla insatsvaror finns då rikligt och fritt tillgängliga som vattnet i Skottland. Krav, behov, insatser och tekniker är alla kända och förändras knappast någonsin. På samma sätt som medborgaren kan gå in i förrådet och samla ihop de varor som han eller hon behöver, kommer företagsledningen att hämta det erforderliga stålet, svarvarna, svavelsyran, tyget, fläsket, kålen. Det kommer att eliminera problemet med att planera insatsvarorna. Arbetarna kommer därmed att producera den produktion som "samhället" eller kunderna kräver. Inga pengar kommer att överlämnas, det kommer inte att finnas något utbyte, vare sig köp eller försäljning. Och därmed – ingen varuproduktion. Heller ingen komplicerad, byråkratisk centralplanerings-apparat. *Et voilà!*

Det finns kommentarer att göra om denna ”lösning”. För det första är den faktiskt *inte* någon planering, i den bemärkelsen att ingen roll har definierats för ”samhället” *som helhet*. Centrum har ingen funktion. Den är anarkistisk snarare än marxistisk. För det andra, och långt viktigare, kan den rimligen inte fungera, och inte bara därför att det inte kan finnas någon överflöd av det slaget. Vems uppgift är det att förutse, att garantera att det tillhandahålls nog med insatsvaror för att motsvara produktionen, att lagren av allting är tillräckliga? Hur är det med investeringarna och därmed med *investeringsvarorna* (byggmaterial, maskiner)? Och eftersom den relativa knappheten *kommer* att vara ett faktum här i livet, och eftersom själva dess innebörd är att produktionskapaciteten *inte* är tillräcklig för att täcka behov (till nollpris), kan man undra efter vilka kriterier man ska välja mellan alternativen. Vems behov är mest angelägna när producenterna mottar krav om att producera mer än vad deras kapacitet tillåter eller än vad deras försörjning med insatsvaror gör möjlig? Vem ska, i en modell av denna typ, veta detta och hur ska han handla utifrån denna kunskap – och utan några priser? Ingen värdering av ”socialt nyttiga effekter”, inte ens om vi vet hur mätningen ska ske, kan rimligen göras av de ”omedelbara producenterna” direkt på produktionsplatsen. De nödvändiga jämförelserna mellan flera olika alternativ *kan endast göras i centrum*. Detta är en så uppenbar konsekvens av hela föreställningen om ”produktion för användning”, ”direkt socialt arbete” och ”varuproduktionens eliminering” att hela stycket kan synas som en onödig utveckling. Men påpekandet behöver fortfarande göras eftersom det ännu finns personer som betraktar sig som marxister och ändå vägrar att tänka i praktiska termer (även om de talar om ”praxis”!). Det var en marxistisk teoretiker som nyligen skrev om behovet av ”att återupprätta kontakten mellan det marxistiska tänkandet och den verklighet som det avses handla om”.⁷²

För att rekapitulera: i en komplex industriell ekonomi kan sambandet mellan dess delar i princip bygga på antingen fritt uppgjorda kontrakt (vilket innebär autonomi och ett slags varuproduktion) eller på ett system av bindande instruktioner från plankontor. *Det finns ingen tredje väg*. Det som givetvis kan existera är en *kombination* av de båda grundprinciperna, det vill säga att vissa typer av beslut fritt kan avtalas medan andra blir föremål för bindande administrativa instruktioner. I själva verket *måste* dessa principer kombineras, *måste* de samexistera (och samexisterar faktiskt även i den moderna kapitalismen). Mycket mer kommer att sägas om denna nödvändiga samexistens längre fram i boken.

Oskar Langes förkrigsmodell är ett tidigt försök att definiera en funktionsuppdelning mellan en central planeringsmyndighet (CPM) och företagsledningarna. Den springande punkten är i detta sammanhang att det är en *marknadmodell*, med priser som företagsledningen antas reagera på, även om CPM manipulerar priserna. Skälen till att jag betraktar modellen som inadekvat går jag in på senare.

Bahro försöker i sin *Alternativet* att behandla problemet på ett sätt som uppvisar en grad av både realism och romantik. Det är realistiskt därför att han bedömer att den komplexa moderna ekonomins hierarkiska karaktär, med alla dess ömsesidiga beroenden och komplementförhållanden, skapar byråkrati och distans, hierarki och alienation. Han menar därför att komplexiteten, de ömsesidiga beroendena och komplementförhållandena bör reduceras. Hans ”kommuner” bör vara små och så långt det är möjligt självförsörjande. Man kan faktiskt tänka sig en bygemenskap, eller en god kibbutz, som verkligen direkt beslutar hur den ska disponera sitt arbete, hur den ska producera, utan att den har någon specialiserad kontrollhierarki. Men hans sätt är romantiskt, ty även om sådana gemenskaper faktiskt skulle kunna tillskapas av engagerade frivilliga, tillåter den moderna industrin med sin storskalighet och specialisering inte någon själv-försörjning. Många ting (bränsle, metaller, maskiner, bomullstyg, kemikalier, fordon, kylskåp, livsmedel som inte kan odlas lokalt) måste fås

⁷² R Samuel, *New Statesman*, den 15 februari 1980.

utifrån. Hur? I Bahros föreställning om *Zentralisation von unten* träffas representanter för olika kommuner och smider en övergripande plan för det nödvändiga utbytet. Men detta kommer förvisso att vara ett utbyte, återigen ett slags varuproduktion om avtalen träffas fritt. Om detta utbyte planeras centralt, för att återspegla behoven och prioriteringarna hos "samhället" som helhet, är vi tillbaka i den centraliserade modellen, med funktionellt nödvändig byråkrati och allt.

Ivan Szelenyi har på ett övertygande sätt argumenterat för behovet av garanti för att medborgarna ska kunna producera och skaffa sig varor och tjänster utanför det statliga planeringssystemet. Han tänker både på arbetets frihet (det vill säga människors rätt att vilja arbeta "utanför", med implikationen att arbetet "innanför" måste vara sådant att det attraherar och inte stöter bort de arbetande), och att frihet behövs för att ersätta eller komplettera sådant som den centrala planen av någon anledning misslyckas med att skaffa fram.⁷³ Enda sättet att undfly logiken i hans resonemang är att anta att planerarna *inte* kan misslyckas, eller att tänka ut en effektiv demokratisk kontrollprocess inom planeringssystemet som säkert lägger saker och ting till rätta. Det behöver inte sägas hur viktigt det är att försöka sig på detta. Erfarenheterna antyder emellertid att det blir svårt på grund av den centrala planens överväldigande komplexitet. När Andras Hegedüs talar om dagens system av sovjetisk typ som en "organiserad oansvarighet",⁷⁴ är ett skäl till att han har rätt, att där många olika enheter är medansvariga för ett visst resultat är det påtagligt svårt att fastställa vem som ska ha skulden om något går snett. Om det visar sig att det inte finns tillräckligt med tandborstar, tvättmedel, blöjor, nålar och tråd kan man (som Brezjnev har gjort)⁷⁵ djupt beklaga detta, men med tanke på att bristerna i försörjningen är en konsekvens av den centrala planens överväldigande komplexitet (och av det faktum att sådana "småting" tenderar att bli ett ansvar för lägre tjänstemän som har svårt att göra anspråk på knappa resurser), tycks det inte finnas någon bättre lösning än att tillåta grupper av medborgare (kanske kooperativ) att sätta upp verkstäder som *tillverkar* dessa ting.

Även till detta ämne blir vi tvungna att återkomma.

Arbetsdelning

Det finns ett område där den romantiskt utopiska sidan av Marx' tänkande är särskilt framträdande och som bör granskas kritiskt. Vad menas med "övervinnandet" (upphävandet) av arbetsdelningen. Vad kan det betyda?

Kolakowski sammanfattar på ett riktigt sätt Marx' ståndpunkt enligt följande: "Arbetsdelningen leder ofrånkomligen till handel, det vill säga till att de av människan producerade föremålen omvandlas till bärare av abstrakt bytesvärde. När tingen blir varor existerar redan alienationens grundförutsättning."⁷⁶ Tre slags "arbetsdelning" kan identifieras. En uppstår genom *produktionsenheternas specialisering*, det vill säga att en fabrik tillverkar strumpor, förgasare eller konserverade ärtor som är avsedda att säljas till andra, en situation som leder till utbyte, produktion för försäljning och inte för användning, det vill säga varuproduktion. Sedan har vi en *specialisering mellan olika människor*: vissa är bokhållare, andra fiskare, rörmokare, professorer, elektriker, kontorister och så vidare, det vill säga en *horisontell* arbetsdelning. Slutligen finns den *vertikala* arbetsdelningen eller hierarkin: mellan officerare och manskap, ordergivare och orderlydare, organisatörer och organiserade. Vissa, som Bahro, lägger i detta sammanhang särskild vikt vid uppdelningen mellan fysiskt och mentalt arbete,

⁷³ Szelenyi, a a.

⁷⁴ A Hegedüs, *Socialism and Bureaucracy*, London, Allison & Busby, 1976.

⁷⁵ *Pravda*, den 26 november 1979.

⁷⁶ L Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, 1, Oxford, Clarendon Press, 1980, s 172

men det bör noteras att det mesta av det ”mentala” arbetet inte innebär något befäl. Arbetarna kan alltså bli alienerade av flera skäl: därför att de ting som de producerar är till för avlägsna människor och inte för dem själva, därför att de utför arbete som är enformigt och tråkigt (något som Adam Smith fäste uppmärksamhet vid i just detta sammanhang i *Wealth of Nations*), och därför att de är underordnade.

Under socialismen ska arbetsdelningen ”övervinnas”. Hur? Det är viktigt att inse att Marx' version gäller ett starkt produktivt *industrisamhälle*. Han tänkte sig ingen återgång till något slags enkelt, självförsörjande byliv. Har då Marx' definitioner någon operativ mening om nu redan en arbetsdelning i någon av de två första bemärkelsena leder till varuproduktion och alienation, och även det objektiva behovet av en samordnande och styrande myndighet (för att garantera att de olika aktiviteterna hänger samman) leder till en vertikal arbetsdelning? *Kan det finnas en socialism som övervinner den av arbetsdelningen orsakade alienationen i någon av eller alla de tre ovannämnda meningarna? Hur ska de mänskliga produktionsaktiviteternas ofrånkomliga uppdelning kunna ersättas, och med vad? Vilken relevans har i detta sammanhang eliminandet av det privata ägandet till produktionsmedlen? (Det tillfogar visserligen en ny aspekt i och med att det finns en skillnad mellan ägaren–arbetsgivaren och den ickeägande tjänstemannen, men Marx hävdar inte att arbetsdelningen beror på detta, snarare tvärtom.)*

Det står ofrånkomligen en air av överklighet kring en kritik av det existerande samhället, som bygger på föreställningen att det finns ett alternativ som gör sig av med arbetsdelningen, eller att specialiseringen mellan olika produktionsenheter på något sätt kan ”övervinnas” genom att de betraktas som en i grunden gemensam, jättelik fabrik (så att säga med lokala filialer).

Låt oss först se på den *horisontella* aspekten. Det finns i detta sammanhang ett berömt citat från Marx: en person kommer att ”jaga på morgonen, fiska på eftermiddagen, sköta boskap på kvällen och vara litteraturkritiker efter middag, utan att någonsin bli jägare, fiskare, herde eller kritiker”.⁷⁷ Detta är sällsynt illa valt. Alla dessa sysslor är solitära och vissa kan vara hobbyverksamheter. Det mesta av arbetet är socialt arbete i den bemärkelsen att var och en bidrar till gemensamma ansträngningar, som skulle störas om någon fritt valde att gå och fiska i stället. Men låt oss skriva om Marx' mening enligt följande: ”Människorna kan fritt besluta att reparera flygplan på morgonen, laga tändar efter lunch, köra långtradare på sena eftermiddagen och sedan gå och laga mat på en restaurang, utan att bli flygplansmekaniker, tandläkare, chaufförer eller kockar.” Då ser det ut som lättviktigt nonsens, inte sant? Bahro förespråkar en allmän högre utbildning till tjugotvå års ålder, där alla går kurser i matematik, kybernetik, filosofi och konst, men han måste säkert gå med på att detta inte kommer att och inte kan skapa allvetande. Vi kan genom undervisning förstå arkitektens, språklärens, murarens eller pilotens problem, men det kvalificerar oss inte till att utföra deras jobb. En operatör är normalt oförmögen att spela oboe, måla kulisser eller dirigera orkestern, och det är konstitutivt omöjligt att han skulle ha någon önskan om, eller förmåga till, att sy kläder, fördela kullager, vara läkare, skriva sportjournalistik eller arbeta i ett slakthus.

Vilket kom av sunt förnuft finns det då i detta? Jo förvisso att det bör finnas *mindre snäv* specialisering, att människorna ska utbildas så att de får lättare att byta jobb om de så önskar, att en språklärare som vill bli murare, lokförare, psykolog eller jordbruksarbetare ska ha möjlighet till det – endast underkastad kriteriet om social nytta (det måste finnas tegelstenar att mura och tåg att köra) och lämplighet (vissa personer kan visa sig vara olämpliga för vissa uppgifter). Problemet med Marx' formulering är att han *inte* säger att människor bör kunna byta specialitet, utan att det inte kommer att finnas någon specialisering alls.

⁷⁷ K Marx, ”The German Ideology”, i *Collected Works*, 5, London, Lawrence & Wishart, 1976, s 47.

Svårare är frågan om den *vertikala* arbetsdelningen. Bahro har av somliga marxister anklagats för att eliminera arbetarklassen, vilket är orättvist. Allt han har gjort är att tillämpa logiken i föreställningen om olika arbetens utbytbarhet och om borttagandet av skillnaderna mellan handens och andens arbete, vilket har till följd att man antingen gör alla till "arbetare" eller att man homogeniserar hela arbetskraften och gör den till arbetare-intellektuella. Den ovan gjorda kommentaren om behovet av specialisering gäller också Bahros uppfattning, och vi har även frågan om lämplighet, förmåga och intresse. En god hantverkare förtjänar uppskattning och högaktning, och han vill kanske inte studera filosofi eller överföras till en "intellektuell" eller administrativ sysselsättning.

Men detta är bifrågor. Kärnfrågan är hur den uppenbart *nödvändiga* kontroll- och samordningshierarkin ska kunna förenas med ett "övertvinnande" av den vertikala arbetsdelningen. Hur ska man undvika uppkomsten av motsvarigheten till en "officersklass", en skillnad mellan styrande och styrda? Är det en fråga om val, delegation och rotation? Vem ska ledningen vara ansvarig inför, om den nu ska vara ansvarig inför någon? Den senare frågan är alls inte enkel. Bör exempelvis järnvägsledningen vara redovisningsskyldig inför de järnvägsanställda eller inför passagerarna?

Många citat kan samlas för att visa att Marx och hans efterföljare har förstått behovet av auktoritet: "Alla arbetsuppgifter där många individer samarbetar kräver för sambandets och enhetens skull med nödvändighet en styrande vilja" (Marx, *Kapitalet*, del 3). Det behövs en "förenad vilja, som knyter samman alla strävande grupper med ett urverks precision" (Lenin). "Samordning... inordning... order från de styrande organen" (I Rubin). Basle frågar, i samband med att han citerar Marx' bild av en orkester som villigt följer dirigentens taktpinne, med all rätt hur proletariatet samtidigt ska kunna vara dirigent och orkester. Och det var Lenin som i sin annars rätt "frihetliga" *Staten och revolutionen* citerade Engels: "Att vilja avskaffa auktoriteten inom storindustrin är liktydigt med att vilja avskaffa storindustrin själv."

Hur ska systemets centraliserade karaktär kunna samexistera med ett avskaffande av planeraren-administratören, eller en reduktion av denna till rollen av teknisk rådgivare-verkställare åt de "associerade producenterna"? Vad är den "styrande viljan"? Vem utfärdar "order"?

Ett utmärkt exempel på en entusiasm som får entusiasten att lämna Moder Jord bakom sig finns i följande citat ur Coward & Ellis' arbete:

I Kina sker en annan ideologisk revolution som störtar gamla föreställningar om delegation, ledning och överlämnande av makten till "representanter" eller "ansvariga individer", föreställningar som utgör hörnstenen i kapitalistiska produktionsförhållanden och borgerlig demokrati. De ersätts med idéer om kollektivt beslutsfattande, om hela folkets aktiva tänkande.⁷⁸

Detta är förvisso ren och skär romantik! Inte bara det att det inte skedde i Kina, utan det kan heller inte ske någon annanstans! Ingen delegering? Ingen ledning? Inga representanter eller ansvariga individer? Skulle ens en barnstuga kunna skötas på det sättet? Marx kan inte ges skulden för Coward & Ellis, *annat* än att han pekade i den riktningen i några av sina mer utopiska passager. Ty samtidigt som Marx talade om den "styrande viljan" tänkte han sig faktiskt vid många tillfällen någon typ av direkt folklig kontroll, utan förmedling av eller genom institutioner – utan att alls klart förklara hur det skulle ske. En kollega kallade en gång denna modell för "perfekt centralisering kompletterad med massolidaritet". Den är och kan inte vara annat än hierarkisk!

Den moderna produktionen är komplex, integrerad. Är den inte integrerad så upplöses den. Uppgiften att trygga integration och samordning – planeringsuppgiften – är svår och

⁷⁸ Citerat från en kritisk granskning i *Radical Philosophy*, vintern 1979, s 8.

ansvarskrävande. Det är osannolikt att någon bara kan ta ett arbetspass med den, mellan att köra långtradare och laga tändar. Planerare måste specialisera sig, vara yrkesmässigt kompetenta personer, vilket verkligen också gäller direktörer för en produktionsenhet (eller maskinreparatörer). Många ansvarsbefattningar kan fyllas med ickespecialister, men det måste finnas ansvar. Till det måste höra viss *auktoritet*, ty hur ska man kunna hållas ansvarig för handlingar utförda av personer över vilka man inte har någon kontroll? Detta kan vara en auktoritet i sista hand, att ta till när övertygelsen sviktar, men i sista hand måste en fartygs-kaptens order åttlydas, ”redaktören har sista ordet”, byggnadsarbetare reser en byggnad som är ritad av arkitekter medan någon övervakar arbetet och så vidare.

Vi kan hänvisa bakåt till (det ”flerskiktade”) diagrammet i figur 1. Eller låt oss tänka oss en flygplats som exempel på både vertikal och horisontell arbetsdelning. För att den ska fungera måste följande uppgifter utföras:

- (a) Flygning
- (b) Trafikledning
- (c) Tankning
- (d) Transport och lagring av bränsle
- (e) Reparation och underhåll av flygplan
- (f) Bagagehantering
- (g) Platsreservation
- (h) Servering på marken och ombord
- (i) Schemaläggning för och administration av flyglinjer och personal
- (j) Administration av flygplatsen som helhet: reparationer, underhåll av startbana och byggnader, fördelning av utrymme
- (k) Rekrytering av och service åt flygplatspersonalen
- (l) Med mera

Var och en av dessa funktioner måste ha någon som ansvarar för den. Anvarar inför vem? Bör den person som organiserar lastningen, tankningen och reparationerna vara ansvarig inför lastningspersonal, tankare och mekaniker? Eller inför den som organiserar hela flygplatsen? Eller inför den allmänhet som faktiskt använder den? Vem ska dra samman alla dessa potentiellt disparata verksamheter, se till att rätt personer finns på plats vid rätt tidpunkt, att reservdelar och olja, cement för reparationer av startbanan och varm korv för cafeteria beställs i god tid? Från vem bör de beställas? Vilka leverantörer levererar, och vem ska finna ett alternativ om de ändå inte gör det? Vem ska se till att de som gör de nödvändiga sakerna får de hjälpmedel som behövs för att utföra dem?

Frågan om auktoritet och ansvar förefaller viktigare i det här sammanhanget än skillnaden mellan fysiskt och mentalt arbete, eftersom det finns många ”mentala” uppgifter som innebär ringa eller ingen auktoritet: farmaceuter och hallåmän har ingen att bestämma över, lärare ”befaller” endast sina elever och de tekniska förändringarna inom industrin skapar definitoriska överlappningar mellan ”vita skjortor” och ”blåställ”. En kvalificerad arbetare och en laboratorieingenjör har båda värdefull kunskap. *Underordning* är den springande punkten, och det är den som alltid skapar risker. Auktoritet kan missbrukas, auktoritet har förvisso missbrukats.

Men uppgiften att tänka ut demokratiska kontrollmedel, att gardera sig mot missbruk, kan inte tacklas från en fundamentalistisk marxistisk ståndpunkt som utgår från att det inte kommer att finnas någon auktoritet under den ”verkliga” socialismen. Den kan naturligtvis inte heller tacklas av någon som utgår från att socialistiska, arbetarbaserade regeringar inte kommer att vara föremål för några begränsningar (Lenin: ”Diktaturen bygger direkt på makt och är oinskränkt av lagar”), troligen därför att de skulle vara medfött oförmögna att missbruka sin

makt. Det vore orättvist mot Marx och Lenin att påstå, att de aldrig kunde tänka sig sådant maktmissbruk. Marx förutsåg ett återkallande av ovärdiga representanter, och Lenins ”partimaximum” var specifikt avsett att hindra partimedlemmar från att bolstra sina bon. Men ingen av dem tycks ha tänkt särskilt mycket på säkerhetsåtgärder, kanske för att ingen rätt bedömde eller förutsåg den centraliserade planeringens hierarkiskt-byråkratiska implikationer, trots det faktum att deras program förutsåg en väldig ökning av den ekonomiska och sociala rollen för staten (som ju till slut skulle dö bort) vilket, genom att eliminera den oberoende producenten och distributören, också starkt ökade allas beroende av de centrala institutioner som skulle administrera samhället.

Ingen bör tro att det är min avsikt att måla upp bilden av något slags nödvändig superhierarki, där demokratin inte kan ha någon roll. Avsikten med de senaste sidorna har varit att understryka två ting. För det första att en viss hierarki och underordning är ofrånkomlig i organiserandet av produktionen – och ju mindre roll som producenternas autonomi och marknaden spelar, desto större måste hierarkins och byråkratins roll vara. För det andra vill jag fästa uppmärksamhet vid behovet av en realistisk (till skillnad från slagordsbetonad) bedömning av de demokratiska procedurernas roll och begränsningar i det ekonomiska beslutsfattandet. Detta kommer att bli föremål för en fortsatt diskussion nedan. Den springande punkten är att en vald församling endast kan besluta om grova prioriteringar och om de regler inom vilka planerare, företagsledare, arbetare och specialister arbetar och samverkar. Detta är viktiga funktioner, men de kan på grund av sin karaktär inte beröra den mikroekonomiska sfären, bortsett från när man måste uppmärksamma grova överträdelser. Nedanför centrum måste det finnas stränga gränser för de lokala eller regionala myndigheternas makt, för att säkra det allmännas prioritet framför det partiella. Bahro har med rätta sagt att ”det svåraste är kontrollen över lokala och speciella intressen”.⁷⁹ Lokala väljare och lokala funktionärer tenderar högst naturligt att sysselsätta sig med behov som de känner, behoven i deras eget grannskap. Sedan har vi de faktiska produktionsenheterna. Direktörernas förhållande till de anställda i en fabrik reser komplicerade frågor som kommer att kräva en lång diskussion, delvis baserad på de jugoslaviska erfarenheterna. Bör direktören väljas? Hur långt är det lämpligt med rotation, med tanke på den specialistkunskap och lämplighet som kan krävas? Bör han vara ansvarig inför de anställda? Eller inför ”samhället” (inklusive kunderna)? Hur löser man effektivast konflikter mellan ledningen och arbetarna, eller mellan de båda tillsammans och planerarna? På vilken nivå bör olika typer av beslut fattas, och på basis av vilken information? Uppräkningen kan fortsättas, men för tillfället räcker det. En vertikal arbetsdelning kommer det förvisso att finnas, och sålunda får vi problem som rör auktoriteten (och dess missbruk), disciplinen, ansvarsordningen och procedurerna för att hantera misslyckanden. Den marxistiska traditionen tenderar på det hela taget att förbigå problem av det slaget.

Materiella och moraliska stimulanser

Marx skulle säkerligen ha hållit med om att ersättningarna på det socialistiska samhällets första stadier bör knytas till *arbetet*, eftersom han klart sade detta i sin *Till kritiken av Gothaprogrammet*. Detta skulle fortfarande representera en form av ojämlikhet, en kvarleva av den ”borgerliga rätten”. På det första stadiet är arbetstiden basen för både regleringen av produktionen och fördelningen bland arbetarna i proportion till deras arbete. I *Kapitalet* tänkte han sig att denna ”betalning” skulle ske i form av polletter eller kvitton, som inte skulle vara pengar ”eftersom de inte cirkulerade”.⁸⁰ Det finns flera dunkla punkter här. En är om ersättningen bör vara densamma för samma mängd tid. Bör det vara en skillnad i ersättning

⁷⁹ Bahro, a a, s 537.

⁸⁰ K Marx, *Capital*, 2, a a, s 358 [på svenska Cavefors, 1971].

med avseende på kvalifikation eller fysisk intensitet, och i så fall vilken? Ingen kan rimligen föreslå att den bör relateras till nyttan av det som har utförts. Hur ska man i praktiken kunna bestämma den kvantitet (för att nu inte tala om kvaliteten) arbete som utförts av en individ, om arbetet normalt är ouplösligt förbundet med andras?

Hur ska sedan arbetet fördelas mellan olika uppgifter, och vem ska fördela det? Här är det åter viktigt att skilja mellan till exempel den "patriarkala familjen" och en modern, komplex industriekonomi. Man kan påminna om att både Trotskij och Bucharin (1920) förespråkade en *militarisering* av arbetet – till dess att arbetarna blev så medvetna att de gjorde vad som behövdes, och så hängivna att det inte längre var aktuellt med tvång.

Vilka rimliga antaganden bör man, under den "möjliga socialismen", göra om människornas inställning till arbetet och till vad de bör göra? Vem kommer att ha en sådan ställning att han eller hon vet var arbete behövs, och hur vill han eller hon omsätta denna kunskap i handling? Vad kan eller bör menas med ett "eliminering av lönesystemet"? Vilken är meningen med att förvandla pengarna till "polletter som inte cirkulerar"? Jag förutsätter här, som tidigare motiverats, att ett verkligt "överflöd" som inte kräver någon reglering av konsumtionen (var och en tar ur de gemensamma förråden vad han behöver, och han bestämmer vad han behöver) är uteslutet av villkoret "möjlighet". Därför kommer den mängd som varje medborgare (som arbetare, pensionär, barn och så vidare) kan göra anspråk på nödvändigtvis att vara begränsad, genom något penning- eller pollettsystem, och de erhållna varorna kommer också att behöva "värderas". Exempelvis kommer ett ylletyg eller *fish and chips* att kräva färre polletter (eller mindre pengar) än en bil eller möbelgrupp. Eller så får man tänka ut någon annan begränsningsmetod, som att en möbelgrupp eller bil kommer att kräva en licens som utfärdas efter behovets angelägenhet. Denna senare metod kommer att kräva en licensmyndighet, regler och tillämpningar, och kommer säkert att med rätta bli mycket impopulär, annat än i specialfall (till exempel invalider) eller i tillfälliga nödlägen. Jag kommer att fortsättningsvis bortse från den.

Låt oss börja med ett antagande som enligt min mening *inte* är långsökt: att det stora flertalet friska medborgare vill arbeta. Endast en liten minoritet är genuina skolkare. För dem – liksom för en liten minoritet av våldtäktsmän, mördare, galna – kommer det att behöva göras specialarrangemang som inte ska uppehålla oss här. Frågan blir då *vilket* arbete, var och när?

Finns det något skäl att anta att det som arbetarna vill göra stämmer överens med det som behöver göras? Det gäller här, vilket ständigt måste noteras, ett komplext industrisamhälle med en högt utvecklad sektoriell och geografisk arbetsdelning, där det inte *kan* vara klart varför varje särskild uppgift måste vara ett ansvar för en speciell individ eller grupp. Dessutom är visst arbete obehagligare och innebär mer "osocial arbetstid" än annat. Av skäl som redan utförligt har diskuterats begränsar den nödvändiga horisontella arbetsdelningen utbytbarheten mellan olika jobb, så de obehagliga sysslorna kan endast i begränsad utsträckning utföras i skift ("Du, du och du sköter disken nästa vecka"). Bör inte människor genom materiella och moraliska belöningar av något slag *stimuleras* att utföra de uppgifter för vilka det annars är svårt att finna den nödvändiga arbetskraften? Bör då inte detta systematiseras till belöningsskalor?

Vi kommer längre fram att diskutera principerna för en sådan differentiering, men hur ska man kunna undvika stimulanser – och därmed olika betalning för arbete av en given längd – om det inte finns en styrning av arbetet? Om allt detta hade Marx inget att säga. Det som han faktiskt sade, om skillnaderna under kapitalismen, hjälper oss inte. På tal om "reduktionen" av olika slags arbete till enkelt arbete föll hans ord: "Men att reduceringen äger rum är klart: ty som bytesvärde är produkten av det mest komplicerade arbetet i en bestämd proportion

ekvivalent med det enkla genomsnittsarbetets produkt.”⁸¹ Här tycks den kvalificerade arbetskraftens värde härledas från marknaden, från bytesvärdet hos de varor i vilka den är innesluten. Men alldeles bortsett från resonemangets cirkelkaraktär är detta ingen vägledning till vad som kommer att vara lämpligt under socialismen. Principen om lön ”efter arbete” under socialismens lägre stadium, som Marx formulerade det, tolkas ju i Sovjet som ett försvar för stora löneskillnader, baserade på en blandning av olika kriterier: kvalifikation, rang, tungt arbete, lokalisering (till exempel långt uppe i norr) och så vidare. Det är inte min uppgift att försvara de sovjetiska inkomstskillnaderna. Poängen är att om ”efter arbete” erkänns ha en kvalitativ aspekt, ger Marx ingen vägledning till vad som kan vara lämpligt i detta avseende. Arbetskraften är inte längre en ”vara”. Detta skulle rimligen innebära att dess värde inte bestäms av något slags arbetsmarknad, och detta är faktiskt den ståndpunkt som intas av sovjetiska författare till teorier om den ”mogna socialismens” ekonomi. Men som de sovjetiska erfarenheterna också visar blir marknadsartade stimulanser och skillnader nödvändiga för att ”allokera” arbetskraften i avsaknad av utskrivning och direkt styrning.

Det verkar överdrivet långsökt att föreställa sig att arbetarna osjälviskt skulle identifiera sig med ”allmänintresset” (som inte klart kan definieras) och villigt bege sig dit där ”samhället behöver dem”. Ett stimulanssystem tycks vara den enda tänkbara ersättningen för tvång. Detta är naturligtvis inget försvar för de ”traditionella” skillnader där exempelvis professorer tjänar många gånger mer än slakterianställda eller murare, samtidigt som de utför ett långt behagligare arbete. Många ansvarsbefattningar (till exempel som högre planerare, redaktör eller ordförande för en sovjet) är eller borde vara eftersökta av personer som finner nöje i att utföra sådana sysslor, som skulle acceptera Lenins *partmaksimum* och inte få större materiella belöningar än medborgarna i allmänhet. (Lenin förordnade att ingen partimedlem skulle tjäna mer än en kvalificerad arbetare, oavsett vilken post han eller hon innehade. Stalin avskaffade den regeln.) De avgörande faktorerna skulle vara den differentieringsnivå som behövdes för att utlösa frivilliga arbetsinsatser inom den sektor där de erfordrades och, minst lika viktigt, att dessa skillnader bestämdes på ett demokratiskt sätt och inte bakom de gynnades egna dörrar, som fallet är i dagens Sovjet. Med detta menar jag naturligtvis inte att ”folket” kan bestämma piloten Bloggs inkomst, lika lite som det skulle besluta om produktionen av tio ton svavelsyra. Men principerna och gränserna för inkomstskillnaderna kan och bör beslutas av valda representanter på en eller annan nivå.

En diskussion av dessa frågor kan hämmas av en annan ”fundamentalistisk” blind fläck. Tänk er en liten kommun eller ett kooperativ, stor som en hygglig israelisk kibbutz, med kanske tvåhundra invånare. Man kan föreställa sig en genuin inkomstutjämning, där alla delar lika i goda och dåliga tider (ingen fråga om ”överflöd” behöver uppstå). Där skulle råda ett avsevärt mått av utbytbarhet mellan olika arbeten, och man turades om med de helt okvalificerade sysslorna. Arbetsfördelningen skulle beslutas demokratiskt. Valda styrelser, med rotation och återkallanderätt, skulle kunna ta itu med alla förutsebara problemkomplex. Och om tillfälligtvis någon måste tilldelas en uppgift som var tröttsam och obehaglig, skulle en demokratisk omröstning besluta om någon speciell kompensation (till exempel ett par extra semesterdagar).

Allt detta är möjligt, men på två rätt viktiga villkor. Det första är att ett sådant samhälle skulle bestå av engagerade frivilliga (som fallet är med Israels kibbutzer, tänk er effekten av ett obligatoriskt medlemskap!). Det andra och kanske viktigaste gäller återigen skalan. Människor delar upp sysslor som de ser, på folk som de känner, med konsekvenser som är omedelbart synliga, ”genomskådbara”. Det är naiv fantasi att utsträcka detta till ett

⁸¹ K Marx, *Critique of Political Economy*, Harmondsworth, Penguin, 1976, s 31 [på svenska *Till kritiken av den politiska ekonomin*, Arbetarkultur, 1970].

industrisamhälle med hundratals miljoner människor, naturligtvis förutsatt att inte en eller två viktiga förutsättningar är uppfyllda: att de små enheterna till stor del är självförsörjande, och att de har en fri samverkan och ett fritt utbyte med varandra (med ”varuproduktion” som en konsekvens).

En annan förvirring uppstår ur kontrasten mellan att arbetarna ”säljer sin arbetskraft” under kapitalismen och deras arbete i ett socialistiskt samhälle. En sovjetisk arbetare får en lön och upplever säkerligen att ett statligt företag eller en institution har honom anställd, oberoende av vad den officiella ideologin säger. Szelenyi använder i sin redan citerade artikel uttrycket ”sälja sin arbetskraft” i just den meningen. Ja, arbetaren skulle med rätta känna att han hade att göra med en monopolistisk arbetsgivare, staten, även om i praktiken statligt anställda direktörer kunde bjuda över varandra om hans tjänster. Medlemmen av ett verkligt producentkooperativ, eller en kibbutz, kan förväntas betrakta sig som självanställd, men hur är det med de många tusen arbetande i ett statligt företag, som får centrala planinstruktioner om vad de ska producera? Det opersonliga avståndet från källan till sådana instruktioner – som inte förbättras av om dessa kommer från en avlägsen dator – bidrar till arbetarens känsla av att trots allt vara just anställd. Medan i ett kooperativ av kibbutzstorlek den lilla gemenskapen själv kan se vad som behöver göras och fördela sina resurser i enlighet därmed, kan detta inte vara enkelt och ”genomskådligt” i nationell, för att inte tala om internationell, skala. Frågan om *vem* som allokering, efter vilka kriterier, underställd vilket ansvar, inför vem, utövat hur blir frågor av fundamental betydelse, om vilka Marx alltså hade föga relevant att säga.

Så har vi frågan om arbetsersättningens karaktär. Den franske marxisten Alain Lipietz har i en bok nyligen med rätta fäst uppmärksamheten vid det faktum, att det finns en mycket substantiell kontrast mellan den verkliga arbetarklassens krav – på högre lön och levnadsstandard inom det existerande samhället – och det marxistiska målet om ett nytt samhälle där löner som sådana inte kommer att existera.⁸² (Jag har sett parollen ”Avskaffa lönesystemet” på en vägg någonstans i Västtyskland men naturligtvis *inte* en fabriksvägg – det var i ett universitet. De flesta arbetare skulle känna att en fri fördelning innebär att de måste ta vad man *ger* dem.) Detta för oss tillbaka till Marx' ”polletter” som inte är pengar. Varför inte kalla dem pengar? Låt oss se på polletterna och deras funktion. Låt oss abstrahera från grunden om hur dessa polletter förtjänas. Anta att man har tagit emot 100 sådana enheter. Vad ska mottagaren göra med dem? Förmodligen kommer han att i de statliga butikerna ställas inför ett val mellan olika varor vilkas ”värden” är uttryckta i polletter. Det tycks ha varit Marx' tanke att de skulle vara proportionella mot arbetstiden, förmodligen med något tillägg för att täcka vad som kan kallas produktiva och sociala ”omkostnader”: pensioner, investeringsmedel och annat. Man kan alltså tänka sig att en stol eller ett kilo korv ”värderas” till 12 respektive 3 arbetstimmepolletter, fastän den faktiska arbetstid som ägnats produktionen av dem kan ha varit 9 respektive 2 timmar. Innehavaren av de 100 polletterna beslutar vad han eller hon vill förbruka dem på. På ett högre stadium, med överflöd, kommer var och en att få ”efter behov”, och polletterna dör därför bort.

Det finns flera påtagliga brister i ett sådant system om vi utgår från den tidigare analysen. Hur är det för det första med tillgång och efterfrågan? I en anmärkningsvärt ”enkel” passage har Marx skrivit: ”Om vi förutsätter att det förverkligas betingelser som gör det möjligt för tillgång och efterfrågan, produktion och konsumtion att uppväga varandra, och i sista hand (rätta) proportioner inom produktionen... så blir problemet med pengarna helt betydelselöst.”⁸³ *Mein Gott!* Om pengarnas funktion gjordes överflödigt så skulle de faktiskt inte behövas! För vilken funktion *har* de i det aktuella sammanhanget? Den är att bringa

⁸² Lipietz, a a, s 353.

⁸³ K Marx, citerat från Pleiade-upplagan, a a, 2, s 204.

tillgång och efterfrågan i balans, relatera produktionen till konsumtionen, möjliggöra för kunden att uttrycka intensiteten i sina preferenser och, slutligen, att relatera dessa till kostnaden för att tillhandahålla den önskade leveransen. Anta till exempel att det vid ett "pris" av 3 polletter inte finns tillräckligt med korv. På kort sikt är alternativet till köer eller övermättad att ändra polketternas värde. Detta skulle också vara en signal till planeringsorganen: producera mer av det här och mindre av det där. Precis så som pengar fungerar. (Egentligen skulle dessa polletter då vara pengar utom till namnet.) Vad innebär det att polketterna "inte cirkulerar"? Innebär det att jag, innehavare av 100 icke-cirkulerande, icke transfererbara polletter, inte kan överlämna någon av dem till min granne som belöning för att han vaktat min baby, lagat min radio eller kört mig till arbetet? *Varför inte?* Det skulle behövas polis för att stoppa sådana transaktioner! Och kommer de "polletter" som "betalas" till butiker i utbyte mot korv att användas till att "köpa" korv från korvfabriken? Och sedan av korvfabriken för att "köpa" kött från dess leverantörer? Om inte så varför inte? Vilket alternativ finns det som tillåter kraven från konsumenterna att arbeta sig fram genom produktionssystemet?

Med en given inkomstfördelning (så jämlik som det givna samhället vill ha den) *finns det inget bättre sätt* att låta medborgarna registrera sina preferenser än att fritt låta dem spendera sina "pengar" (polletter) eller pengar. Om den "bokstavstroende" fördömer detta som "marknad" så må det ske. Som Castoriadis uttryckligen erkänner kan inget röstningssystem utgöra någon ersättning, för det första därför att den väldiga mångfalden av preferenser gör uppgiften omöjligt klumpig och för det andra, som redan påpekats, för att det alls inte är någon fråga för ett majoritetsutslag, eftersom även en minoritet har rätt att bli tillgodosedd.

Naturligtvis ligger detta mycket långt från på förhand givna planeringsbeslut. Men som vi redan har sett kan dessa normalt inte fungera när det finns valmöjligheter. Är denna "marknadslösning" fri från brister? Nej, det är den inte. Men kritikern måste ha ett utförbart alternativt att komma med.

"Proletariat" och produktivt arbete

Bahro har några synnerligen viktiga saker att säga om den roll som i den marxistiska teorin tilldelas proletariatet. "Att proletariatet... är den allmänna frigörelsens faktiska kollektiva subjekt förblir en filosofisk hypotes, i vilken marxismens utopiska inslag finns koncentrerade."⁸⁴ Han skriver också att "marxistiska intellektuella har en idealiserad bild av 'arbetaren'". Hur är det, undrar han, med idéerna och strävandena hos det reellt existerande proletariatet, deras förhållande (om det finns något) till de "reella", "världshistoriska" mål som tilldelas det av teorin? När allt kommer omkring, anmärker han också, "är underordnade skiktets och klassers omedelbara mål alltid konservativa".⁸⁵

Personer med så olika ideologi som Alfred Meyer, Mihajlo Markovic och Alain Lipietz har på olika sätt fäst uppmärksamheten vid de svårigheter som denna föreställning om proletariatets "världshistoriska emancipatoriska mission" ger upphov till.

Hur kan industriarbetarklassen, så grundligt skild från sin egen mänskliga natur, inom sig ha kraft att åstadkomma sin egen frigörelse?⁸⁶

Men Marx löste inte problemet om hur hela proletariatet ska kunna forma sin gemensamma vilja, ta steget från "klass i sig" till "klass för sig", vinna makt och driva samhället "organiserat som härskande klass". Hur ska denna alierade och degraderade klass kunna bygga upp ett medvetande om i grunden nya möjligheter, ett medvetande som kräver en enorm allmänskultur som långt

⁸⁴ Bahro, a a, s 233.

⁸⁵ Ibid, s 174.

⁸⁶ A G Meyer, *Marxism*, Cambridge (Mass), Harvard University Press, 1970, s 84.

överskrider den officiella akademiska lärdomen? Och hur ska man, om en förtrupp till klassen i praktiken utför detta, kunna hindra förtruppens alienation från och manipulerande av klassen? ⁸⁷

Markovic kan också se vagheten i vissa marxistiska slagord. Han citerar fraser som ”hela produktionen koncentreras till en väldig organisation som omfattar hela nationen” och ”den offentliga makten förlorar sin politiska karaktär” – ”*vad det nu kan innebära*”. ⁸⁸

Lipietz bekymras som vi har sett över den stora klyftan mellan de verkliga arbetarnas faktiska krav – på högre lön och sådant – och de grundläggande förändringar som de borde önska sig, inklusive lönesystemets avskaffande. Detta är naturligtvis ett eko av Lenins bekanta uppfattning att de socialistiska idéerna behöver tillföras arbetarna utifrån, att arbetarna lämnade på egen hand kommer att begränsa sig till ”tradeunionistiska” krav. Kanske skulle även han ha erkänt giltigheten i Bahros påpekande om de ”konservativa” strävandena hos flertalet människor.

André Gorz formulerar saken ganska kärvt enligt följande:

Marx teori om proletariatet grundar sig inte på någon empirisk studie av klassmotsättningarna... Varken empiriska studier eller erfarenhet genom kamp kan leda fram till upptäckten av proletariatets historiska uppgift, en uppgift som enligt Marx är själva grunden för proletariatets vara som klass... Proletariatets vara står med andra ord över proletärerna, det står som en allt övervinnande garanti för att proletärerna skall anamma den rätta klasslinjen. – Här reser sig omedelbart en fråga: Vem är kapabel att veta och säga vad proletariatet är när proletärerna själva inte är mer än dunkelt medvetna om detta vara? Historiskt sett blev svaret på denna fråga att bara Marx kunde veta och säga vad proletariatet och dess historiska uppgift egentligen är... Det är ödesbestämt att vara revolutionärt, det vill säga det *måste* vara det, det skall ”bli vad det är”. – Från denna filosofiska utgångspunkt anmäler sig alla möjliga avvikelser, som att agera förtrupp långt framför rörelsen, att agera i stället för proletariatet och ersätta deras uteblivna handlingar med sina egna samt att hänge sig åt elittänkande. Avvikelser åt andra hållet är en överdriven tilltro till rent spontana aktioner, svanspolitik och en strikt ekonomisk facklig kamp, att facket skulle ägna sig åt enbart lönefrågor. Det faktum att det är omöjligt att empiriskt bekräfta denna teori har alltid vilat som en arvsynd över marxismen. – Denna proletariatets filosofi... har i själva verket ingen legitimering att vänta av vare sig de empiriska proletärerna eller händelsernas gång... Hegels modell gör filosofen till profet och filosofin till Avslöjandet av Varats Mening... Ingen – i synnerhet inte proletariatet – kan sätta punkt för de diskussioner som delar marxisterna i olika läger. Eftersom deras politisk- teoretiska teser aldrig har bekräftats så kan de heller inte vinna någon annan legitimering än den som Skriften ger dem. – Andan av renlärighet, dogmatismen och det religiösa inslaget är alltså inga slumpartade fenomen inom marxismen. De finns med nödvändighet i en filosofi av hegeliansk struktur... Den enda grund som dess olika försvarare kan erbjuda är Marx' arbeten och Lenins ord, det vill säga grundarnas auktoritet. Filosofin om proletariatet är religiös. ⁸⁹

Allt detta har implikationer som skulle förtjäna en långt utförligare diskussion, men detta är inte platsen för det. Jag ska inskränka mig till att dra ett par allmänna slutsatser som är relevanta för Marx' uppfattning om övergången till socialismen, och som måste vara tillämpbara på den ”möjliga” socialism som denna bok handlar om.

Först har vi frågan om den verkliga arbetarklassens sannolika beteende och attityder. Den

⁸⁷ M Markovic, ”Stalinism and Marxism”, i R Tucker (red), *Stalinism*, New York, Norton, 1977, s 312.

⁸⁸ Ibid, s 303, min kursivering.

⁸⁹ A Gorz, *Adieux au prolétariat*, Paris, Seuil, 1980, s 20-24 [Citerat efter *Farväl till proletariatet*, Bokomotiv, 1982, s 30-37]

ungerske forskaren Mihai Vajda har i en träffande artikel påpekat att det inte finns något skäl att förvänta sig en solidaritet mellan arbetarna annat än i konflikt med klassfienden (och inte alltid då heller?). Vad är det som ska förbinda intressena hos bussförare, instrumentmekaniker, murare, gatsoppare och kockar om det inte finns några kapitalister att kämpa mot? Eller vad ska för den delen förbinda invånarna i Västafrika med dem på Pyreneiska halvön eller i Malaysia? Den motsatta uppfattningen vilar enbart på tro och måste uppenbarligen göra det, eftersom det förvisso är så att det finns otillräckliga resurser för att tillfredsställa alla behov som dessa arbetare, eller folken i dessa länder, betraktar som legitima. Arbetarna uppfattas inte i den marxistiska teorin som moraliskt överlägsna människor. De antas frigöra mänskligheten genom att driva sina egna klassintressen, vilket skapar ett klasslöst samhälle genom att eliminera de härskande klasserna, oavsett om de är medvetna om det eller ej. Men som vi redan har noterat är det slags samhälle som massorna eftersträvar alls inte det som Marx tänkte sig. Marx förespråkade att den ”konservativa” parollen ”En god dagslön för ett gott dagsverke” skulle ersättas med ”avskaffa lönesystemet”. Men hur många *arbetare* anser detta? Inte heller tyder erfarenheterna på att störtandet av godsherrar och kapitalister leder till att skillnaden mellan härskare och behärskade elimineras för gott.

Detta beror för det andra på att det kommer att och alltid måste finnas personer som är ansvariga. *Hur* kan arbetarna härskas, hur kan de ”organiseras som härskande klass”, vad det nu egentligen kan innebära, med tanke på det objektiva behov av hierarki som Bahro så uttryckligt erkänner? ”Man måste komma förbi dilemmat att välja mellan kooperativt-jämlika och hierarkiskt- elitistiska strukturer”, därför att ”det är illusoriskt att tänka sig möjligheten att informations- och beslutsflöden primärt eller enbart skulle *kunna* strömma nedifrån och upp”.⁹⁰ Åter och åter uppstår samma problem: *vad menas egentligen med arbetarstyre*, med proletariats diktatur? Vad kan det betyda? Rakovskij reflekterade i ett bittert brev ur exilen 1928 om de tidigare arbetarnas isolering från massorna, att de hade påverkats av ”maktens yrkesrisker”. Arbetarnas personliga ambition att höja sig till härskarställning underlättas, förefaller berättigad, av det objektiva behovet av individer som tar ledningen. Som Vajda påpekat ligger det i varje arbetares intresse att på det viset resa sig över sina kamrater, att i praktiken sluta vara arbetare.

Och om för det tredje arbetarna (eller de före detta arbetarna, för att vara exakt) faktiskt härskar, kommer då inte deras ”konservativa” strävanden att avleda de beslut som de fattar från de mål som föreskrivits dem av Marx och Engels? Verkliga arbetare är inte ett dugg mindre chauvinistiska, intoleranta, trångsynta och själviska än andra grupper i vårt mycket ofullkomliga samhälle. De är säkerligen mindre intresserade av kvinnornas rättigheter än vad medelklassen är. Oscar Wilde skrev en gång i tiden att ”det bara finns en enda klass i samhället som tänker mer på pengar än de rika och det är de fattiga”.⁹¹

En annan källa till förvirring är frågan om vilka arbetarna ”är”. Detta berör också definitionen av arbetarklassen under den moderna kapitalismen: är det bara de som är sysselsatta med direkt produktiva, underordnade, manuella aktiviteter, vilket i många industrialiserade västländer innebär en minoritet av den arbetande befolkningen? Konrad och Szelenyi bygger i sin analys av de östeuropeiska samhällena sitt resonemang på en liknande, snäv definition av arbetarklassen. Därpå identifierar de den ”intellektuella klassen” med de härskande och implicerar att den lever på ett omfördelat överskott, ett överskott som har skapats genom de ”omedelbara producenternas” arbete. Detta är som jag ser det en felaktig tillämpning av Marx' idéer. Han skilde mellan produktivt och improduktivt arbete, men hans kriterium var att vara

⁹⁰ Bahro, a a, s 521

⁹¹ O Wilde, ”The soul of man under socialism”, i hans *De Profundis and Other Writings*, Harmondsworth, Penguin, 1973, s 28.

anställd för profit (utom i cirkulationen). En sådan ”intellektuell” som driftschefen på ett stålverk skulle helt säkert godkännas som produktiv, medan en skolstädare eller brandman skulle vara improduktiva. Denna definition kan därför, oavsett dess förtjänster eller brister i andra avseenden, inte hjälpa Konrad och Szelenyi att göra den skillnad som de är ute efter: mellan dem som beslutar om fördelningen och omfördelningen (det vill säga de härskande och deras biträden) och resten. Hur som helst gäller Mata(’ distinktion kapitalismen, och tanken skyggar inför att betrakta alla som inte är ”omedelbara producenter” i denna snäva bemärkelse som om de levde av det överskott som alstrats av de produktiva arbetarna, det vill säga som ”utsugare”.

Distinktionen mellan produktivt och improduktivt skapar vissa märkliga illusioner. Sålunda föreställer sig Becker att det under kapitalismen sker ett väldigt slöseri med arbete i vad han kallar ”cirkulationsöverbyggnaden”. Ja, Marx talade om ”det stora antal befattningar som nu är oundgängliga men som i sig är överflödiga”.⁹² Men detta är förvisso helt vilseledande. Det finns ju en del befattningar som skulle försvinna, till exempel på aktiebörsen. Men *flertalet* aktiviteter inom cirkulationen är helt enkelt oundgängliga, om än inte i samma form, även i ett socialistiskt samhälle. Låt oss ta några exempel. En *byggentreprenör* förbinder olika yrken och special-organisationer som tillsammans uppför ett hus: murare, målare, hissmontörer, materialleverantörer och så vidare, och någon måste sköta den uppgiften oavsett om han kallas ”entreprenör” eller ej. *Marknadsföring* är i en kapitalistisk ekonomi ett sätt att finna köpare (användare) av en produkt. Även i en socialistisk ekonomi måste man finna avsättning för sin produktion, eller få den styrd av planen för produktion och allokering, och i båda fallen måste människor fatta besluten. *Reseförmedlare* behövs om människor fortfarande kommer att vilja boka semesterlogi eller platser i flygplan, även om det inte sker någon faktisk betalning. Hushållning inom detaljhandeln har alltför ofta tagit sig formen att det ordnats alltför få kassor, så att kunderna har fått vänta på sin tur.

En verklig besparing av mänskligt arbete är givetvis möjlig genom att slöseri elimineras, men man får inte utan vidare anta att det kan skapas ett system som inte alstrar något slöseri alls. I en modern industriell ekonomi förefaller det mer än märkligt att vissa marxister klamrar sig fast vid snäva definitioner av arbetarklassen, eller rentav tillskriver de ”omedelbara producenterna” en speciell (privilegerad?) position i sin socialistiska modell.

Jag har emellertid stor sympati för Ivan Szelenyis markerade påpekande att den vanlige arbetaren alltför lätt negligeras i ett hierarkiskt system sådant det existerar i Östeuropa, och det är ett synnerligen viktigt mål för politiken att skapa den institutionella basen för realistiska och effektiva metoder att öka arbetarnas inflytande och rättigheter. I det avseendet som i så många andra är det bästa det godas fiende. Genom att eftersträva en ouppnåelig ”arbetarmakt”, genom att hänge sig (med Szelenyis ord) åt ”drömmar om allmän frigörelse”, försummar man att tänka ut metoder enligt vilka arbetarna faktiskt kan utöva sin makt som konsumenter och producenter, metoder som ofrånkomligen begränsas av de praktiska möjligheterna. Dessa ide'er ska jag utveckla längre fram i boken.

Arvet från Marx: några slutsatser

Jag tror det kan visas att den marxistiska ekonomin är antingen *irrelevant* eller *vilseledande* inför problem som varje tänkbart existerande socialistisk ekonomi står inför. Skälet är att man tänkte bort själva möjligheten av dessa problem. Försök att anpassa arbetsvärdeteorin är dömda att misslyckas, både för att Marx inte avsåg att den skulle tillämpas på socialismen och på grund av dess höga abstraktionsnivå. Uppgiften hindras dessutom genom en överbetoning av arbetstiden och skiljandet av ”värdet” från efterfrågan, bruksvärdet. Inga antydningar finns

⁹² J F Becker, *Marxian Political Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.

någonstans om hur det socialistiska samhället, eller de planerare som handlar i dess namn, ska kunna beräkna bruksvärden och relatera dem till kostnaderna, till ansträngningen. Antagandet om överflöd är långsökt när (som Brandtkommissionen har påmint oss om) antalet barn som föds under de tjugo åren 1980-2000 kommer att överstiga jordens hela folkmängd sådan den var år 1900! De utopiska sidorna av Marx' tankegångar, särskilt om den Nya Människan, om frånvaron av konflikter mellan enskilda och grupper, bygger avgjort på en orealiserbar grad av överflöd. Marx underskattade också grovt den moderna ekonomins (och även samhällets) komplexitet, och åsikten att produktions-förhållanden och planer skulle vara "enkla" och "genomskådbara", om samhällets intressen som definierade och insedda, var starkt felaktig. Ett eliminerande av varu-produktionen, med produktion för bruk och inte för byte, implicerar en centraliseringsgrad som har en mångskiktad, hierarkiskt organiserad planbyråkrati som sin funktionellt ofrånkomliga följeslagare. Detta strider i sin tur mot målet om arbetarnas meningsfulla deltagande i beslutsfattandet på sin arbetsplats. En koncentration av besluten till ett centrum (med eller utan datorer) måste skapa alienation. Marx' föreställningar om den "horisontella" och "vertikala" arbetsdelningens övervinnande ligger långt från varje tänkbar politisk tillämpning. Han gav motsägelsefulla anvisningar om behovet av en styrande vilja och om de fritt associerade producenternas beslut. Han tog aldrig upp motsättningen mellan en förhandsplanering och dess konsekvenser för valfriheten, vilken kräver en verifikation i efterhand av besluten. Han begrundade aldrig de organisatoriska konsekvenserna av sina idéer. Därmed menar jag inte en ritning eller organisationsplan, utan grundprinciper som den nödvändiga samexistensen av centralisering och decentralisering, behovet att förena ofrånkomliga åsiktsskillnader om vad som behöver göras eller vikten av ansvar och genomförande av fattade beslut, inklusive tillhandahållandet av *medel* för genomförandet.

Det kan invändas att Marx var upptagen med att analysera kapitalismen, att hans idéer aldrig var avsedda som riktlinjer för byggandet av socialismen och att de föregående sidorna därför utgör en missuppfattning. Till detta måste jag (åter) svara: just därför att Marx faktiskt ofta angav egenskaper hos ett framtida socialistiskt samhälle, om än bara genom att kontrastera dem med specifika inslag i kapitalismen, utvecklades hans tänkande till ett *hinder* för analyser av ekonomin för varje slags möjlig socialism. Otvivelaktigt var detta aldrig hans avsikt, och hans berömda uttalande "Moi, ju ne suis pas marxiste" (Jag för min del är ingen marxist) var en varning mot hans anhängares dogmatism. Man önskar att fler av dem hade uppmärksammat denna varning.

Låt mig som avslutning citera två yttranden:

Det är nödvändigt att varje statsägd fabrik, med dess tekniska direktör, blir föremål för kontroll inte bara uppifrån... utan även underifrån, från marknaden, som under lång tid kommer att förbli den statliga ekonomins regulator.

Ekonomins otaliga aktiva medverkande... måste bekantgöra sina behov och dessas relativa intensitet inte bara genom plankommissionernas statistiska sammanställningar, utan också direkt genom efterfrågans och tillgångens tryck. Planen kontrolleras och förverkligas till stor del genom marknaden. Regleringen via marknaden måste bygga på tendenser som framträder på denna, måste bevisa sin ekonomiska rationalitet [*tselesojobraznost*] genom kommersiell kalkyl. övergångsperiodens ekonomi är otänkbar utan en "kontroll med rubeln".

Det är *Trotskyj* som talar. Det första citatet daterar sig från 1922 (Kominterns fjärde kongress), det andra fanns i *Bjulleten oppozitsii* i november 1932. Den observante dogmatikern skulle genast invända: "Men Trotskyj talar helt uttryckligen om övergångsperioden. Han trodde på en slutlig seger för Marx' marknadsfria socialism." Detta är faktiskt riktigt, så långt. Men måste inte vår observante dogmatiker använda sitt huvud och gå en smula längre? Vilka omständigheter kan tänkas där "behoven och deras relativa intensitet" kommer att vara kända av planeringsorganen utan att samspelet av tillgång och efterfrågan kommer till uttryck, på något

som starkt liknar en marknad, utan behov av en efterhandskontroll av ”plankommissionernas” förhandsberäkningar? Och, låt mig tillägga, utan romantiska språng in i en värld av absolut överflöd, full-komlig information och perfekt förutseende.

Det finns många arbetsuppgifter som väntar de socialistiska ekonomerna. De kan inte ens börja ta itu med de verkliga problemen innan de öppet har förkastat de utopiska inslagen i den marxistiska traditionen. Marx skulle säkert ha reviderat sina idéer om han hade levt hundra år till – han skulle ha varit ”revisionist”. Det var många ting som han rimligen inte kunde förutse, till exempel kärnvapnen. Även om han var en stor man kunde han faktiskt ha fel ibland.

Långt troligare än ”överflöd” är faktiskt en helt annan sorts värld, en där konflikter över knappa resurser hotar den mänskliga artens överlevnad, där en kortsynt profitjakt hotar att förstöra miljön. Någon typ av socialism, i internationell skala, kan visa sig vara det enda alternativet till en katastrof – politisk, ekonomisk, ekologisk, militär. Men det är en bevarandeinriktad, knapphetsdelande socialism som kan ha föga gemensamt med en utopi som bygger på antagandet om ändlösa resurser.

Instämmande i Bahros motvilja mot Östeuropas *real existierender Sozialismus* skulle jag vilja se en seriös diskussion om alternativen. Bahros eget *Alternativ* är så orimligt att förverkliga att det nu måste stå klart även för upphovsmannen. Jag är säker på att han och andra ärliga marxister inte kommer att nöja sig med att stanna i en kvasireligiös drömvärld, från vilken de kan göra utfall mot varje realistiskt tänkbar form av socialism, och anklaga andra för att ”göra kompromisser med verkligheten”, för att tala med Debray.

Den etablerade ekonomivetenskapen i väst undflyr verkligheten genom att dra sig tillbaka till matematiska abstraktioner och en artificiell formelvärd. De som säger sig tro på ”praxis” borde inte ta sin tillflykt till någon ”socialistisk” motsvarighet till den allmänna jämviktens sagoland. ”Marxistiska forskare har tolkat Marx’ läror på olika sätt. Vad det gäller är att förändra dem.”

Tillägg: mer om människans psykologi och ”reduktionismen”

Det har här hävdats att föreställningen om en ny, ”socialistisk” människa är intimt förbunden med begreppet överflöd, att konflikter och egenintresse eller gruppintresse måste antas existera så länge det finns en alternativkostnad, så länge det finns varandra uteslutande alternativ. Det förefaller även långsökt att tänka bort personlig egoism, förvärvsbegär och konkurrensmentalitet. Låt mig något längre uppehålla mig vid åsikten att detta synsätt visar brist på fantasi, att jag är inpyrd med borgerliga värderingar.

Få kan förneka att inte bara jag, utan också dagens arbetarklass, i denna bemärkelse är genomsyrad av borgerliga värderingar. Arbetarna är lika förvärvsinriktade som några andra, och den typiska agitatoriska ståndpunkten hos den yttersta vänstern är att göra allt för att uppmuntra krav på högre löner, vilka är grunden för ”konsumtionsideologin” – bil, färgTV med mera. En seger för den yttersta vänstern förknippas i flertalet arbetares tankar inte med ”lönesystemets avskaffande” (*l'abolition du salariat*, det låter bättre på franska!), utan med ökade materiella inkomster som nu påstås förvägras av kapitalismen och kapitalisterna.

Intelligenta marxister skulle naturligtvis erkänna detta, på samma sätt som de villigt skulle erkänna att många verkliga arbetare har rasistiska, sexistiska och andra fördomar. Detta förklarar de med den kapitalistiska miljöns onda effekter. Det kommer att ta tid, vidgår de nog, att ta bort de onda effekterna, det från det förflutna nedärvda, falska medvetandet. Detta reser, erkänner de, kniviga frågor: vem ska sköta borttagandet, och för inte denna inställning raskt till en ”substitutionism”, till att en grupp besjälade marxistiska intellektuella för den verkliga arbetarklassen på en väg som få arbetare spontant skulle slå in på? Detta kan leda,

och har lett, till att ”proletariatets diktatur” förvandlas till en diktatur över proletariatet. En försvarslinje som intas av dem som vill undvika sådana obehagliga slutsatser, utan att göra osannolika antaganden om ett universellt överflöd, är att säga att den revolutionära kampen och erfarenheten kommer att förändra människan. Revolutionen omvandlar dem som deltar i den. Och det är ändå inte de i dag faktiskt existerande arbetarna, med alla deras fördomar, som kommer att bygga upp socialismen. Processen med att först störta och sedan bygga kommer att förändra dem.

Denna inställning bygger uppenbarligen inte på några studier av de faktiska erfarenheterna från ryska revolutionen.

Samtidigt som vissa hängivna arbetare verkligen gick in med hjärta och skäl för att bygga ett nytt samhälle så blev majoriteten – till och med majoriteten av arbetare, för att inte tala om bondemassorna – inför hungern och kölden mer och inte mindre förvärvslystna. Enligt Kritsmans broschyr *The Heroic Period of the Russian Revolution* har människor aldrig handlat och bytt så mycket som under krigskommunismens period, när sådan verksamhet förutsattes vara illegal. Många marxistiska teorier om Sovjetrepublikens urartning pekar på arbetarklassens upplösning, demoralisering och ”deklassering” under denna period. Lenin och bolsjevikerna fann sig utöva diktatur i proletariatets namn, över proletariatet, när deras förutsatta klassbas försvann eller stödde opponenterna.⁹³ Under den kritiska perioden 1919-1921 visade sig både Trotskij och Bucharin akut medvetna om behovet att tvinga disciplin på de motsträviga massorna, som var benägna att driva inskränkta intressen, eller som var själviska, lata och så vidare. Och detta i en tid av den mest skärpta kris, då de kunde förväntas sluta upp kring partiet – vilket naturligtvis somliga gjorde.

Det kan invändas att de år som följde på den bolsjevikiska revolutionen var osedvanligt kärva, till följd av inbördeskrigets kaos. Visst. Men, som Bucharin med rätta påpekade i sin *Övergångsperiodens ekonomi*, skulle varje proletär revolution ha varit kostsam i termer av ekonomisk effektivitet, inte bara på grund av den skada som revolutionen och dess efterspel vållade på det produktiva kapitalet, utan också till följd av att etablerade förbindelser och organisationer stördes, av arbetarnas oerfarenhet och så vidare. Det är därför rimligt att vänta sig att varje våldsam revolution inledningsvis leder till en sjunkande levnadsstandard.

Men den avgörande punkten är ändå en annan. Revolutionära dogmatiker – Mandel är ett utmärkt exempel – underlåter att skilja mellan människor i en akut krissituation och det efterrevolutionära samhället, vilket troligen måste utveckla rutiner för att klara av vardagslivet. Mandel skrev en gång att för franska arbetare var en strejk en fest, *une fête*. En kamp, ett slag, revolutionen själv skapar en anda av självupppoffring. Men sedan? Människor kan hoppa i en kanal för att rädda ett drunknande barn, men detta bevisar varken att de kommer att sluta vara själviska i sina normala sysslor eller dras i den riktningen. Mina medsoldater under det senaste kriget gjorde många tappra och osjälviska ting, men de fysiska umbärandena bara stimulerade aptiten på glad konsumtion när kriget väl var slut. Inte heller bolsjevikernas kommissarier var immuna mot detta, tvärtom (med hedersvärda undantag naturligtvis) dukade många under för frestelserna, och Trotskij och andra fördömde det på den tiden. Men vad ska man som marxist egentligen vänta sig, ens av personer som är partimedlemmar och påstår sig vara hängivna marxister? Och hur mycket värre är det då inte med vanliga medborgare ur alla klasser!

Det framstår därför som i grunden rimligt att diskutera en ”möjlig socialism” där människorna har igenkännliga drag, liknar de som nu finns. Givetvis måste vi ta hänsyn till troliga eller tänkbara förändringar i villkoren. Men det är en annan fråga vars svar inte bygger på

⁹³ Se till exempel Neil Harding, *Lenin's Political Thought*, 2, London, Macmillan, 1980

förutsättningar om någon imaginär Ny Människa som, i ett val mellan egna och andras fördelar, alltid väljer det senare. Och de förändrade villkoren? Det för mig till den andra frågan som ska tas upp här, den om ”reduktionismen”. Det ordet täcker en rad olika men besläktade innebörder. Det används ibland som syftning på behovet, i den marxistiska värdeteorin, att reducera sammansatt eller kvalificerat arbete till enkelt. Men det kan också användas för att kritisera tendensen att reducera komplexa orsakssamband till en enda orsak, eller till att identifiera en aspekt av ett problem eller en situation som dess ”väsen”. I vulgärmarxismen antar det formen att man ger ett fenomen, en händelse eller ett konstföremål en grov materialistisk eller ekonomisk förklaring. Mer sofistikerade marxister undviker detta. Men även de drivs att i materiella eller ekonomiska omständigheter, och/eller i klasskampen, se den grundläggande förklaringen, den ”högsta instansen”, om än med utrymme för visst samspel med idéer, religion, politik och andra element inom överbyggnaden. Detta kan kombineras, och kombineras ofta, med en tendens att förklara olika onda ting med egendomsförhållandena, med kapitalismen. Av detta följer att en ändring i dessa förhållanden, en eliminering av det privata ägandet till produktionsmedlen, utgör ett botemedel.

Det har redan hävdats att detta skapar svårigheter vid förklaringen av sådana historiska händelser där konflikten primärt sker mellan olika medlemmar av samma klass. Men det är i det aktuella sammanhanget mer relevant hur denna inställning leder till felaktiga åsikter rörande till exempel rasism, sexism, alkoholism, brott och till och med ojust fotboll, och därmed till en överdriven och orealistisk syn på vilken effekt avskaffandet av det privata ägandet till produktionsmedlen har på mänsklig psykologi och sociala relationer. Ingen (åtminstone inte jag) kan betvivla att egendomsförhållandena och klasskillnaderna bidrar till dessa och andra problem i samhället. Exempelvis hade antisemitismen sina ekonomiska rötter, kvinnornas underordning hänger samman med egendomen, reklambyråer övertygar folk om att dricka mer, människor begår brott för att komma över varor eller för att de berövats tillgång till rikedomarna, och termen *professional foul* har myntats för att beteckna de många fall där högt betalda fotbollsspelare begår regelbrott lockade av de stora bonussummor som de får vid en seger. Det visar sig sedan att antisemitismen kan bestå av skäl som inte har med kapitalismen att göra, att kvinnor i Sovjet tycks lida av samma handikapp som sina väst-europeiska systrar, att drickandet förblir ett problem oberoende av system, att stölder (och mutor) inte känner några ideologiska gränser, och slutligen att det förekommer en del orent spel även i sådana sportgrenar där det inte alls finns några pengar involverade. Naturligtvis kan man säga att de sovjetiska erfarenheterna är irrelevanta, att det inte är socialism. Sålunda kan, för att ta det första exemplet, antisemitism motiveras med en önskan att hålla judarna borta från de högsta befattningarna, och eftersom det finns ekonomiska fördelar med att inneha sådana befattningar skulle motivet fortfarande vara ekonomiskt. Men även om detta skulle accepteras undrar man vilken slutsatsen kan vara. Om det råder konkurrens om de positioner som innebär inflytande och ära, och det är svårt att se hur detta skulle kunna undvikas, kommer somliga att vilja finna skäl att diskvalificera konkurrenterna. Eftersom raskänslor har en del djupa rötter stämmer de med ekvationen, medan det faktum att andra sökande kommer från en annan del av landet (som Yorkshire eller Leningrad) inte utgör någon grund för att fördomarna skulle påverka handlandet.

På samma sätt kommer vissa män med maktpositioner att använda sin ställning till att skaffa sig sexuella tjänster av kvinnor, oavsett egendomsförhållandena. Om den bokstavstroende svarar att det inte kommer att finnas någon med maktsställning under socialismen, är vi tillbaka på utopins domäner. Om det inte finns någon makt kan den naturligtvis inte missbrukas. Om någon nöjer sig med ett sådant svar, har vi förvisso med religiös tro och inte med ”vetenskaplig socialism” att göra.

Allt detta är givetvis inget skäl till att vi skulle acceptera dåliga ting och missbruk som

outrotliga fakta här i livet. Vi måste alla hoppas att de kan utrotas eller åtminstone helt misskrediteras. Problemet är bara att orsakerna, liksom de ovan uppräknade onda tingen, inte i sitt "väsen" kan "reduceras" till egendomsrelationer, inte ens i "sista hand". Även under socialismen kommer det att behövas domare i fotbollsmatcher.

En annan sida av "reduktionismen" har väl beskrivits i ett ännu opublicerat arbete av den utvandrade tjeckiske sociologen Zdenek Strmiska. Han noterar det "monistiska" sätt på vilket marxismen har försökt att analysera samhället. Man(har stundom en långt mer sammansatt samhällssyn, och de båda perspektiven kan komma i konflikt med varandra och gör det också. Han noterar hur den "monistiska, ekonomiska dialektiken" påverkade Man(' syn på förhållandet mellan bas och överbyggnad, och att "denna typ av dialektik inte tillåter en att tänka i termer av maktförhållandenas relativa autonomi". Marx, skriver Strmiska, kombinerade en "monistiskt-historisk" syn med ett "accentuerande av antitetiska former och negationer". Detta "erkänner bara två typer av relationer inne i det sociala systemet... antagonism eller perfekt funktionell harmoni". Han framhåller den "högst tvetydiga och reduktionistiska termen 'negation'":

Yttringarna av en antitetisk dialektik är många i Marx' analyser. Den leder till en förenklad framställning med två samhällstyper, klassamhällen och klasslösa samhällen, något som genomsyrar Marx' hela sociologi och som så att säga utgör dess verkliga grund. Denna grundidé generaliserar, schematiserar och extrapolerar de många verkliga och möjliga skillnaderna mellan olika samhällstyper på ett sådant sätt, att klasslösa samhällen uppfattas som en universell negation av klassamhällen och omvänt. De klasslösa samhällenas övergång till klassamhällen och klassamhällenas omvandling till klasslösa samhällen, vilken sker på en högre historisk utvecklingsnivå, antas leda till lösningen på alla sociala och mänskliga problem, till kommunismen... De verkliga möjligheterna till förändring i moderna samhällen ses här på ett romantiskt och i många avseenden utopiskt sätt. Begreppet antites, som tränger sig in i den ideologiska sfären, är utan tvivel källan till denna inriktning.– Denna antitetiska dialektik blir en *negativ* eller direkt *negativistisk dialektik* vid tolkningen av kvalitativa sociala förändringar. Negationsbegreppets reduktionistiska karaktär... drar också uppmärksamheten från den sociala förändringens – primärt den socialistiska omvandlingens – faktiska komplexitet, och ser problemen hos denna omvandling som lösta just när lösningsprocessen går in i sin avgörande fas. Illusionen om att ett upphävande av gamla sociala former utgör den sociala förändringens huvudmål tenderar inte, som man först skulle kunna tro, att påskynda processen, utan försvårar den och berövar förändringsprojekten mycket av deras trovärdighet. Ännu allvarligare är att den tenderar att desorientera grupper och individer som är indragna i processen, eftersom lösningen av alla sociala problem ses i termer av mekanistiska antiteser till den verklighet som existerar i det gamla systemet ... Den erbjuder ingen teoretisk grund som skulle möjliggöra en definition av den verkliga historiska ställningen hos de sociokulturella element som finns inom ramen för det kapitalistiska samhällets gamla sociala system. Det finns inget sätt att bestämma vilka element som bör elimineras, vilka som bör bibehållas och utvecklas, vad som ska bevaras i omvandlad form. Ett sådant perspektiv gör det endast med svårighet möjligt att urskilja kulturutvecklingens permanent giltiga resultat, i synnerhet aspekter av "överbyggnadssfären" och historiska övergångsfenomen som är karaktäristiska för det kapitalistiska samhället. De båda går in i varandra... En dialektik av detta slag, klavbunden av begreppet antites och försummande begreppet syntes, förutsätter att lösningen av det kapitalistiska samhällets motsättningar och byggandet av socialismen exklusivt ska verkställas av de sociala krafter som befinner sig vid samhällsstrukturens ena pol, det vill säga proletariatet, och bygger sin strategi på det något kontroversiella antagandet om samhällsstrukturens polarisering.⁹⁴

Detta kan ses som en konsekvens av Marx' filosofiska anpassning av Hegel. Som Charles Taylor har påpekat, leder Hegels analys av den mänskliga existensens motsättningar till ett

⁹⁴ Från Z Strmiskas opublicerade paper "The social system and structural contradictions in societies of the Soviet type", presenterat för en konferens i Paris ("Le Printemps de Prague") i oktober 1981, med vänlig tillåtelse av författaren.

slags högre försoning (*Aufhebung*), genom ingripande av en övernaturlig *Geist*. Materialisten Marx förkastar denna *Geist*, men måste då sätta människan i hans ställe. "Revolutionen skulle avskaffa det borgerliga samhället och därmed dess operationslagar, och en enad klass av proletärer skulle ta över och fritt disponera över den ekonomi som det hade ärvt." Men "Marx tycks ha varit glömsk för den ofrånkomliga dunkelheten och indirektheten i kommunikationer och beslut hos stora organisationer, i synnerhet de som är uppbyggda kring ett stort och komplext produktionssystem". Detta "hindrade Marx från att se kommunismen som ett socialt problem med sina egna karaktäristiska gränser". Och det leder till en "vilt orealistisk föreställning om övergången som ett språng in i otyglad frihet... Marx hade en fruktansvärt orealistisk frihetsuppfattning, i vilken samhällslivets dunkelhet, splittring, indirekthet och motstridiga syften helt hade övervunnits". Taylor håller med om att man inte bör begära någon planritning över det kommunistiska samhället, men man kan och måste "i allmänna termer fråga hur vi tänker oss att människans situation ska förändras, vilka hinder, splittringar, spänningar, dilemman, strider och främlingskaper som kommer att ersätta dagens. Inte bara så att den klassiska marxismen inte har något svar på detta, utan den låter också förstå att svaret är 'inga', att vår enda situation kommer att bli den sanna människans, harmoniskt enade i kamp med naturen. Men en sådan situation är inte bara omöjlig att tro på utan också tvivelaktig att leva i".⁹⁵

⁹⁵ C Taylor, *Hegel and Modern Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979, s 149, 153 och 154.

Kapitel 2 – Socialismen och de sovjetiska erfarenheterna

Vad kan och bör socialister lära av erfarenheterna i Sovjet? Landets officiella teoretiker betecknar den rådande situationen som ”mogen socialism” och hävdar med Stalin att Sovjetunionen gick in i det socialistiska stadiet på trettioalet. Nästa stadium kommer att bli kommunismen.

Detta väcker en hel rad frågor. Vi har den historiska synen på de sovjetiska erfarenheterna: ”krigskommunismens” period, NEP, tjugotalets olika teorier och kontroverser, sovjetmodellen betraktad som modell för snabb industrialisering av ett efterblivet land och så vidare. De kan ses med den marxiska profetian som bakgrund: det vill säga att vi kan jämföra den sovjetiska socialismen på dess olika stadier med det som Marx förutsåg. Vi kan tillämpa den marxistiska teorin på Sovjet men bör därvid utföra en dubbel procedur, och inte bara använda de marxistiska föreställningarna om socialismen som ett kriterium för att bedöma Sovjet, utan också se i vad mån de sovjetiska erfarenheterna kan belysa de marxistiska kriteriernas giltighet. Vi kan även betrakta den sovjetiska planeringen som teknik, dess resultat, svagheter, begränsningar, effektivitet och reformpotential. Sedan måste de socialistiska teoretikerna ofrånkomligen studera Sovjets politiska ekonomi med utgångspunkt från de arbetande massornas rättigheter, deras grad av kontroll över sina ledare, över produktionsmedlen, över användningen av det som produceras – den politiska och ekonomiska demokratin. Återigen bör detta göras utan att man tillämpar några utopiska kriterier. Exempelvis bör ingen på allvar vilja kritisera den sovjetiska brottslagstiftningen eller författningen med utgångspunkten att lagar, brott och stat kommer att dö bort i ett sant socialistiskt samhälle. På samma sätt – och av skäl som behandlats utförligt i första kapitlet – vore det naivt och poänglöst att enbart fördöma Sovjet därför att där finns hierarkiska inslag, för att vissa dirigerar och andra blir dirigerade, alltså för att det råder en vertikal arbetsdelning. Men en kritisk och realistisk bedömning av de sovjetiska erfarenheterna skulle avsevärt kunna bidra till att klara ut tankarna om vilket förhållande som kan råda i ett socialistiskt samhälle, utan att man tar till några absurda eller vittgående antaganden. Sedan återstår en annan viktig fråga, den om *ekonomin* – eller de ekonomiska lagarna – under socialismen. Även här finns det sovjetiska diskussioner och erfarenheter. Inte heller bör man förbigå åsikterna hos minoritetsgrupper, hos opponenter inom partiet eller (särskilt ekonomiska) experter utanför det.

Men även utrymmet och läsarens (och författarens) tålamod är begränsade. De flesta av dessa frågor kunde bli ämne för en egen bok. Jag har faktiskt medan jag skriver detta på mitt bord två franska avhandlingar, en av Baslé och den andra av Chavance (båda omnämnda tidigare), som helt ägnas en diskussion av de ekonomiska lagarna och värdelagen, och som tillsammans uppgår till nästan exakt tusen maskinskrivna sidor. Jag har själv skrivit kanske lika många sidor i böcker och artiklar om olika aspekter av den sovjetiska ekonomin och ekonomiska historien. Långt mer än så har skrivits av andra författare. Litteraturen om de sovjetliknande ekonomierna är omfångsrik och växande. Bokens andra kapitel kommer därför att försöka dra lärdomar och slutsatser från aspekter av de sovjetiska erfarenheterna som dokumenterats (av undertecknad och många andra) i andra arbeten, och endast tillfälligt görs direkta hänvisningar till illustrerande material.

Externa och ”interna” effekter

Låt mig som ett exempel på mitt tillvägagångssätt ta argumentet att det under socialismen kommer att bli möjligt att internalisera externa effekter, det vill säga att besluta utifrån allmänintresset. Under kapitalismen kan profiten från varje enskilt ägd enhet komma i motsättning till lönsamheten (intresset) hos helheten. Man kan överskrida denna splittring om produktionsmedlen är gemensamt ägda. Eller kan man det?

De sovjetiska erfarenheterna tyder på att detta är långt svårare än vad som antagits. De externa effekter uppstår inte på grund av uppdelning i ägandet utan genom uppdelning mellan beslutsfattande enheter. Även på ett universitet kan lokalfördelning eller timplaner uppgjorda av en fakultets-expedition ha skadliga effekter för studenterna inom andra fakulteter, effekter som är yttre i förhållande till den aktuella expeditionen. Vad man tar hänsyn till beror på beslutsfattarens ansvarsområde. Detta bestäms dels av intresset (beslutsfattaren blir bedömd efter hur väl han eller hon utför sina föreskrivna uppgifter), dels av informationsflödet (effekter utanför den aktuella expeditionen kan helt enkelt vara okända för beslutsfattaren).

Med tanke på planerings- och ledningsuppgiftens storlek och komplexitet i en modern industriekonomi är det oundvikligt att uppgiften delas upp på olika kontor, avdelningar, ministerier, regioner med mera. Detta är den institutionella grunden till det som i en omfattande sovjetisk litteratur nedsättande betecknas som *vedomstvennost*, ”sektions-tänkande”. Den andra ofta nämnda sjukan är *mestnitjestvo*, ”bytänkande”. Breznev och andra har uppreparade gånger kritiserat båda dessa yttringar av det partiellas prioritet över allmänintresset. Det finns rikliga bevis på förorening av luft och floder, och de lokala sovjeterna har minst lika stora svårigheter att genomdriva zonplaneringen och andra stadsplanebestämmelser som myndigheterna i något västligt stadssamhälle.

Man kan nästan dagligen läsa om något organ eller departement som förbisett intressena hos någon besläktad eller komplementär aktivitet därför att den ligger bortom ”sektionsbarriären”. Det finns en stark tendens till självförsörjning. Exempelvis försöker alla de tjugofem ministerier som är engagerade i uppbyggnaden av Pavlodars *oblast* att anlägga egna grustäkter och byggmaterialfabriker (Pravda den 26 december 1980, för att citera ett exempel som råkar finnas till hands).

De svårigheter som centrum står inför när det gäller att ”internalisera” alla externa effekter, att klargöra och genomdriva allmänintresset, står uppenbarligen i nära samband med själva skalan i den centraliserade planeringen, vilken också orsakar den nödvändiga funktions- uppdelningen mellan avdelningar och lokala organ. Att beakta allt i förhållande till allting annat är helt enkelt en omöjlig uppgift. På avdelnings- eller lokal nivå är ”allmänintresset” inte och kan inte vara otvetydigt klart, om det nu alls är synligt. Tänk er att ni är en tjänsteman ansvarig för allokering av stålplåt, byggandet av ett petrokemiskt komplex, tillverkningen av precisionsinstrument eller kontrollen av tågrörelser i Ukraina. Er uppgift är bestämd genom planinstruktioner och/eller normer, och effektiviteten i ert handlande bedöms efter hur väl ni har utfört instruktionerna och uppgifterna. Det är otänkbart att en tjänsteman på sin nivå skulle kunna bedöma de ”externa” konsekvenserna av den eller den handlingen, till exempel av att leverera till A i stället för till B.

De sovjetiska erfarenheterna pekar alltså på betydelsen av gränslinjer i ansvarsområdena, deras effekt på uppfattning och beslutsfattande, *omöjligheten* av att komma ifrån frågan om positiva eller negativa externa effekter och svårigheten att jämkä samman partiella och allmänna intressen. Man kan då fråga sig hur mycket av detta som beror på drag som är specifika för det *sovjetiska* systemet. Man hör här röster från den ”nya vänstern” om att de sovjetiska erfarenheterna är irrelevanta, att det inte är någon ”verklig” socialism. Ett av deras argument är just att det i Sovjet existerar intresseskillnader mellan olika skikt, arbetare och direktörer, direktörer och planerare, ledare och ledda, att olika industrianställda och lokala tjänstemän är på kant med varandra. Även om det är så, är det svårt att tänka sig en situation där man överallt *verkligt* insåg och identifierade sig med allmänintresset. Av skäl som redan behandlats utförligt i kapitel 1 tycks mig detta vara en utopisk och orealistisk uppfattning. Inte heller kan gräsrotsdemokrati göra problemet enklare att hantera.

Detta innebär naturligtvis inte att varje form av möjlig socialism *måste* återskapa det

sovjetiska systemets brister och förvrängningar i ett eller flera avseenden (exempelvis i relationerna mellan företagsledning och arbetare). Det är också så att andra typer av institutionella arrangemang kan mildra en del av problemen genom att förändra ansvarsområdena. Till exempel håller sovjetledningen nu (1981) på att överväga sätt och metoder att få in utformningen och produktionen av jordbruksmaskiner och även lagringen och transporten av jordbruksprodukter under samma organisatoriska paraply som jordbruket. Detta kommer givetvis inte att eliminera ”gränsproblemet” utan det flyttar gränsen. Kanske är en annan och annorlunda punkt viktigare. Många av problemen i en sovjetliknande ekonomi hänger på ett eller annat sätt samman med brist, med en säljarens marknad. Detta förvärrar alla övriga problem. Frukta för att inte få nödvändiga leveranser av ”bristprodukter” är ett skäl till självförsörjning, och det är bristen som gör det alltför enkelt för producenterna att försumma användarnas krav. Brist är, kan det hävdas, en följd av att tillväxten prioriteras, av strategin om att ”komma i kapp och gå förbi” – alltså en följd av en specifikt sovjetisk politik.

Brist och säljarens marknad

Låt oss därför övergå till en undersökning av orsaken till bristerna. De måste skiljas från knapphet, det senare en situation där en (av pris eller ransonering) *obegränsad* efterfrågan överstiger tillgången, medan brist innebär att de enskilda (direktörerna eller konsumenterna) med ett legitimt krav på olika resurser inte kan få vad de vill ha eller behöver ens om de har pengar. Brist kan ha naturgivna orsaker (som torka), eller bero på oförutsedda omständigheter (händelser utomlands), otillräckligt förutseende (till exempel att efterfrågan underskattades, tillgången överskattades), avsiktlig politik (som när detaljhandelspriserna inte höjs trots att man vet att efterfrågan överstiger tillgången) eller en överambitiös plan som överstiger de tillgängliga resurserna (men som anses ha en ”mobiliserande” funktion).

Det har utgivits åtskilliga östeuropeiska arbeten om ämnet brist, kronisk eller återkommande. De viktigaste är av Kornai¹ och Bauer². De två klagör de sociopolitiska påtryckningar som resulterar i överspända planer. (Investeringsaspekten kommer att diskuteras längre fram i kapitlet.) Det är teoretiskt möjligt att tänka sig ett socialistiskt samhälle där dessa påtryckningar är mindre starka, men så länge vi inte föreställer oss ett tillstånd av överflöd måste de ändå finnas. I den verkliga världen finns det alltid otillfredsställda önskningar och existensen av demokratiska institutioner minskar inte det trycket utan tvärtom! Detta helt bortsett från regeringens egen satsning på tillväxt, ett engagemang också för ett fullt utnyttjande av materiella och mänskliga resurser. Full sysselsättning är naturligtvis av stor betydelse, särskilt när man betänker alternativet som är arbetslöshet. Det är ingen god reklam för kapitalismens effektivitet att en inte oväsentlig del av produktionskapaciteten och personalen är överksamman. Men det kan (tror jag) visas att full sysselsättning *måste* leda till brist. Det är en följd av ett (ofrånkomligen) ofullständigt förutseende. Om man inte förutsätter en statisk ekonomi måste det finnas förändringar: i smak, teknik och preferenser. På mikroekonomisk nivå kan dessa förändringar inte förutses med exakthet. Alla stora investeringar tar år att fullborda och har sedan ännu fler års livslängd. Arbetare och tekniker skaffar sig specialiserade färdigheter som kanske inte behövs tio år senare. Så vi kan vara säkra på att även om det råder en makroekonomisk jämvikt mellan krav och resurser, kommer det ändå att finnas *viss* brist som på grund av den fulla sysselsättningen inte kan avhjälpas.

¹ J Kornai, *Economics of Shortage*, Amsterdam, North-Holland, 1980.

² T Bauers bok finns än så länge bara på ungerska. En god summering av resonemanget, byggd på idéer från Kornai, Bauer och andra, finns i G Markus, ”Planning the crisis: some remarks on the economic system of Soviet-type societies”, *Praxis International*, nr 3, 1981. För en sammanfattning på engelska se T Bauer, ”Investment cycles in planned economics”, *Acta Oeconomica*, 21 (december 1978).

Låt mig ge två exempel. Anta att det finns tusen olika reservdelar till alla slags fordon och att de planerade totalleveranserna exakt motsvarar den planerade totala efterfrågan. Eller anta att antalet sittplatser på en restaurang och antalet rätter som ska serveras exakt motsvarar den sammanlagda efterfrågan, men att det inte finns någon extra, outnyttjad kapacitet. Är det inte *säkert* att det kommer att uppstå viss brist? Det finns kanske inte tillräckligt många förgasare eller kylarlock av en viss typ eller tillräckligt med platser på vissa restauranger, inte tillräckligt med anka eller äppeltårta, även om det finns ett visst överskott av något annat. Kornai har för länge sedan framhållit att de negativa inslagen i en säljarens marknad måste existera så länge det inte är svårt att sälja, och om inte säljaren (leverantören) finner det nödvändigt att göra sig besväret att tillfredsställa kundens behov.

Även detta är en viktig aspekt av de sovjetiska erfarenheterna (och inte bara dem). När leverantören har en stark ställning gentemot kunden – om på grund av brist eller för att försörjningsplanen binder kunden till denne specielle leverantör – tenderar den senare att negligera brukarens krav och finner det faktiskt fördelaktigt att göra så. I det sovjetiska systemet utses leverantören normalt av försörjningsplanen och befinner sig därför i positionen av absolut monopolist. Även om andra producerar samma artikel har inte företagsledaren (laglig) rätt att överföra sina köp till dem. Reglerna ger faktiskt kunden befogenhet att vägra acceptera varor som inte uppfyller specifikationerna, men det finns rika bevis för att sådana befogenheter utnyttjas sparsamt eftersom den allmänna regeln lyder: ”Passar inte galoscherna så...” Man borde kunna tänka sig en socialistisk ekonomi där det står en fritt att förhandla med olika leverantörer, och vi kommer att behandla detta längre fram. (Just en sådan reform har föreslagits i Sovjet och nämndes i ett dekret som utfärdades 1965 men de facto aldrig har antagits.) Men bristsituationerna är ett av huvudskälen till att systemet med materialallokering existerar. Vi vet av krigstidserfarenheterna i väst att det även där ledde till de negativa fenomen som hör samman med säljarens marknad.

Brist är alltså dels en följd av att resurserna utnyttjas för fullt, dels av det centrala engagemanget för snabb tillväxt och även av ansträngningarna hos sektorer, avdelningar, ministerier och lokala organ att skaffa sig resurser för olika ändamål. *Därför* att det är känt att resurserna är knappa, att varor kanske inte finns tillgängliga för produktion eller konsumtion, tenderar alla att hamstra, att köpa de lagringsbara artiklar som kan finnas till hands, och detta förvärrar bristen. Den makt som leverantören har på en säljarens marknad försvagar ytterligare kundens redan svaga position inför producenten.

Brist är följden av den sovjetiska versionen av inflation. I teorin skulle en sådan vara utesluten. Efterfrågan på insatsvaror är en *planerad* efterfrågan som begränsas inte av penningtillgången utan av systemet för materialallokering (man kan ha pengar på banken men flertalet råvaror och maskiner är egentligen ”ransonerade”). En balanserad plan utesluter därför själva möjligheten av inflation. När det gäller varor och tjänster åt konsumenterna tycks befolkningens totala inkomster allmänt sett bestämmas av staten, dess institutioner och företag. Tillgången är planerad och priserna bestäms av statliga organ, så det *borde* råda balans. I praktiken är det inte fallet. En del av denna bristande jämvikt är en obalans på mikronivå, det vill säga att det finns för få av vissa och för mycket av andra råvaror, maskiner, livsmedel och färdigvaror, beroende på misstag, oförutsägbarhet och stela priser. Men det finns omfattande bevis för att det även existerar obalans i makroskala. I tungindustri- och investeringssektorerna startas alltför många projekt, av skäl som vi kommer att granska när vi diskuterar investeringarna, och många producenter klagar över att de beordras leverera mer än vad de kan producera. När det gäller konsumtionsvaror tenderar inkomsterna att motsvara eller ibland överskrida de planerade medan produktionen ligger en god bit under planen, samtidigt som det råder en motvilja mot att höja den allmänna prisnivån. Följden blir

därför, som en ledare i Pravda öppet erkände³, att inkomsterna stiger mycket snabbare än tillgången, och att den snabba ökningen av bankkontona och de höjda livsmedelspriserna på den fria bondemarknaden är konsekvenser av de potentiella kundernas dilemma.

Det är även värt att påpeka, att de så kallade kommersiella kriterierna kan vara högst vilseledande och förvrängande i ett läge där producenten kan utöva monopolmakt. Om till exempel producenten är angelägen att skära ner kostnaderna är det ibland alltför lätt att övervältra dem på konsumenterna. Sålunda är sovjetiska maskintillverkare notoriskt ovilliga att ta ansvar för installation, underhåll och reparationer. För dem är detta ”undvikbara utgifter” som alltså kan flyttas över på andra. Goodwill vinner man genom rykte för kvalitet och snabb service, och goodwill är värdefull – under konkurrens. Eftersom det kostar att skaffa sig goodwill har den inget ”kommersiellt” värde när konkurrens saknas. Man kan vänta sig att kvaliteten försämras. Eller ta exemplet med en monopolistisk detaljhandelsorganisation. Hur ska dess effektivitet mätas? Med hjälp av vinsten? Med arbetsproduktiviteten? Genom omsättningen per butik? Oavsett mått ”lönar” det sig att låta kunderna köa hela dagen och alla dagar. Bussarna i en stad uppvisar ”bättre” ekonomiska resultat om de är packade med passagerare. Jag har gjort dessa påpekanden vid diskussionen av vissa naiva formuleringar om ”kommersiella” kriterier för Storbritanniens nationaliserade industrier, men de gäller även i ”öst” och det är kanske ingen tillfällighet att en artikel som jag skrivit i ämnet omtryckts i en ungersk tidskrift. Jag kommer att återvända till dessa frågor när vi behandlar ämnet nationaliserade industrier.

Planindikatorer och prestationsvärdering

Frågan om hur effektivitet ska bedömas leder till problemet, bekant för de flesta som studerat sovjetisk ekonomi, om *framgångsindikatorer*. Planinstruktionerna måste uttryckas i måttenheter: ton, kvadratmeter, miljoner rubel, tusentals par och så vidare. Var gång det finns en blandning av olika produkter, eller olika typer och dimensioner, måste planindikatorerna vara *aggregerade*. Som redan noterats finns det cirka 12 miljoner olika produkter om man gör en total uppdelning, och det existerar sammanlagt cirka 48.000 ”planpositioner”. Den ”produkt” som är föremål för en planinstruktion är alltså i medeltal ett aggregat av 250 underprodukter. Dessa kan inte göras till föremål för systematiska planinstruktioner på grund av ”skalans förbannelse”: det skulle bli alldeles för mycket information att hantera. När ett åkeri mottar en plan skulle denna i fullt uppdelad form innefatta instruktioner om vilken last var och en av de hundratals lastbilarna ska ha varje dag och vart de ska köra.

Men en aggregerad order (till exempel i tonkilometer) stimulerar mottagaren till att handla på ett visst sätt. Om måttet är ton belönar detta vikt och bestraffar hushållning med material. Om måttet är bruttovärdet i rubel gynnas den som tillverkar dyrbara varor och använder dyrbart material. Tonkilometer stimulerar transportföretagen till att frakta tunga varor långa distanser. Exempel på slösaktiga eller på annat sätt irrationella praktiker avsedda att uppfylla planerna (det ryska uttrycket är delat plan, ordagrant ”att göra planen”) skulle kunna fylla åtskilliga volymer, alltsammans hämtat från sovjetiska publikationer. Att ett så välkänt och väl studerat problem fortfarande motstår sin lösning är bevis nog för att det är genuint svårloslöst. Grundmotsättningen uppstår ur det enkla faktum att centrum inte i full detalj kan veta vad kunden egentligen behöver, samtidigt som sovjetsystemets hela logik bygger på tesen att det är alla underordnade ledningars plikt att lyda planinstruktionerna från centrum eftersom dessa antas förkroppsliga samhällets behov. I praktiken kan detaljspecifikationerna normalt bestämmas först genom förhandlingar mellan producent och användare, med eller utan förmedling av olika handelsorgan. Men i stället för att planen utgör totalsumman av

³ Pravda, den 3 september 1979.

detaljkraven, måste de sammanlagda detaljkraven motsvara den på förhand bestämda, aggregerade helheten. Som Brezjnevs (med flera) noterat har brukaren otillräckligt inflytande över produktionen – och ”brukaren” är inte bara medborgaren–konsumenten utan även jordbruk, industrier och andra statliga företag.

De sovjetiska erfarenheterna visar alltså hur svårt det är att planera och definiera kvalitet till skillnad från kvantitet. Man kan utfärda en order – tillverka 200 000 par skor – och den är lätt att identifiera och genomdriva. Att säga ”tillverka bra skor, som passar konsumenternas fötter” är en mycket obestämdare order som är omöjlig att tvinga igenom. (På samma sätt kan jag med klar innebörd instrueras att ge femtio föreläsningar, men det är inte så lätt att genomdriva en order om att jag ska hålla bra föreläsningar!) Den visar också den allvarliga begränsningen hos en planering i fysiska kvantiteter. Samma antal ton, meter eller par kan vara av mycket skiftande bruksvärde och uppfylla högst olika behov. Ändå är kvaliteten ett begrepp som ofta inte kan skiljas från användningen. En klänning eller maskin kan vara fullt i enlighet med den tekniska standarden men ändå inte passa för en viss bärare eller tillverkningsprocess. Hur ska det problemet övervinnas om planerna är order från högre myndigheter (central-planerare eller ministerier) och inte bestämda av användarna?

Problemet med ”framgångsindikatorn” är en olöst huvudfråga och värt långt större uppmärksamhet än vad som kan ges här. Som redan konstaterats förstärks det av säljarens marknad och leverantörens monopol, som ofta tvingar konsumenten att acceptera varor med kvalitet och specifikationer som är helt olika hans önsknings- och preferenser. Detta gäller både konsumtions- och insatsvaror. Många maskintillverkande företag har obligatoriska planmål i ton och rubel, byggföretagen har planer uttryckta i rubelförbrukning och arbetsproduktiviteten brukar mätas genom att man delar antalet arbetare med produktionens bruttovärde. Som bestyrks av en stor mängd sovjetiska källor gör detta producenterna benägna att välja de dyrare varianterna. På samma sätt bestraffar planer som är uttryckta i ton faktiskt de företag som lyckas använda mindre metall, och det i en tid när det är särskilt ont om sådan! Produktionsmål för halvfabrikat och mellantjänster får den oundvikliga effekten att stimulera slöseri. Man bör framställa en given slutprodukt med minsta möjliga användning av halvfabrikat (det vill säga insatsvaror), men det leder till straff för de företag och ministerier som producerar sådana varor. Systemet inbjuder även till vissa upprörande avarter. Sålunda tar ”serviceorganisationen” Selchoztehnika som bland annat svarar för jordbrukets maskinförsörjning, betalt för transport, leverans, sammansättning och provning även när gårdarna med sina egna fordon måste hämta maskindelar och sedan själva stå för sammansättning och provning.⁴

Allt detta är en integrerad del av ett huvudproblem som i sig är dubbelt. Hur ska man få in efterfrågan på mikronivå i order som utfärdas från hierarkiska överordnade och, mer allmänt, hur ska man kunna planera i aggregerade mängder? För en seriös socialistisk ekonom kan det inte vara nog att le åt de många anekdoterna om oavsiktligt slöseri eller bristande överensstämmelse mellan tillgång och efterfrågan. För vilket är alternativet till bestämningen av produktblandningen annat än att tillåta ”horisontella” relationer mellan leverantörer och kunder (med eller utan mellankomst av handelsorgan)? Men detta är en marknadslösning.

Det finns två slags undantag från regeln om att den mikroekonomiska efterfrågan inte har tillräckligt inflytande på leveranserna, om att planindikatorerna inte indikerar och inte kan indikera vad som egentligen behövs. Det ena gäller homogena varor som kallas ”planerbara” och där elektriciteten är det bästa exemplet. En siffra som ”100 kWh” är otvetydig och klar, i motsats till 100 par skor eller 100 traktorreservdelar. Det andra gäller de fall där centrum självt är kund och direkt kan kräva att dess efterfrågan tillgodoses, vilket är fallet med

⁴ Ibid, den 1 oktober och 24 december 1981 samt Novij mir, nr 7, 1981, har tryckt sådan kritik.

krigsindustrin. Denna har ju också mycket hög prioritet, men det är inte alla högprioritetssektorer som klarar sig bra under ett centraliserat system. Det råder sålunda ingen som helst tvekan om vilken betydelse som den högsta ledningen tillskriver det tekniska framåtskridandet, men att omsätta denna önskan i operationella ”mikroorder” har visat sig vara anmärkningsvärt svårt.

”Storskalighetens förbannelse”, innovationerna och den byråkratiska uppsplittringen

De sovjetiska erfarenheterna understryker både nödvändigheten av och farorna med en mångfald av planmål i en ekonomi som inte är marknadsbaserad. Produktionsplanerna måste stödjas med en allokering av insatsvaror, och eftersom de flesta fabrikers produktion består av produkter som utgör insatsvaror för andra fabriker och sektorer blir ”planen” en sammanhängande mångfald av order om produktion och allokering. Det är viktigt att skilja mellan den löpande, operationella planen som ryssarna kallar *adresnyj* (det vill säga en order med namn och adress) och den långsiktigare planen som är och måste vara av mycket mer generell och aggregerad karaktär. En femårsplan innehåller exempelvis mål för stål och skodon men är inte operationell ännu. Det finns fortfarande ingen order till någon specifik produktionsenhet att producera något specificerat.

Det är ofrånkomligt att produktionsplanerna utfärdas från andra byråer som är ansvariga för allokeringen av material. Det är också uppenbart att om produktionen av en vara kräver tio olika insatsvaror så är det troligt att dessa allokeras av tio olika byråer, var och en även ansvarig för allokering av den aktuella artikeln till andra ekonomiska sektorer som utnyttjar den. Följaktligen uppstår enorma samordningsbehov för att se till att mikroproduktions- och insatsplanerna är sammanhängande och konsekventa på operationell mikroekonomisk nivå. Det bör noteras att input/output-teknik här bara är av begränsat värde och det av två skäl. Det ena är återigen aggregeringen: mångfalden av insatsvaror är för stor för att i detalj kunna rymmas i en input/output-tablå. Det andra är att allokeringen (och informationsflödena) hänför sig till de administrativa enheterna, och dessa stämmer ofrånkomligen inte överens med produktgränserna.⁵ Uppgiftens blotta komplexitet gör att den aldrig blir fullgjord och det uppstår många fall när leverans- och produktionsplanerna inte stämmer överens. Planerna kräver alltså förändringar under genomförandet, och det är därför som det önskade målet om *stabila* planer aldrig har uppfyllts.

Men produktion, och insatser är bara en del av planeringsprocessen. Arbetskraft, löner, vinster, investeringar, betalning till statsbudgeten, teknisk förändring, hushållning med material och bränsle, arbetsproduktivitet, kostnadsreducering, omsättningsvärde (brutto och netto), uppfyllande av leveransförpliktelser och annat (som nedskärning av den administrativa personalen) figurerar eller har figurerat på listan över obligatoriska planmål. Dessa kan även motsäga varandra och komma i konflikt med produktionsplanerna eller med produktionen av de varor som brukarna faktiskt begär. Om vi tar ett exempel bland många så åtföljs en förändring av produktionsplanen sedan halva året har gått inte av någon motsvarande förändring av ekonomi- eller arbetskraftsplanen, och det finns ett speciellt uttryck, *vozdujnyj val*, ”bruttoproduktion av luft”, för att beteckna en produktionsuppgift för vilken inga insatsfaktorer tillhandahålles.

Inför en värderingsprocedur som framför allt handlar om planuppfyllelse och med osäkerhet om leveranser och tänkbara planändringar, tenderar företagsledningen begripligt nog att eftersträva planer som är lätta att uppfylla (eller undviker risken att ta emot planorder som kan visa sig ouppfyllbara) och begär överdrivna mängder av insatsvaror, hamstrar material och

⁵ Se A Birman & L Tretyakova i *Soviet Studies*, nr 2, 1976.

arbetskraft. Med sin kunskap att detta är företagsledningarnas sannolika beteendemönster tenderar planerarna att fortsätta med utgångspunkt från tidigare fullgjorda prestationer. Detta får i sin tur försiktiga direktörer att undvika ”överdrivna” prestationsförbättringar som kan ge dem alltför stora uppgifter under nästa planperiod.

Tekniskt framåtskridande, ja alla slags förändringar skapar svårigheter och det av många skäl. För det första bygger planerarna själva sina instruktioner på tidigare prestationer, och input/output-tablåer (liksom materialbalanser) är inbyggt konservativa och återspeglar tidigare tekniska koefficienter. För det andra kräver ett tekniskt framåtskridande, i form av ett nytt slags produkter eller en ny tillverkningsmetod, vanligen vissa insatsförändringar eller ändringar i produktionsplanen som står utanför företagsledningens befogenheter och kräver tillstånd från ett eller flera planeringsorgan. Slutligen innebär all förnyelse risker och risker belönas inte. Ja undvikande av risker premieras, oavsiktligt.

En begåvad kritiker, N Voslensky, har här framhållit en intressant kontrast mellan Sovjet och västvärlden. I Sovjet måste innovationerna ”införas”. Det ryska ordet, *vnedrenie*, implicerar en ansträngning, en knuff ovanifrån. I väst har man däremot industrispionage och måste vidta åtgärder för att hindra medtävlarna för att få kunskap om ens innovationer.⁶ Skälet till denna kontrast måste vara konkurrensen som i väst existerar även inom sektorer (som den kemiska industrin) där väldiga monopolister tycks dominera, medan det i Sovjet inte är någon tillfällighet att många teaterpjäser och romaner tecknar bilden av den motsträvige direktören som opponerar sig mot förnyelse – han har mycket ringa incitament att göra något annat. Jag tänker också på en tjeckisk ekonom som en gång tillfrågades i ett samtal: ”Varför är ett kapitalistiskt monopol så mycket företagsammare än ett socialistiskt?” Han svarade: ”Det finns inget så monopolistiskt som ett socialistiskt monopol.”

Ett ytterligare hinder är maskinproduktionens uppsplittring. Många maskiner och instrument tillverkas av företag som står under ett stort antal olika ministerier, där alla också är sysselsatta med en skiftande övrig produktion. Detta gäller både industriutrustning och varaktiga konsumtionsartiklar som kylskåp, samt även jordbruksmaskiner av olika slag. För att ge ett enda exempel tillverkades år 1975 utrustning för materialhantering av 380 företag under 35 federala och delrepublikministerier!⁷ Det förekommer många klagomål över icke utbytbara delar, brist på önskvärd standardisering och avsaknad av klara linjer i ansvaret för kvalitet och tekniska förbättringar. En skoningslös analys av S Cheinman säger oss mycket om ineffektiviteten och slöseriet i utformningen och produktionen av sovjetiska maskiner, om den nästan otroliga uppsplittringen av produktion och även reparationer som orsakar ett ineffektivt utnyttjande av maskiner och kvalificerad arbetskraft om den höga kostnaden för många komponenter liksom om utrustningens dåliga kvalitet.⁸ Detta tillsammans med många lika kritiska artiklar bidrar till att förklara Sovjets omfattande importbehov av modern teknologi.

Företagsledningen har i själva verket försatts i en abnorm situation. Å ena sidan är dess uppgift att uppfylla planorder som antas förkroppsliga samhällets behov. Å andra sidan är dessa planer ofta inkonsekventa och tvetydiga, och i alla händelser påverkar ledningens egna förslag de order som den får. ”Många order skrivs av mottagarna”, som en ungersk ekonom en gång anmärkte. Företagsledningen har i själva verket en position där den kan göra en hel rad val, men dess prestationer värderas i termer av planuppfyllelse, och därför begränsas dess maktutövning till att visa hur den har lyckats med utgångspunkt från planens framgångsindikatorer. Detta är ofta till skada för kvaliteten och tillfredsställelsen av brukarnas behov

⁶ Se hans bok *La Nomenclatura*, Paris, Belford, 1980 [på svenska *Nomenklaturan*, Tiden, 1983].

⁷ V Lebedev, *Planove chozjajstvo*, nr 11, 1975, s 12.

⁸ S Cheinman i *EKO (Ekonomika i organizatsija promysjennogo proizvodstva)*, nr 5-6, 1980.

En sovjetisk författare har beräknat att under ett år bestäms sammanlagt mellan 2 700 och 3 600 miljoner ”planindikatorer” på olika nivåer. 2,7-3,6 miljoner fastställs centralt och 70 procent av dem gäller allokering och leveranser av material.⁹

Vad har allt detta att göra med specifikt sovjetiska faktorer? Säkert är svårigheterna och störningarna konsekvenser av skalan, utgör de olika slags yttringar av storskalighetens nackdelar. Som redan hävdats i kapitlet om Marx var det (och är det i viss mån fortfarande) tyvärr så att marxister starkt har underskattat den centraliserade planeringens komplikationsgrad. Barone och Mises kan sägas klart ha insett de reella svårigheterna, och det var en östeuropeisk ekonom som en gång sade att i en framtida socialistisk världsstat borde man resa en staty över Mises! De som väljer att förklara planeringssystemets störningar med byråkrati och bristande demokrati har spämt kärran framför hästen. Givet målet att ersätta marknaden med planering, handeln med administrativ resursallokering och den osynliga handen med en synlig blir central kontroll en objektiv nödvändighet. Givet den väldiga komplikationsgraden behöver man en komplicerad byråkratisk struktur för att fatta en mängd inbördes sammanhängande beslut, vilka till sin karaktär inte lämpar sig för demokratisk röstning. Inte i något samhälle kan en vald församling med rösterna 115 mot 73 besluta om allokeringen av tio ton läder eller om vem som ska tillverka ytterligare 100 ton svavelsyra.

Därmed ska inte förnekas att det finns beslut om den ekonomiska politiken som *bör* fattas demokratiskt, och jag ska längre fram ägna många sidor åt att diskutera denna fråga. Det kan hävdas att den centraliserade planeringens funktionella logik står i nära samband med en hierarkiskt organiserad despoti av enpartityp. Skälet är den enorma makt som utövas av statens mekanismer för produktion och allokering (och frånvaron av balanserande makt när alla är så beroende av staten) samt även att merparten av statens funktioner blir ekonomiskt förvaltande, och de som innehar kontrollmakten ser mycket goda anledningar till att dessa starkt komplicerade funktioner inte bör störas genom sådana oförutsägbarheter som massornas ombytliga röstning kan leda till. Och de som skyller problemen på alienationen måste betänka det faktum att även den är en negativ följd av storskaligheten: besluten fattas på nivåer som ligger högt över de vanliga människorna. Det har redan utförligt framhållits att denna avlägsenhet beror på själva karaktären hos den centraliserade planeringen, hos en marknadsfri ekonomi. Det gäller även hierarkin som uppstår därför att beslutsfattandet är hierarkiskt men som sedan får djupgående sociala effekter, inklusive uppkomsten av institutionaliserade privilegier. Detta är ett skäl till att en socialistisk modell som är fri från sådana defekter måste bygga på direkta kontakter mellan de ekonomiska enheterna, det vill säga på varuproduktion, byte, en viss form av marknad. De sovjetiska erfarenheterna är som jag ser det uttömmande på denna punkt – även om man aldrig får glömma att externa skalfördelar och skalnackdelar kan förbli oupptäckta på nivåer nedanför centrum.

Det är faktiskt så att de många luckorna, inkonsekvenserna och osäkerheterna i planen, i synnerhet otillförlitligheten i materialleveranser, leder till inte bara ”självförsörjning” (det vill säga slösaktig dubbeltäckning) utan även till inofficiella horisontella kontakter mellan olika företag, ett nät av personliga relationer, leveransförmedlare med benämningen *tolkatji*, (”pådrivare” eller ”fixare”) och även korrupsionsvanor. Bristen på uppgifter förhindrar en kvantifiering av detta, men det existerar omfattande ”anekdotiska” bevis för att dessa företeelser är mycket utbredda och att de är en konsekvens av planeringsmekanismens funktionsbrister, brister som tycks mig vara en ofrånkomlig följd av uppgiftens faktiska storlek och av omfattningen och komplexiteten hos den hierarkiska organisation som har att hantera den.

Den från Ungern utflyttade György Markus har kallat detta den ”tredje ekonomin, med

⁹ E Maiminas, *Protessy planirovanija v ekonomike*, andra upplagan, Moskva 1971.

personligt-informella biståndsrelationer i händelse av brist... mellan olika medlemmar av den byråkratiska apparaten”. Han skiljer den från den ”andra ekonomin” som är den tolererade (eller icke åtgärdade) privata företagsamhet som tillhandahåller eller omfördelar varor och tjänster åt konsumenterna, fyllande luckor som lämnats av den klumpiga och övercentraliserade officiella planstrukturen.

Tendensen hos företagsledningarna (och andra med sektorsansvar) att överdriva materialbehoven, hamstra, manövrera för att ”uppfylla” planerna kan framstå som ett resultat av deras bristande identifikation med allmänintresset. Som Markus påpekar avpressas de faktiskt ”hela tiden att prioritera 'statens intressen'. Detta är otvivelaktigt deras *plikt*... men det är inte den *uppgift* som är deras direkta ansvar. Och egentligen: även om de skulle *vilja* handla i en 'osjälvisk' anda vet de inte hur det skulle gå till, eftersom de inte har någon systematisk information om det faktiska läget på alla områden som befinner sig utanför deras direkta kontroll”. Och i den förhandlingsprocess som hör ihop med planens nedbrytning och genomförande, representerar deras begäran om resurser ett ”försök att åstadkomma de mest optimala betingelserna för uppfyllandet av de i planen specificerade målen”. Under förhandlingsprocessen på de olika nivåerna ”tippar balansen alltid och oundvikligen över ytterligare mot de största, mest centraliserade och politiskt mäktigaste organisationerna, oberoende av den faktiska ekonomiska efterfrågan för att inte tala om befolkningens behov”.¹⁰

Hierarkin har även en rent ekonomisk aspekt. Låt oss som exempel ta en produkt som uppträdde på Brezjnevs lista över *melotji* (småting) som det rådde brist på: tandborstar. Under kapitalismen tillverkar företag tandborstar därför att det är lönsamt. I den sovjetiska modellen görs de för att ett planeringsorgan har bestämt det. Vem är då ansvarig för tandborstarna? Man får anta att den tjänstemannen är rätt underordnad. Om det råder brist och det konkurreras om knappa resurser väger därför han eller hon lättare än de högre tjänstemän som ansvarar för sådant som ylletyg eller elektronik. Med alltför många artiklar att hantera tenderar planeringsmekanismen oundvikligen att identifiera vissa som prioriterade. Ja, de produktions- och leveransförpliktelser som påtvingas företagsledningen specificerar vad som kallas *vazjnajsja produktija*, de viktigaste produkterna. En inflytelserik sovjetekonom, D Valovoj, har påpekat att vissa artiklar som inte står på ”viktigast-listan” faktiskt kompletterar sådana som finns där. Och somliga finns på listan över det som Brezjnev kallade *melotji*.

Ett annat problem som visat sig besvärligt att lösa förtjänar ett kort omnämnande. Det är motsättningen mellan den grundläggande centrala planeringen inom industrisektorer och regioner. Man kan uppenbarligen inte ha båda sakerna på en gång. Om stålverk eller elektronikfabriker underordnas vederbörande ministerier i Moskva kan de regionala myndigheterna inte ha mer än högst begränsad makt över de ekonomiska aktiviteterna inom sitt område, vilket skapar problem när det gäller den regionala samordningen: varje ministerium ser till sina egna underställda enheter och upptäcker inte potentiella lokala skalfördelar. Men som erfarenheterna under Chrusjtjjevs regionaliseringsreform 1957 (sovnarchoz) gav rika exempel på är det ännu värre att placera in företagen under regionala eller lokala organ, eftersom leveranserna till andra regioner och planeringen av specifika branscher i nationell skala ofrånkomligen lider skada. 1965 återställdes ”ministeriestrukturen” inom industrisektorn. Mycken kritik har dock riktats mot den åtföljande bristen på regional samordning, som är särskilt tydlig på ställen som Sibirien där en storskalig utveckling inom förut folktomma områden kräver en samordnad aktivitet från företag under många olika ministerier. Det har inrättats ett antal ”territoriella produktionsförvaltningar” där vissa överlappar de existerande gränslinjerna mellan olika provinser (varken provinsen – *oblast* – eller delrepubliken är någon lämplig enhet för planeringsändamål). Följden har blivit att det

¹⁰ Markus, a a, s 248 f och 255.

fortfarande råder åtskillig förvirring om gränser för ansvar och myndighet.

En annan svårighet med ministerieformen av centraliserad planering härrör från det faktum att samma varor tillverkas i företag som står under en rad olika ministerier. Exemplet med utrustningen för materialhantering har redan anförts men detsamma gäller många andra artiklar, från kylskåp till plogar. Det stora antalet produkter som tillverkas inom modern industri gör det svårt att fördela uppgiften att organisera deras produktion på ett begränsat antal myndigheter.

Är det planering?

Åtskilliga skribenter av de mest skilda politiska ståndpunkter har hävdad att det egentligen inte finns någon planering i Sovjetunionen: Eugene Zaleski, J Wilhelm, Hillel Ticktin.¹¹ De konstaterar alla på högst olika sätt det faktum att planerna ofta (vanligen) inte uppfylls, att informationsflödet är stort, att planinstruktionerna är föremål för förhandlingar, att det finns många förvrängningar och inkonsekvenser, ja att (som många vittnar om) planerna ofta förändras under den period som de skulle gälla för, dels för att anpassas till oförutsedda omständigheter men också för att motivera anspråket på hundra procentig uppfyllelse av en plan som (på företagsnivå) reducerats till den faktiska prestationsnivån. Resultatet skiljer sig ofta från planförfattarnas avsikter och från brukarnas behov och önsknings. Så hur kan något sådant kallas "planering"?

Zaleski har skrivit en stor och lärd bok där han på ett uttömmande sätt kan visa inte bara att både långsiktiga och kortsiktiga planer underuppfyllts under många årtionden utan också att planmålen missats med mycket betydande marginal. Alla slags planer förändras ständigt. Hans statistikbilagor dokumenterar alla dessa fakta med exempellös grundlighet. Han kommer så till slutsatsen att ekonomin inte har varit planerad i någon egentlig mening, att planeringsorgan, ministerier och företagsledare så gott de kan anpassar sig till omständigheterna och att ekonomin alltså inte varit planerad utan *förvaltd*. Wilhelm intar en liknande ståndpunkt men betonar också det faktum att planerarna själva påverkas av konsumenternas efterfrågan, att de utgår från faktiskt uppnådda nivåer och så vidare, vilket inte kunde vara fallet om det verkligen var fråga om "planering".

Ticktin anser att planeringen borde stämma med Marx' och Lenins ursprungliga tankar i ämnet och att den slösaktiga, byråkratiska "planeringen" inte förtjänar namnet. Ekonomin är "administrerad". Han vänder sig starkt mot allt som liknar "marknadssocialism".

Mina svårigheter med Zaleskis formuleringar är kanske i huvudsak verbala. Allt han säger är riktigt. Det påvisar existensen av betydande effektivitetsbrister, gap mellan resultat och avsikter. Om dessa avsikter kallas "plan" är detta dålig planering. Av samma skäl är det dålig förvaltning. En plans existens eller obefintlighet kan inte demonstreras genom att man påvisar stora klyftor mellan det ursprungliga målet och resultatet. Om det mesta som faktiskt sker gör det för att tjänstemän och direktörer försöker uppfylla planinstruktionerna, så förvandlar inte misslyckandet en planerad ekonomi till en oplanerad.

Wilhelms synsätt är logiskt konsekvent. Om planering definieras enligt honom, som en uppsättning konsekventa och fullföljbara mål fastställda av centrala myndigheter, är det lätt att visa att många av målen inte uppfylls eller är ouppfyllbara eller inbördes oförenliga. Många mål påverkas eller till och med bestäms av påtryckningar och omständigheter som ändrar på centralt givna instruktioner och så vidare. I en senare och hittills outgiven version av sitt resonemang närmar sig Wilhelm påståendet att konsumentval och planering är

¹¹ E Zaleski, *Stalinist Planning for Economic Growth*, London, Macmillan, 1980; J Wilhelm i *Soviet Studies*, april 1979; H H Ticktin i flera artiklar, publicerade i hans tidning *Critique* (till exempel nr 9).

*definitions*mässigt oförenliga. Hans slutsatser följer av premisserna men dessa kan och bör ifrågasättas. Mitt argument är att brister och obalans liksom störningar till följd av gruppintressen är ofrånkomliga följeslagare till de centrala planeringsansträngningarna, och att den centrala planeringen är en oundviklig konsekvens av försöken att organisera en socialistisk ekonomi efter riktlinjer som inte är marknadens. Enligt Wilhelms synsätt har alltså den centraliserade planeringen inte existerat därför att den inte *kunnat* existera.

Ticktin förklarar aldrig hur hans marknadsfria, ickebyråkratiska planering skulle kunna arbeta. Det är därför svårt att diskutera hans underförstådda modell. (Vid ett försök att göra det möttes jag med svaret: "Själva begreppet modell är omarxistiskt!") Det är förvisso sant att planeringen av sovjetisk typ radikalt skiljer sig från den som förutsågs av Marx, men av skäl som utförligt har utvecklats i kapitel 1 kan den rimligen inte stämma överens med det som Marx verkligen tänkte sig!

Klasstruktur, arbetskraft, löner och fackföreningar

En sovjetisk teoretiker, Kosolapov, har försökt hävda att en sovjetisk arbetare är delägare, att han eftersom han inte säljer sin arbetskraft är självanställd och att de konsumtionsvaror som han köper "i grunden är ett utflöde av hans andel i samhällsprodukten", även om Kosolapov själv konstaterar att vissa arbetare inte ser saken på det sättet.¹² I verkligheten är det förvisso så att uppdelningen i "vi" och "dom" är mycket reell och att den kanske upplevs lika starkt av både styrande och styrda, av direktörer och dirigerade. Det finns en rätt betydande litteratur om sovjetsamhällets karaktär, om huruvida de som styr utgör en "klass", ett skikt eller en elit, huruvida systemet är "statskapitalistiskt", huruvida arbetarna är "utsugna" och i så fall av vem. Jag har i annat sammanhang deltagit i denna intressanta diskussion, och detta är inte platsen att utveckla terminologiskt-definitoriska frågor.¹³ Låt oss nöja oss med konstaterandet att i den hierarkiska sovjet-modellen skaffar sig personer med hög rang makt över resurserna och över andra personer. Eller kan det vara riktigare att säga, att beslutsprocessens inbyggt hierarkiska karaktär ser till att innehavaren av en viss rang inom hierarkin verkligen har sådan makt, precis som inom armen en bataljon eller division måste ha en befälsstruktur oberoende av ambitionerna hos den specifika innehavaren av en eller annan högre grad. I de centrala myndigheternas makt ingår att definiera de privilegier som tillhör rangen och även makten att förhindra alla offentliga omnämnanden eller diskussioner av sådana privilegier. Exempelvis vet alla att parti- och statsfunktionärer från och med en viss ställning har tillträde till särskilda butiker där varor som inte är tillgängliga för de vanliga medborgarna kan köpas till lågt pris, men censuren förhindrar varje omnämnande av detta i olika publikationer.

Vilka är då de styrande, klassen(?) som regerar? Det är en fråga som inte medger något otvetydigt svar i något samhälle, och den sovjetiska modellen är i detta avseende både klarare och oklarare än den västliga. I synnerhet som, tack vare nomenklaturasystemet för utnämningar och de noggrant rangordnade graderna i en allomfattande hierarki, flertalet poster av betydelse och personerna som innehar dem kan identifieras. Det är som om allt ingick i en civil och militär förvaltning: högre tjänstemän framträder som sådana. I ett typiskt kapitalistiskt samhälle finns det däremot många hierarkier tillsammans med stora och små ägare. Men det finns i det sovjetiska systemet ändå ingen tillfredsställande grund för att *definiera* de styrande. Om vi åter drar en parallell med den militära rangen kan man undra om de styrande utgörs av alla högre officerare (från överste och uppåt) eller av *alla* officerare eller alla som har något slags befälsställning, vilket skulle inkludera korpraler. Ska en bas på ett bygge räknas in eller föreståndaren för en lanthandel? Lika viktigt för en socialist är vilket

¹² R Kosolapov, a a, s 219, 234 och 271

¹³ Se min bok *Political Economy and Soviet Socialism*, London, Allen & Unwin, 1981.

kriterium man ska gå efter vid bedömningen. Är själva existensen av en skillnad mellan styrande och styrda ett bevis för Sovjetunionens ickesocialistiska karaktär? Underförstås i så fall att ett komplicerat modernt samhälle med eller utan marknadsmekanism kan fungera utan styrande eller med individer som roterar på myndighetsposterna? Även om man anser att valen till Högsta sovjet bör vara riktiga val (vilket de inte är för närvarande) frågar man sig om industriledare, planeringstjänstemän, chefsingenjörer, fartygskaptener och tidningsredaktörer också bör väljas, och i så fall av vem. Förmodligen måste i morgondagens faktiska värld fabriker ledas, tidningar ha en redaktionell styrning och så vidare. Jag har berört dessa frågor förr och återkommer till dem längre fram. För tillfället räcker det med att ställa dem.

Kopplat till detta finns en annan fråga. Ska man vid bedömningen av rollen och karaktären hos klassen/ skiktet/eliten som styr utgå från deras *makt* eller från *vad de gör* med den makt som de utövar? Eller med en annan formulering: är de styrande "utsugare" därför att de bestämmer (naturligtvis inom vissa gränser) sättet att allokera resurser, och därmed "tillägnar sig merprodukten"? Eller består det överskott som de tillägnar sig av deras egna, överdrivna materiella och ickemateriella privilegier? (Och vad *är* "överdrivna" privilegier?) Anta att de sovjetiska myndigheterna beslutar att investera i bostäder eller i en korvfabrik eller i konstgödsel för att förbättra potatisskörden eller i sjukvårdskliniker på landet. Låt oss vidare anta att dessa åtgärder är till fördel för massorna. Innebär det faktum att besluten tas av en "elit" att de får en utsugande karaktär, att de blir en form av överskottstillägnelse från utsugna arbetare? Är en genuint paternalistisk despoti utsugande därför att den är despotisk, eller för att den inte är genuint paternalistisk? Vi behöver inte uppehålla oss vid dessa frågor. Jag ställer dem inte för att försvara någon aspekt av det sovjetiska systemet utan för att säga, att om existensen av en skillnad mellan styrande och styrda kommer att bli ett inslag i den "möjliga socialismen", beror det inte på de styrandes existens utan på deras förhållande till och ansvar inför de vanliga människorna och på arten av besluten som de fattar. Detta bör vara grunden för en adekvat kritik. Som redan har hävdats kan man inte tänka ut garantier mot maktmissbruk under socialismen om man inte tror att det kommer att finnas någon makt under det systemet.

Den sovjetiska styrningsmodellen är auktoritär däri att ledningen är utsedd uppifrån och inte har något ansvar inför de egna anställda. De så kallade produktionsråden, *proizvodstvennye sovestjanija*, tycks ha föga betydelse. Övervakningen sker uppifrån och inte nerifrån. Den jugoslaviska "självförvaltningsmetoden" förkastas (och som vi ska se inte utan skäl). Det är viktigt att notera det nära sambandet mellan tillbakavisandet av marknaden och systemet med direktörsansvar uppåt. I en modell med centraliserad marknadsfri planering blir företagsledningarnas uppgift att verkställa uppifrån mottagna planorder, och detta förutbestämmer kommandorelationen mellan direktören och *hans* underordnade. När relativt få beslut fattas på fabriks- eller verkstadsnivå har även genuint valda representanter för arbetarna så lite att besluta om, att de troligen inte skulle bry sig om att gå på mötena. Som Brus upprepade gånger har påpekat kräver ett meningsfullt deltagande från arbetarnas sida en decentralisering av besluten till en nivå, där de kan delta på ett meningsfullt sätt. Givetvis håller man möten, och förslag och kritik underifrån påstås vara välkommet, men ledningen för befälet både i teori och praktik. Dess makt inskränks inte bara av partiets (och i viss mån fackföreningarnas) organ utan även av de oorganiserade reaktionerna från arbetarna. De sovjetiska erfarenheterna visar att företagsledningarna har svårt att komma till rätta med maskning, olovlig frånvaro, fylleri och småstöld. Man gör helt fel i att tro att en terroriserad arbetskraft gör vad man säger till den. I bristsituationer råder som vi upprepade gånger har påpekat en säljarens marknad. Det är brist på arbetskraft och en arbetare kan normalt säga upp sig och börja någon annanstans. Sovjetstaten må vara monopolarbetsgivare, men staten är av praktiska skäl ett stort antal skilda enheter som konkurrerar med varandra om arbetskraft. Inflytandet underifrån

är, om än oorganiserat, därför större än vad det kan tyckas.

Bestämmandet och tillämpandet av löneskalor erbjuder enligt de sovjetiska erfarenheterna en rad problem. Det första gäller vilken princip eller vilket kriterium som ska tillämpas. Uttrycket ”åt var och en efter hans arbete” är inget annat än ord. I teorin bör skalorna återspegla kvalifikationer, ansvar och arbetets tunga eller obehagliga karaktär (ovanpå en grundlön som höjts avsevärt under de senaste årtiondena). I praktiken är det mycket svårt att ange konkreta värden för dessa synnerligen generella principer. Bör till exempel praktiserande läkare och lärare tjäna hälften så mycket som busschaufförer? Bör halvkvalificerade arbetare inom den kemiska industrin tjäna dubbelt så mycket som dem inom detaljhandeln eller en direktör tre gånger så mycket som en ingenjör? Vem ska avgöra och utifrån vilken grund? I praktiken måste lönesatserna påverkas av förhållandena på ”arbetsmarknaden”, det vill säga av tillgången och efterfrågan på olika slags arbetskraft inom olika områden. Om det råder brist på arbetskraft kan vi till exempel tänka oss att lönen för murare eller metallarbetare i centrala Sibirien inte är attraktiv, och eftersom de fritt kan flytta *måste* arbetarna inom dessa kategorier erbjudas mer om planerna ska kunna uppfyllas. Detta innebär antingen att de centrala reglerna måste ändras eller att de när så är möjligt överträds av företagsledningen i maskopi med de anställda. En moral att hämta från de sovjetiska erfarenheterna är att en central bestämning av inkomsterna ofta är ineffektiv, att den faktiska inkomsten avviker rätt mycket från tarifferna (tack vare ackord, bonus och annat) och även att det är lättare att undgå reglerna inom vissa sektorer än i andra. Det är till exempel troligare att högprioriterade projekt och trakter får extra tilldelning, och långt sannolikare att en ackordsarbetare överträffar sin tariff eller grundlön än att en bokhållare eller bibliotekarie gör det. Den faktiska kontrollen över lönerna utövas av den så kallade lönefonden, det vill säga den gräns som är satt för de totala lönerna inom varje företag och institution.

De sovjetiska erfarenheterna tyder på att materiella incitament är nödvändiga men också att det är svårt att definiera och svårare att genomdriva de önskade relationstalen mellan lönerna. Det verkar som om – vilket redan har hävdats – löneskillnader är en integrerad del av varje system där arbetskraften inte är styrd utan fri att flytta. Alternativet till lockelse är tvång, och lockelse underförstår incitament och därmed olikheter. Med detta menas inte att den faktiska graden av inkomstolikhet (eller andra privilegier och handikapp) stämmer med principer som passar i ett socialistiskt samhälle, men att klart ge sådana principer operationellt meningsfulla definitioner är en högst komplicerad uppgift som ägnats alltför liten uppmärksamhet av socialistiska teoretiker, i och utanför Sovjetunionen. Och förutom kriterierna har vi den viktiga frågan om vem som ska bestämma. Regeringen? En vald församling? En på lämpligt sätt modifierad marknad? Vilken roll bör fackföreningarna spela? Det bör naturligtvis tilläggas att inkomstfördelningen är en värre röra på många håll långt väster om den sovjetiska gränsen.

Ett par ord om kvinnorna innan vi återgår till frågan om fackföreningarna. Sovjetideologin har alltid lagt stor vikt vid kvinnornas jämbördighet och det ges lika lön för lika arbete. Men kvinnornas medellön tycks, av det ofullständiga materialet att döma, vara mycket lägre än männens på samma sätt som i Västeuropas kapitalistiska länder, och männen utgör det överväldigande flertalet på högre befattningar. Det finns heller inga tendenser till att situationen skulle förändras. Detta borde verkligen få oss att ifrågasätta synsättet hos vissa naiva feminister som skyller kvinnornas bristande jämlikhet på ”kapitalismen”. Det verkar som om männens och kvinnornas attityder och de hinder och handikapp som kvinnan möter respektive har i sin yrkesbana är någotsånär lika på båda sidor av den ideologiska gränsen. Med tanke på de flesta manliga arbetares typiska inställning till kvinnor finns det egentligen inget skäl att vänta sig, att arbetares (eller snarare före detta arbetares) avancemang till ledande befattningar skulle vara till någon speciell fördel för ”kvinnans frigörelse”. Situationen har i Sovjetunionen förstärkts av den låga prioritet som åtnjuts av de sektorer som särskilt tillfredsställer

kvinnornas behov (till exempel detaljhandeln) eller som brukar anställa en stor andel kvinnor. Mycket mer skulle kunna sägas om detta ämne men detta är inte platsen för det.¹⁴ Den moral som de socialistiska feministerna borde hämta från de sovjetiska erfarenheterna är behovet att länge och noga övertänka orsakerna till och botemedlen för kvinnornas bristande jämlikhet när det gäller inkomst och status, något som ju vissa feminister är sysselsatta med.

De sovjetiska fackföreningarna har länge varit parti-kontrollerade attribut till det statliga planeringssystemet, ansvariga även för administrationen av socialförsäkringarna. De oberoende fackföreningarna strök med 1921. Här finns inte utrymme att diskutera de tidiga kontroverserna om "förstatligande" (eller till och med militarisering) av fackföreningarna. Poängen är att de från början har haft en dubbelroll, att fungera som transmissionsrem mellan ledningen och massorna med uppgift att mobilisera arbetarna för uppfyllandet av statens planer och beslut, *och* att skydda arbetarna och befrämja deras intressen. Behöver då arbetarna skyddas från en arbetarstat? Lenin svarade att staten faktiskt hade byråkratiska deformationer, och vare sig i teorin eller praktiken förnekas det att företagsledningen *kan* tänkas åsidosätta arbetarnas rättigheter. Det är fackföreningarnas plikt att tillse att reglerna följs. Dessutom finns det bevis, till exempel i Mary McAuleys väldokumenterade undersökning, för att fackavdelningarna kan fungera och faktiskt fungerar i sin skyddsroll.¹⁵ De har emellertid under många år tenderat att starkt betona sin mobiliserande funktion, så starkt att de fackliga funktionärerna ofta ses som del av det officiella etablissemanget. Händelserna i Polen 1980 blixtbelyste detta. Arbetarna kände att "deras" fackföreningar var officiella klagomurar, vilket inte var så konstigt när deras funktionärer (ovanför fabriksnivån) i praktiken var utsedda av partiet, ingick i "nomenklaturen" och därför var ansvariga inför sina överordnade och inte inför medlemmarna. I Sovjet hör man inte ens talas om någon fackförening som begär (eller kommer med den blygsammaste önskan om) högre löner.

Men med detta sagt reser de sovjetiska *och* polska erfarenheterna en rad obesvarade och kanske obesvarbara frågor. *Bör* fackföreningarna i ett socialistiskt samhälle militant kräva mer åt sina medlemmar? Är det inte sannolikt med konflikter, med kollisioner mellan partiellt och allmänt intresse, i synnerhet som – vilket vi redan observerat – det inte finns någon allmänt accepterad och objektivt "korrekt" mall för inkomstfördelningen? Även i väst hoppar olika fackföreningar, som till synes strider mot arbetsgivarna, i själva verket bock över varandra och omfördelar inkomster som också tas från andra arbetare. Även i Sovjet och Polen är det sant (och inte bara officiell propaganda) att varje betydande vinning i materiell välfärd kräver ökad produktion och högre produktivitet, att utan detta höjda löner endast leder till inflation och att arbetsinställelser minskar produktionen och tenderar att sänka reallönenivån.

Så även om socialister med rätta är kritiska mot "fackföreningar" av sovjetisk typ för deras bristande representativitet bör de noga tänka sig för om fackliga reformer. Romantiska marxistiska fundamentalister må föreställa sig att arbetarna i ett "verkligt" socialistiskt samhälle kommer att visa solidaritet och eftersträva intressen som är hela samhällets. Av skäl som utförligt diskuterats ovan är detta helt säkert en illusion så länge det råder knapphet (åstadkommandet av ett meningsfullt överflöd under faktisk arbetarkontroll skulle naturligtvis eliminera fackföreningarnas funktioner likaväl som statens, men då är vi tillbaka i Aldriglandet). Det dilemma som det partiella intressets makt reser i varje socialistiskt samhälle är ett reellt dilemma.

¹⁴ För en värdefull, detaljerad studie se A McAuley, *Women's Work and Wages in the Soviet Union*, London, Allen & Unwin, 1981.

¹⁵ Mary McAuley, *Labour Disputes in Soviet Russia*, London, Oxford University Press, 1969.

Jordbruket och bönderna

En hel bok skulle kunna skrivas om det sovjetiska jordbruket och bönderna. En central aspekt gäller hur bönderna behandlats av ett nästan uteslutande urbant parti, både i tjugotalets ”stora debatt” och i den kollektiviseringskampanj som följde på den. Både dessa frågor har ett grundläggande samband med den om hur socialismen ska byggas i ett efterblivet land med bondemajoritet. Detta är alls ingen fråga av enbart historiskt intresse eftersom det finns ”socialistiska” eller ”marxistiska” regeringar i många utvecklingsländer där bönderna befinner sig i majoritet. Är det lämpligt och acceptabelt att behandla bönderna och deras intressen som rena objekt för politiken? En konsekvens är (var) att inordna alla nominellt demokratiska institutioner under det enda partiet, vilket betraktar sig i rollen som omvandlare av samhället mot majoritetens vilja. Så här i efterhand måste en av orsakerna till stalindespotins framväxt sägas ha varit kastrerandet av varje demokratisk motvikt till partiapparaten, en stympning som i bolsjevikernas ögon rättfärdigades av deras position som belägrad minoritet i ett småborgerligt träsk. Det var faktiskt Trotskij som anmärkte att alltför mycket demokrati i själva partiet var farligt eftersom småborgerliga idéer kunde tränga in utifrån.¹⁶

En kollektivisering av sovjetiskt slag är förvisso en katastrofal väg, katastrofal ekonomiskt sett (produktion och effektivitet blir lidande) och även politiskt (tvång i masskala, ”försvar” av terror, grymhet och annat). Deporterungen av ”kulakerna”, det vill säga flertalet av de framgångsrika och hårt arbetande bönderna, åstadkom allvarlig skada, och det är förvisso ingen tillfällighet att någon sådan procedur inte följdes ens i de länder som i andra avseenden följde moskvalinjen. Det är viktigt att skilja *jordbrukskooperation* från den sovjetiska typen av *kollektivisering*. De grundläggande skillnaderna är frivilligt medlemskap kontra kontroll uppifrån. Historiskt sett var den sovjetiska kollektiviseringen kopplad till en mobilisering av resurser för en snabb industrialisering (om den egentligen bidrog till trettiotalets kapitalackumulation är en kontroversiell fråga, men att detta var avsikten bestrids inte av någon). Processen var väsentligen av tvångskaraktär och åtföljdes inte av några materiella sporrar, eftersom sådana helt enkelt inte fanns till hands i en tid när alla ansträngningar inriktades på att bygga upp den tunga industrin. Kollektivjordbrukens nominellt kooperativa och demokratiska struktur (ledningen var formellt sett utsedd av och ansvarig inför medlemmarna) negerades av det faktum att det var den lokala partiavdelningen som nominerade denna ledning. Kolchozen underkastades kvoterade tvångsleveranser och bindande instruktioner i en lång rad frågor, alltifrån datum för sådd och besädd veteareal till antalet kor, deras planerade avkastning och mjölkleveranser. Även detta kan delvis förklaras med bristen på materiella stimulanser. I motsats till de statliga företagens arbetare som var garanterade sin lön, var de kollektiviserade bönderna ”rester från det förflutna” i och med att deras betalning, kontant eller in natura, var beroende av hur mycket som återstod sedan staten tagit sin andel till billigt pris, och inkomsterna låg långt under vad städernas arbetare erhöll. Flertalet bönder överlevde faktiskt tack vare att de beviljades en liten privat jordlott och några privata kreatur. Under sådana omständigheter ”lönade” sig inte kollektivt arbete och ”försäljning” till staten, ja kunde få till följd att böndernas realinkomst minskades.

Men senare tids erfarenheter har visat att bristen på incitament inte var hela förklaringen. Under de två senaste decennierna har det skett en högst betydande ökning av jordbrukets leveranspriser och bondeinkomsterna. Över hälften av all odlingsbar jord brukas nu av statliga gårdar, och kollektiven betalar en garanterad ”minimilön” till sina medlemmar. Ännu fortsätter dock praktiken med bindande leveranskvoter och utfärdande av operationella order till gårdarna. Statsjordbrukens ledning utses nu liksom tidigare uppifrån, och kollektivjordbrukens styrelse (ordförande och övriga styrelsemedlemmar) ”väljs” fortfarande efter

¹⁶ L Trotskij i hans tal på tolfte partikongressen.

nominering av partiorganen. Tendensen går faktiskt mot en starkare indragning av jordbruket i det centraliserade planeringssystemet, och det talas mycket om ”agroindustriella komplex”.

Så även om det sovjetiska jordbrukets dåliga prestationer fram till omkring 1960 kan förklaras med försummelse, underbetalning, otillräckliga investeringar och exploatering till förmån för industrin är detta inte längre fallet, och eventuellt kvarstående brister existerar trots massiva investeringar, hög prioritet, mycket bättre inkomster för producenterna och stora subventioner. Det har otvivelaktigt skett en förbättring av produktion och produktivitet, men ingen betvivlar på allvar påståendet att det sovjetiska jordbrukets prestationer har varit nedslående.

Produktionens otillräcklighet har förvärrats av prispolitiken. Bristen på många livsmedel blir synlig när priset är för lågt i förhållande till efterfrågan, av orsaker och med konsekvenser som ska diskuteras längre fram. Men produktiviteten är ändå låg med internationella mått mätt, och även här måste vi granska skälen, skilja följderna av specifikt sovjetiska metoder och åtgärder från sådant som eventuellt hänger samman med socialismen i allmänhet.

Vi måste återgå till frågan om skalnackdelar som redan avhandlats på en mer allmän nivå. Socialister diskuterade redan i slutet av förra århundradet huruvida storskalighet var förmånlig även inom jordbruket. Ett av kätterierna hos Bernstein, revisionismens portalfigur, var hans påstående om att småbruksdriften hade styrka och den storskaliga kapitalistiska produktionen nackdelar inom jordbruket. Sedan hans tid har givetvis gårdsstorleken i Tyskland och annorstädes vuxit och antalet aktiva brukare minskat. Mekaniseringen har emellertid starkt ökat det stora familj jordbrukets effektivitet och befrämjat ett starkt kapitaliserat jordbruk som sköts av en liten arbetsstyrka. Man kan notera att medan de sovjetiska fabrikena liknar sina västliga motsvarigheter och deras inre struktur till stor del är föreskriven av den tekniska nödvändigheten, har de sovjetiska kollektiv- och statsjordbruken inga paralleller utanför det område där det politiska inflytandet från Sovjet är eller har varit dominerande.

Vad säger oss de sovjetiska erfarenheterna om skalnackdelar inom jordbruket? En viktig fråga gäller den interna förvaltningen och det sammanhängande stimulansproblemet. Gårdarna är stora. Det är inte bara så när det gäller arealen även om denna är betydande (17.200 hektar mark och 5.300 hektar besädd jord i genomsnitt för statsjordbruket, 6.600 respektive 3.700 för kollektivjordbruken år 1980, alltså mycket stora tal). Dessa stora gårdar odlar normalt många olika grödor, håller många slags djur och har en arbetsstyrka om femhundra personer eller mer i ett antal större och mindre byar. Med tanke på jordbruksarbetets karaktär är övervakningen ett huvudproblem. Man behöver inte hänga efter en självägande bonde eller oberoende arrendator för att försäkra sig om att han gör sitt jobb ordentligt eftersom han är direkt intresserad av resultatet. Men de många och skiftande sysslorna på en gård med mångsidig drift kan utföras väl eller illa och detta kan förbli oupptäckt, följderna kan vara obeaktade. Om till exempel plöjningen görs vårdslöst finns det ingen som kan ställas till ansvar för effekterna på nästa skörd (som även påverkas av vädret, ogräsbekämpningen och annat). Gårdarnas stora skala och den sorgliga historien med de sovjetiska myndigheternas behandling av bönderna bidrar till en stark känsla av alienation, ett bristande engagemang. En sovjetisk skribent skrev en gång att ”för att döda bondens kärlek till privategendomen var vi tvungna att döda hans kärlek till jorden”. Det har visat sig svårt att ersätta detta med meningsfulla materiella stimulanser. Sådana existerar naturligtvis men leder ständigt till perversa resultat. Om till exempel de med plöjning sysselsatta traktorförarna belönas för plöjd areal (och för insparat bränsle och undvikna avbrott) så ”lönar” det sig för dem att plöja grunt. Ständigt kan man i de sovjetiska tidningarna läsa om de skadliga effekterna av stimulanser kopplade till planuppfyllelsen. Belöningarna kan också vara beroende av tillfälliga omständigheter, om huruvida ett planmål är lätt att nå eller ej, och på vädret. (Råder det torra kan inget hårt arbete i världen eliminera ekonomiska bestraffningar för bristande planuppfyllelse, och det pris som betalas till gårdarna höjs inte under bristår – ja med bonuspriser för extra försäljning kan motsatsen

gälla.) Jämfört med familjegården kräver den sovjetiska typen en mycket större administrativ struktur. Detta gäller ju för storföretag inom alla sfärer, men i jordbruket är det särskilt svårt att uppnå skalfördelar.

Böndernas bristande engagemang för sitt arbete och den otillräckliga mekaniseringen har lett till en starkt ökad årlig ”mobilisering” av arbetskraft för hjälp med skörden. Enligt en sovjetisk källa översteg antalet berörda personer 15 miljoner (!) år 1979, vilket var 2,4 gånger så mycket som 1970.¹⁷ De personer det gäller är industriarbetare, kontorsanställda, studenter, militärer... De rubbningar som detta orsakar i den övriga ekonomin måste vara betydande.

Michael Ekman har i en intelligent uppsats påmint oss om att Marx själv liksom både Kautsky och Lenin starkt överskattade skalfördelarna (och ignorerade skalnackdelarna) inom jordbruket. ”En effektiv storskalig organisering av arbetskraften kräver en effektiv planering, administration och bokföring som är onödigt med ett bondejordbruk.” Han noterar också med rätta att den ”stora skillnaden mellan jordbruk och industri i fråga om skalfördelar klart kan iakttas om man studerar erfarenheterna från kapitalistiska länder”. Under Stalin var de underavlönade bönderna praktiskt taget bundna till jorden (”halvlivegenskap”), men att bönderna har fått mycket högre lön och inrikespass har inte löst och kan inte lösa de materiella incitamentens problem: ”Det hänger samman med sekvenskaraktären hos mycket av jordbruksarbetet, med det faktum att det är utspritt i rummet, resursernas heterogenitet (till exempel fält av olika kvalitet) och insatsfaktorernas nyckfulla och årstidsbestämda art (till exempel nederbörd och temperatur). Dessutom finns det inget fast eller lätt förutsägbart förhållande mellan insatser och resultat.” Detta ställer krav på flexibilitet, anpassningsförmåga och gräsrotsinitiativ. Men i stället råder, som han riktigt påpekar, ”apati”. Den marxistiska teorin har haft ”överdrivna förväntningar när det gällt vinningarna av privategendomens avskaffande”.¹⁸

Problemen förvärras av att olika auktoriteter från stat och parti lägger sig i jordbruksdriften. Jordbruksplaneringen kompliceras av markbeskaffenhetsens oändliga skiftningar och behovet av ett flexibelt beslutsfattande i ett stundom mycket oberäkneligt klimat. Man måste noga tillämpa ett rotationsbruk om jordens bördighet ska kunna bevaras och (inom vissa områden) jorderosion undvikas. Det sovjetiska jordbrukets historia vimlar av exempel på centralt styrda kampanjer som påtvingats gårdarna med hjälp av statens och partiets apparat. Somliga är årliga satsningar: sådd, skörd och leveranser till staten bestämda av funktionärer som är mer angelägna om att kunna rapportera verkställandet till Moskva än av förhållandena på själva gården. Sedan har vi haft ”Stalins plan för omvandling av naturen” (skyddande skogsbälten), Chrusjtjovs majs kampanj, torvkomposter, ”gå förbi Amerika i produktionen av kött och mjölk”, sammanslagning av gårdar till större enheter och nu (1981) bildandet av agro-industriella komplex. Det sker ständig inblandning när det gäller valet av och arealen för särskilda grödor. Vissa år är det förbjudet att slakta ett enda kreatur utan skriftlig tillåtelse. Och slutligen består vanan att lägga på obligatoriska leveranskvoter och att godtyckligt förändra dem, även om det måste understrykas att priserna numera är mycket högre. Denna vana har kritiserats offentligt men finns kvar.

I och med mekaniseringsutvecklingen har problemet med förbindelsen mellan jordbruket och dess industriella leverantörer blivit mer akut. Detta är ett specialfall av en allmän svaghet: kundens brist på inflytande över produktionen. Gårdsledningarna lägger ut sina beställningar på ett förmedlande organ, *Selchoztechnika*, som sedan försöker skaffa de erforderliga

¹⁷ E Manevitj i *Voprosy ekonomiki*, nr 9, 1981, s 60.

¹⁸ M Ellman i *World Development*, nr 9—10, 1981, s 982—988. Det finns en värdefull översikt av hela ämnet i K-E Wädekin, *Agrarian Policies in Communist Europe: A Critical Introduction*, Totowa NJ, Allanheld Osmun, 1982.

maskinerna, reservdelarna med mera från tillverkarna av jordbruksmaskiner. En tjock, publicerad bok med klagomål vittnar om det faktum att maskinerna alltför ofta är av dålig kvalitet, illa avpassade till de lokala förhållandena och med otillräckliga reservdelar, samtidigt som många beställningar förblir helt obesvarade. *Selchoztechnika* och ett annat "serviceorgan", *Selchozchemija* (det senare ansvarigt för gödning, kalk, ogräsbekämpningsmedel med mera) kritiserar bittert för att de uppfyller planerna med rubel som mått i stället för att försöka handla på bästa sätt för att öka skörden. Eftersom gårdarna normalt saknar välförsedda verkstäder och utlärd arbetskraft är många traktorer, skördetröskor och andra maskiner avställda eller behöver "slaktas" för att man ska kunna "producera" de saknade reservdelarna. Fackpressen klagar ständigt över *nekomplektnost*, det vill säga brist på kompletterande utrustning, över obalanserad mekanisering som skapar flaskhalsar på andra nivåer i en komplex produktionsprocess. Sålunda tillverkas kraftiga traktorer men inte de erforderliga påhångsredskapen. Planerarna finner det svårt att relatera produktion och allokering till de högst skiftande behoven hos jordbruket i ett vidsträckt land. Uppgiften blir oundvikligen splittrad: produktionen av konstgödsel bestäms av ett annat kontor än det som bestämmer om säckarna, transporterna, lagringen och gödselspridarna, med den ökande konsekvensen att konstgödseln blir liggande utomhus vid järnvägsstationerna. Det finns många andra "brister": permanentade vägar, förpackningsmaterial, lagerhus.

Vi måste nämna de privata jordlotterna. Under mer än en generation var de huvudkällan till böndernas egen livsmedel-försörjning (bortsett från brödsäd) och kontantinkomster. Arbetet för kollektivet var under de åren analogt med *bartjina*, arbete åt godsherren under livsegenskapen, det vill säga i praktiken oavlönat arbete. Bönderna var i alla bemärkelser bundna till jorden genom att de inte försågs med inrikespass, utan vilket de inte hade rätt att byta bostadsort. Nu är det annorlunda. Lönen för arbete på kollektiv- och statsjordbruket är inte bara mycket högre utan bönderna har också äntligen tilldelats pass. Men de privata odlingslotterna fortsätter att spela en viktig roll. 1978 stod de för mer än 26 procent av all jordbruksproduktion.¹⁹

Det hävdas ibland att eftersom endast tre procent av jorden brukas privat visar detta att den privata sektorn är åtta gånger så produktiv som kollektiv- och statsjordbruket. Av två skäl är detta ingen rättvisande kalkyl. För det första står den privata boskapen för två tredjedelar av produktionen, och fodret till den kommer huvudsakligen från kollektiv- och statsjordbruk. För det andra odlar bönderna på de begränsade jordlotterna naturligt nog grödor med högre värde, och det är uppenbart att ett fält som är odlat med lök eller druvor avkastar högre värde än ett fält av samma storlek med råg eller havre. Avkastningen av motsvarande grödor på privat jord är högre men inte i proportionen åtta till ett. Den är högre tack vare en koncentration av omsorg, svett och gödsel till en liten yta. Därav följer inte att samma avkastning skulle uppnås om den arealen utökades betydligt.

Det är viktigt notera att den privata sektorn producerar så mycket trots stora handikapp. Det är ofta svårt att skaffa foder. Det är ont om vanliga, enkla redskap och det finns bokstavligen talat inga maskiner som är avpassade till smålotternas behov och tekniken är därför primitiv. Den nuvarande politiken (1981) går ut på att befrämja produktionen på de privata lotterna så situationen kan förändras. Det publiceras många klagomål som gäller svårigheter med marknadsföringen och dessa svårigheter drabbar även gårdarna. De hänger samman med dåliga transportmöjligheter och brist på vägar eller lagringskapacitet, eller på bristande intresse från statliga och kooperativa handelsorgan (och den totala frånvaron av yrkes-

¹⁹ G Sjmeljov i *Voprosy ekonomiki*, nr 5, 1981, s 66—71, ger dessa och andra uppgifter. Den bästa grundligare undersökningen i ämnet är K-E Wädekin, *The Private Sector in Soviet Agriculture*, Berkeley Calif, University of California Press, 1973.

handlare).

Många av den sovjetiska modellens brister sammanhänger direkt med den centraliserade ”marknadsfria” planeringen och dess många konsekvenser. Om gårdsledningen inte har någon bas för bedömningen av vad som bör produceras – och jord kan producera många olika ting – måste planerarna ha det. Men jordens starkt skiftande karaktär och de många olika sätten att använda den gör i praktiken att planorderna ofta inte lämpar sig för de specifika förhållandena på en given ort. På samma sätt kan gårdarna inte utan vidare köpa sina insatsvaror utan måste hemställa om dem och ta emot vad som tilldelas, vilket också leder till förutsägbara fel och luckor. Gårdarnas stora areal och komplexitet beror delvis på ideologiska preferenser, men även på en önskan från de överlastade planerarna att reducera antalet enheter till vilka de måste utfärda instruktioner. Effektiva botemedel måste säkerligen gå ut på att utvidga de beslutsfattande funktionerna hos folket på platsen, både gårdsledningarna och underenheterna inom gården, att minska antalet jättegårdar, stimulera böndernas intresse för resultatet av det arbete som de utför och tillåta gårdarna att köpa erforderliga insatsvaror, samt att tillhandahålla infrastruktur. Det är i detta sammanhang intressant att studera de långt positivare ungerska erfarenheterna. De centrala kontrasterna är för det första avsaknaden av tvångsleveranser och därmed en mycket större frihet för gårdarna att välja vad de vill producera och sälja, för det andra en nästan total frihet att köpa insatsvaror, för det tredje en långt större smidighet i den inre organisationen och i organiserandet av de i kollektivet ingående böndernas arbete, och för det fjärde ett lyckosamt infogande av den privata sektorn i produktionen av livsmedel, med adekvat tillgång på foder, utrustning, välorganiserad marknadsföring och annat. Enligt min åsikt står inget av detta i strid med en riktigt förstådd socialism, men det är inte så som ideologerna i Sovjet (och inom stora delar av den ”nya vänstern”) ser saken.

Investeringsbeslut och investeringskriterier i teori och praktik

Investeringarna har flera aspekter. Vi har deras volym, deras andel av den ackumulerade nationalinkomsten i förhållande till den löpande konsumtionen. Så har vi den komplicerade frågan om investeringskriterier, om hur man ska bedöma vilka investeringar som är lämpliga, rationella, effektiva. Av stor betydelse är också vem som bestämmer vad, genom hänvisning till vem, och vad som kan och bör vara rollen för den demokratiska processen och/eller för intresse- och påtryckningsgrupper av skilda slag. Slutligen har vi problemen med planering och genomförande, hur man ska garantera att de nödvändiga medlen för programmets genomförande finns tillgängliga och sedan försäkra sig om att detta (och inget annat) program genomförs i praktiken.

Hur mycket bör investeras? Vilken balans bör man ha mellan aktuella och framtida behov? Det är bara i de mer formalistiska västliga läroböckerna som den frågan ”löses” med fraser om ”samhällets tidspreferenser”, eftersom i praktiken de personliga besparingarna spelar en underordnad roll jämfört med de institutionella och med företagets återinvesterade vinster. Hur som helst måste i ett socialistiskt samhälle en huvuddel av investeringarna helt klart vara en fråga för planeringsorganen, och grundas på ett politiskt beslut som i sista hand tas av de politiska myndigheterna. Det finns inget ”vetenskapligt” sätt att bestämma kapitalackumulationens omfattning. Bör nettoinvesteringarna uppgå till 10, 15 eller 25 procent av nationalinkomsten? Detta måste bero på den redan uppnådda utvecklingsnivån, på det upplevda behovet av att utvidga produktionskapaciteten, på tillgångarna för gemensamma behov och så vidare. Den demokratiska processen förefaller viktig och önskvärd både för bestämmandet av investeringarnas storlek och vid fastställandet av allmänna prioriteringar. På en formell nivå erkänns detta också i Sovjet: femårsplanen och årsplanen med deras investeringar blir föremål för omröstning i det genom val tillsatta Högsta sovjet. Haken är naturligtvis att

röstningen alltid är en enhällig formalitet liksom ju själva ”valet” är. Ingen specialist på de ekonomiska idéernas historia kan förbigå tjugotalsekonomernas anmärkningsvärda och banbrytande idéer om utvecklingsstrategi och investeringskriterier. Vissa som Preobrazjenskij var framstående politiker medan andra, med Bazarov som ett gott exempel, var ickebolsjevikiska specialister. En tidig bidragsgivare till debatten om utvecklingsstrategi var faktiskt en anti-bolsjevik som skrev från ett område som under inbördeskriget var besatt av den vita sidan, nämligen Grinevetskij, och Lenin kände till och utnyttjade hans tankar i diskussionen om planer för ”Rysslands elektrifiering” så tidigt som 1920. Första världskriget och inbördeskriget hade avbrutit Rysslands industrialisering. Bolsjevikernas triumf hade lett till eliminering av kapitalister och godsägare och därmed inneburit att sparande och investeringar nu primärt ingick i statens direkta ansvar. Så vid en tidpunkt då nationalekonomin i väst var ointresserad av tillväxt och utveckling måste de ryska tänkarna av olika politiska färg (eller ingen alls) bryta sin egen väg. Debatterna sammanföll med en period då en småskalig privat företagsamhet samexisterade med den statliga sektorn, och en aspekt av diskussionerna kretsade kring om hur (och huruvida) denna samexistens skulle kunna fortsätta – hur de för investeringar nödvändiga resurserna kunde ”pumpas över” från den privata sektorn, det vill säga i första hand från bönderna. Jag kan här inte göra mer än att understryka betydelsen av de resonemang som fördes under perioden och hänvisa intresserade läsare till litteraturen.²⁰

Upplösningen av den så kallade Nya Ekonomiska Politiken och eliminering av privatsektorn (och av nästan alla de mest begåvade ekonomerna) följdes (och orsakades delvis) av en uppgång i de statliga investeringarna som försiggick 1925-1927, redan före antagandet av den första femårsplanen. Till och med denna relativt måttliga ökning – måttlig i jämförelse med vad som skulle följa – skapade mycket allvarliga påfrestningar och brister och visade sig oförenlig med marknadsbalansen i en blandekonomi, det vill säga med NEPs principer. Sedan skedde under Stalins första femårsplan ett investeringsuppsving av exempellösa dimensioner som orsakade väldiga balansbrister och en brant nedgång av levnadsstandarden. Denna tendens till överinvestering har återkommit i andra kommuniststyrda länder och lett till politiska och ekonomiska kriser och ”socialistiska” motsvarigheter till konjunkturcykler, liksom den bidragit till det kroniska tillståndet av säljarens marknad och de brister som tidigare diskuterats.

Under Stalin tippade balansen mellan löpande behov och framtidsinvesteringar starkt över till de senares förmån. Med tanke på de umbäranden som sådant kan utsätta den innevarande generationen för står en sådan strategi i nära samband med ett eliminerande av demokratiska institutioner och en stympning av fackföreningarna. Det kan hävdas att Stalin år 1930 hade mycket tvingande skäl att genomdriva ett väldigt investeringsprogram med prioritet för den tunga industrin, givet känslan av isolering och hotet utifrån. Men samma överdrifter har begåtts även senare och inte en gång utan många, i Polen, Rumänien, Ungern och Tjeckoslovakien. Polens investeringsboom 1971-1975 ledde till ekonomisk katastrof och politiska resningar. Den ungerska krisen 1956 stod också i samband med investeringsprogrammets effekter på levnadsstandarden. Långt större lidanden, inklusive verklig svält, inträffade i Sovjet 1932-1933, dels på grund av det vansinniga investeringstempot och dels till följd av kollektiviseringens effekter på jordbruket, men där klarade polisen och terrorn av att upprätthålla ordningen.

²⁰ J-M Collette, *Critères d'investissements et calcul économique*, Paris, Cujas, 1964; A Ehrlich, *The Soviet Industrialisation Debate*, Cambridge Mass, Harvard University Press, 1960; N Spulber, *Soviet Strategy for Economic Growth*, Bloomington, Indiana University Press, 1964; A Nove, *An Economic History of the USSR*, London, Allen Lane, 1969 [på svenska *Sovjetunionens ekonomiska utveckling från 1913 till våra dagar*, Wahlström & Widstrand, 1971]; E Preobrazjenskij i D Filtzer (red), *The Crisis of Soviet Industrialisation*, White Plains, Shame, 1979; och E H Carr & R W Davies, *Foundations of the Planned Economy*, London, Macmillan, 1969.

Vad driver en politisk ledning till överinvesteringar? Det har framlagts olika teorier av bland annat psykologisk art. En sovjetisk kritiker hävdade en gång att Stalin önskade att hans stora arbeten skulle kunna ses från planeten Mars – ett slags pyramidkomplex. Även om detta är av tvivelaktig riktighet är det alls inte fel att notera ledningens benägenhet att bygga för framtiden – ja det officiella målet att ”bygga kommunismen” kräver ju enligt den ortodoxa doktrinen en stor utvidgning av produktionsförmågan, och pekar verkligen mot en preferens av morgondagen framför dagen. Men även om detta bidrar till att förklara strävan efter nya fabriker och gruvor kan det inte vara förklaringen till de storskaliga offentliga byggnaderna, en förkärlek som påminner oss om de härskande klasserna från förkapitalistisk tid.

Det stora och spektakulära har tagit ledningen över det lilla, och det fanns (och finns) en ständig undervärdering av rutinunderhållet. Även här märker man den starka strävan till uppvisning, det som ryssarna ofta talar om som *pokazucha*. Detta kan ses som en sida av problemet med indikatorer på framgång, där framgång i detta sammanhang innebär en aktivitet som är storslagen och synlig från ovan. Detta och inte bara tron på ekonomiska skalfördelar kan förklara många fall av ”gigantmani”. Medelstorleken på sovjetiska företag ligger faktiskt mycket högre än i väst, där det vid sidan av jättarna finns många tusen små företag. Ett skäl till tveksamheten när det gäller att inrätta små enheter är att det komplicerar planeringsprocessen. Order måste utfärdas till ett stort antal direktörer, och därför verkar det lämpligt att ha stora fabriker och/eller att slå samman mindre. Men som det har framhävts, till exempel av den sovjetiske ekonomen Kvasja, finns det klara fördelar med att vissa specialiserade uppgifter utförs av små produktionsenheter. Detta ligger utanför det argument som framförts av André Gorz om att den storskaliga industrin till sin karaktär är alienerande, att ”litet är vackert”, ett tema som vi måste återkomma till.

Gigantomani har åtföljts (och åtföljs i viss grad ännu) av att man försummar de små men nödvändiga investeringarna, vilket till exempel orsakat den ständiga bristen på det som ryssarna kallar *malaja mehanizatsija*. Hjälpssysslor som lastning, lossning, reparationer, materialhantering och lagring är sällan mekaniserade på ett adekvat sätt, och detta orsakar mycket slöseri med arbetskraft. Prosaiska men nyttiga tekniker kan negligeras av vad som framstår som irrationellt triviala skäl. En sovjetisk tidning rapporterade en gång att en uppfinnare som påstod sig ha tänkt ut en effektiv knapphålsmaskin för konfektionsindustrin möttes med svaret: ”Här kommer ni med er knapphålsmaskin i sputnikarnas tidsålder!”

Detta för diskussionen närmare in på frågan om investeringskriterier. Ett vinstdrivande företag i väst beslutar om utveckling eller användning efter sin tro på lönsamheten, oavsett om det är en knapphålsmaskin, skrivvärdare eller kapsyleringsapparat. I Sovjet uppstår förkärleken för grandiosa och försummelsen av ”mindre” ting genom bristen på klara kriterier för beslutsfattandet. Utrymmet omöjliggör ens en kort analys av den väldiga sovjetiska och utom-sovjetiska litteraturen om investeringskriterier i Sovjetunionen och de många diskussionerna i ämnet. Efter årtionden då den renaste ”voluntarism”, en ”vägran att beräkna” för att tala med Jean-Michel Collette, tycktes råda fann de praktiskt orienterade planerarna att de ändå måste företa val, och att man vid ett val mellan olika tekniker skulle välja den med den kortaste avskrivningsperioden om övriga faktorer var lika. Det hävdades att det borde finnas en avbrottspunkt bortom vilken den föreslagna investeringen skulle bedömas som ineffektiv. Men åtskilliga punkter av stor betydelse förblev omtvistade och det av goda skäl. En var frågan om huruvida det valda kriteriet skulle vara identiskt genom hela ekonomin eller variera med avseende på sektor. Detta var i grunden en fråga om hur man skulle handskas med prioriteringarna, och den saken hade i sin tur två delaspekter. En var att *tidigare* prioriteringar hade skapat stora ojämnheter i lönsamhet (avkastningsgrad, av skrivningsperiod) för investeringarna i olika branscher, och att då fördela investeringarna efter ett enda kriterium skulle skapa stora balansrubningar. Den andra gällde hur man skulle beräkna *aktuella*

prioriteringar. Ett exempel: gör det pressande behovet av energi att man bör acceptera en lägre avkastningsgrad för sådana investeringar, eller bör kriteriet vara formellt identiskt fast med särbehandling för energin? Det praktiska resultatet av de båda formuleringarna kan vara detsamma men man kommer in på en principfråga: bör man eftersträva objektiva kriterier eller ändra kriterier i linje med den valda politiken?

Hänvisningen till energin bör påminna oss om att de västliga teorierna om investeringskriterier varken är tillfredsställande eller fullständiga. Om världen verkligen kommer att stå inför en energikris mot slutet av åttiotalet är detta i sig ett kraftigt argument för större investeringar inom den sektorn, oberoende av den aktuella räntan och den aktuella avkastningen på investeringar inom energisektorn med nuvarande priser. Naturligtvis *borde* vi alla använda "skuggpriser" som speglar den möjliga knappheten om sju år eller senare, men dessa är i sin tur en konsekvens av en (osäker) kalkyl vad gäller framtida tillgång och efterfrågan. I den mån som de sovjetiska planerarna i sina centrala beslut avspeglar inte bara allmänna politiska prioriteringar utan även förutsedd knapphet (på allt från stålplåt till gymnastikskor), bör de inte betraktas som "irrationella" om de vid en konflikt mellan avkastningsgrad och materialbalansberäkningar ser det senare som viktigast.

Det ovan sagda kan synas förringa eller till och med negligera prisernas betydelse. Men det är inte min avsikt. Man måste hålla med Kornai om att prisinformation verkligen är väsentlig men att beslut inte fattas enbart på basis av prisinformation (i synnerhet när man betänker vilken roll osäkerheten om framtiden spelar i varje större investeringsbeslut). Samtidigt som det är en meningsfull utsaga att mer bör investeras i produktionen av ett visst slags bomullstyg eftersom priset på det har stigit, finns det troligen ingen i vare sig öst eller väst som säger: "Priset på elektricitet har sjunkit så låt oss investera mindre i kraftstationer", för att än en gång citera Kornai.

Men även om man accepterar detta är det ändå nödvändigt att betona det slöseri som de sovjetiska priserna genom sin karaktär ger upphov till. Eftersom de – som det ska visas – inte återspeglar den relativa knappheten på medel, bruksvärdet eller efterfrågan är det klart att alla kalkyler som går ut på att minimera kostnaden eller maximera effekten är dömda på förhand, eftersom de penningenheter som används i kalkylen inte lyckas mäta det som de borde mäta. Allt detta helt bortsett från räntans eventuella existens och storlek

Många socialistiska kritiker av den sovjetiska praktiken, från Trotskij till Bettelheim, har med rätta kritiserat godtyckligheten och framhävt behovet av rationell kalkyl. Men hur ska man kunna bedöma om ett beslut är godtyckligt eller irrationellt annat än med hänvisning till något objektivt kriterium? Hur kan man i ett val mellan att investera mer i A, B eller C respektive producera mer av A med metoderna X, Y eller Z företa en kalkyl i något annat än en sorts meningsfulla priser? Och hur kan man undvika att även ta med tiden i beräkningen? Om ett projekt tar två år mer men hushållar med en knapp vara måste det finnas något sätt att jämföra fördelar och nackdelar. Men de sovjetiska erfarenheternas relevans på prisområdet väcker många fler frågor och måste läggas åt sidan för ett ögonblick.

Låt oss övergå till frågan om *vem* som bestämmer vad det ska investeras i. Först måste vi nämna ett inslag i de sovjetiska erfarenheterna som ofta förbises. Det illustreras kanske bäst med citat från samtalet med en sovjetisk specialist som sade: "Det existerar en omfattande litteratur om investeringsval men ofta finns det i praktiken inga alternativ eftersom projektörerna bara har skisserat ett projekt." Andra ekonomer, till exempel Krasovskij, har starkt kritiserat den stora och byråkratiska *proektnye organizatsi*.²¹ Konstruktionsbyråer, mängdkontrollanter, ingenjörer med uppgift att välja ut lämpliga maskiner och andra sådana

²¹ V Krasovskij i *EKO*, nr 1, 1975, s 18 f.

specialister är en viktig del av investeringsprocessen. Den som nu väljer kan dock bara välja mellan alternativ som utarbetats av specialister. Även dessa behöver kriterier. Om projektförarna har att uppfylla planer uttryckta i miljoner rubel projektvärde så stimulerar det dem till att välja dyra varianter.²²

Platsen för beslutsfattandet måste naturligtvis vara beroende av de föreslagna investeringarnas relativa storlek och betydelse. Den kan vara högsta ledningen (till exempel för ett beslut om att utveckla oljan och gasen i nordvästra Sibirien eller starta en stor nyodlingskampanj) eller en minister eller lägre tjänstemän i centrum eller på en fjärran ort. Intressena och motiven hos tjänstemännen inom ministerier och annorstädes under de högsta nivåerna påverkar karaktären av de uppgjorda förslagen, det totala antalet startade projekt, den hastighet med vilken de fullbordas och mycket annat. Här som i många andra fall understryker de sovjetiska erfarenheterna den omfattning i vilken, i ett till namnet högt centraliserat och hierarkiskt organiserat system, förslagen kommer och informationen tillhandahålls underifrån. Även genomförandet av givna order påverkas avsevärt av underordnade. Men vi bör också lära att, med tanke på kriterierna som de bedöms efter, de underordnades agerande kan ha skadliga effekter.

En av dessa är en aspekt av det redan diskuterade problemet med externa effekter. Ingen under centrum kan se mer än en del av hela bilden. Ett ministerium som ställs inför uppgiften att öka produktionen av till exempel jordbruksmaskiner tenderar att spara kostnader och bekymmer genom att förlägga tillverkningen till ett redan utvecklat distrikt där det sociala infrakapitalet redan existerar, något som mycket väl kan komma i konflikt med regionalpolitikens mål och orsaka transportmässiga flaskhalsar eller överhettad efterfrågan på lokal arbetskraft.

Ett annorlunda problem uppstår genom underordnades engagemang för egna, stora investeringsprogram. Motiven kan växla. Ett är det välkända "imperiebyggandet": en partisekretär, minister eller direktör vinner i status (och i vissa fall även i lön) om hans fögderi expanderar. Men man behöver inte förutsätta någon själviskhet. Som hävdades i första kapitlet identifierar sig människor uppriktigt med sitt ansvarsområde. Oavsett om det är konstgödsel, bostäder i Tomsk, läkarvård, artilleri, tvättmaskiner eller mineralutvinning i Jakutien så existerar det genuina skäl för större investeringar. De för verksamheten ansvariga trycker på för allokering, tillstånd och krediter. Det är viktigt notera att det inte är fråga om några verkliga kostnader: mottagarens "pris" för investeringarna är inte mer än noll.

Detta är uppenbart i de fall där investeringarna bekostas centralt, genom rena anslag. Så är det också när de ackumulerade vinster med vilka en investering betalas i annat fall skulle ha överförts till statsbudgeten. Men även om det förekommer en kapitalavgift eller om investeringen kräver en räntebärande kredit från den statliga banken, gör detta föga för att avhålla från överanvändning av investeringsresurser. Det finns många skäl till detta men två särskilt viktiga. Det första är det som Kornai har kallat den "mjuka budgetspärren": i sista hand täcks alla förluster och ingen tillåts att gå i konkurs. Det andra är att det i slutänden inte är klart vem som ska hållas ansvarig om en viss investering visar sig vara ett misstag. Vid den tidpunkt då det blir känt finns det troligen en ny direktör. Tendenser till överinvestering uppstår således *både* på grund av centrumets egna ambitiösa tillväxtmål *och* på grund av de underordnade enheternas ansträngningar att expandera, de lokala organens bemödanden att genomföra offentliga arbeten.

Det är naturligtvis de högsta planeringsorganens uppgift att förhindra detta, att försäkra sig

²² Detta har även senare kritiserats, med liknande argument. Se V Krasovskij i *Voprosy ekonomiki*, nr 1, 1980, s 110.

om att det råder balans mellan investeringsprogrammet och de resurser som behövs för att fullborda det. Men detta sker sällan.

Under praktiskt taget varenda år sedan 1930 har en sovjetisk ledare beklagat det som kallas *raspylenye sredstv*, en splittring av resurserna på alltför många projekt. Åtgärder vidtas för att förhindra detta, för att koncentrera sig på att fullborda sådant som redan har påbörjats, men ineffektiviteten i dessa åtgärder bestyrks av det faktum att de behöver upprepas, samtidigt som procentandelen ofullbordade investeringar ökar. Resultatet blir mycket långa fördröjningar i fullbordandet av nya fabriker, bostäder och annat. Påtryckningar uppifrån får ibland paradoxala och även komiska följder: Pravda rapporterade 1980 om projekt som bestyrkts vara färdiga för drift men som i praktiken inte var fullbordade, och den ursäkt som gavs av de lokala tjänstemännen var att de hade stränga order att minska procentandelen ofullbordade anläggningar! Det ligger helt enkelt i de sektoriella och lokala tjänstemännens intresse att starta så mycket som möjligt och försöka styra över resurser till projekt som är av särskilt intresse för dem, och det är lika klart att de centrala samordnande krafterna är alltför svaga för att bekämpa dessa tendenser på ett effektivt sätt. Som så ofta är fallet lyckas centrum se till att ett par nyckelaktiviteter ges prioritet, men går inte i land med uppgiften att kontrollera allt.²³

Vi har redan nämnt fluktuationerna, ”konjunkturcyklerna”, som står i nära samband med överinvesteringarna och deras konsekvenser. I de mindre länderna som är starkt beroende av utrikeshandeln framtvingar hänsynen till betalningsbalansen en neddragning av investeringarna, men så småningom återupptas den uppåtgående rörelsen och inga lärdomar (förefaller att) dras av den föregående krisen. Polen utgör ett särskilt slående exempel som kommer att diskuteras noggrannare i kapitlet 3.

I Sovjet inträffade ett ”klassiskt” sådant konjunkturrellt ”stopp” 1932–1933, men under senare år har det mer varit fråga om kronisk brist (och anläggningsförseningar) än om uttalat cykliska trender, åtminstone på makroekonomisk nivå. Det blir en helt annan sak om man betraktar de olika sektorerna. Där kan man iakttä starkt överdrivna investeringsuppsving, till exempel i den kemiska industrin under perioden 1958–1965. De uppstår av orsaker som det, om än i korthet, är viktigt att analysera. Faktum är att varje viktig strukturförändring i ett centraliserat planeringssystem kräver ett beslut i den högsta toppen, men behovet av ett sådant beslut inses (av de starkt upptagna männen däruppe) först om behovet är verkligt påträngande. Fram till den stunden tenderar planeringstjänstemännen, sysselsatta med materialbalanser och input/output-tabeller, att bevara det existerande mönstret, dels därför att sådana tabeller till sin natur är konservativa i sin återspeglning av det förflutna och dels för att dessa tjänstemän inte har auktoritet nog att företa strukturförändringar som oundvikligen påverkar olika etablerade intressen. Det krävs ett beslut i toppen. Låt oss ta den sovjetiska kemiska industrin som exempel. I mitten av femtiotalet hade den blivit sorgligt efterbliven, produktionen av konstgödsel, plast och tvättmedel låg långt under behoven och under nivåerna i väst. Chrusjtjov beslöt därför om en stor kampanj för att komma i fatt. Överinvesteringar uppträdde i vid skala: planerna överträffade möjligheterna att utbilda personal, konstruera (eller importera) och installera maskiner och så vidare.

Det bör därför vara en angelägen fråga för socialistiska ekonomer att nödvändiga strukturförändringar inte uppskjuts på grund av alltför hög centralisering. Man måste även realistiskt bedöma den tid som toppen har till sitt förfogande för att smälta information och fatta beslut, samt att sedan se till att besluten faktiskt förverkligas.

Det måste också inses att det i varje realistiskt förutsägbar situation kommer att finnas många motstridiga intressen inblandade, där var och en försöker att dra till sig så stor del av

²³ För en god beskrivning av denna utveckling se Markus, a a.

”investeringskakan” som möjligt. Den sovjetiska ekonomen Maiminas har hävdade att enda sättet att minimera de störningar som detta kan orsaka, är att tänka ut ett förfaringsätt där de som skisserar olika varianter av ett projekt måste skiljas från dem som företar valet. Ett separat organ ska sedan bemyndiga den nödvändiga finansieringen. Allt detta för att garantera att informationsflödena och beslutsfattandet hålls så fria som möjligt från intressebetingade skevheter.²⁴

Det är även av vikt att man inser, att i en konkurrens om resurserna segern troligen går till den sektor som har den största politiska ”dragkraften”, de bästa förbindelserna i hierarkin, den högsta och mest inflytelserika chefen. Som redan framhållits har den som är ansvarig för tandborstar (eller en ekonomiskt efterbliven provins som Tambov) ofrånkomligen mindre ”dragkraft” än den tjänsteman som är ansvarig för metallurgin eller Sverdlovskprovinsen. I stället för slagsida mot förväntad lönsamhet får man alltså slagsida till förmån för de redan stora och mäktiga, och detta bidrar till förklaringen av de kroniska underinvesteringarna i såväl varor och tjänster åt konsumenterna som ”mindre” utrustning av olika slag (malaja mechanizatsija), och detta trots upprepade försök från den högsta ledningen att återställa balansen.

Slutligen är tendensen att anta överambitiösa investeringsplaner en viktig orsak till ”inflationen” av sovjetisk typ. Den planerade efterfrågan på insatsvaror (byggmaterial, maskiner och även arbetskraft) överstiger den faktiska tillgången. Detta skulle få priserna att stiga om de tilläts göra det. Som detta inte är fallet uppstår brist, och det skapar inte bara de redan nämnda fördröjningarna utan även halvt legala former av byteshandel, mutor och andra oplanerade eller rent kriminella fenomen.

På den positiva sidan måste vi notera det faktum att den centraliserade planeringen faktiskt ger dem som planerar stora och strukturellt viktiga investeringar en överblick över hela ekonomin och en insikt om dess möjliga, framtida behov, vilket är en potentiell källa till styrka, i synnerhet sett mot de klara otillräckligheterna i västlig teori och praktik.

Priser i teori och praktik

De sovjetiska erfarenheterna understryker prisernas betydelse och även svårigheten att tänka ut en relevant teori och lämplig prisstruktur. Låt oss först se till teorin. 1920 var det fortfarande många kamrater som trodde att priserna som sådana var en utdöende kvarleva från en dödsdömd kapitalism, att man snabbt kunde och borde göra sig av med dem. Olika teorier uppstod om alternativa beräkningssätt: enheter som vägde samman mänskliga insatser och energi, arbetskraftsenheter (*tred*) och så vidare. Vi har redan nämnt dessa bemödanden och de svårigheter som varje sådan metod ställs inför, i synnerhet svårigheten att relatera ansträngningarna till resultatet. Så småningom ”återupprättades” pengarna, även om det under den första femårsplanens år (1928-1932) fanns en period av ultravänsterism då de åter nedvärderades. Det var då som den statistiska centralbyrån bytte namn till Centrala byrån för national-ekonomisk beräkning, därför att ordet ”statistik” ledde tankarna till oplanerade, slumpvisa och okontrollerade företeelser. Kopplade till diskussionerna om priser fanns de mer djupgående frågorna om ”värdelagens” roll under socialismen, om arbetsvärdelärens tillämpbarhet och relevans. Den debatten fortgår ännu. Sålunda hävdades det fortfarande 1979 att en produkt under sovjetiska förhållanden inte är en ”vara” utan att den bara ser ut som en sådan, precis som arbetaren mottar vad som endast liknar en lön medan han i princip får sin andel som delägare av den samhällseliga produkten.²⁵ Andra intar naturligtvis en helt annan ståndpunkt.

Det finns givetvis ett nära samband mellan teori och praktik. Den verkliga frågan är vilken

²⁴ Maiminas, a a.

²⁵ Kosolapov, a a.

roll det som teoretikerna kallar "varu-penningrelationer" bör spela i ett system av sovjetisk typ. Vi bör undersöka detta och sedan även diskutera vilka effekter det faktiska prissystemet har haft på den ekonomiska effektiviteten.

1943 förklarade en auktoritativ artikel i *Pod znamenem marksisma* att "värdelagen" opererade i den sovjetiska ekonomin, om än i "omvandlad form". Det hela gick ut på att understryka existensen av "objektiva ekonomiska lagar" som planerarna hade att ta hänsyn till, även om innehållet i dessa "lagar" förblev oklart. 1952 reviderade Stalin själv i sitt sist utgivna arbete denna doktrin. "Värdelagen" begränsades nu till sådana transaktioner där det förekom köp och försäljning, som inom detaljhandeln eller när staten köpte säd eller bomull från ett kollektivjordbruk. Transaktioner inom den statliga sektorn, exempelvis "försäljningen" av järnmalm till ett stålverk eller av läder till en skofabrik var ingen riktig försäljning eftersom staten förblev ägare. Detta liknade vad vi skulle kunna kalla ett transfereringspris. Men Stalin gick med på att sådana priser och de kostnadsberäkningar som de möjliggjorde var nyttiga och nödvändiga. Han understödde *chozrastjot*, den ekonomiska kalkylen, i första hand därför att den möjliggjorde en värdering av olika prestationer och ett undvikande (eller en identifiering) av slöseri under processen med att genomföra de planerade uppgifterna.

Inom tre år efter Stalins död började ett antal ekonomer betvivla dessa utsagor och det av goda skäl. Samtidigt som det var omöjligt att förneka att priserna inom den statliga sektorn var en form av transfereringspriser, ansågs det viktigt att betona att även de var underkastade ekonomiska lagar, att de i viss mening måste vara "rationella" och därmed ligga inom värdelagens ramar. Det följde ett antal år med diskussioner om förhållandet mellan den marxistiska värdeläran och de faktiska sovjetiska priserna, vilket i efterhand måste betraktas som en återvändsgränd. Skälet är att anhängarna försökte tillämpa Marx' värdeteori på förhållanden som Marx helt säkert aldrig föreställde sig. Han kunde aldrig ha tänkt sig att socialister skulle försöka *fixera* priserna i överensstämmelse med "värdena". Han var väl medveten om att han hade analyserat en marknadsekonomi där priserna fluktuerade, där de spelar en aktiv roll i bestämmandet av kapitalets, markens och arbetskraftens användning under inverkan av tillgång och efterfrågan. Som vi redan konstaterat var hans "värden" analytiska abstraktioner, som (enligt honom) låg bakom de synliga prisfenomenen men som inte var och inte kunde vara identiska med de verkliga priserna. På samma sätt ingick produktionspriserna (som de framställs i *Kapitalets* tredje del) i en formell analys av en jämviktssituation inom en marknadsekonomi. Båda var uteslutande kostnadsbaserade.

Det är uppenbart att om priserna skulle kunna påverka besluten, valet mellan olika alternativ, var det av vikt att de återspeglade relativ knapphet (på såväl produktionsmedel som konsumtionsföremål), nytta och efterfrågan. Det skulle vara så oberoende av vilka beslut som fattades, oavsett om de centrala planerarna eller företagets direktörer företog valet, i den mån som prisrelationerna påverkade dessa val. De mer framsynta ekonomerna insåg att man inte kan fatta beslut som är baserade *enbart* på information om priserna. Jag har redan citerat Komai i detta stycke och jag påminner även om ett uttalande av Kalecki: "Det dummaste man kan göra är att inte kalkylera, det näst dummaste är att blint följa resultatet av sina kalkyler." Den information som ligger i priserna är emellertid oundgänglig i valet av både mål och medel. En kvantitativ planering är uppenbarligen otillräcklig eftersom den inte på något sätt möjliggör en jämförelse mellan olika kostnadsalternativ. Hur bör man alstra elektricitet? Bör kraftstationerna vara stora eller små? Är det avskräckande dyrt att investera i kolgruvor i nordöstra Sibirien? Vad slags isoleringsmaterial är billigare? Är det värt att investera i en ny process för framställning av svavelsyra? Man kan inte besvara sådana frågor utan att använda priser av något slag, faktiska eller skuggpriser, och de på detta sätt använda priserna måste återspegla kostnaderna vilka i sin tur reflekterar medlens relativa knapphet. Av minst lika stor betydelse är användningen av priser i ett decentraliserat beslutsfattande, som ett medel att till

producenterna förmedla brukarefterfrågans relativa angelägenhet. Det är därför alls inte förvånande att alla de sovjetiska reformatorer som betonar behovet av att företagsledningarna blir fria att välja sin produktblandning och köpa de nödvändiga insatsvarorna även förespråkar priser som balanserar tillgången mot efterfrågan. En reform av marknadstyp kräver marknadspriser.

En fransk teoretiker, Pierre de Fouquet, har satt fingret på en viktig punkt när han skriver om

den förlorade innebörden av bytet. Inom kapitalismen är bytet en avgörande fas i den samhälleliga produktionsprocessen i så måtto att det är genom bytet som produktionen får sin samhälleliga karaktär: produktionen värdesätts socialt genom värdering av de olika arbetsinsatser som finns inneslutna i den. Det är som vara produkten förvärvar sitt (bytes)värde. I statssocialismen reduceras bytet, i den mån det är beroende av planen och inte av marknaden, till en teknisk fas i produktionsprocessen. Den sociala värdesättningen av produkten är ofrånkomligen närvarande från början, så att säga i princip... Vad beträffar dess värde bestäms detta i grunden av planeringen.²⁶

Häri ligger en viktig del av problemet. Det som de Fouquet kallar det ”administrativa, statliga, kalkylerade värdet” ersätter de potentiella kundernas värdering av en vara. Detta kunde vara meningsfullt om de planerare som tilldelar detta värde (fastställer priset) var eller kunde vara medvetna om det samhälleliga värdet hos varje produkt. Detta för oss tillbaka till den tidigare diskussionen om en grundläggande svaghet i Marx' föreställning om en möjlig socialism: hur kan planeringsorganen, på ”samhällets” vägnar, i förväg bestämma värdet (bruksvärdet givetvis) på det som har producerats utan att och innan den potentielle användaren är direkt indragen i processen och i praktiken kan säga ”nej”? Återigen är det sovjetiska politiska systemets hierarkiska och demokratiska natur (om än en faktor av obestridlig betydelse) inte orsaken till detta speciella problem. Ty hur ska miljoner användare kunna värdesätta miljontals produkter genom röstning (naturligtvis utom genom att ”rösta med rubeln”)?

Det grundläggande teoretiska påpekandet gjordes utförligast av V V Novozjilov, och det uttrycks eller underförstås i titeln på hans bok *Izmerenie zatratov i rezultatov*, ”Mätningen av kostnader och resultat”. Duktiga (och yngre) ekonomer som Petrakov och Karagedov har utvecklat hans idéer. De och andra kritiserar vad som har kallats *zatratnaja kontseptsija tseny*, priser baserade på kostnader, som negligerade resultaten, nyttan, effektiviteten.²⁷ Novozjilov och hans efterföljare underströk den vitala betydelsen av återföring, *obratnaja svjaz*, konsumentinflytande och medlens relativa knapphet för priser och värdering. Ja, till och med Breznev talade om den tvingande nödvändigheten av att kunderna fick större inflytande över vad som producerades, även om han och hans högre rådgivare inte härledde någon pristeori (eller prispraktik) ur denna insikt.

Dessa idéer liksom (de förbundna) teorierna hos de matematiska programmakarna – som vi återkommer till om ett ögonblick – angreps från en koalition av dogmatiker och traditionella planerare. Dogmatikerna (till exempel Kronrod och Bojarskij) hävdade att det fanns en motsättning mellan sådana pristeorier och arbetsvärdeläran, och somliga av dem betonade att värdet hos Marx enbart bygger på ansträngning (mänskligt arbete, om än socialt nödvändigt) och inte på nytta. En attack riktades mot allt som förespråkade marginalism eller subjektiv värdeteori. De praktiska planerarna hävdade att bristerna i balansen mellan tillgång och efterfrågan kunde korrigeras genom deras beslut och inte av prismetanismen (eller endast om de så beslöt). Den nu pågående prisreformen (1981) sker enligt traditionella linjer med ”kostnadplus”, och diskussionen kretsar kring frågan ”kostnad-plus-vad?”. Fortfarande motsätter man sig effektivt reformatorernas idéer.

²⁶ ”Marxisme et socialisme etatique”, *Revue d'études comparés est-ouest*, mars 1981, s 97 f.

²⁷ Se till exempel R Karagedov, *Chozrastjot, effektivnost i pribyl*, Novosibirsk 1979; N Petrakov, *Chozjajstvennaja reforma*, Moskva 1971.

Låt oss nu se på konsekvenserna av det faktiskt tillämpade prissystemet och koncentrera oss mer på principfrågor än på specifika anomalier (av vilka det finns ett stort antal i alla länder och system). Om priserna inte avspeglar medlens relativa knapphet kan var och en som väljer mellan olika medel bli vilseledd. Handlingar som kan verka ”billigare”, som tycks spara arbete och resurser, kan i verkligheten vara slösaktiga. Att användningen av knappa markresurser inte slår igenom i kostnaderna måste även vålla rubbningar i kostnadsberäkningarna. Minst lika viktigt är det faktum att om priserna inte skapar balans mellan tillgång och efterfrågan innebär detta antingen ransonering (administrativ allokering) eller köande. I den sovjetiska praktiken är insatsvaror ransonerade (”materiell-teknisk försörjning”), med kända resultat i form av tunga bördor på planeringsorganen, många fall av dålig anpassning mellan produktions- och leveransplaner, svårigheter med att ordna försörjningen av artiklar med nödvändiga specifikationer. De för allokeringen ansvariga organen saknar kriterier i valet mellan olika alternativ. Vid beslutet om vad som ska beskäras när tillgången är otillräcklig tar de ofta till grova prioriteringar (det ”viktigaste”) eller en aritmetisk allokering på basis av tidigare prestationer. Resultatet blir ofta besvikelser och irrationalitet. Priser som inte återspeglar vare sig efterfrågan eller relativ knapphet är också värdelösa som vägledning till vad som bör produceras. Det finns då inget samband mellan lönsamhet (eller andra framgångsvariabler) och den produktblandning som kunderna önskar sig, inget prismässigt samband mellan tillgång och efterfrågan. När det gäller varor och tjänster åt konsumenterna demonstrerar de sovjetiska erfarenheterna klart vilka nackdelar som en underprissättning för med sig. De visar också, liksom naturligtvis de polska, att prishöjningar är intensivt impopulära och att det därför kan *verka* politiskt säkrare och socialt rättvisare att hålla priserna nere, särskilt när det gäller nödvändighetsartiklar. Om det till exempel inte finns nog med kött vid ett pris på 2 rubel kilot så har de lågbetalda ändå råd att köpa om de kan hitta det, medan det är de välbeställda som tjänar på att det säljs för 4 rubel.

Fast gäller det i praktiken? Ivan Szelenyi har hävdats att en prishöjning upp till en nivå där tillgången och efterfrågan uppväger varandra gynnar arbetarklassen. Skälet är att om tillgången är otillräcklig till officiella priser brukar de högre samhällsskikten hitta sätt att skaffa sig vad de behöver, i specialbutiker eller på andra bakvägar. Förvisso är bristen vid rådande officiella priser en orsak till många av privilegierna för de privilegierade i Sovjet: de kan finna det som vanligt folk inte finner, och till låga priser dessutom. Detta förklarar varför det inte finns något tryck från det styrande skiktet mot att höja priserna till en nivå där tillgång och efterfrågan uppväger varandra. Vad de vanliga medborgarna beträffar är deras förmåga att komma över knappa varor till lågt pris beroende av tur eller av att man har tid att köa. Så finns det naturligtvis också andra välkända aspekter på en säljarens marknad som ”villkorlig” försäljning (”ni kan få de här sillarna om ni också köper fem flaskor mineralvatten”), småmutor, svartabörsaffärer och annat. Det är alltså långtifrån klart att en lågprispolitik i praktiken gynnar de lågavlönade (om det inte råder sträng ransonering).

Hela problemet har formulerats väl av den redan citerade exilungaren György Markus:

Så länge inte hela landet har förvandlats till ett jättelikt arbetsläger med ett strängt ransoneringssystem och individerna har en viss valfrihet mellan de administrativt erbjudna jobben (till fastställd lön) eller tillgängliga konsumtionsvaror (till fastställt pris), uppvisar de berörda ekonomierna ofrånkomligen en dubbel bild av administrativt centraliserad produktion och atomiserad konsumtion... som följer olika ekonomiska funktionsprinciper eftersom de är underkastade skiljaktiga ”logiker”. Att ekonomin kan fungera som en helhet beror naturligtvis på att de två sfärerna är förbundna med varandra, primärt men inte uteslutande genom de administrativt reglerade marknaderna (eller pseudomarknaderna) för arbetskraft och konsumtionsvaror... [Men] båda marknaderna är väsentligen av den karaktären att de inte sätter några priser... Förändringar i efterfrågan på konsumtionsartiklar leder inte genom någon prismässig återföreningsmekanism till en justering av produktionsstrukturen.

I frånvaro av sådana balanserande krafter måste den centrala apparaten försöka åstadkomma en viss grad av jämvikt genom administrativa ingrepp.²⁸ Det rådande prissystemet nödvändiggör därför existensen av en central apparat – och det är kanske därför som det (hittills) har motstått en förändring av principerna för prissättning.

Samma sak påpekas av Selucky: ”Den direkta återkopplingen mellan produktion och konsumtion (marknaden) har avskaffats.” Förbindelsen sker genom planeringsapparaten som framlägger ”planmål” för producenterna. ”Eftersom varje arbetande person samtidigt är både producent och konsument, är hans ekonomiska vara splittrat i två delar. Som producent reagerar han på målen i planen medan han som konsument försöker tillfredsställa sina materiella behov och intressen genom sin effektiva efterfrågan” – och Selucky talar om de åtföljande motsägelserna och slitningarna som ”människans alienation från sin lön”.²⁹

Det finns en annan viktig aspekt av de sovjetiska erfarenheterna när det gäller prissättning. Det är själva arbetsvolymen. Om man bryter ner priserna i alla deras beståndsdelar har dessa uppskattats till mellan tio och tolv miljoner. Och det är viktigt att vid en värdering bryta ner priserna helt. Det finns inget sådant som ”priset” på skodon eller jordbruksmaskiner utan bara priser på specifika sorters skor eller plogar, från vilka man i efterhand kan härleda ett allmänt prisindex. Om miljoner priser ska fastställas måste den som beslutar om eller godkänner dem samla information (om kostnader och efterfrågan), information som kräver dubbelkontroller eftersom de som tillhandahåller informationen kan tänkas vara intresserade av högre priser. Detta är en enormt arbetsintensiv, tidsödande uppgift. En allmän prisrevision företas därför med långa mellanrum (till exempel 1955, 1967 och 1981), vilket innebär att priserna visserligen kan stå i visst samband med kostnaderna under det första året men att detta samband snart upphör eftersom kostnaderna förändras. Och även om det bestämdes att priserna flexibelt skulle anpassas till förändringar i relationen mellan tillgång och efterfrågan vore det helt omöjligt att verkställa detta administrativt, det vill säga genom en priskontroll från regeringens och/eller planerarnas sida. Det skulle helt enkelt finnas alltför många priser att kontrollera. Låt mig understryka att detta inte är något argument mot alla former av priskontroll. Vad jag hävdar är omöjligheten av att kontrollera *alla* priser utan att skapa ett mycket stort antal oavsiktliga irrationaliteter och anomalier. Vissa uppstår därför att den centrala priskontrollen berövar kunden och leverantören möjlighet att förhandla fram ett pris (och sammanhängande specifikationer) som passar omständigheterna i fallet.

Påståendet att man på ett flexibelt sätt kan kontrollera miljontals priser är med andra ord helt enkelt oriktigt. Detta är som vi ska se en sak som förbises av förespråkarna av ”Lange-modellen” för socialistisk planering. Naturligtvis är det möjligt och troligen även önskvärt att kontrollera priset på exempelvis energi, stål och bröd, och det är också nödvändigt att hindra att någon utnyttjar en monopolställning till att höja priser. Men ett konsekvent och allomfattande system för priskontroll är varken flexibelt eller i någon bemärkelse rationellt på grund av sin skala. Det förefaller också som om inget socialistiskt samhälle (med en *möjlig* socialism) är realistiskt tänkbart utan priser. Deras existens är en nödvändig följd av relativ knapphet, alternativkostnad, valfrihet, behovet att kalkylera kostnader och relatera ansträngningarna till resultatet, till att ha en ekonomisk förbindelse mellan tillgång och efterfrågan, få fram kriterier för ett decentraliserat beslutsfattande. Det objektiva behovet av en prismekanism är inte konsekvensen av specifika inslag i en ”socialism” av sovjetisk typ.

När vi nu övergår till en mindre grundläggande men ändå viktig aspekt av de sovjetiska erfarenheterna måste man nämna inte bara hur enormt komplicerat det är att klara av en allomfattande priskontroll, utan också att det i praktiken är ofrånkomligt med luckor. Här

²⁸ Markus, a a, s 252, min kursivering.

²⁹ *Marxism, Socialism, and Freedom*, London 1979, s 238 f.

tänker jag inte på den svarta eller grå börsen inom den ”andra ekonomin” även om de naturligtvis existerar. Poängen är i stället att officiella prisindex och priser blir förvrängda. Det beror på en rad sammanfallande faktorer. En är själva priskontrollen, förbudet mot oauktoriserade prishöjningar. En annan är möjligheten att förändra produktblandningen genom att producera nya varor och tjänster. Ytterligare en annan är existensen av planmål uttryckta i penningaggregat. Slutligen har vi säljarens marknad: att sälja är enkelt men att köpa är svårare. Under sådana förhållanden är det möjligt, ja nästan säkert, att priskontrollen kan undgåas genom att man inför nya produkter eller modeller som påstås vara av bättre kvalitet, samtidigt som man tar bort billigare varianter ur produktionen. Sovjetiska pris- och volymindex påverkas obestridligen av sådant, vilket orsakar en underskattning av prisökningarna och en motsvarande överskattning av volymökningen, men i en omfattning som inte mer exakt kan mätas (vissa nya och dyrare produkter är verkligen av bättre kvalitet!). Enda ”boten” mot denna sjuka är att eliminera efterfrågeöverskottet och säljarens marknad.

Matematiska metoder och matematisk planering

För mer än tjugo år sedan hörde jag Danzig presentera den linjära programmeringens principer vid ett seminarium på London School of Economics. En framstående neoklassisk nationalekonom anmärkte (med avsmak) att denna teknik skulle vara särskilt tillämpbar i socialistiska länder, skulle göra dem effektivare. Skälet var som han såg det att de i motsats till oss hade en objektiv funktion eller en myndighet som kunde definiera målet, och programmeringstekniken skulle göra det möjligt för denna myndighet att räkna fram de effektivaste sätten att uppnå de givna (beslutade) målen.

Han hade inte behövt bekymra sig. Även de sovjetiska ekonomerna var attraherade av programmeringens möjligheter, av datoriseringens fördelar. Hävdade inte Mises och Robbins att en socialistisk planering var omöjlig på grund av antalet simultana ekvationer som måste lösas? Och löste inte datorerna miljontals sådana ekvationer på ett ögonblick? I USA hade input/output-tekniken utvecklats av Leontief, och de i Sovjet som ville anpassa denna teknik till planeringen i sitt land försummade inte att påpeka, att Leontief hade doktorerat vid universitetet i Leningrad och redan som ung visat intresse för de första, primitiva sovjetiska försöken att upprätta en ”nationalekonomisk balansräkning”. Vad den linjära programmeringen beträffade gick Kantorovitjs lysande pionjärarbete tillbaka till 1939, och han fick med all rätt det största internationella erkännande. Den sovjetiska matematiken är av utmärkt kvalitet, så om dessa metoder kunde lösa de problem som den centraliserade planeringen stod inför måste vi anta att man verkligen skulle ha funnit vägarna till detta. Varför har det inte blivit så?

En viktig faktor är definitionen av målfunktionen. Vad är det som ska maximeras eller minimeras och hur mäter man resultatet? Det existerar en stor och ytterst intressant sovjetisk litteratur om problemet målfunktion. Det visar sig att detta reser oöverstigliga problem. Det är en sak att lösa ett specifikt allokeringssproblem, som bästa sättet att utnyttja transportmedlen för givna ändamål under givna inskränkningar. Det är något helt annat att utföra detsamma i hela ekonomins och hela samhällets skala. Partiets allmänna ekonomisk-politiska mål är för allmänna, för obestämda för att kunna tjäna som operationella kriterier. Om ekonomkåren får i uppdrag av ledningen att framställa ett program som innehåller de optimala målen för år 1990 kan den inte undfly problemet genom att anta de av ledningen beslutade målen som sitt optimeringskriterium. Det är ju ledningen som frågar yrkesekonomerna vilka målen bör vara! Hur ska man kunna skilja mål från medel? Olika förslag har dryftats: maximera nationalinkomsten, maximera arbetsproduktiviteten, minimera kostnaderna för en given produktion och så vidare. Att maximera den mänskliga välfärden är alltför obestämt, och de mer begåvade sovjetiska specialisterna glömmer aldrig att vissa sidor av välfärden (obunden fritid,

livskvalitet, miljö och annat) inte uppträder i den nationella inkomststatistiken. Men i det sovjetiska fallet avspeglas till och med den rent materiella delen av välfärden på ett dåligt sätt i den samlade statistiken. Detta är bland annat en konsekvens av prissättningen med ”kostnad-plus”. När priserna fastställs av myndigheterna med utgångspunkt från kostnaderna kommer maximeringen av ett sådant prisaggregat att maximera ansträngningarna och inte resultatet. Det är uppenbart att samhället inte kan undgå att skilja mellan två varukorgar vilkas enda gemensamma drag är det faktum att de ”kostar” lika stora ansträngningar att producera. Det kan vara lättare att bygga ut tillverkningen av produkter som avkastar mindre tillfredsställelse än vad alternativen gör, men detta får inte något uttryck i de använda priserna. Även valfrihet kan vara objektivt oförenlig med en maximerad tillväxt.

Hela föreställningen att någon definierar en objektiv funktion bygger på den felaktiga förutsättningen att det finns en enda aktör. Men som Malinvaud har påpekat: ”Att betrakta beslutsprocessen som lösningen på ett matematiskt program förutsätter en enda beslutsfattare. Men detta är aldrig fallet. De faktiska processerna berör många deltagare vilkas intressen ofrånkomligen står i konflikt med varandra.” I samma bok skriver den jugoslaviska ekonomen Radmila Stojanovic: ”Problemet med att finna ett svar uppstår när det finns motstridiga mål, vilket är fallet i alla sociala system.”³⁰

Kantorovitj och andra ledande sovjetiska matematiska ekonomer förutskickar ett sätt att övervinna prisproblemet med hjälp av vad som kallas ”objektivt fastställda värderingar”. Planbestämningen interagerar med prisbestämningen, värderingarna återspeglar knappheter i relation till planprogrammet och vice versa. Det uppkommer en riktig värdesättning av mark, malmer och andra produktionsmedel liksom av alla slags slutprodukter. Detta garanterar naturligtvis inte att själva planprogrammet är optimalt, men värderingarna är sådana att de stämmer med planen och påverkar de val som planerarna företar. Om till exempel variant A i planskissen innebär höggradig knapphet och därmed högt skuggpris på stål och koppar, leder detta till slutsatsen att en ny planskiss med mindre stål och koppar (och mer av substitut som finns i större mängd) skulle reducera den verkliga kostnaden och frigöra resurser för andra ändamål. Det förefaller mig som om Kantorovitjs ”objektivt bestämda värderingar” är priser som stämmer överens med värdesättningen i termer av så kallade planerarpreferenser, det vill säga att det är de priser (eller skuggpriser) som bäst överensstämmer med de knapphetsrelationer och det efterfrågemönster som impliceras av de antagna planmålen. Detta skulle också passa in i Novozjilovs definition: man bör genom upprepning försöka minimera kostnaderna för framställningen av en given uppsättning produkter och sedan, genom nya upprepningar, använda de tilläggsresurser som kan konstateras öka den totala produktionen eller egentligen den sammanlagda värdeförmeringen. Som ett antal sovjetiska ekonomer har påpekat är det aggregerade mått som bör användas på makronivå värdeförmeringen (mätt i riktiga priser), eftersom den är det bästa eller minst bristfälliga måttet på den produkt som kan fördelas. På mikroplanet, det vill säga på företagsnivå, kan lönsamheten tjäna som kriterium eftersom lönenivån kan tas för given, och därmed kan vinsten betraktas som resultatets överskjutande värde i förhållande till värdet av alla insatsvaror. På makroplanet däremot är uppdelningen av det tillagda värdet på personlig konsumtion och annan användning i sig en variabel.

Begreppet planerarpreferenser får innebörd på makronivå (till exempel planerarnas val mellan investeringar och konsumtion), men i särskilda fall även på ”lägre” nivåer (som prioritering av energi framför textilier eller Brezjnevs arbeten i stället för Dostojevskijs eller en önskan att begränsa försäljningen av vodka). Det är emellertid viktigt att inte behandla den faktiska

³⁰ E Malinvaud, i T Khachaturov (red), *Methods of Long-Term Planning and Forecasting*, London 1976, s 34, och R Stojanovic i *ibid*, s 152.

produktionen som nödvändigt överensstämmande med planerarnas preferenser, annat än i den tautologiska bemärkelsen att det som produceras i rätt avsevärd grad bestäms av ”planen”. Av skäl som redan diskuterats utförligt under rubriken ”skalnackdelar” är det sällan som centrum exakt vet vad som behövs in i detalj, och det som faktiskt levereras behöver inte stämma överens med någons medvetna preferenser (som när stålplåt görs alltför tung för att uppfylla en plan uttryckt i ton). Jag skulle vilja dra ytterligare en slutsats ur dessa fakta. Om centrum verkligen exakt visste vad som behövdes skulle det finnas allt skäl att ge det makten att beordra vad som skulle göras. Om det är känt i förväg att det behöver produceras exakt n enheter av produkten X, förefaller det vara en rätt meningslös omväg att anta en modell där centrum uppnår detta resultat indirekt via priset och marknadsmekanismen. Alla erfarenheter från de centralplanerade ekonomierna tyder dock på något annat, nämligen att utan pris- och marknadsmekanism berövas centrum vital information om vad som behövs mest av allt, och att mikrodetaljerna i de flesta fall måste bestämmas på lägre nivå, närmare leverantörerna och deras kunder.

Nedbrytningen är faktiskt en av de viktigaste svårigheter som uppstår vid användningen av programmeringsteknik inom planeringen. Antalet planindikatorer måste hållas på hanterlig nivå. Låt oss återigen ta exemplet med jordbruksmaskinerna. I ett program – linjärt eller ickelinjärt – skulle de troligen uppträda som en post. Men det finns hundratals typer av jordbruksmaskiner. Ingenders pris skulle kunna härledas från ett aggregerat program, och ett sådant program skulle naturligtvis heller inte kunna säga oss hur många som behövdes av varje typ, vilka nya modeller som borde antas eller exakt vilka insatsvaror med vilka specifikationer som borde levereras och av vem. Det är med andra ord otänkbart att ”matematisera” de komplexa sammanhangen i den löpande, operationella planeringen av produktion och leveranser och därmed säkra att det centraliserade systemet fungerar på ett effektivare sätt. Det har förvisso gjorts mycket intressanta försök att bryta ner de aggregerade planprogrammen och tänka ut scheman för en flernivåprogrammering där besluten på en nivå kan användas som parametrar och/eller begränsningar på lägre nivåer. Men även upphovsmännen skulle erkänna att dessa scheman inte är så särskilt tillämpbara i praktiken. Man noterar också åsikten hos en ungersk ekonom som anmärkte att den mest inskränkte och konservativa byråkrat är oändligt flexiblare än det smidigaste dataprogram.

Inget av detta utesluter på något sätt en omfattande användning av datorer vid flertalet beräkningar, eller att man kan komma till optimala lösningar på partiella och begränsade problem som en transportfråga eller lastningen av en given uppsättning verktygsmaskiner, något som var föremål för Kantorovitjs första upptäckter. Det bör upprepas att de sovjetiska matematiska ekonomerna besitter ett mycket högt yrkeskunnande och att det finns all anledning att av deras erfarenheter lära om datorernas och programmeringens begränsningar. Vi kan inte utesluta möjligheten av ytterligare stora framsteg inom datatekniken, men man inser nu de formidabla hinder som den ”matematiska socialismens” modeller står inför.

Tillväxt och full sysselsättning

De sovjetiska erfarenheterna kan tolkas som en modell för snabb industrialisering, utan privata kapitalister och godsägare, där många ofullgångheter och misstag kan förklaras med efterblivenheten och/eller inflytandet från specifikt ryska traditioner och rysk politisk kultur. De kan också sägas utpeka en väg som utvecklingsländer kan följa, även om det kan hävdas att det sovjetiska planeringssystemet blir allt mindre tillämpbart i en alltmer sofistikerad och komplex industriell ekonomi. I det avseendet pekar materialet i en riktning som går tvärtemot påståendena från vissa dogmatiker, vilka hävdar att behovet av ett decentraliserat beslutsfattande av marknadstyp uppstår ur efterblivenheten, med implikationen att en mer utvecklad ekonomi skulle kunna bli föremål för en effektiv, genomgripande kvantitativ

planering. Förvisso gäller motsatsen. Centralt bestämda prioriteringar, om än genomdrivna med alltför stor brutalitet, har uppenbarligen spelat en viktig roll för att möjliggöra en snabb industrialisering under betingelser av isolering och militärt hot. Att säga detta är ingen ursäkt för Stalins excesser, av vilka somliga var direkt skadliga för produktionen (arresteringen av många tekniker när sådana kvalifikationer var mycket knappa, för att nämna ett enda exempel).

Även rensat på vissa typer av statistiska överdrifter var det industriella framåtskridandet i Sovjet verkligen snabbt åtminstone till slutet av sextioalet. Snabb var även återhämtningen efter krigsskadorna. Synnerligen imponerande var krigsindustrins prestationer 1942-1945 efter den fruktansvärda chock och rubbning som orsakades genom den tyska ockupationen av många viktiga industridistrikt. Det är också en positiv faktor att arbetslösheten i städerna som karaktäriserade det sovjetiska tjugotalet innan den övergripande planeringen infördes, och som lett till så stort underutnyttjande i västvärlden, nådde sitt slut. En snabb och forcerad ackumulation åstadkoms utan biverkningar i form av berikade ägare av jord eller kapital, och utan att resurserna avleddes till alla möjliga slag av sekundära (ur den prioriterade industrialiseringens perspektiv) och slösaktiga syften: reklamkampanjer, import av lyxvaror och annat sådant. Modellen hade alltså en rationalitet i förbindelse med efterblivenheten och med satsningen på att lyfta sig själv i håret. Det kan invändas att materiella privilegier förvärvades av en "ny klass" av styrande som helt enkelt intog kapitalisternas och godsägarnas plats. Men ur strikt ekonomisk synpunkt hade (och har) detta mycket lägre kostnader i och med att levnadsstandarden hos även rätt höga tjänstemän ligger långt från den hos till exempel en mexikansk eller kenyansk företagare. Att ha en fyrarumslägenhet i stället för ett rum i en gemensam våning och tillgång till en "sluten" butik ger en sovjetisk tjänsteman viktiga privilegier jämfört med en vanlig dödlig, men detta är blott en bråkdel av de rikedomar som står till förfogande för en måttligt framgångsrik affärsman.

Man kan förvänta sig indignerade protester från vänster: detta kan kanske vara en utvecklingsstrategi men det har inget att göra med socialism så som Marx tänkte sig den. Somliga fördömer själva begreppet "socialism i ett land" och säger att en socialism som är verklig *måste* vara internationell, något som vi får lov att återkomma till. Från vänstern, högern eller centern skulle det kunna invändas att de sovjetiska erfarenheternas nära koppling till en snabb industrialisering i ett efterblivet och isolerat land (*och* med terror och despoti) begränsar deras relevans för socialismen. Socialister bör nog inrikta sig på ett normaltillstånd och inte på en belägringsekonomi. Detta är verkligen en seriös invändning, och läsarna bör betänka i vilken anda dessa sidor är skrivna. Det är hela tiden viktigt att minnas, att de problem och svårigheter som diskuteras kan vara speciella för de specifika omständigheterna i Sovjetunionen.

Mätningen av tillväxten kompliceras inte så mycket av de stalinistiska manipulationerna som av den redan nämnda omständigheten att aggregerade totalsummor av sovjetiska priser inte mäter bruksvärdet, att de prisindex som normalt används tenderar att underskatta prishöjningar, samtidigt som olika former av slöseri (till exempel obehövligen godstransporter för att uppfylla en plan i tonkilometer) inkluderas i "produktionen". Men detta är inte platsen att diskutera statistik.

Utrikeshandel

Det är inte överraskande att det står så lite om utrikeshandeln i Marx' strödda anmärkningar om socialismen (även om vi vet att en del av *Kapitalet* enligt planen skulle ha behandlat handeln under kapitalismen; Marx dog dessförinnan). Förmodligen skulle det finnas någon typ av globalt socialistiskt statsförbund där alla fritt kunde ta ur en gemensam reserv av överflödande produkter, även om man kunde tolka in möjligheten att Marx tänkte sig separata

socialistiska samhällen som hängde samman på något odefinierat kamratligt sätt. Det är svårt nog att tänka sig ett medelstort land planerat som ”en jättelik kooperativ verkstad”. Världen är ännu större! Det är därför möjligt att tänka sig att de åtskilda men allierade socialistiska världena upprättar någon typ av utbyte. Bucharin & Preobrazjenskij's *Kommunismens ABC* kan läsas i den andan.

Hur som helst existerar Sovjet, Tjeckoslovakien, Kina, Kuba och de andra som skilda ”socialistiska” stater och handlar med varandra. De handlar också med de kapitalistiska länderna. Det förefaller rimligt att vi tänker oss den ”möjliga socialismen” som ett tillstånd där många länder samexisterar i något slags (förhoppningsvis fredlig) relation till varandra och i ömsesidigt utbyte. Därför är de sovjetiska handelserfarenheterna inte irrelevanta, i synnerhet inte handeln med Komekonländerna till vilka nu hör Mongoliet, Kuba och Vietnam förutom de europeiska länderna inom den sovjetiska sfären.

Det finns åtskilliga negativa drag som ofta har kommenterats. För det första har de olika Komekonländerna gjort upp sina planer separat trots en rad resolutioner om integration. Även om de bilateralt överenskomna leveransförpliktelserna och begränsade specialiseringsavtal har infogats i de nationella planerna, har ingen hävdats att detta utgör en verklig gemensam planering. I en centraliserad och komplex industriekonomi av marknadsfri typ leder de sektoriella underordningslinjerna upp till centrum inom varje land, så en gemensam planering kräver samordning på högsta nivå. Under bristförhållanden gör rädslan för att de inhemska användarna ska prioriteras planerna benägna att vara försiktiga när det gäller leveranser och (i synnerhet) komponenter från andra medlemmar av Komekon. Så även om det förekommer handel i omfattande skala, klagar många källor i Sovjet och andra östländer över att den internationella socialistiska arbetsfördelningens fördelar ännu inte har realiserats på ett riktigt sätt.

Ett skäl till detta är den rådande bilateralismen och att valutorna inte är konvertibla. Bilateralismen har återigen sina rötter i planeringens och allokeringsens centraliserade karaktär. Handelsavtal måste infogas i planen. Ett kontrakt om leverans av godsvagnar från Tjeckoslovakien till Sovjet berör sålunda centralplanerna i båda länderna. De i Tjeckoslovakien måste säkra leveransen av nödvändiga insatsvaror till de företag som har till uppgift att tillverka vagnarna, och vagnarna måste komma in i den sovjetiska planen för järnvägstransporter. Man måste hitta medlen att betala för detta (till exempel en viss mängd järnmalm) och infoga dem i den sovjetiska planen för det aktuella året. Blotta innehavet av valuta innebär inte att innehavarna kan bli föremål för ett administrativt beslut. Under centrum är i en centralplanerad ekonomi inte ens det egna landets valuta konvertibel. En direktör i Omsk kan sålunda inte erhålla en vara som allokerats till Tomsk ens om han har erforderliga rubel om han inte är i besittning av en planerares allokeringsintyg. Ännu svårare har han då att omvandla dessa rubel till kronor och köpa från exempelvis Prag om det inte finns ett bilateralt avtal som täcker transaktionen. Det här problemet är känt som ”varornas ickekonvertibilitet”. Proceduren övergår i bilateral byteshandel. En multilateral byteshandel är teoretiskt möjlig men har visat sig svår att organisera.

Byteshandel till vilka priser? Detta har varit ett centralt tvistefråga som bidragit till och komplicerat bilateralismens praktik. Till vilka priser, under vilka byteskvoter, bör socialistiska länder leverera till varandra? Marxska värden? Detta är av flera skäl helt otillfredsställande. Ett hänger samman med att man i alla transaktioner, utrikes eller inrikes, använder sig av ett pris som inte upptar efterfrågan och relativ knapphet. Men det finns ännu en komplikation. Vad betyder marxska värden i ett internationellt sammanhang? Ett livligt meningsutbyte har uppstått om det ”ojämna bytet” mellan (bland andra) A Emmanuel och C Bettelheim.³¹ Det

³¹ Diskuteras ytterligare i kapitel 4.

rör i första hand handeln mellan utvecklade och underutvecklade (rika och fattiga) länder och ställer frågor som: ”utsuger” Västtyskland Indien genom handeln eftersom priserna är sådana att produkten av en timmes tyskt arbete byts mot produkten av två timmars arbete eller mer i Indien? Vi behöver inte uppehålla oss vid komplikationerna i resonemanget som rör frågor som kapitalets organiska sammansättning och arbetets produktivitet. Poängen är att dessa ting skiljer sig starkt åt mellan olika socialistiska länder. Håller enligt dessa kriterier de mer utvecklade socialistiska länderna på att ”övertaxera” de fattigare och mindre utvecklade? Är *detta* det relevanta kriteriet, eller vad skulle det annars vara?

Ett långvarigt studium har misslyckats med att finna någon typ av ”socialistiska marknadspriser”, och lösningen har blivit att basera sådana transaktioner på *kapitalistiska* marknadspriser som varande det enda objektiva kriteriet. För att jämna ut fluktuationerna har man tagit för vana att använda de kapitalistiska ”världsmarknadsprisernas” medeltal under de närmast föregående åren. Man kan i sammanhanget citera en anmärkning som jag hörde från en tjeckisk ekonom: ”När världsrevolutionen kommer ska vi behålla åtminstone ett kapitalistiskt land. Annars kommer vi inte att veta vilka priser vi ska handla efter.”

Men användningen av sådana priser på en ”socialistisk” marknad får klart oönskade effekter. Prisrelationerna kan mer eller mindre återspegla förhållandet mellan tillgång och efterfrågan på den kapitalistiska världsmarknaden. De reflekterar på intet vis detta förhållande mellan socialistiska länder eller den relativa bristen på särskilda varor. Dessutom finns det praktiskt taget inget samband mellan dessa priser och inrikespriserna i något av de berörda länderna. Och det har heller inte gjorts några allvarliga försök att förbinda de inhemska prisstrukturerna med varandra eller med de använda byteskvoterna.

Detta komplicerar starkt varje beräkning av komparativa fördelar och av lönsamheten hos specifika handelsöverenskommelser. Det innebär också att vissa varor är mycket värdefullare för både mottagaren och säljaren än som framgår av deras pris. De betecknas i så fall som ”hårda” varor, och bilateral byteshandel innebär inte bara balansering utan även uppgörande av balans inom varje ”hårdhetskategori”. Med sådana priser kan det inte bli tal om konvertibilitet. I Ungern, där företagsledningarna har vittgående befogenheter att fatta beslut och där det gjorts försök att överge den administrativa allokeringen, har åtgärder vidtagits för att förbinda landets och världsmarknadens priser till en realistisk växelkurs. Men Ungerns ”nya ekonomiska mekanism” är något av en anomali inom östblocket.

Hela kontroversen om handel och priser kan ses som ett specialfall av den större frågan om marknadernas och prismekanismens roll. Det blir förvisso nödvändigt att återvända till dessa problem längre fram i boken.

Kostnaden för det som saknas

Hittills har vi undersökt effekten av redan existerande metoder, åtgärder och administrativa inrättningar. Det skulle emellertid vara orätt att inte beräkna kostnaden för det som faktiskt inte existerar. Få personer kan betvivla att även detta är något allvarligt. Jag tänker på sådant som det praktiskt taget fullständiga eliminerandet av de självständiga småföretagen, privata eller kooperativa, och frånvaron av professionella handlare.

Osmidigheten och bristen på företagsamhet inom den sovjetiska inrikeshandeln är ökända. Detta kan endast delvis förklaras med låg prioritering och låga löner, något som måste påverka kvaliteten på den personal som rekryteras. Det har varit ständiga svårigheter med att tänka ut relevanta effektivitets- och produktivitetskriterier i ett tillstånd av brist och monopol, och med fixa detaljhandelsmarginaler som inte upprättar någon förbindelse mellan lönsamhet och konsumentefterfrågan. Om till exempel gårdarna erbjuder leverans av lättförgängliga frukter och grönsaker som det faktiskt finns efterfrågan på, men de fastställda marginalerna

gör det ekonomiskt föga attraktivt att hantera dem, kommer återförsäljarna att försöka avstå från dem. Och ingen privathandlare kan fylla luckan. Anta till exempel att det finns äpplen och tomater i Krasnodar men att det råder brist på dem i Rostov. Det är inte i lag tillåtet för en företagsam medborgare att köpa upp dem i Krasnodar och återförsälja dem med vinst i Rostov. Något sådant kan mycket väl kosta honom fyra års fängelse för spekulat

Anta på samma sätt att det råder brist på tandborstar, säkerhetsnålar, kannringar eller blöjor. Det är inte tillåtet för medborgarna att ta egna initiativ, gemensamt eller separat, och sätta upp verkstäder för att producera sådana varor till försäljning. Privata hantverkare kan få verka men på ett noga kringskuret sätt, och de kan inte anställa andra eller bilda en kooperativ verkstad. Inte heller kan en medborgare som tycker att han är bra på att laga mat öppna en restaurang.

I en utmärkt roman som inte publicerats i Sovjet lägger Vasilij Grossman följande ord i munnen på en enkel rysk fånge (han råkar vara fånge hos tyskarna):

Jag har sedan jag var liten velat öppna en butik där vem som helst kunde komma in och handla. I den skulle finnas en serveringsdisk så att kunderna kunde få en köttbit om de ville eller något att dricka. Jag skulle servera dem billigt också. Jag skulle låta dem få riktig bondmat. Bakad potatis! Flott med vitlök! Surkål! Jag skulle ge dem ett mörbröd som förrätt... Ett mått vodka, ett mörbröd, svart bröd förstås och så salt. Läderfåtöljer så att det inte gick löst i dem. Kunden kunde sitta och vila och bli serverad. Om jag sade sådant högt så skulle jag skickas raka vägen till Sibirien. Och ändå undrar jag vilken skada jag skulle göra människorna?³²

Ja, *vilken skada* (definitivt min kursivering!)?

I Ungern hyrs många restauranger och butiker, även sådana som ägs av *staten*, ut till enskilda individer som driver dem som små familjeföretag och till och med har rätt att anställa ett begränsat antal personer. Det finns också stora butiker och stormarknader som drivs av staten. Det tycks inte vålla ”människorna någon skada” att det finns statliga, kooperativa och privata butiker sida vid sida. Man återkommer ständigt till den av Marx uttryckta tanken att produktionssätten försvinner från scenen först när de uttömt sina möjligheter. Ingenstans i den kommuniststyrda världen har den småskaliga produktionen och distributionen, för och genom marknaden, uttömt sina möjligheter. Tvärtom måste de ständigt hållas nere med hjälp av förbud och upprepad användning av brottslagstiftningen. Ändå säger faktiskt Marx ingenstans att småborgerligheten bör elimineras med hjälp av en ”socialistisk” polis! Längre fram i boken ska jag diskutera de många problem som måste uppstå genom samexistensen av plan och marknad, statliga, kooperativa och privata aktiviteter. De sovjetiska erfarenheterna visar det inadekvata i vad som kan kallas polislösningen, gäckandet av de potentiella småföretagarna och deras potentiella kunder. De tyder på att det finns gott om utrymme för spontanitet, för frihet att fylla luckorna i den planerade produktionen och svara mot användarnas krav utan att dra in en komplicerad byråkratisk struktur. Om den statliga planerade försörjningen är tillräcklig saknas det normalt incitament för ”fribrytare”. Således finns det (för att ta ett sovjetiskt exempel) på den (begränsade men viktiga) fria marknaden för livsmedel sällan några bönder som säljer smör om det finns smör till officiellt pris i de statliga butikerna. Om det däremot är otillräcklig tillgång på ”statligt” smör kan det vara mödan värt för bönderna att sälja den varan, fast naturligtvis till högre pris. Den sovjetiska lagen och sedvänjan erkänner detta som legitimt så länge bonden säljer sin egen produkt. Denna princip skulle till stor fördel kunna utsträckas till en stor uppsättning av varor och tjänster. Varför inte en privat eller kooperativ verkstad som tillverkar tandborstar? Varför inte en inofficiell resebyrå? Eller ett kafé? Ändå är själva ordet ”spontanitet” (*samotjok*) ett fullt ord i sovjetiska officiella öron, i likhet med ordet *tjastnik* (”fribrytare”). Det anses vara högst anstötligt att ett

³² Citerat från V Grossmans magnifika roman *Zjizn i subda*, Lausanne, L'Age d'Homme, 1980, s 205.

privat företag visar sig vara mycket lönsamt, trots att vinstens storlek vanligen är ett mått på graden av misslyckande för det officiella distributionsnätet, och trots att vinsterna kan (och bör) bli föremål för progressiv beskattning.

Det existerande systemets dåliga förmåga att reagera på brukarnas efterfrågan är inbyggd i själva dess natur. Den uppstår ur dess komplexitet och även ur konsekvenserna av en säljarens marknad. Det är endast i begränsad grad en fråga om mänskliga attityder. Som det upprepade gånger har konstaterats är även välmotiverade direktörer, planeringstjänstemän och detaljhandlare ofta oförmögna att agera, eftersom det krävs leveranser, allokering eller tillstånd från andra byråer och avdelningar. Detta beror i sin tur inte på någon abstrakt förkärlek för byråkrati utan på de funktionella nödvändigheterna i ett system som bygger på beordrande planering och administrativ allokering av resurser.

Man skulle till och med kunna uttala paradoxen att statens och partiets makt är både för stor och för liten. Den är så stor att den hindrar framväxten av självständiga och spontana aktiviteter eller fria föreningar och organisationer. Den splittrar och isolerar. Men den är själv splittrad och har de största svårigheter med att arrangera samordningen av sina egna aktiviteter. Samtidigt som den nominellt behärskar nästan hela mikrosfären är den på denna nivå påtagligt oförmögen att ordna den nödvändiga förbindelsen mellan tillgång och efterfrågan, eller ens att tvinga disciplin på arbetare, företagsledningar eller sina egna funktionärer. Systemmodellen förutsätter allvetande och allmakt, och många av dess problem härrör från att ingetdera existerar.

Sammanfattning: centraliserad planering och demokratisk socialism

Det är inte möjligt för någon som allvarligt intresserar sig för socialismens framtid att ignorera de politiska och sociala aspekterna av den sovjetiska verkligheten och deras samband med det ekonomiska systemet. Trots medborgarnas skenbart omfattande deltagande i ”representativa” organ på basnivå ligger makten tryggt hos en hierarki av stats- och parti-funktionärer som fyller på sina led genom kooptering. Av nyss framlagda skäl är den inte allsmäktig, särskilt inte i mikrosfären, men dess makt är tillräckligt stor och genomträngande för att djupt kränka den socialistiska demokratins principer, inklusive den princip som påstås ligga till grund för Sovjetunionens egna institutioner – den demokratiska centralismen som underförstår en vald ledning. Det verkar som om centralmaktens despotiska karaktär avsevärt förstärks av det ekonomiska systemets natur. Ett strängt statsmonopol över tryckpressar och redaktioner underlättar exempelvis (tillsammans med censuren) en trist homogenisering av nyheter och kommentarer. Det är lätt att svartlista ”icke önskvärda personer”, att beröva dem anställning, om staten är ensam arbetsgivare, och skadan förstärks genom att de inofficiella sätten att tjäna sitt uppehälle är illegala. Den store poeten Mandelsjtam och hans hustru drömde, när de fallit i onåd och var utan pengar, om att äga en ko, ty det skulle ha gett dem en viss grad av personligt oberoende även när dikterna misshagade den sittande makten: de skulle åtminstone ha kunnat dricka och sälja mjölk. Det faktum att partiets och statens apparat huvudsakligen är sysselsatt med att planera och sköta ekonomin skapar också existensberättigande för en enpartistat som kan garantera stabilitet åt den långsiktiga planeringen som (givetvis) företas för hela samhällets bästa. Den planerade, marknadsfria ekonomins hierarkiska struktur motsvaras av en liknande hierarkisk struktur i samhället som helhet, och ingen marxist bör förvåna sig över detta. Stats- och partiledningens makt över resursallokeringen underlättar att en del av dessa resurser avleds till förmån för det styrande skiktet självt, och dessa och andra typer av privilegier och olikheter hålls fördolda och diskuteras aldrig offentligt.

Markus anmärker i sin redan anförda artikel den påtagligt absurda karaktären hos vissa beslut.

Samtidigt som regimer av sovjetisk typ är verkligt angelägna att öka jordbruksproduktionen till lägsta möjliga kostnad, har de konsekvent bortsett från det faktum att den mest kostnadseffektiva sektorn är den privata och närmast den kollektivt kooperativa, medan statsjordbruken är de minst effektiva. Stora resurser strömmar ut till de statliga gårdarna och i mindre grad till kollektiven, medan minsta möjliga görs för den privata sektorn som i stället brukar motarbetas. Detta återspeglar, skriver Markus, apparatens systematiska förkärlek för en ”maximering av materiella medel som står till maktapparatusens allmänna förfogande”. Så förhåller det sig, men frågan uppkommer vad som händer om den ringa grad av effektivitet som apparaten kräver kommer i konflikt med ”dess förmåga att behålla kontrollen över de investerade medlen”?

Markus och många författare med honom, i synnerhet Bienkowski, har också understrukit de olyckliga ekonomiska effekterna av den politiska dominansen från en sig själv förevigande oligarki som hävdar sitt herravälde över alla den mänskliga verksamhetens och tankens sfärer.³³ Detta har fått en hel rad negativa effekter: på den vetenskapliga forskningen, på möjligheterna till förnyelse från gräsrotterna inom alla områden, på kvaliteten hos den ledande personalen som ofta utväljs på grund av sina ”politiska” kvaliteter (det vill säga för sin konformism och lojalitet med ledningen eller med en viss ledare), en process som skulle kunna liknas vid de svagares överlevnad (det vill säga svaghet när det gäller att effektivt utföra de tilldelade uppgifterna). Därtill kommer de ekonomiska skalnackdelarna som redan har ägnats en utförlig granskning. Kanske har vi på de föregående sidorna gett otillräcklig uppmärksamhet åt inflytandet från de specifikt ryska faktorerna: den despotiska politiska historien, svagheten hos de spontana samhällskrafterna (vilket delvis förklarar despotismens uppkomst och delvis förklaras av den), den ekonomiska och sociala efterblivenheten och slutligen det sätt på vilket dessa element förstärktes genom den leninistiska politiken och av inbördeskriget och det ”socialistiska uppbyggets” krav. Det var knappast någon tillfällighet att en rysk poet, Volosjin, skrev: ”Peter den store var den förste bolsjevikern.” Jag har också understrukit dessa omständigheter i andra arbeten.³⁴ Vi kan tvista om det förflutnas relativa vikt i vår förklaring och förståelse av det nuvarande, men att det har en avsevärd förklaringskraft kan knappast betvivlas även om det inte kan mätas – lika lite som Japans anmärkningsvärda ekonomiska prestationer kan analyseras utan hänvisning till Japans och japanernas särdrag.

Bortser vi ett slag från politiskt-ideologiska överväganden, kan den som studerar Sovjets ekonomiska prestationer inte undgå att slå av det faktum att olika negativa fenomen har fått ökad spridning. Det finns bland de sovjetiska ekonomerna själva en växande känsla av att drastiska förändringar är av nöden. Det är inte bara det att tillväxten har minskat farten, att planerna inte uppfylls. Bristerna har blivit allvarligare, obalansen och jämviktsrubbingarna – som alltid funnits – har nått intolerabla nivåer, och med ”intolerabelt” menar jag att ledningen själv är starkt oroad och inte beredd att tolerera dem (även om det återstår för den att finna ett botemedel). Det upprepas ständigt av landets högsta ledning att effektivitet är väsentlig, att vi står uppe i en period av ”intensiv” tillväxt, att högre arbetsproduktivitet, rationella investeringsval och tekniskt framåtskridande är av vital betydelse, att resursslöseriet starkt måste reduceras, att produktion för planstatistiken måste ersättas med produktion för behoven, att den livsmedelsbrist och de flaskhalsar inom transportväsendet som nu (1981-1982) ansätter ekonomin är frågor av största angelägenhet.

Ingen som läser de sovjetiska tidningarna kan betvivla den höga prioritet som ledningen ger åt

³³ Bienkowski, *Theory and Reality*, London, Allison & Busby, 1981.

³⁴ Se till exempel ”History, hierarchy and nationalities”, i min *Political Economy and Soviet Socialism*, a a, och även första delen av min bok *Stalinism and After*, London, Allen & Unwin, 1975.

korrigerandet av dessa och andra defekter. Men eftersom den fortfarande förkastar ”marknadsmodellen” kan sjukan rimligen inte botas av de tillkännagivna reformerna: hårdare central kontroll, genomdrivandet av centralt bestämda ”normer” (normerad värdeökning, normerat materialutnyttjande med mera), striktare allokering av en lång rad material och maskiner, uppmaningar att åstadkomma högre kvalitet inom planering och produktion, fler stränga straff för underlåtenhet att uppfylla (planlagda) leveranskontrakt och så vidare. Även om ingen kan förneka att det finns vissa sidor av systemet som kan fås att fungera effektivare, lämnar ”reformer” som dessa grundproblemen orörda eller förvärrar dem i praktiken. Det centraliserade systemets kroniska kris kan hamna i ett akut stadium, med konsekvenser som än så länge är oförutsägbara.

Av allt detta följer att vår fortsatta granskning av den ”möjliga socialismen” kommer att syssla med hur man ska kunna undvika den överkoncentration av makten, den övercentralisering av ledningen och de ekonomiska skalnackdelar som tillhört huvuddefekterna i socialismen av sovjetisk typ. Osmidighet, ineffektivitet, mänsklig alienation och orepresentativ karaktär hos makten är delar av samma oattraktiva paket. Visst var Sovjet pionjär och hade att möta allvarliga svårigheter, och det vore dumt att bara fördöma det utan att försöka förstå orsakerna och omständigheterna. Det är också absurt att bortse från dess erfarenheter, som om de negativa inslagen enbart berodde på mänsklig uselhet (eller på ”socialism i ett land”). Det finns mycket att lära av de sovjetiska erfarenheterna, men det borde också vara möjligt för socialismen att uppvisa ett mer mänskligt och acceptabelt ansikte.

En kort utveckling om ”ideologin”

Diskussioner om sovjetisk politik inom nästan vilket ämne som helst, från utrikespolitik till ekonomiska reformer, når ofta en punkt där någon hävdar: de gör det här, de gör inte eller kan inte göra det där, därför att de styrs eller påverkas av sin ”ideologi”. Otvivelaktigt gör de det. Men vilken är då deras ideologi? Det är alls ingen enkel fråga att besvara, och vissa försök till svar utgör cirkelresonemang av närmast klassiskt slag.

Ja, vad är det som är sovjetisk ideologi? Det som grundläggarna har sagt? Det är knappast någon nöjaktig definition med tanke på de många avstegen. Som vi redan haft många tillfällen att notera har somliga av dessa avsteg varit så att säga ofrånkomligen nödvändiga, eftersom ett antal av Marx' och Lenins antaganden var motsägelsefulla eller orealistiska. Arbetsdelningen har inte visat några tecken på att dö bort, planering är uppgiften för en rikt förgrenad och hierarkiskt sammansatt byråkrati och inte för de ”associerade producenterna”. Mindre nödvändiga men naturligtvis inte tillfälliga är ett antal andra inslag i den sovjetiska verkligheten som kan sägas stå i strid med Marx' idéer: den ryska nationalismen, vägran att tillåta fria fackföreningar, dödstraffets bevarande, den stränga presscensuren, de pseudoartade ”valen” och så vidare. Inte ens enpartistaten nämndes som någon möjlighet av Marx eller (fram till 1917) Lenin, trots att den förvisso är en synnerligen viktig princip för den sovjetiska politiken – kanske den viktigaste. Under Stalin antogs en lag som förbjöd äktenskap mellan sovjetmedborgare och medborgare i *varje* annat land. Även om den sedan har upphävts är sådana äktenskap fortfarande notoriskt svåra att åstadkomma, trots att detta förvisso står i strid med all tänkbar ”internationalism”. Listan skulle lätt kunna förlängas.

Min avsikt är inte att kamma hem billiga propagandapoäng utan att klargöra frågan. Visar dessa och andra organisations- och beteendemönster att ”ideologin” är övergiven i praktiken? Nej, hävdar vissa av Sovjetunionens argaste kritiker. Ovanstående exempel är vilseledande, skulle de säga. Vi måste identifiera och definiera den verkliga ideologin. Vissa utsagor av de gamla grundläggarna har ingen praktisk innebörd. Den verkliga ideologin kan härledas ur det som regimen faktiskt står för, vad den gör. Uttryckt på det sättet är enpartistaten, censuren, hierarkin, privilegierna, undertryckandet av arbetarnas organisationsrätt, nationalismen och

militarismen väsentliga inslag i den sovjetiska regimens genuint ”verkliga” ideologi.

Låt mig utan att gå in på dessa påståendens eventuella förtjänster påpeka resonemangets cirkelkaraktär. För vad detta slags analytiker gör är att härleda ideologin ur handlingarna och åtgärderna, för att sedan hävda att dessa handlingar och åtgärder bestäms av (eller åtminstone är förenliga med) ideologin! Vilket skulle bevisas!

Detta bevisar verkligen ingenting. Jag vill inte förneka att något som heter ”ideologi” påverkar sovjetledningens synsätt och beteende, men att fastställa dess roll och egentliga inflytande är faktiskt mycket svårt. På samma sätt som inom utrikespolitiken Sovjets (eller, om man så vill, våra dagars ryska imperiums) intressen är oskiljbart blandade med och rentav dominerande framför överväganden av mer ideologisk art, kan partihierarkins påtagliga motstånd mot att acceptera ekonomiska reformer kanske primärt tillskrivas egenintresset hos dem som kontrollerar ekonomin, inte det som Marx benämnde ”varuproduktionen” under socialismen. I båda dessa fall refererar legitimerandet av eller försvaret för olika åtgärder och handlingar principer som finns inrymda i vad grundläggarna har sagt, men därmed kan man långt ifrån visa att dessa utsagor har bestämt eller ens haft något större inflytande över vad som beslutats. Det är ju så även i den kristna läran att bibeltexterna är många, ibland motsägelsefulla och möjliga att ges olika tolkningar, och vissa glöms bort eller återupptäcks när det passar. Det råder ingen tvekan om att de ansvariga partifunktionärernas uppfostran och politiska skolning har effekt på vad de gör. Men det skulle vara helt i linje med den ”materialistiska” traditionen att ge företräde åt klasserna eller skiktens intressen, och jag tror att det synsättet nog är mer fruktbart. Om, tillämpat på en fråga som ekonomiska reformer, de berörda makthavarna blir övertygade om den praktiska nödvändigheten för sina egna intressen sådana de uppfattar dem, kommer de att finna de rätta ideologiska texterna för att försvara vad som än beslutas. Ja, sådana texter och tolkningar existerar faktiskt redan i det som skrivits av sovjetiska ekonomireformatorer som Novozjilov och Petrakov.

Ett historiskt exempel kan bidra till att klargöra en ofrånkomligen komplicerad fråga, nämligen tvångskollektiviseringen av de sovjetiska bönderna 1930-1933. Berodde den på en (kollektivistisk) ideologi? Hur är det då med de klara uttalandena från både Engels och Lenin om den vitala betydelsen av att undvika tvång mot bönderna? Så välkända var dessa uttalanden att Stalin och de officiella sovjet-historikerna tvingades låtsas att processen i grund och botten var frivillig, bortsett från vissa misstag begångna av övernitiska kamrater. Behovet att ljuga kan ses som en gest mot ideologins makt, men av samma skäl kan inte aktionen förklaras med någon ideologi. Det kan naturligtvis hävdas att eftersom kollektiviseringen av bönderna spelade och spelar en viktig politisk roll i Sovjet och flertalet av dess allierade länder är den en integrerad del av den sovjetiska ideologin, men denna slutsats innehåller det ovannämnda felet att den härleder teorin ur praktiken och sedan förklarar praktiken med teorin. (Och man kan inte på något tillåtet sätt komma undan genom att mässa en formel om ”teorins och praktikens enhet”!) Följande förklaringsmoment tycks mig stämma med både fakta och förhärskande idékomplex:

- (a) Industrialiseringsstrategin krävde större och säkra leveranser av jordbruksprodukter.
- (b) Det tvångssparande som behövdes för att göra den snabba industrialiseringen möjlig var av sådan omfattning att det utslöt en förlitan till normala marknads stimulanser.
- (c) Det fanns en såväl ideologisk som politisk fientlighet mot vad som skulle kunna kallas ”kulaklösningen”, det vill säga att få fram den extra produktionen genom att uppmuntra framväxten av ett välmående skikt av självvägande bönder. (Märk att detta utestängde det mest lovande praktiska alternativet till kollektivisering och därmed hade den ”negativa” effekten att få den senare att framstå som den enda lösningen på problemet.)

(d) Tron på planering, en negativ ryggmärgsreaktion mot marknaden, åsikten att småborgerligheten tillhörde klassfienden, likställandet av planering med snäv statlig kontroll över produktion och distribution samt tron att det existerade stordriftsfördelar inom jordbruket spelade alla sin roll. Det gjorde även det nästan helt urbana partiets djupa misstro mot bönderna. Åsikterna kan gå isär om vilken vikt som bör läggas vid de olika elementen i orsakskedjan och även när det gäller jordbrukets faktiska bidrag till kapitalackumuleringen, med tanke på tvångskollektiviseringens negativa effekter på produktionen, på förlusterna i kreatursstock och även i bondeliv. Poängen är att det skulle vara alldeles för enkelt att hävda, att tvångskollektiviseringen var en obeveklig följd av den marxistiska eller kommunistiska ideologin (även om denna obestriddligen var ett element som man inte kan bortse från). Varje renlärig marxist som var *mot* sådana åtgärder skulle inte ha någon svårighet att finna många texter till sitt stöd.

Kina utgör ett kanske ännu bättre exempel. Om nu Maos ”stora språng” och kulturrevolutionen var ideologiska produkter kan man undra vad som besjälade dem som försökte omintetgöra det förra och nu håller på att omintetgöra den senare. Alla inblandade förklarar att de är renläriga eller att de på ett skapande sätt utvecklar en förment oförändrad lärobyggnad.

Det är också viktigt att i detta sammanhang citera den polske socialfilosofen Bienkowski. Bland de många stimulerande tankar som hans bok innehåller finns en som rör den inre dynamiken och logiken hos institutioner i allmänhet och despotiska institutioner i synnerhet. En annan är den roll som spelas av ett visst lands politiska kultur och traditioner. Precis som vissa sidor av stalinismen kan återspegla Ivan den förskräcklige och Peter den store (och till och med Nikolaus I) mer än Marx, har Maos kulturrevolution – påstår han – vissa djupt kinesiska rötter.

Hur som helst är en ”ren” ideologi, även om den skulle kunna definieras, aldrig och kan aldrig vara ensam faktor bakom något beslut i den verkliga världen, som alltid har att göra med praktiska krav av något slag. Kanske bör vi säga att ideologin färglägger de glas genom vilka vi betraktar verkligheten eller, med en annan bild, kan den ses som en uppsättning skygglappar som får bäraren att förkasta, uppfatta som omöjliga, vissa lösningar som annars skulle vara objektivt möjliga. Allt detta går *inte* ut på att förneka att idéer påverkar mänskliga handlingar i Sovjet eller på andra håll. Men idéer utvecklas, idéer kan omtolkas, inslag i en doktrin kan stuvras undan som reaktion på omständigheterna, även om människorna försöker att forma omständigheterna i ljuset av sina idéer.

Kapitel 3 – Reformmodeller: Ungern, Jugoslavien, Polen, Kina

Lite "revisionistisk" kritik

Många marxister av olika skolor har naturligtvis bemödat sig om att diskutera tänkbara lösningar på problem som Marx inte brydde sig så mycket om. Jag kan väl tänka mig vissa personer som betraktar sig som odogmatiska marxister och som är missbelåtna med den behandling som består Mästarens lära i bokens första del. De skulle kunna säga att marxismens kärna består av en *analysmetod* (som Lukács hävdade för sextio år sedan), fast naturligtvis en metod som är integrerad med målsättningen mänsklig frigörelse genom uppnåendet av en (möjlig!) socialism. Det innebär inte att Marx' olika uttalanden om socialismen (eller något annat) måste godtas av hans anhängare. Det kan med fog hävdas att Marx om han hade levat helt säkert skulle ha modifierat sina lärosatser i erfarenhetens ljus. Precis på samma sätt som hans idéer om kriget knappast kunde ha undgått att påverkas av de nukleära massförintelsevapnens framväxt, kan vi tänka oss att han med omsorg skulle ha studerat erfarenheten från de länder som försökt att planera sina ekonomier.

På samma sätt är det möjligt för marxister att medvetet lägga de utopiska aspekterna av det marxistiska tänkandet åsido och i dem se inflytandet från artonhundratalets romantik, samtidigt som de behåller det väsentliga i Marx' metoder och mål, och använder hans egna metoder för att visa det irrelevanta i hans romantik när det gäller att uppnå de faktiska socialistiska målen. Ett annat sätt är att peka på Marx' inkonsekvenser som hans lärjungar inte behöver upprepa. Harding har exempelvis påpekat att Marx 1848-1850 upprepande gånger förespråkade ett stärkande av statsmakten över praktiskt taget alla sidor av det ekonomiska livet, inklusive inrättandet av arbetararméer inom industrin och jordbruket, medan Marx i *Pariskommunen* (1872) värtaligt skrev om att krossa statsapparaten och ersätta den med starkt decentraliserade, självstyrande associationer.¹ Harding hävdar att detta ligger bakom en liknande motsättning mellan Lenins authoritarianism och densammes frihetliga utopi i Staten och revolutionen. Eller så kan man ge sig in på omdefinitioner. Sålunda kan statens bortdöende hävdas gälla endast dess funktioner av klassherravälde och klassförtryck, som ju definitionsmässigt försvinner om klassdominansen upphör, medan statens många andra funktioner kan anses nödvändiga att behålla i varje tänkbart samhälle.

Ett påpekande som påminner om Hardings görs av Selucky: Marx' ekonomiska modell för socialismen var starkt centraliserad men den politiska modellen var starkt decentraliserad. Men hur ska enligt Marx' egen demonstration en sådan politisk överbyggnad kunna vila på en sådan ekonomisk bas?²

"Ickedogmatikerna" har säkert ingen svårighet att acceptera giltigheten i det mesta av den kritik som här har framförts rörande Marx' faktiska utsagor om socialismen, men menar nog inte att denna kritik förstör marxismens giltighet, lika lite som den "bevisar" att socialismen är felaktig eller omöjlig.

Det kan därför vara nyttigt att inledningsvis begrunda en av de bäst kända ekonomiska modellerna för en möjlig socialism, nämligen Oskar Langes.³

Den modellen måste sättas in i sitt historiska sammanhang. Lange besvarade argumenten från

¹ N Harding, *Lenin's Political Thought*, 2, London, Macmillan, 1981.

² R Selucky, a a, s 74-78.

³ Langes fruktbara artikel har omtryckts många gånger, bland annat i A Nove & D M Nuti (red), *The Economics of Socialism*, Harmondsworth, Penguin, 1972.

dem som i likhet med Mises och Robbins påstod att socialismen var omöjlig därför att den lade alltför stor börda på centralplanerarnas skuldror. Lange förnekade inte att bördan var ohållbar om dessa var tvungna att fatta alla mikroekonomiska beslut, men det fanns enligt honom inget behov av detta. I hans modell är konsumenten fri att välja och det är planerarnas plikt att svara på konsumenternas val. Det råder relativ brist på medel i förhållande till målen. Han antar därför att det måste finnas priser och att prisnivån påverkar såväl konsumenternas som producenternas beteende. Produktionsenheterna (företagen) påverkas alltså av priser och lönsamhet, handlar på ett sätt som påminner om läroböckernas entreprenörer och tenderar att likställa marginalintäkt med marginalkostnad. Den Centrala Planeringsmyndigheten (CPM) är ansvarigt för investeringarna och troligen även för insatsvaror och industrimaterial, eftersom det i Langes modell endast finns en marknad för konsumtionsvaror. CPM övervakar lagren. Om brist hotar höjs priserna, är det överflöd i lagren sänks de, genom en ständig anpassningsprocess. Priserna på konsumentmarknadens varor kan fritt fluktuera. Det blir onödigt för CPM att utfärda specifika instruktioner om produktsammansättningen eftersom det finns en hög grad av automatik i systemets sätt att fungera. CPM påtvingar priserna en parametrisk funktion. Det är möjligt, skriver Lange, att tänka sig att CPM godtyckligt bestämmer vad som ska produceras och sedan sprider varorna genom att fastställa lämpliga marknadspriser, men han avfärdade (på trettioalet) denna möjlighet. I ett demokratiskt socialistiskt samhälle skulle preferenserna innesluta (återspegla) medborgarnas intressen.

Lange erkände själv vid sin återkomst till efterkrigstidens Polen att denna modell inte praktiskt kunde tillämpas (under sina sista år attraherades han av datorernas och kybernetikens möjligheter). En kritisk blick på modellen kan hjälpa oss att se dess begränsningar.

I vissa avseenden är den ett steg i rätt riktning, ty den erkänner uttryckligen behovet av en marknad för konsumtionsvaror, en oundviklig konsekvens av konsumenternas valfrihet (bortsett från det långsökta fallet att det råder överflöd på allting), och även att CPM inte kan (och behöver) handlägga detaljer på mikronivå. Men gränsen mellan marknad (konsumtionsvaror) och planerarkontroll (insatsvaror) är tvivelaktig. Bortsett från det faktum att Langes modell från 1935 inte inbegriper tillväxten är det ett problem som måste beaktas, att en marknad för målen inte kan fungera om det inte också finns en marknad för medlen. Lange kan i tysthet ha antagit företag som är vertikalt integrerade, men detta är sällsynt i den verkliga världen och heller inte önskvärt. En central svaghet i det sovjetiska systemet ligger i tendensen att företag och branscher tillverkar sina egna komponenter, skaffar sitt eget råmaterial. Låt oss tänka oss en socialistisk skofabrik. Den behöver läder, spik, lim, maskiner och bränsle. Den kan inte uppfylla brukarnas efterfrågan om inte de som tillhandahåller läder, spik, lim, maskiner och bränsle i sin tur kan tillfredsställa efterfrågan från sina brukare. Modellens logik kräver alltså reaktioner från marknaden till dem som tillverkar och säljer insatsvaror. Det krävs att alla reagerar med leveranser, vilket i sin tur innebär att åtminstone vissa investeringar görs på de producerande enheternas initiativ. Vi kan anta att efterfrågan på artikel X stiger och med den priset, men att det inte finns nog med outnyttjad produktionskapacitet, så att det enda möjliga sättet att öka tillgången är att installera nya maskiner i en ny fabrikslokal. Detta är helt enkelt investering. Utan att sådan investering sker tjänar det ökade priset endast till att öka producenternas vinst utan något nyttigt ändamål. Naturligtvis kan man tänka sig att CPM reagerar genom att tillhandahålla de nödvändiga resurserna, men då är man tillbaka i de nu välbekanta svårigheterna hos ett CPM som är överlastad med beslut om löpande produktion och allokering, just det problem som Langes modell avsåg att lösa. En annan stötesten gäller externa positiva eller negativa effekter, andra än effekterna inom sektorn i fråga, något som modellen ignorerar om man inte underförstår att de ligger inom CPMs sfär. Den klarar heller inte av en ökad avkastning. Och det är inte klart

varför ledarna för Langes företag ska handla på föreskrivet sätt om de inte tvingas till det genom konkurrensen. Lange diskuterar knappast motivationen, vart vinsterna ska ta vägen eller arbetarnas roll (om de nu har någon). Men den kanske viktigaste frågan gäller prismetans plats, roll och effektivitet. Det verkar omöjligt komplicerat för centrum att bestämma bokstavligen talat miljontals priser. Medan Lange faktiskt förutskickar att priset på konsumtionsvaror ska kunna variera genom köpslagan mellan företag och kunder, är även insatsvarorna miljoner till antalet. Även en stor del av dem måste helt säkert bestämmas genom förhandlingar, som också kommer att handla om detalj specifikationer, modifieringar, leveranstider och liknande ting. Detta är särskilt viktigt i fallet med maskinutrustning som innehåller nya produkter och bygger på teknisk utveckling. En produkt har många sidor och dimensioner i den verkliga världen, och det gäller både varor och tjänster. Det finns en viss "läroboksnäivitet" i tanken att CPM ska reagera på signaler om överskott och brist på konkreta varor genom att modifiera priset på dem, dels för att det är alltför många priser att hantera och för att (som Kornai har påpekat) få beslut kan fattas med enbart priset som information. Om ett ögonblick ska vi granska den ungerska utvecklingen, även den baserad på marknadsprincipen och mer relevant för våra syften än den mycket intressanta och banbrytande modell som Oskar Lange tänkte ut för nästan femtio år sedan.

Långt senare har vi fått Ota Siks och även Wlodimierz Brus' arbeten. På högst olika sätt erkänner och betonar båda, från marxistisk utgångspunkt, den centraliserade planeringens många nackdelar och inser också att det enda praktiska alternativet innebär någon form av marknadsmekanism. Ingen av dem förnekar för ett ögonblick att det måste bli både tekniska och sociopolitiska svårigheter med att få fram en lämplig blandning mellan plan och marknad. Båda skulle säkert svara att det i den verkliga världen oundvikligen råder svårigheter och motsättningar, och så är det. Vi ska diskutera detta utförligt i bokens "konstruktiva" del.

Som nämndes i förordet har Brus' skrifter (och kritik) varit mycket nyttiga för klargörandet av mina egna idéer. Brus har även skrivit intelligent om de kinesiska reformdiskussionerna som han jämfört med de östeuropeiska. Han har kommit med synnerligen övertygande kritik av den etablerade doktrinen (till exempel om "varufetischismen"), och har mycket viktigt att säga om botemedlen för det rådande tillståndet, som förvisso implicerar en alternativ modell.⁴ Sik har gått längre och framlagt en tjock bok med en rätt utarbetad modell för en alternativ ekonomi, varken "sovjet socialistisk" eller kapitalistisk.⁵ Eftersom hans bok är på över 800 sidor kan de anmärkningar som följer inte ens tillnärmelsevis ge rättvisa åt hans idéer om en "tredje väg". Även om de förvisso är påverkade av hans marxistiska skolning har de också tagit intryck av de negativa erfarenheterna från hans hemland Tjeckoslovakien, till den grad att ordet "socialism" ofta uppträder inom citationstecken, åtföljt av hänvisningar till den sovjetiska versionen mot vilken han (förståeligt nog) har stor antipati. Men hans tredje väg är verkligen en demokratiskt socialistisk väg och bör ses som sådan. Han vill "övertvinna motsättningen mellan lön och profit" och engagerar sig för "ekonomins demokratisering och humanisering". Storföretagens kapitaltillgångar ska bilda odelbara fonder (han kallar detta *Kapitalneutralisering*) med en ledning eller ett kontrollerande organ (*Aufsichtsrat*) som väljs av de anställda. Medelstora företag kan vara blandade, med en andel privatkapital. Småföretagen ska fortfarande vara privata. De löpande operationerna ska i alla tre bygga på marknadsmekanismen. Konkurrens ska uppmuntras och monopol tendenser bekämpas. Vinst bör användas dels till att utvidga företagets kapital, dels till vinstrelaterad bonus åt de

⁴ Till Brus' många arbeten hör *The Market in a Socialist Economy*, London, Routledge & Kegan Paul, 1972; *Socialist Ownership and Political Systems*, London, Routledge & Kegan Paul, 1975; och "Political systems and economic efficiency", *Journal of Comparative Economics*, nr 4, 1980.

⁵ O Sik, *Humane Wirtschaftsdemokratie: ein dritter Weg*, Hamburg, Albert Knaus, 1979. Se även hans tidigare *Der dritte Weg*, utgiven på engelska som *The Third Way*, London, Wildwood House, 1976. 234

anställda, i proportioner som den politiska myndigheten bestämmer i ljuset av sin tillväxt- och inkomstpolitik. Förståeligt nog betonar Sik demokratins roll vid utseende av regering och val av planmål. Han förespråkar ingen ”vinstmaximering” utan en ”vinstoptimering” som effektivitetskriterium, med stark tonvikt på livskvalitet och eftersträvad balans mellan investeringar och konsumtion. Troligen betyder ”optimering” i detta sammanhang den nivå som krävs för att åstadkomma det ökade överskottet.

Det finns inget utrymme för en längre kritik av dessa tankar även om ett slags kritik impliceras av mina egna rätt annorlunda idéer i bokens avslutande kapitel. I många av hans påståenden kan man instämma även om han kanske har underskattat de praktiska svårigheterna (jag menar de ekonomiskt-organisatoriska, inte de politiska) vid genomförandet av förslagen. Det kan finnas en viss motsättning mellan hans föreställningar om deltagande (eller självförvaltning) och skala. Det är förvisso lättare att få en känsla av ”tillhörighet” om företaget är litet än om det är stort. Ändå är det just i stora företag han väntar sig den största graden av självförvaltning (de blir *Mitarbeitergesellschaften*). Han tycks utgå från önskvärdheten av att uppmuntra småföretagare, och i hans definition av medelstora och små företag ligger att ägaren eller medägaren är arbetande företagsledare och även risktagare. I min ”modell” ger också jag plats åt ”arbetande företagare” som kan ha ett par anställda, men jag tänker mig att många små och medelstora företag ska vara kooperativa. Annars kan det mycket väl visa sig att ekonomin i själva verket till stor del förblir privat, samtidigt som vissa storskalsektorer oundvikligen skaffar sig monopolställning och därmed inte kan överlämnas åt okontrollerad självförvaltning. Sik skulle dock säkert vara den förste att hålla med om att hans idéer är kontroversiella och att hans förslag (som alla andra) har nackdelar likaväl som fördelar. Hans försök att teckna ett framtida alternativ till kapitalism och sovjetsocialism bör välkomnas. Kritikerna är skyldiga att komma med något bättre, vilket inte är enkelt så snart man går från ideologiska slagord till motsättningarna och komplikationerna i en möjlig, verklig värld.

Mindre tillfredsställande är Hegedüs' och Bahros sätt att behandla dessa frågor. Båda är fientliga till centraliserad byråkrati men ingen av dem utvecklar någon alternativ modell. Bahro skämmer en starkt realistisk och kritisk analys av den östeuropeiska verkligheten med sin förhoppning om ett ”överskridande” (*Aufhebung*) av arbetsdelningen, vilket på något sätt skulle förvisa problemet med plan kontra marknad till en underordnad detalj. Arbetet blir ”homogeniserat”. Han inser helt specifikt de hierarkiska implikationerna av planering och modern industri, men om alla har en allsidig utbildning, och därför är utbytbara och roterar mellan olika arbeten, behöver det (som han ser det) inte finnas någon social hierarki baserad på professionalism och specialisering. Av skäl som utförligt diskuterats redan tidigare tycks allt sådant ligga bortom det möjligas gräns.

Det finns en del andra som med utgångspunkt från marxistiska premisser har utvecklat idéer som är högst relevanta i det aktuella sammanhanget. Även Trotskij, vars moderna anhängare tenderar att betrakta marknaden som ett djävulens påfund, kunde (upprepade gånger) skriva att det behövs en kombination av ”plan, marknad och demokrati” för att bekämpa det byråkratiska godtycket. Det är visserligen sant att han diskuterade det som han kallade övergångs-epoken, men ordet ”epok” tyder på att han inte såg detta som någon kortvarig lösning, trots att han behöll sin tro på den slutliga marxiska visionen av den fulla kommunismen. Mer nyligen har ett antal sovjetiska reformkommunister på ett synnerligen intressant sätt diskuterat sådana problem som optimala beslutsstrukturer, vilket ger marknadsrelationerna, vid sidan av planeringen, en oersättlig roll på det mikroekonomiska fältet. Exempel på sådana ekonomer är Petrakov och Karagedov.⁶ En *émigré* som förblivit socialist, Belotserkovskij, har redan

⁶ N Petrakov, a a.

omnämnts för sin insikt om nödvändigheten av producenternas och konsumenternas valfrihet och av en ”positiv” konkurrens mellan självständiga enheter.⁷ Ungraren Ivan Szelenyi och Janos Kis, som visserligen är olika i många avseenden, har ifrågasatt relevansen hos vad somliga ser som marxiska dogmer. De verkar medvetna om de negativa effekterna av att ersätta den osynliga handen med en synlig, betonar konsekvenserna av producenters och konsumenters valfrihet, och noterar att den marxiska värdeläran (som av sin upphovsman kopplades till en kapitalistisk modell) skulle kräva betydande modifikationer för att kunna användas i en övergångsekonomi eller en socialistisk ekonomi av något slag. De faror som marknaden skapar förnekas inte, men det finns ingen lösning som inte har risker eller nackdelar. Ingen modell kan urskiljas där marknaden kan elimineras utan ännu större risker och nackdelar.

Den ungerska reformen

De ungerska erfarenheterna visar allt detta mycket klart. När man granskar utvecklingen i Ungern är det nödvändigt att abstrahera bort de specifika omständigheterna, exempelvis de negativa bytesvillkoren efter 1973 eller komplikationerna till följd av att Ungerns Komekonpartners underlät att anta liknande reformer. Vad kan då Ungerns experiment med den ”nya ekonomiska mekanismen” lära oss om följderna av att stärka marknadsmekanismen och (åtminstone delvis) ta bort centraliseringen av mikroekonomiska beslut rörande produktion och allokering?

1968 antog den ungerska ledningen en åtgärd som i hög grad förstärkte marknadsmekanismens roll, bröt ner det administrativa systemet för materialallokering och avskaffade de tvingande planmålen i fråga om produktion och lagerhållning. Man avsåg att förbinda de inhemska priserna med världsmarknadens så att, om än med hänsyn till importavgifter och andra restriktioner, företagsledarna skulle kunna köpa och sälja tvärs över gränserna. Priskontrollen avskaffades delvis. Företagsledarnas bonus knöts till det kommersiella resultatet, till vinsten. Investeringarna skulle i fortsättningen huvudsakligen bekostas genom räntebärande lån, med företaget ansvarigt för cirka hälften av alla investeringar. Inom jordbruket upphörde systemet med påtvungna leveranskvoter, och de kollektiva (kooperativa) jordbruken startade en lång rad ickeagrara verksamheter. I städer och byar tilläts en privat företagsamhet i liten skala. Den centrala planeringen skulle inskränkas till ”makrostorheter” plus sådana nyckelsektorer som energi och transporter. Det skulle till exempel fortfarande finnas femårsplaner för specifika produkter, men de skulle vara vägledande och inte tvingande.⁸

Den ”nya ekonomiska modellen” blev inte konsekvent genomförd och man gjorde vissa reträtter från dess renaste form. Det fanns många fall av direkt central intervention, till exempel specialsubventioner, föreskrifter om leverans till specifika kunder (exempelvis Komekonpartners som man hade bilaterala handelsavtal med), begränsningar för importen och det kooperativa företagandet. Det finns inte utrymme att här gå in på de många modifikationer och den politiska sick-sackkurs som följde på 1968 års ursprungliga reform, men man bör vid värderingen komma ihåg att den inte tillämpades helt eller konsekvent. Den fråga som vi nu ska ställa är följande: i vad mån kan reformen sägas ha lyckats i sin avsikt att övervinna de viktigaste bristerna i en centraliserad planering av sovjetisk typ? Vilka av dessa brister kan botas med ”ungerska” metoder?

En mycket värdefull översikt har presenterats av Kornai i en föreläsning vid The Irish

⁷ V Belotserkovskij, a a.

⁸ Den bästa redogörelsen på engelska för reformen i dess ursprungliga utformning finns i I Friss (red), *Reform of the Economic Mechanism in Hungary*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969.

Economic and Social Institute.⁹ Han hävdar liksom de flesta andra att 1968 års reform var rätt framgångsrik. Vissa påfrestningar och slitningar har dock kommit i dagen. De för oss kanske viktigaste är de som rör motsättningen mellan effektivitetsprinciper och det som han kallar socialistisk etik. Varje stimulanssystem måste för att vara effektivt förknippas med olikheter, och om det sätts i samband med vinsten måste det komma i konflikt med principen om lika lön för lika arbete. Som vi ska se på tal om den jugoslaviska modellen, förstärks problemet av det faktum att vinst och förlust kan bero av faktorer som totalt saknar förbindelse med arbetarnas och ledningens insatser i ett visst företag. I Ungern har vi sett starka påtryckningar om "utjämning", om subventioner eller annan hjälp åt de eftersläpande och misslyckade. Företagsledningen själv söker bistånd ("lobbyverksamhet påbörjas...personliga kontakter utnyttjas") för att få skattelättnad eller subventioner. Konkurer undviks. Omvänt brukar man inte tillåta stora vinster att ackumuleras utan tar till beskattning eller ändrar reglerna. Även om företagande och risktagande bör belönas är risken med förnyelse värd att ta "endast om framgång leder till stor vinning". Men "i Ungern efter reformen kan den ekonomiska ledaren inte förlora men heller inte vinna så värst mycket. Ett företag med ovanligt eller utmanande hög vinst kommer att 'tappas av'. En utjämning av inkomsterna innebär också mer eller mindre en utjämning av prestationerna."¹⁰

Han fortsätter med att påpeka motsättningen mellan de socialistiska principerna om solidaritet, trygghet och full sysselsättning å ena sidan och effektiviteten å den andra. Inga konkurer, inga nedläggningar och därför heller ingen verksam "bestraffning" för ineffektivitet. Konkurrensen var och är begränsad, dess effektivitet "mildrad". Ändå vet vi att vinstinriktade företag behöver konkurrens så att de inte ökar sina vinster på kundernas bekostnad. Trygghet i sysselsättningen är naturligtvis ett mycket uppskattat och positivt fenomen men en "slarvig, lättjefull inställning", disciplinproblem, blir svåra att hantera. Han glömmer heller inte att nämna de externa effekterna. Eftersom sådana är särskilt viktiga när det gäller investeringsbeslut är detta ett gott skäl till att centralplanerare måste spela en roll i alla viktigare beslut av det slaget, och även finnas med vid investeringar som görs på ett företags initiativ av tillhandahållare (eller förvägrare) av kredit och annat finansiellt bistånd. Detta leder emellertid till byråkratiska fördröjningar och en viss oansvarighet: vem bär ansvaret för eventuella fel och vad kan man egentligen göra åt dem? Beslut i den verkliga världen påverkas av många faktorer, inklusive påtryckningar och informella kontakter. Centralplaneringens funktionärer är liksom andra personer "inga filosofer från Platons idealstat utrustade med en högt över samhället svävande vishet. De är vanliga människor som lever mitt i samhället och som med tusentals trådar är förbundna med sina kolleger som är verksamma i det ekonomiska livet."¹¹

Kornai kommer fram till den mycket befogade slutsatsen att det inte finns någon "lösning", ingen patentmedicin som "kurerar" alla krämpor. Vi kommer även fortsättningsvis att leva i en bristfällig värld, och alla reformer innehåller ofrånkomligen såväl defekter som positiva drag. Han visar att ett viktigt hinder för den ungerska reformens smidiga funktion var det övermåttan stora antalet förändringar av regler och bestämmelser, förändringar som otvivelaktigt avsåg att hejda eller förekomma oönskade handlingar, men som skapade förvirring hos företagsledningarna vilka inte kunde anpassa sig till de ständigt skiftande spelreglerna. Han slutar med en varning som förefaller helt befogad. Vissa reformatorer eller analytiker av reformmodeller föreställer sig att det finns något slags "reformsnabbköp", från vars hyllor man kan plocka ut de bästa inslagen i olika modeller medan man låter resten vara. Men det är faktiskt inte möjligt. Valet står mellan paket vilkas innehåll är funktionellt eller logiskt

⁹ J Kornai, "The dilemmas of a socialist economy: the Hungarian experience", Greary Lecture, Dublin, Irish Statistical Society, 1979.

¹⁰ Ibid, s 9.

¹¹ Ibid, s 18.

sammanhängande och där vissa inslag måste skapa svårigheter.

Som redan framhållits mer än en gång är livet ofrånkomligen fullt av motsägelser. Somliga är förstas så motsäggande att de är ofunktionella eller självförgörande. Exempelvis har vissa reformpaket i Sovjet och på andra håll slagit fel på grund av betydande inre inkonsekvenser. Man kan bland annat inte bygga på vinstmotivet om priserna förblir opåverkade av bruksvärde och efterfrågan, och en mildring av priskontroll och administrativ allokering av insatsvaror förmår inte att åstadkomma de önskade resultaten om det råder en säljarens marknad (efterfrågeöverskott, fysisk knapphet).

En mycket viktig läxa att lära av Ungern är att det inte bara är nödvändigt att eliminera efterfrågeöverskott utan att det också är möjligt, och möjligt även i situationer när det innebär impopulära prishöjningar. Det var nödvändigt för de ungerska ekonomiska reformatorerna att övervinna politisk räddhåga och påtryckningar från dem, som i sin ovilja mot marknadsinriktade reformer var villiga att utnyttja impopulariteten hos prishöjningar för att misskreditera dem. Det är ett viktigt politiskt-socialt faktum att reformer av ungersk typ möter starkt motstånd, och det är anmärkningsvärt att de ungerska reformatorerna har haft vissa framgångar i sina ansträngningar, i kontrast till det nästan totala misslyckandet för liknande försök i andra kommunistiska länder. ”Reform-mångleri” (för att använda ett uttryck präglad av Albert Hirschman) är ingen lätt sak. Detta väcker frågan om hur olika skikt och intressegrupper positivt eller negativt påverkas av att marknadsmekanismen ges en ökad roll, något som vi inte här kan fördjupa oss i.

Av högst vital betydelse är hela frågan om hur *priserna* bestäms eller kan bestämmas. De sovjetiska erfarenheterna visar på ett uttömmande sätt att central kontroll över alla priser är helt oförenlig med all flexibilitet och faktiskt med allt rationellt utnyttjande av prismekanismen. Det finns alltför många priser att kontrollera. I Ungern har det befunnits möjligt att ta bort kontrollen på ett stort antal priser, främst inom investeringssektorn. Priset på de flesta maskiner, halvfabrikat och många råvaror är fritt medan det i andra fall finns ett tak. Endast ett mindre antal priser är noga övervakade från centrum, och en sådan kontroll är dels motiverad av sociala skäl (på nödvändiga konsumtionsartiklar), dels av behovet att förhindra missbruk av monopolställning i vad som ju ändå är ett rätt litet land. En sammanhängande fråga gäller förhållandet mellan utrikeshandels- och inrikespriser. Reformens ursprungliga avsikt var att de båda skulle bli ett. Bortsett från vissa undantag och importavgifter skulle det stå företagen fritt att köpa sina insatsvaror och sälja sin produktion inom eller utom landet. Detta har endast i högst begränsad omfattning realiserats, av en rad skäl som vi inte behöver uppehålla oss vid. Ett är den globala inflation som fördjupats efter 1973 och som lett till ett mycket stort gap mellan inrikes- och utrikespriser samt ett komplicerat subventionssystem för att upprätthålla prisstabiliteten. Denna linje övergavs 1980 då inrikespriserna kraftigt höjdes och det gjordes ett nytt försök att upprätta ett närmare samband med världsmarknadspriserna (även om den utnyttjade metoden var av tvivelaktig logik och effektivitet). Det är givetvis varken möjligt eller logiskt att inrikespriserna är föremål för fria förhandlingar samtidigt som de är knutna till ”världspriserna”, om det inte finns en mycket större handelsfrihet (särskilt för importen) än som är möjlig för Ungern med dess nuvarande problem med betalningsbalansen, och även med tanke på betydelsen av förbindelserna med de centralt planerade ekonomierna inom Komekon. Avsikten med detta avsnitt är emellertid att diskutera den ungerska modellens operationella principer, inte svårigheter som har yttre orsaker. Det är i sammanhanget värt att nämna att många ungerska ekonomer understryker vikten av informell kontroll över priser och andra beslut, exempelvis att en företagsledning fås att förstå att stora prishöjningar som läggs på de ungerska konsumenterna skulle väcka ogillande. Mycket stora vinster ses med oblidat ögon. Eftersom företagsledningen kan avskedas (eller befordras) av parti- eller högre administrativa instanser och ofta måste vända sig dit för olika tillstånd och

licenser kan en sådan informell kontroll ha betydande effekt. Ändå måste den skiljas från en centralisering av sovjetisk typ. Det är en sak att vara formellt fri att agera, om än föremål för spasmodiska ingrepp från högre myndigheter, och en helt annan att inte kunna handla utan ändringar i planer för allokering och pliktleveranser. Det råder inget tvivel om att de ungerska företagsledarna har långt större befogenheter än sina sovjetiska motsvarigheter, om än inte så stora som den formellt antagna modellen implicerar.

Det bör kanske tilläggas att det inte behöver vara fel med centrala ingrepp. Vissa västliga studier om den ungerska ekonomin tar för givet att företagsledningens syn är den rationella i händelse av konflikt. Otvivelaktigt är det ofta så, men det behöver inte vara det med tanke på externa effekter och skalfördelar på informationssidan. I Ungern liksom på andra håll ser centrum de större konsekvenserna av ett lokalt agerande men urskiljer detaljerna mindre klart. I Ungern liksom på andra håll kan vissa typer av beslut med framgång vara föremål för centralt beslut eller veto. Vi har också den möjliga konflikten mellan centrum och företagsledningar på grund av olika tidsperspektiv. Enligt O Gado är företagsledningarnas intresse av kortsiktiga vinster (om möjligt subventionerade) alltför stort. ”Metoder för att skapa långsiktiga intressen har ännu inte utvecklats.”¹²

En viktig praktisk roll spelas av bankväsendet. Ungefär hälften av de totala investeringarna är decentraliserade i den meningen att besluten ”tillhör” företagen, och detta är en logisk följd av modellens karaktär: centrum är ansvarigt för beslut om att skapa nya företag och om större projekt liksom för investeringar i samhällsservice, medan företagen investerar för att öka sin produktion eller för att anpassa sig till förväntade förändringar i efterfrågan hemma och utomlands. I praktiken kan de statliga planerarna öva inflytande på de decentraliserade investeringarna via bankerna. Få företag har tillräckliga egna reserver utan måste låna, och banken har till uppgift att försäkra sig inte bara om projektets ekonomiska sundhet utan ska även se till att det ”stämmer” med regeringens ekonomiska strategi liksom att onödigt dubbling undviks. Regeringen kan uppmuntra de decentraliserade investeringarna genom att tillkännage att krediter kommer att finnas lätt tillgängliga för vissa aktiviteter. Även här kan en central ledning ha positiva effekter, och utländska iakttagare har gjort positiva kommentarer om den höga kvaliteten på de ungerska investeringsbankernas arbete.

Det finns några anmärkningar till att göra om de ungerska erfarenheterna. Det har redan konstaterats att reformens logik kräver konkurrens, något som specifikt erkändes i det ursprungliga beslutet bakom reformen. Men förutom att konkurrensen inte stämmer med den traditionella socialistiska ideologin, är den också oförenlig med intresset hos dem som inte vinner. Företagsledningar och anställda går samman i krav på statliga ingrepp. Men för att konkurrensen ska vara effektiv krävs att misslyckanden bestraffas. Även i ett samhälle där den fria företagsamhetens ideologi sitter i högsätet utvecklas liknande påtryckningar. Sedan finns det naturligtvis sektorer där skalfördelar (teknologiska eller organisatoriskinformationsmässiga) gynnar mycket stora enheter som får en monopolställning, särskilt i små länder. Vi kommer längre fram att diskutera den svåra frågan om hur man bör definiera effektiv drift under monopolvillkor, men i både öst och väst erkänns att det behövs statlig reglering för att undvika missbruk av en sådan ställning.

Leder ett förlitande på marknadsmekanismen till överdrivna olikheter? Som citaten från Kornai visar tenderade man vid reformens genomförande att överbelöna framgångarna (i

¹² O Gado (red), *Reform of the Economic Mechanism in Hungary 1968-1971*, Budapest, Akademiai Kiadó, 1969, s 21. Till väststudierna av särskilt värde hör D Granick, *Enterprise Guidance in Eastern Europe*, Princeton, Princeton University Press, 1976; P Hare, H Radice & N Swain (red), *Hungary: A Decade of Economic Reform*, London, Allen & Unwin, 1981; B Csikos-Nagy, ”The Hungarian reform after ten years”, *Soviet Studies*, oktober 1978; I T Berend, ”Current Hungarian economic policy in historical perspective”, *Acta Oeconomica*, 18 (1977), nr 2.

synnerhet företagsledningarna) och bestraffa misslyckandena. Det finns emellertid framträdande exempel på bristande jämlikhet i Ungern, och det är intressant och relevant att begrunda i vilken grad de (om alls) beror på ”marknadsinslagen” i reformen. Det är nödvändigt att påminna om att även det sovjetiska systemet alstrar olikheter. Stora bonussummor utbetalas till företagsledningarna i båda fallen, men skillnaden är vilka kriterier som används för att fastställa bonus. I den ”traditionella” centraliserade sovjetmodellen relateras bonus till planuppfyllelse, det vill säga till åttlydnad av uppifrån givna order. I den ”ungerska” modellen hänger den begreppsmässigt samman med tillfredsställandet av konsumtionens krav, sådana de återspeglas i konsumenternas villighet att köpa och i åtföljande vinster. I båda fallen kan bonussummorna vara mer eller mindre förtjänta, och i princip leder inte den valda modellen till högre bonus än den andra. Vad ”dolda” förmåner beträffar finns sådana i viss utsträckning inom alla system, i både öst och väst, men man måste komma ihåg att frånvaron av fysisk knapphet tack vare priser som balanserar tillgång och efterfrågan eliminerar en form av privilegium som har stor betydelse i Sovjet, nämligen tillgång till varor och tjänster som är otillgängliga för flertalet medborgare, och till lågt pris.

De ungerska erfarenheterna av inkomstpolic och lönekontroll är av stort intresse och ger goda exempel på problem som lätt uppstår vid decentralisering. Löneskalorna fastställs centralt liksom kvalifikationsskillnader och regler för bonusbetalning. Men som de sovjetiska erfarenheterna visar är de faktiska lönerna i viss grad föremål för lokala beslut även om den formella linjen är en annan. Ackord, befordran eller uppdefinitioner kan användas för att attrahera eller behålla arbetskraft. Den sovjetiska kontrollmetoden bygger som vi sett i hög grad på en planerad ”lönegräns” och även på att de totala lönerna står i samband med produktionen (efter 1981 värdet av nettoproduktionen). Ungarna ville naturligt nog mildra dessa stela kontroller. Företag som tog till vara marknadens möjligheter skulle tillåtas rekrytera erforderlig extra arbetskraft utan att behöva tillstånd för att överskrida det planerade lönetaket. Det borde även finnas ett visst samband mellan lönenivå och vinst, men eftersom modellen är ”auktoritär” inom företaget (det vill säga att ledningen styr) föreföll det lämpligt att låta de vinstalstrande bonussummorna särskilt gälla ledningspersonalen. Den skulle ta risker, den skulle fatta beslut. Som en återspeglning av detta fastställde 1968 års ursprungliga reform gränser för den vinstrelaterade bonus som kunde betalas ut ur ”vinstdelningsfonden”: 80 procent av månadslönen för direktörer, 50 procent för andra högre tjänstemän, 15 procent för arbetare. I händelse av förlust kunde direktörerna få sin lön reducerad med 20 procent medan arbetarna var garanterade sin grundlön. Detta gav upphov till ett brett missnöje som illustrerar ett av de problem som Kornai uppmärksammar, nämligen att rättvisan, jämlikhetstraditionen, ignorerades. Här ett skämt från den tiden. Partiledaren Kádár besöker en fabrik och frågar direktören: ”Har ni haft någon bonus under den ekonomiska reformen och vad har ni gjort med den?” Svar: ”Jag köpte en sommarstuga och satte in resten på banken.” Han frågar överingenjören det samma. Svar: ”Jag köpte en bil och satte in resten på banken.” Slutligen frågar Kádár en arbetare. Denne svarar: ”Jag köpte ett par skor.” Kádár: ”Och resten av pengarna?” Arbetaren: ”Resten av pengarna fick jag låna av min svärmor.” (Dessa regler modifierades senare.)

Regeringen var medveten om behovet av att undvika en löneexplosion under den nära nog fullsysselsättning som rådde. Ökningen begränsades till fastställda procenttal, och även om företagen inte de facto förbjöds att överskrida denna gräns ställdes de inför hårda ekonomiska sanktioner (tillägsskatt) om de gjorde det. Enligt västeuropeisk (och polsk) standard begränsades kontantlöneökningarna effektivt, trots det faktum att de försämrade bytesvillkoren tvingade regeringen att höja detaljpriserna snabbare än lönerna i slutet av 1970-talet. De detaljmetoder man använde är värda ett noggrant studium. Men man undrar om de hade kunnat vara effektiva om det funnits stridbara och självständiga fackföreningar.

Av engagemanget för full sysselsättning följde de oundvikliga svårigheterna med att övertyga arbetarna om att flytta dit där de behövdes eller att genomdriva friställningar vid installation av arbetsbesparande maskiner, vilket ledde till en kombination av arbetskraftsbrist i vissa sektorer och överbemannning i andra. I frånvaro av tvångsstyrning av arbetskraften, som skulle ha varit enormt impopulärt, och med ringa eller ingen arbetslöshet måste sådana problem uppstå. Granick betonar i samband med en mycket värdefull analys av den ungerska situationen, att detta inte bara var ett "fullsysselsättningshinder" utan även ett "arbets-tillfällenas skydd för ändrad produkt efterfrågan och för teknologiska förändringar som påverkar arbetskraftens... kvalifikationssammansättning." ¹³ (Vi vill alla ha rörlighet så länge den berör andra.)

Det råder stora inkomstolikheter i Ungern, men de tycks inte bero på stor lönespridning inom den statliga sektorn (som inte är större utan snarast mindre än i Östeuropas "oreformerade" centralekonomier) utan på olika former av privatföretagande. Till de senare hör allt från privat läkarpraktik till butiker och småskalig privat eller kooperativ tillverkning, hantverkare, kaféer, bilverkstäder, byggarbetslag och en mängd andra varor och tjänster som ibland tillhandahålls av statsanställda som skaffar sig extraförtjänster (inom den "andra ekonomin"). ¹⁴ Ungerns lagar är mer liberala än Sovjets och större delen av denna andra ekonomi är legal. Så medan det i Sovjet är ett brott att för vinningens skull anställa någon till att göra något och all privat handel är otillåten (utom försäljning av egna produkter), kan man i Ungern till exempel anställa ett halvdussin personer för att buteljera mineralvatten, lägga tak på privatbostäder och mycket annat. Det finns kooperativa företag inom både industrin och jordbruket, och de agrara kooperativen har industri- och serviceverksamhet vid sidan av huvudsysslan. Allt detta skapar uppenbarligen avsevärda tillfällen att tjäna pengar. "Extraknäck", sidosysslor för arbetare, är en utbredd företeelse som introducerar ännu fler olikhetsskapande element. Allt detta utgör ett dilemma för socialister. Vilken inställning bör de ha? Jag återkommer till ett tidigare påpekande: om den ekonomiska situationen är sådan att enskilda och grupper med lönsamhet kan tillhandahålla varor och tjänster i liten skala, bör väl inte en "socialistisk" polis hindra dem från detta? Anta att ett privat eller kooperativt företag av detta slag höstar in hög vinst åt de aktiva. Är det ett tecken på att de bör hejdas (arresteras?, deporteras?)? Eller är det nog att lägga på en progressiv inkomstskatt och uppmuntra konkurrens som ett medel att reducera priser och profiter (från statliga eller kooperativa och andra privata företag)? I Sovjet har man på det hela taget tenderat att kalla på polis. Även ungrarna har ibland tagit till rättsliga restriktioner som när de (1972) satte vissa gränser för jordbrukskooperativens affärsverksamhet. Men den officiella politiken har på det hela taget varit tolerant, och 1980 beslöts att hyra ut flertalet statliga småbutiker till privata handhavare, eftersom det sågs som ett billigare och effektivare sätt att hantera detaljdistributionen. Även många restauranger arbetar efter denna princip. Det är uppenbart att all denna mångskiftande verksamhet kan ge oväntade vinster samtidigt som förluster hotar. Klart är att detta står i strid med jämlikhetssträvandena. Det är lika klart att ett tillämpande av restriktiva åtgärder skulle leda till ekonomiska förluster. Ja, följden skulle inte bara bli ekonomisk förlust utan även mänsklig besvikelse. Jag skulle vilja införa begreppet producentpreferenser, det vill säga hur människor föredrar att arbeta, något som åter kommer att tas upp i kapitel 5. Överdrivna inkomster kan beskattas, och konkurrens från andra "privatföretagare" och kooperativ är ett bättre sätt att bekämpa överpriser än att ta till repressiva lagar.

Den ekonomiska mekanismen i Ungern har inte plats för någon arbetarnas självförvaltning. Fackföreningarna är av vanlig östeuropeisk typ, helt olika både de västeuropeiska

¹³ Granick, a a, s 247.

¹⁴ Se Agota Dezseyi-Gueullets studie "L'économie parallèle à l'est: le cas hongrois", *Revue d'études comparatives est-ouest*, juni 1978, s 25-40, och kommentarerna om den andra ekonomins roll i G Markus, a a.

fackföreningarna och den polska Solidaritet. Ungern har undgått svårare arbetslöshet och det finns ingen oro bland arbetarna. Allt detta reser problem för den socialistiska teorin och praktiken. Vilket inflytande bör arbetarna ha över beslutsfattandet? Bör företagsledarna vara ansvariga inför de anställda eller inför hierarkiska överordnade? Vilken effekt skulle en stridbar "fri" fackförening ha på effektiviteten och på massornas levnadsstandard? Låt oss lämna dessa ting åt sidan men ha dem i minnet.

Kan den ungerska utvecklingen ses som en framgång, från vilken den socialistiska teorin och praktiken kan dra positiva lärdomar? Den är förvisso av stort intresse för socialister, något som jag fann när jag kallades att föreläsa om ämnet i Beijing. Den har även dragit till sig uppmärksamhet från reformsinnade sovjetiska ekonomer. Frågan är hur framgångar kan mätas. Om man begränsar sitt intresse till makroekonomiska aggregat eller produktivitet jämförelser (till exempel antalet ton per stålarbetare) verkar svaret helt oklart.

Reformen har i ringa grad påverkat den totala tillväxttakten, som sjönk mot sjuttioalets slut av orsaker som låg utanför Ungern (mycket starkt förvärrade bytesvillkor) och som inte stod i direkt samband med reformen. Statistiken är oförmögen att mäta förbättringar som tar sig uttryck i närmare samband mellan det som produceras och det som brukaren faktiskt önskar sig. Den mäter hur mycket som köps, inte konsumentens tillfredsställelse.

Låt mig belysa detta med ett (påhittat) exempel. Anta att en fabrik före reformen tillverkade 1 000 skjortor för 100 forinter stycket. De var av oattraktivt snitt och färgen bleknade vid tvätt. Anta att det som en följd av reformen tillverkades 1 000 skjortor, till samma kostnad och med samma pris, men att kunderna gillade färgerna som inte bleknade. "Tillväxten" var noll men vinningen klar. Eller ta ett annat och helt realistiskt exempel. I Ungern har konsumenterna stor valfrihet och tillbringar obetydlig tid med att köa. I Sovjet är valfriheten långt mer begränsad, vissa varor kan i månader vara borta från butikerna och det är ofta nödvändigt att köa. Men hur infogar man detta i en komparativ mätning av levnadsstandard?

Låt oss nu undersöka de ungerska erfarenheterna lite närmare och börja med konsumentens ställning.

Här verkar fördelarna överväldigande. Tillgång och efterfrågan tenderar att uppväga varandra vid existerande priser. Det råder ingen säljarens marknad och det finns vissa incitament till att skaffa sig goodwill genom att behaga kunden. Den tid som läggs ner på inköp är inte större än i kapitalistiska länder, och denna typ av "konsumtionskostnad" får inte ignoreras.

Detta resultat är konsekvensen av en prispolitik med viktiga implikationer. Ungern är ett relativt fattigt land och det har, särskilt inför de försämrade bytesvillkoren, varit nödvändigt att höja detaljhandelspriserna till en nivå som upprört många medborgare, även om det inte gått till upplopp som fallet var i Polen. Röster höjdes för en hårdare priskontroll, och opponenter till den Nya Ekonomiska Mekanismen hävdade att politiken med höjda priser gick emot arbetarklassens intressen. Men om man kontrasterar den ungerska prispolitiken mot den sovjetiska, kan det noteras att en ungersk konsument inom vilken klass som helst gör omätliga vinster på att kunna välja vad han vill köpa utan att behöva öda tid och krafter på att finna knappa produkter. Den (oliktänkande) ungerska sociologen Ivan Szelenyi har som sagt hävdade att de höga priserna där tillgång och efterfrågan balanserar varandra faktiskt är i arbetarklassens intresse, ty om det rådde brist skulle "administratörerna" bakom denna brist skaffa sig fördelar bakvägen. Man kan inte ofta nog upprepa en sarkasm av Trotskij: om människorna har något att fördela är de aldrig osjälviska. Man måste uppenbarligen skilja mellan ett ransoneringssystem för kristider med avsikt att garantera ett minimum av rättvisa under krig och katastrofer, och ett system för en så att säga normal vardag. Nödläget ger inte bara ett allmänt accepterat skäl till att det råder brist, utan skapar också ett moraliskt klimat där fiffler reduceras till relativt små proportioner. Men om det råder varubrist vid fastställda

priser decennier i sträck och det därtill inte finns någon formell ransonering, uppträder alla slags förvrängningar, och de gynnade (och offren) fördelas slumpartat. Vid sidan av funktionärer som får sin försörjning bakvägen kan vissa lågbetalda butiksanställda ”tjäna” betydande extrainkomster genom att tappa av varuströmmarna, och olika typer av korrupcion och inofficiell bytesverksamhet blomstrar. En arbetarfamilj utan förbindelser och med ringa tid över till att köpa är troligare offer än gynnad. Själva det faktum att det i Ungern allmänt sett är möjligt att köpa vad man behöver genom de gängse kanalerna, det vill säga i vanliga butiker, är en automatisk garanti mot mycken småkorrupcion. Det finns ingen mening med att använda mutor för att få sådant som ändå är tillgängligt – tillgängligt till sitt eget, riktiga pris.

Allt detta understryker det inadekvata hos våra statistiska verktyg. Nyckelproblemet består i den ekonomiska innebörden hos statligt fastställda, marknadsoberoende priser som mäter ekonomiska aggregat, priser som inte återspeglar bruksvärdet eller konsumenttillfredsställelsen vare sig i teori eller praktik (som påpekats åtskilliga gånger). Aggregatet mäter kostnad (ansträngning) och inte resultat. Vi vet också att det sovjetiska planeringssystemet uppammar slöseri genom att bestraffa hushållning med råvaror, halvfabrikat och tjänster (till exempel genom att insistera på uppfyllandet av planer i ton, tonkilometer med mera). Den sovjetiska stålindustrin må vara ”effektiv” i sin drift men mycket stål används på ett slösaktigt sätt. De producerade tygerna, skjortorna eller tvättmaskinerna kan vara av låg kvalitet eller inte i enlighet med konsumentsmaken. Anta att en reform leder till minskat slöseri och producerade varor av bättre kvalitet, bättre relaterade till brukarnas krav, så att det finns mindre av besvikelse, färre timmar som tillbringas i köer och så vidare. Detta finner ringa eller inget uttryck i de officiella statistiska aggregaten.

I tingens värld kan man inte mäta sådana förbättringar. Anta sålunda att en köpare vill köpa X och köper Y därför att X är oöverkomlig. Statistiken noterar endast inköpet av Y, vilket ser ut som en uppenbarad preferens men inte är det. Den extra tillfredsställelse som härrör från att faktiskt finna X är inte ens begreppsmässigt definierbar: ven kan säga i vilken grad konsumenten föredrar X framför Y? (För att komplicera saken ytterligare finns det en särskild tillfredsställelse att hämta för den som lyckas finna en ”bristvara”, vilket inte kan kännas om varan i fråga utan problem kan köpas i vilken butik som helst.) Det finns därför en betydande risk för anklagelser om att komma till fördelaktiga slutsatser utifrån ”anekdotmässiga” bevis. Det tycks inte firmas några alternativ till att ta den risken. Leveranserna till både industrin och konsumenterna flyter faktiskt lättare, köerna är färre och kvaliteten och valfriheten står sig gott i jämförelse med Ungerns grannar.

Betydelsen av den ”andra ekonomin” kan sägas vittna om svagheter och luckor. Men samma saker kan ses som en form av önskvärd realism. I vetskap om att det statliga planeringssystemet inte kan klara av vissa verksamheter på ett effektivt sätt, tolererar (och ibland till och med uppmuntrar) regimen ett ”sekundärt” (”parallellt”) arbete som fyller dessa luckor.

Det finns naturligtvis även svagheter. Vissa ungerska reformatorer förklarar dessa med reformernas ofullständighet, ministeriernas godtyckliga ingripanden, misstagen i prispolitiken och naturligtvis även påfrestningarna till följd av importerad inflation, försämrade bytesvillkor och liknande. De senare har haft både direkta och indirekta effekter: de har omedelbart försämrat den ekonomiska situationen och vuxit till ett stöd för dem som sökt botemedel genom att dra åt kontrollen av produktion och priser, på sätt som är oförenliga med reformen. Men det finns enligt min mening en verklig lärdom att dra från Ungerns ofullständiga reform. Det råder all skillnad i världen mellan att inte få besluta och att ha den rätten, även om ens överordnade då och då ingriper. Ett sovjetiskt företag kan inte få insatsvaror utan en allokeringslicens, och det har alltid en uppifrån pålagd produktions- och leveransplan. Ett ungerskt företag kan i princip välja vad det vill skaffa sig och från vem, och det har normalt inga produktions- och leveransföreskrifter. Ministerier och partifunktionärer kan visserligen

utfärda order: köp det, tillverka mer av det. Men de centrala myndigheterna har varken tid eller personal att göra detta kontinuerligt och systematiskt, och företagsledningen kan därför mestadels handla självständigt, med utgångspunkt från ekonomiska kriterier. Detta är avgörande och trots modifikationer och tillbakahalkningar fortfarande en väsentlig skillnad från den sovjetiska centraliserade modellen. Det bör även noteras att det inte funnits någon större arbetslöshet i Ungern, ja det råder ofta brist på arbetskraft.

En sektor med omisskännlig framgång är jordbruket. Läsaren hänvisas bakåt till analysen av Sovjetunionen och även framåt till det jugoslaviska och polska jordbruket, en jämförelse där den ungerska utvecklingen uppvisar mycket stora fördelar. Nyckelelementen bakom detta tycks vara följande:

(a) *Pris- och anskaffningspolitik.* Priserna förhandlas fram med jordbruken och sätts så att de önskade kvantiteterna kommer fram utan bindande leveranskvoter. Jordbruken finner det alltså lönsamt att utvidga sin produktion och försäljning. Samtidigt är detaljhandelspriserna på livsmedel tillräckligt höga för att eliminera köer och en säljarens marknad. Som illustration till betydelsen av det senare behöver man bara observera, att enligt Komekons ekonomiska årsbok (1980) var konsumtionen cirka tio procent högre i Polen än i Ungern men ändå rådde i Polen allvarlig ”brist”, medan det i Ungern fanns kött i ”överflöd” – fast naturligtvis till högre pris. Detta kan man inte bortse från, särskilt om man mäter Ungerns framgång med den synbart rika tillgången i butiker och torgstånd (där de senares priser i regel inte är högre än de statliga butikernas).

(b) *Jordbrukens driftsautonomi.* Eftersom det saknas tvångsleveranskvoter eller fastställda mått för den besädda arealen, produktionen, antalet kreatur med mera, kan jordbruken på egen nivå bestämma vad som ska produceras och är naturligtvis fria från småförmyndariet från statens och partiets funktionärer om hur och när de ska så, skörda eller vad det nu kan vara. Därför kan ett jordbruk på rätt sätt anpassa sina aktiviteter till de oändliga variationerna i jordmån och klimat eller andra lokala omständigheter (som tillgången på arbetskraft och utrustning)

(c) *Frihet att skaffa insatsvaror.* Frånvaron av ett system för materialallokering plus en rätt flexibel marknadsmiljö gör att jordbruken fritt kan välja om och vad de vill köpa (maskiner, konstgödsel, kraftfoder, byggmaterial). Naturligtvis kräver detta att producenterna inom industrin och även importorganen reagerar på efterfrågan, och det är de i avsevärd utsträckning fria att göra. Begränsningar i denna frihet rör sig vanligen om utrikeshandeln, exempelvis övas påtryckningar på jordbruken att köpa fler maskiner från Sovjet och färre från USA. Men trots detta utgör den omfattande valfriheten i fråga om insatsvaror, och förhållandet att de normalt finns att få, en kontrast till situationen både i Sovjet (där den stela administrativa allokeringen lever kvar) och i Polen (där tillgången har begränsats i mycket hög grad).

(d) *Ickeagrara aktiviteter.* Även om de kooperativa jordbruken och deras medlemmar inte längre är helt fria att ge sig in på alla ickeagrara ”sidospår”, kan de välja mellan en mycket vid uppsättning sysslor, från bilreparationer till komponenttillverkning och annan småskalig industriproduktion. (Den grundläggande begränsningen gäller jordbrukens *anställning* av arbetskraft utifrån för sådana syften.) Dessa verksamheter bidrar till inkomsterna (och den totala produktionen) och tryggar en sysselsättning året om.

(e) *Incitament åt bönderna och privata aktiviteter.* Sist men inte minst har jordbruken kunnat använda sig av en mängd åtgärder för att uppmuntra bönderna i deras kollektiva arbete, med hänsyn till de lokala förhållandena och deras preferenser. Det brukar ”betala” sig för bonden att arbeta bra och lönenivån är rätt hög. Dessutom har bönderna inga svårigheter med att förbruka sina pengar, oavsett om det gäller konsumtionsvaror, byggmaterial eller redskap.

Den privata sektorn kan utvecklas utan hinder. Bönderna uppmuntras att äga och uppföda kreatur och är fria att sälja dem på kontrakt till den statliga livsmedelsindustrin, sälja dem dit via jordbruksföretaget eller marknadsföra dem på egen hand (eller naturligtvis äta köttet och dricka mjölken själva). De kan fritt köpa foder och mindre redskap. Så komplicerade är arrangemangen inom jordbruken och så obestämd är skiljelinjen mellan kollektiv och privat verksamhet, att det ibland är omöjligt att säga vad det är fråga om. Naturligtvis finns det problem även inom det ungerska jordbruket. Sålunda hävdar vissa kritiker att enheterna har vuxit sig för stora med ett alltför stort avstånd mellan ordföranden och de vanliga bönderna. Kostnaderna är höga. Böndernas inkomster har ökat snabbare än produktiviteten. Men allt detta verkar ringa i förhållande till det som uppnåtts. Detta står i kontrast till inte bara situationen i Sovjetunionen utan även till vad som hände i själva Ungern, när en kollektivisering av sovjetisk typ okänsligt påtvingades bönderna under första hälften av femtiotalet. Förvisso kan man dra en moral av detta: bönderna kan övertygas att arbeta och ledningen kan verkligen leda inom ett kooperativt jordbruk. De mer välbeställda bönderna kallades inte kulaker och förföljdes utan drogs in och gavs ansvar under den andra (mer flexibla) kollektivisering som inleddes 1958 (bönderna hade 1956 till stor del upplöst de tidigare kollektiven av sovjetisk typ). Förstå mig rätt: den andra kollektiviseringsvägen kan inte betecknas som frivillig. Kanske kan den beskrivas som ett sockrat piller. Hur som helst svaldes det och de påföljande arrangemangen fungerade till hygglig tillfredsställelse för både bönderna och städernas konsumenter av jordbruksprodukter (även om vissa av de senare klagade över böndernas ”överdrivna” inkomster och matpriserna; man kan inte göra alla nöjda).

För att sammanfatta: de ungerska erfarenheterna visar klart både de fördelar och de svårigheter som följer av ett försök att införa vad som kallas ”marknadssocialism”. På det hela taget tycks de positiva dragen överväga, och detta trots vissa viktiga inkonsekvenser i tillämpningen av den Nya Ekonomiska Mekanismen. Det är mycket viktigt för var och en som allvarligt funderar över den ”möjliga socialismen”, att noggrant studera de ungerska reformernas ekonomiska och sociala historia och även deras verkningar på den politiska strukturen.

Jugoslavien och arbetarnas självförvaltning

Liksom i fallet med Sovjetunionen måste man i fråga om den jugoslaviska modellen skilja ut sådant som är specifikt för de politiska realiteterna i Jugoslavien. Det är ett land med stora skillnader i inkomst, produktivitet och kultur mellan norr och söder, och med mycket allvarlig splittring mellan olika nationaliteter. Vi måste försöka sortera ut de inslag i den jugoslaviska modellen som tycks vara allmänt tillämpbara. Det finns en omfattande litteratur i ämnet. Ward, Vanek, Horvat, Tyson, Meade, Bergson, Milenkovich och Sirc¹⁵ har diskuterat det på olika abstraktionsnivåer. En del har kanske varit alltför abstrakta för våra syften, exempelvis har en del modeller förutsatt fullkomlig konkurrens och/eller tillgång på teknik. Jag minns en uppsats där det ”strikt” bevisades att en prishöjning kunde få ett arbetarförvaltad företag att

¹⁵ Följande är som jag ser det av särskilt intresse: A Bergson, ”Market socialism revisited”, *Journal of Political Economy*, oktober 1967; B Horvat, M Markovic, R Supek & H Kramer (red), *Self-Governing Socialism: A Reader*, 1--2, New York, International Arts and Sciences Publishers, 1975; B Horvat, *The Yugoslav Economic System*, White Plains, International Arts and Sciences Publishers, 1976; J Meade, ”The theory of labour-managed firms and profit-sharing”, *Economic Journal*, mars 1972; D Milenkovich, *Plan and Market in Yugoslav Economic Thought*, New Haven, University Press, 1971; L Sirc, *The Yugoslav Economy under Self-Management*, London, Macmillan, 1979; L Tyson, *The Yugoslav Economic System and its Performance in the 1970s*, Berkeley, Institute of International Studies, University of California, 1980; J Vanek, *The General Theory of Labour-Managed Market Economics*, Ithaca, University Press, 1970; dens (red), *Self-Management: Economic Liberation of Man*, Harmondsworth, Penguin, 1975; B Ward, ”The firm in 'llyria'”, *American Economic Review*, 48 (1958). (Relevant är också E Domar, ”The Soviet collective farm as a producers' cooperative”, *American Economic Review*, 56 (1966).)

minska produktionen. När jag invände att detta knappast kunde hända i praktiken därför att företaget skulle förlora till konkurrenterna, informerades jag kyligt om att med den antagna fullkomliga konkurrensen skulle företaget (definitionsmissigt) vara opåverkat av konkurrenternas handlande! (Och naturligtvis även av kundernas goodwill?) Abstraktioner är givetvis nödvändiga och det är förvisso mödan värt att fastslå de formella skillnaderna i maximerat beteende mellan ett arbetarförvaltad företag, där de anställdas inkomst beror av aktiviteternas ekonomiska resultat, och ett där det som ska maximeras är vinsten, eller vad det nu kan vara i ett sovjetiskt företag. Vad maximerar en sovjetisk direktör egentligen? Att säga att han försöker maximera sin bonus inom vissa gränser säger inte mycket eftersom "gränserna" kan vara av så vital betydelse. (Han måste till exempel uppfylla vissa order och planer som inte berättigar till bonus, han måste lyda order från inflytelserika funktionärer i stat och parti även om de står i konflikt till bonusmaximeringen och så vidare. Ingen enkel formel duger.) Men vi bör ändå försöka definiera skillnaden mellan den sovjetiska direktörens reaktioner och reaktionerna hos en jugoslavisk företagsledare som är ansvarig inför ett arbetarråd, om nu detta ansvar är reellt. Vi får inte förlora den verkliga världens erfarenheter ur sikte eller definiera bort några centrala och relevanta variabler. Så om man till exempel är intresserad av "självförvaltningens" effekt på arbetslösheten får man verkligen inte anta tekniken som något givet, eftersom den springande punkten kan vara just en tendens att välja arbetsbesparande och kapitalintensiv teknik.

I verklighetens Jugoslavien är arbetarrådets befogenheter begränsade, genom statliga regleringar (inklusive prisregleringen) och politiska interventioner från Kommunisternas Förbund (det vill säga partiet). Ändå kan det urskiljas vissa tendenser som berättigar till en rad generaliseringar.

Vi har för det första frågan om inkomstfördelningen. Den har i sin tur en rad aspekter. Den första är den som uppstår i alla samhällen men som kan ses i sin mest tillspetsade form där de arbetandes inkomster förutsätts stå i direkt samband med "deras" företags kommersiella resultat. Detta skapar oundvikligen spänningar mellan två divergerande principer eller kanske tre: betalning efter kommersiellt resultat, betalning i relation till produktiviteten eller lika lön för lika arbete. Om begreppet arbetarnas självförvaltning ska ha någon mening måste en framgång eller ett misslyckande påverka inkomsten. Inkomsterna kommer då att variera starkt allt efter om företaget är kommersiellt framgångsrikt eller ej. Men detta har en rad olika orsaker där många ligger helt utanför de anställdas kontroll: fluktuationer på marknaden, andra länders införande av tullar och så vidare. Det kan faktiskt ha rätt lite att göra med ansträngning eller produktivitet. Det senare är väsentligen ett kvantitativt mått. En grupp arbetare producerade 100 enheter förra året och 120 i år varför produktiviteten har ökat 20 procent. Enligt uppfattningen att lönen bör stå i samband med produktiviteten borde de därför vara berättigade till ökad lön. Men det är möjligt att nettointäkterna inte har ökat på grund av sjunkande priser, kostnadsökningar eller något annat. Slutligen finns bland de anställda den inte orimliga känslan att arbete av samma art och intensitet förtjänar samma betalning, oavsett det kommersiella resultatet av ett visst företags operationer. Anta (till exempel) att du är en lastbilschaufför som kör en tiotons bil från Zagreb till Skopje. Varför ska lönen skilja sig från den hos en annan chaufför som kör en liknande bil samma sträcka på grund av skillnader i företagets kommersiella prestationer?

Motsägelser av det slaget är ofrånkomliga så snart lönen sätts i samband med framgången för ett företag. Men vilket materiellt intresse har arbetarna av "sitt" företags framgång om det inte finns ett sådant samband? Blir de då inte likgiltiga för lönsamheten i företagets skötsel? Detta dilemma är ett objektiva faktum, och varje form av självförvaltning med materiella stimulanser måste leva med det. Det måste noteras att detta inte är samma problem som det med inkomstdifferentieringen inom ett företag, utan att det skulle uppstå även om alla i

företaget fick samma lön. Det förefaller troligt att problemet är mindre tillspetsat om inte arbetsstyrkan kommer upp i en viss storlek. Tänk er exempelvis ett kooperativ om tio arbetare som tillhandahåller något slags varor eller tjänster, från häftstift till heminredning. Varje inkomstskillnad mellan dem och andra skulle nog framstå som acceptabel, då en liten grupp av det här slaget har lättare att relatera sin direkta personliga ansträngning till resultatet. Det senare blir mer avlägset när det finns hundra arbetare av olika slag, för att inte tala om när de är tusen eller fler.

Resultatet av de ovan beskrivna motsättningarna har, i kombination med en tendens hos arbetarråden att pressas till att dela ut högre inkomster, blivit att löneinflationen drivits på. Vissa tjänar mer, andra vill komma i fatt i namn av rättvisa och jämbördighet. Så snart inkomsten är lägre än vad mottagaren önskar (det vill säga överallt) finns det naturligtvis ett tryck om mer. I Sovjet hejdas detta mer eller mindre effektivt genom en kombination av pålagda lönetariffer och planlagda gränser för företagets lönesumma. I den jugoslaviska modellen är det upp till det valda företagsrådet att bestämma hur nettointäkterna ska fördelas (efter avdrag för materialkostnader, skatter och annat). Det finns en frestelse att dela upp merparten och sedan finansiera investeringarna med lån. Detta skulle vara den normala proceduren om den inte hindrades av antingen statliga regleringar (som så att säga utgör ett yttre inslag i modellen) eller en partipolitisk kontroll utövad inom företaget.

Under de senaste åren har det funnits ett tryck i riktning mot att minska inkomstspridningen mellan olika företag genom ett "sammhällsfördrag", och detta har fått vissa negativa konsekvenser i och med att det varit oförenligt med principerna för modellen. Framgångsrika företag har nu avsevärda överskott som sällan kan investeras på ett effektivt sätt, medan mindre framgångsrika måste subventioneras eller låna i bank för att täcka sina förluster.

Det har redan noterats att de "vanliga anställdas inflytande över de centrala strategibestämmande områdena var nästan obefintligt".¹⁶ Men detta utesluter inte på något vis kontinuerliga påtryckningar för högre inkomster som "företagsledningen med sin nyckelposition" inte kan ignorera.

Arbetarna som kollektiv saknar varje långsiktigt ekonomiskt intresse som kunde uppväga de uppenbara vinningarna av att genast dela upp alla tillgängliga intäkter. Som Sirc med rätta påpekar bottnar detta i det faktum att arbetarna inte i någon mening är delägare eller aktieinnehavare. De har inte bidragit till företagets ursprungliga kapital eller beslutet att starta det. Begreppsmässigt är de (genom sina valda representanter) indragna i dess förvaltning och delar dess nettoinkomster, men bara så länge de arbetar i det. När de pensioneras eller säger upp sig för att börja någon annanstans har de inget att sälja, och därmed inget materiellt intresse av värdet vid den tidpunkten eller kapitaltillgångarna i framtiden. I Jugoslavien liksom på andra håll sker en betydande omflyttning bland arbetarna. Endast en minoritet av dem kan realistiskt identifiera sina intressen med "sitt" företags under hela sitt arbetsverksamma liv.

Detta har flera konsekvenser. En gäller ansvaret för investeringsbeslut. Ingen kan påstå att den jugoslaviska modellen leder till underinvestering eftersom statistiken visar att både investeringsvolymen och tillväxttakten är höga med internationella mått mätt, högre än i flertalet länder som följer den sovjetiska modellen. Men det är även inflationstakten eftersom dessa investeringar läggs ovanpå ett högt inkomstuttag och eftersom lånen för att finansiera investeringarna (upptagna av företag eller lokala organ) ofta överskrider de tillgängliga resurserna och därmed gränsen för sunda beslut. Extra resurser kan tillhandahållas genom tryckpressarna (ökad penningtillgång med uppenbara konsekvenser) eller import (och därmed stor brist i betalningsbalans och utlandsskuld). Vem kan göras ansvarig och i vilken mening

¹⁶ J Zupanov i Horvat m fl, a a, s 82.

om en investering visar sig förlustbringande? I praktiken kan man inte lägga ner företaget eller låta det gå i konkurs. Man kan inte ta ur arbetarnas fickor, inte bara av politiska skäl utan också därför att flertalet av dem som faktiskt arbetar i företaget vid den tidpunkten nog har haft föga att göra med beslutet om investering. Direktören kan ersättas men inte heller han (sällan hon) behöver vara ansvarig för det felaktiga beslut, antingen för att han inte var direktör på den tiden eller för att det var arbetarrådets röster som avgjorde. Så det blir alltför lätt inte bara alltför mycket investeringar utan även missriktade sådana. Marknadssignaler och institutionella arrangemang utgör inte något sammanhängande helt ens när det inte sker något godtyckligt ingrepp i prisbildningen.

Det är ännu troligare att investeringarna blir både missriktade och överdrivna när det förekommer godtyckliga ingrepp i prisbildningen, en alltmer konstlad växelkurs och låg ränta. På senare tid har räntan motsvarat en fjärdedel av inflationen! Dessutom finns det i Jugoslavien, motsatt förhållandet även i Sovjet, ingen kapitalskatt (det vill säga årliga avgifter till staten i relation till värdet av de fasta tillgångarna). Det är uppenbart att felallokeringen av resurser kan bli enorm under sådana förhållanden om inget centralt planeringsorgan utövar en systematisk kontroll. Men ingen sådan kontroll existerar och centrum saknar verklig auktoritet, samtidigt som delrepublikerna tvistar om resurserna och stundom dubblar varandras investeringar. Den kontroll som ibland ändå påläggs tenderar att vara plötslig och desorganiserande: ett totalt prisstopp eller förbud mot alla "improduktiva investeringar" för att ta ett par aktuella exempel. Resultatet blir en egendomlig blandning av störd marknad och spasmodiska statsingripanden (som knappast kan kallas "planering").

De jugoslaviska erfarenheterna tyder på att lusten till deltagande är långt ifrån universell. Många arbetare och andra anställda är inte angelägna att sitta i styrelser och skaffa sig den detaljkunskap som i någon egentlig mening skulle göra dem till deltagare i företagsledningen. Det är framför allt av det skälet som ledningen har en högst betydande makt. Det är frestande men vilseledande att förklara denna brist på intresse med fel i systemet. En man eller kvinna som utför ett samvetsgrant arbete kan ha andra intressen: familjen, fotboll, filosofi, hem-elektronik eller cellospel. Ja, de flesta socialistiska visioner betonar med rätta behovet av diversifiering. Det måste konstateras att för att man på allvar ska kunna delta i beslutsfattandet måste man läsa sina läxor. Direktören och hans närmaste medarbetare är yrkesmässigt medvetna om de relevanta tekniska och ekonomiska omständigheterna. Instrumentmekanikern, muraren, lastbilschauffören kan mycket väl vara kvalificerade och intelligenta arbetare, värda den största respekt och med intim kunskap om instrument, tegel och körning. De är inte i sina yrkesroller insatta i efterfrågemönstret för företagets produkter, alternativa materialkällor, relativa kostnader för varianter eller de ekonomiska fördelarna med en viss innovation. Bara en liten minoritet kan beräknas göra denna ansträngning. Det är därför inte förvånande att de jugoslaviska erfarenheterna pekar på deltagandets begränsningar, på det faktum att arbetarna och deras representanter framför allt intresserar sig för inkomstfördelning, eller för detaljer som rena handdukar i tvättrummet eller bättre anordningar för en specifik produktionsuppgift eller process. Samma erfarenheter har rapporterats från en undersökning av ungerska producent-kooperativ: få andra personer än direktören engagerar sig för företaget som helhet.

Det ligger i självförvaltningsmodellens natur att den till stor del måste bygga på marknadsmekanismen, på de producerande enheternas egenintresse. Därav följer att frågan om positiva eller negativa externa effekter blir relativt försummad. Delens intresse kan stå i konflikt med helhetens. Lönsamheten hos en enhet kan vara ett vilseledande kriterium. De jugoslaviska erfarenheterna vittnar starkt om att man riskerar att försumma sådana faktorer, att man kan överkompensera i sin strävan bort från övercentraliseringens erkänt allvarliga brister. Hur går det med komplementariteter och odelbarheter? Det har funnits fall av närsynthet, av att systemsamband har splittrats upp. En del av ett järnvägsnät kan till exempel inte värderas utan

hänsyn till de effekter som dess drift får på trafiken och intäkterna i andra delar av systemet. Ett forskningsinstitut behöver inte vara lönsamt i sig. Går ICIs forskningsavdelning med vinst i inskränkt mening? Troligen är dess existens till fördel för moderbolaget, men detta kan inte bli känt annat än genom en beräkning på den större, övergripande enhetens nivå. De jugoslaviska erfarenheterna ger många exempel på nackdelarna med en överdriven decentralisering. Socialismens ekonomiska vetenskap får aldrig förbise detta speciella problem, eftersom ett av de effektivaste argumenten för socialismen är just de många fall där den privata (eller partiella) vinningen kan råka i konflikt med den allmänna välfärden. Av detta följer – *ofrånkomligen* – att varje effektiv socialistisk ekonomi måste vara en blandning av plan och marknad, centralisering och decentralisering, kontroll och lokala initiativ. Den jugoslaviska praktiken har skiftat mellan olika perioder, och detta förser den intresserade forskaren med många detaljexempel som är värda att studera, men som här endast kan beröras i mycket allmänna drag.

Det är en rättvis generalisering att den centrala planeringen har varit svag i Jugoslavien, kanske på grund av konflikten mellan delrepublikernas och federationens strävanden. Alltför lite tycks ha gjorts för att överbrygga gapet mellan rikare och fattigare områden, även om svårigheterna inte får underskattas. Det råder sålunda stora skillnader i naturlig bördighet mellan Vojvodina i norr och södra Serbien eller Herzegovina och av det skälet får bönderna mycket större inkomster i Vojvodina, en skillnad som inte korrigeras med en differentierad jordränta eftersom någon jordränta inte existerar. Av sociala, geografiska och rent ekonomiska skäl är det lönsammare att starta nya fabriker i de redan utvecklade områdena i norr. Ju mer marknaden och lönsamheten betonas, desto större blir risken att man befäster den historiskt nedärvda regionala obalansen. På samma gång möts ansträngningar från centrum att lokalisera nya industrier till den underutvecklade södern med upprört motstånd från dem i norr som (från deras ståndpunkt förståeligt) ser detta som en osund och slösaktig användning av *deras* pengar. Centrum tycks ingripa både för lite och för mycket i investeringsprocessen, och kritikerna är enstämmiga endast i sitt påpekande av irrationella drag i investeringsresursernas användning.

Så har vi den omstridda arbetslöshetsfrågan. Det påpekas ständigt och med rätta att detta är ett av Jugoslaviens mest tryckande och kroniska problem. Även med ett stort antal arbetare ”exporterade” till Västtyskland är det många som saknar arbete. Finns det ett samband mellan självförvaltningsmodellen och arbetslösheten?

Det tycks vara säkert att det är så och det har formellt bevisats. Jämför en kapitalistisk eller sovjetisk direktör med ett arbetarråd och anta att rådet är intresserat av att maximera nettointäkten per anställd. De anställdas inkomst baseras enligt modellen på den summa som man kommer fram till när man dividerar nettointäkten med antalet anställda. Det finns inget materiellt intresse av att ta in ytterligare arbetskraft om resultatet blir att det talet minskar. Det är lätt att föreställa sig hur i en i övrigt identisk situation en på profit inriktad kapitalist eller en sovjetisk direktör som är angelägen att uppfylla planen skulle anställa ytterligare arbetare. På samma sätt kan önskan att bibehålla eller öka nettointäkten per arbetare påverka investeringsvalet i riktning mot arbetsbesparande varianter. Det måste genast tilläggas att praktiken även visar en motvilja hos de självförvaltade företagen att göra sig av med arbetskraft. Arbetare röstar inte för friställningar. Men expansion är som mest ”lönsam” när så få nya som möjligt är med och delar nettointäkten.

I en av sina analyser pekar Sirc på en annan faktor av betydelse i sammanhanget, med bakgrund i ett specifikt och förut inte omnämnt inslag i Jugoslaviens institutionella struktur. Det är existensen av en begränsad privatsektor. Poängen med ordet ”begränsad” är att antalet anställda är maximerat, vanligen till tio. Under sådana förhållanden kan den privata företagare som vill expandera göra det endast med hjälp av kapitalintensiva, arbetsbesparande

metoder.¹⁷ Man förstår motiven hos dem som är angelägna att sätta gränser för det privata företagandet, och vi ska så småningom begrunda både skälen till att småskaliga privata verksamheter bör tillåtas och den utsträckning i vilken det är möjligt att tillåta dem i ett socialistiskt samhälle. Kanske bör storleken inte definieras genom antalet anställda utan med hjälp av kapitaltillgångarnas värde, så att det inte finns något incitament mot att anställa arbetslösa.

Det är tydligt att det jugoslaviska systemet inte har förmått att övervinna motsättningen mellan behovet att tillhandahålla arbete och företagens (självförvaltade eller privata) materiella intresse av att hushålla med arbetskraften. Det bör noteras att denna höga arbetslöshetsnivå har samexisterat med hög industriell tillväxttakt, stor investeringsvolym och inflationstryck, det vill säga omständigheter som om det inte funnits incitament mot anställning borde ha lett till brist på arbetskraft.

Det finns en annan lärdom att dra av de jugoslaviska erfarenheterna, och delvis även från det sovjetiska experimentet med sovnarchozer (regionala råd). Det är den potentiellt negativa effekten av att överlämna befogenheter över olika resurser till regionala organ, oavsett om dessa är nationella republiker, städer eller kommuner. Det kan förefalla som om detta överlämnande skulle innebära en förbättring jämfört med den centrala kontrollen: närmare folket, potentiellt mer demokratiskt. Men det finns allvarliga nackdelar. Låt oss ta en fabrik som tillverkar cement, metallstänger eller byxor. I den centraliserade modellen bestäms dess produktion och kunder av planerarna, och i en sammansatt modern ekonomi är kunderna (liksom fabrikens leverantörer) spridda över många regioner. I marknadsmodellen förhandlar företagsledningen fram kontrakt med leverantörer och kunder i många delar av landet och kanske utanför det, gör upp investeringsprojekt och annat. Vilken roll har då de lokala myndigheterna? Vilka intressen är det troligt att de uttrycker? Deras roll är klar nog om lokala resurser används till att tillfredsställa lokala behov. Men annars, med tanke på att deras intresse och tillgängliga information bara berör det egna området, är de nästan oundvikligen angelägna att ingripa för att hävda ortens krav. Ja, ju mer demokratisk den lokala institutionen är, desto troligare är det att detta händer. I Sovjet och Jugoslavien inträffar, trots kritiken och trots partifunktionärerna som representerar (förmodas representera) det allmänna intresset mot det inskränkta, en avledning av resurser på sätt som kan komma i konflikt med olika typer av ekonomisk rationalitet. Det har i Jugoslavien till och med förekommit att de lokala myndigheterna upptagit ett slags exportskatt på varor som sänts utanför området, en försäljningsskatt på utomstående, och denna praktik fick uttryckligen förbjudas i lag. Erfarenheterna tycks vittna om att man bör vara försiktig med att överlämna resurser till lokala och regionala myndigheter. Samtidigt vet vi att en centralisering av sovjetisk typ tenderar att försvaga den regionala planeringen och splittrar kompletterande utvecklingsplaner som avser ett bestämt område. Det finns ingen enkel lösning. (Det finns det aldrig!) Vi lär av erfarenheterna var skon klämmer, var det är troligt att problemen uppstår.

På utrikeshandelns område har Jugoslavien försökt att "liberalisera" med sikte på en konvertibel dinar och frihet för de arbetarförvaltade företagen att handla över gränserna. De jugoslaviska medborgarna har haft tillåtelse att i jugoslaviska banker ha konton i utländsk valuta. Men trots stora hemsändningar från utlandet och betydande turistintäkter har den jugoslaviska bytesbalansen hamnat i svårt underskott, och utlandsskulden är nu (1982) fruktansvärt stor. Detta är dels en följd av stora och ibland osunda investeringar, dels av en övervärderad dinar. Följden har blivit att myndigheterna tvingats till importrestriktioner som varierar mellan olika delrepubliker eftersom dessa (otroligt nog) tycks kontrollera merparten

¹⁷ L Sirc, "Notes on the practical working of cooperation and partnership", i A Clayre (red), *The Political Economy of Cooperation and Participation*, Oxford, Oxford University Press, 1980.

av utrikeshandeln. Återigen har det som antogs vara ett slags fri marknad förvandlats till en blandning av improviserade och växlande kontroller som inte kan kallas en plan. Viss import kan betalas genom att man skaffar dinarer från banken till officiell kurs, men somliga företag har rätt att behålla en del av sin exportavkastning och sedan sälja en del av denna valuta till andra företag (de facto, eftersom vad de i teorin gör är att importera på uppdrag av det andra företaget) till en kurs som förhandlas fram och som kan vara två eller tre gånger så stor som den officiella. Dinaren är alltså bara delvis konvertibel, det finns ingen enhetlig växelkurs (utom för turister) och det tycks nu finnas en oövervinnelig spärr mellan den utländska valuta som innehas av enskilda personer (en mycket stor summa, uppskattad till nära åtta miljarder dollar) och den utlandsvaluta som finns tillgänglig för eller tilldelas företagen.

Jugoslaviens ekonomiska resultat har otvivelaktigt påverkats negativt inte bara av den nyckfulla priskontrollen utan också av interventioner på lokal och delrepubliksnivå, som gått så långt som till att uppresas "regionala hinder för det fria flödet av varor och produktionsfaktorer", vilket skapat vad Tito själv kallade "små skyddade marknader".¹⁸ En ytterligare följd av centrums medvetna försvagning var att endast en liten del av de totala investeringarna i praktiken planerades eller finansierades centralt, en allvarlig brist i ett land med mycket ojämn utveckling. Detta kunde endast delvis korrigeras genom obligatoriskt informationsutbyte om investeringsprojekt. Ansträngningarna att få till stånd "sambandsfördrag" eller "sociala överenskommelser" råkade också i svårigheter på grund av makten hos intressegrupper i delrepublikerna och på lokalt håll. "En optimal interregionalitet förhindrades genom spärrar för kapitalets rörlighet som uppmuntrade banker och företag, republik- och lokalledningarna att hålla kvar kapitalresurserna inom lokala gränser", med konsekvenser som "tillkomsten av 'politiska' fabriker", dubblering och annat.¹⁹

I en diskussion i Belgrad nyligen uttrycktes åsikten att "självförvaltningen blivit en ridå bakom vilken de verkliga beslutsfattarna i den politiska sfären gömmer sig". Professor Maksimovic deklarerade oförbehållsamt att de för närvarande verkande grundreglerna är sådana att "de etablerar ett ekonomiskt system som inte kan fungera". Branko Horvat hävdade att dessa grundregler "inte bara är dåliga utan odugliga", pekade på många motsägelser och tillade att "hela föreställningen om de associerade arbetarnas grundorganisationer är fel, ty den leder till ekonomins uppsplittring och desorganisering". Den nödvändiga graden av planering saknas. Ändå förekommer mycken "intervention" vilket, enligt Horvat, allvarligt har begränsat företagets självständighet.²⁰ Det finns i Jugoslavien en utbredd uppfattning om att systemet inte kan fortsätta sådant det är i dag. Dess funktion bygger på marknaden, men ändå skapar en rad improviserade kontroller, prisstopp, importbegränsningar, växelkursvariationer och negativa räntor plus de självförvaltade företagets politiskt motiverade ingrepp i inkomstfördelningen en mängd motsägelser. Den framtonande krisen i betalningsbalansen kräver en stark politik i centrum, men särskilt sedan Titos död har detta centrum haft otillräcklig förmåga att handla. Det verkar som om en kris kunde brista ut redan innan denna bok når trycket. Om så sker bör det noteras i hur många avseenden verkligheten har avlägsnat sig från den "jugoslaviska modellen".

Detta kan vara ett lämpligt sammanhang att betona, att den synbarligt långa listan på svårigheter och brister inte är till för att "bevisa" att det jugoslaviska systemet är fel eller misslyckat. Det finns resultat att anföra till dess fördel. Levnadsstandarden står sig bra jämfört med de "centraliserade" grannarna, och Belgrad och Zagreb måste framstå som högst välmående för flertalet invånare i Rumänien, Bulgarien och Sovjetunionen. Tillväxten har

¹⁸ Tyson, a a, s 4 och 11.

¹⁹ Ibid, s 13.

²⁰ *Ekonomiske politike*, den 3 november 1980, och Duga, den 13 september 1980 (ett tack till dr Sirc för dessa referenser).

varit imponerande om än stundtals förvrängd och kostsam. Trots alla sina brister har experimentet med ”arbetarnas självförvaltning” varit av stor betydelse, och det är mycket som var och en som är intresserad av socialistisk ekonomi kan och måste lära av det. Här liksom annars får vi aldrig glömma att perfekta system bara existerar i böcker och att både i öst och väst den verkliga världen är full av irrationaliteter, felallokeringar, felanvända resurser och olika former av slöseri. I den verkliga världen, socialistisk eller ej, kommer vissa motspänstiga problem och motsägelser alltid att finnas. Ja, det är väl att så är, ty en värld utan motsägelser och motsättningar skulle vara outhärdligt tråkig och samhällsvetarna skulle hotas av arbetslöshet. Jag kan endast upprepa att vi måste lära av sådant som går fel, för att därmed förhoppningsvis minska de negativa effekterna av förutsägbara bekymmer.

Privatjordbruket i Jugoslavien och Polen: bönder och lantbrukare

Jugoslavien och Polen är två länder där jordbruket till övervägande del är privat medan stadsekonomi i dominerande utsträckning är ”socialistisk”. Det kan vara värt att ägna uppmärksamhet åt effekterna av detta, och därmed också jämföra småbondejordbruket med inte bara kollektiv- och statsjordbruket i Sovjet utan också med de annorlunda förhållandena i Ungern.

Varken Jugoslavien eller Polen kan sägas vara goda exempel på ett effektivt privatjordbruk, oavsett om man mäter kostnad eller produktivitet. Särskilt de polska bönderna har inte bara misslyckats med att tillfredsställa den stigande efterfrågan på kött, utan den växande bristen på spannmål har också lett till snabb importökning i en tid då betalningsbalansen varit utsatt för stora påfrestningar.

Detta kan inte vara platsen att undersöka de aktuella polska och jugoslaviska ekonomiska problemen i sig. Frågan är i stället vad som kan läras av de båda ländernas erfarenheter beträffande småbondejordbrukets livsduglighet? Detta bör ställas i relation till det storskaliga kollektiv- och statsjordbrukens många brister. Är alla ineffektiva? Vad är i så fall svaret på jordbrukets problem?

Ett möjligt svar på denna gåta utvisas av en enkel (och rätt tillförlitlig) statistik: i många delar av Polen är brukningsenheternas storlek i genomsnitt fem hektar medan det på liknande jord i Sovjetunionen finns stats- och kollektivjordbruk på 5 000. Kanske är 5 för lite och 5 000 för mycket. I Jugoslavien var bondejordbrukens medelstorlek 1969 endast 3,9 hektar.²¹ Detta kan vara en viktig nyckel till en av huvudbristerna i det polska och jugoslaviska jordbruket: formella regler och informell påtryckning (och fruktan) hindrar bildandet av ekonomiskt livskraftiga och effektiva enheter. I vissa fall är ett hushåll helt enkelt i lag förbjudet att äga mer än tio hektar jord, eller så fruktar man att ett jordbruk som vuxit sig alltför stort skulle tilldra sig oönskad uppmärksamhet från partifunktionärer som är rädda för uppkomsten av en ny bourgeoisie. Det senare påminner om en av huvudmotsättningarna i det sovjetryska partiets bondepolitik på tjugotalet: när man byggde jordbruket på ”mellanbönderna” och behandlade de framgångsrika och välmående som ”kulaker” och därmed klassfiender (företagsamhet innebar risker för de företagsamma), innebar det att jordbruksproduktionen måste baseras på de måttligt misslyckade bönderna (”mellanbönderna”). Detta stod i strid med det angelägna behovet av att få ut fler jordbruksprodukter på marknaden.

Om man även betänker inverkan av de statskontrollerade uppköpspriserna, som haft en avstimulerande verkan, och även de relativt låga och (särskilt i Polen) starkt subventionerade detaljhandelspriserna är det inte överraskande att jordbrukets prestationer har släpat efter ekonomins krav. En oproportionerlig andel av resurserna har gått till de relativt få statliga

²¹ V Stipetic & V Trickovic i *Food Policy*, augusti 1980, s 175.

gårdarna.

Flera frågor av generellt intresse uppkommer när man funderar vidare på det privata jordbruket. En är den mycket stora variation i odlingsformer och folktäthet olika länder emellan, som måste beaktas innan man drar några praktiska slutsatser av erfarenheterna från skilda håll. På exempelvis de kanadensiska prärierna är ett litet antal personer sysselsatta på stora, högt mekaniserade jordbruk, medan det i Östeuropa (för att inte tala om Kina och Indien) finns stora byar och ett mycket större antal odlare. Resultatet blir helt olika typer av teknik, tänkesätt och arbetsmönster. Det är helt enkelt fåfängt att tänka sig att exempelvis den kanadensiska jordbruksorganisationen skulle kunna införas i Indien och Polen eller omvänt. Kooperationens betydelse och möjligheter skiftar också mycket starkt. Det är en sak att överväga fördelarna med att bybor producerar tillsammans, även om vi i Ryssland sett hur katastrofalt försöket var att framtvunga detta med våld, trots att det fanns en tradition av kommunal brukning. Det är något helt annat att försöka tänka ut något liknande för spridda gårdar av skandinavisk för att inte tala om kanadensisk typ. När ryssarna genomdrev kochozsystemet i de baltiska staterna försökte de även eliminera själva gårdarna (*chutora*) för att driva in bönderna till byarna. Ytterligare andra möjligheter existerar omedelbart efter en jordreform i ett land med jättelika herregods, latifundier.

I Polen och Jugoslavien dominerade det enskilda bondeägandet, och de flesta godsägarna hade exproprierats långt innan kommunisterna tog över. I båda länderna gjordes ett försök till kollektivisering som båda fallen övergavs. Den rådande kompromissen förefaller otillfredsställande och den mest uppenbara lösningen tycks vara att låta det privata bondejordbruket expandera, det vill säga att öka gårdarnas medelstorlek med högre mekaniseringsnivå. Marknaden är och bör troligen förbli den grundläggande förbindelsen mellan jordbruket och den urbana sektorn, som fallet var i Sovjet under NEP-perioden. Detta innebär inte nödvändigtvis en förlitan till någon spontan och okontrollerad marknad, som inte tillåts fungera heller i väst. Den ekonomiska teorin känner till den permanenta obalans som prismekanismen kan ge upphov till inom jordbruket. Dessutom får stora prisvariationer direkt inverkan på producenternas inkomster, och i alla länder där bönderna har något inflytande skapar detta starka påtryckningar om någon typ av prisstöd. Under stalinperioden bortsåg man från böndernas intressen, och priserna sattes inte så att de understödde producenterna utan snarare för att avpressa dem resurser, som en form av skatt. Detta är dock inte längre fallet ens i Sovjet.

Både i väst och öst har olika försök att kontrollera jordbrukspriserna lett till olika slags anomalier, och varje socialistisk regim måste utan tvekan försöka förena ett antal inbördes oförenliga mål i sin prispolitik, i likhet med praktiskt taget alla andra regioner.

Andra problem kan skapa ännu större bryderi. I ett land med stora kollektiv- och statsjordbruk av sovjetisk typ, tycks det inte finnas särskilt stora fördelar med att gå över till ett småbrukarsystem som det polska. De polska bönderna klagar över att de är underförsörjda med insatsvaror, att de får för dåligt betalt och att de saknar förtroende för en regim som verkar starkt negativt inställd till deras behov och strävanden. Utan tvivel kan även små gårdar producera mer under mindre ogynnsamma omständigheter (se på Japan!), och därför bör de polska erfarenheterna i detta stycke inte tolkas alltför negativt. Ändå är utvecklingen i Polen och Jugoslavien inte särskilt lugnande. Vad bör då reformsinnade socialister förespråka? Ett system med fria (eller friare) kooperativ av ungersk typ? Bör det samtidigt existera olika gårdar allt efter producenternas preferenser och produktionsinriktningens karaktär? Peter Wiles brukade tala om ”vänstergöröror” och ”högergöröror”, och det är inget dåligt sätt att illustrera det faktum att mekaniserad veteodling på prärierna kan kräva en helt annan skala och organisering än till exempel odlingen av vin eller lök.

Hur är det då med ett land, med Polen eller för den delen Danmark, Frankrike eller Kanada, där gårdar av skiftande storlek ägs och drivs av en familj med en smula anställda arbetskraft? Återigen måste vi beakta vad producenterna vill ha. Ett frivilligt kooperativ är utan tvivel utmärkt. En god israelisk kibbutz drivs av engagerade entusiaster och alla som inte gillar den kommunala principen kan fritt lämna den. Tvångskollektivisering måste förvisso undvikas. Varken Marx eller någon annan förständig socialist har förespråkat eller bör förespråka tvång mot småproducenterna som en lämplig lösning. Detta bör inte vara ett arbetsfält för någon "socialistisk" polis. Men låt oss återvända till de lärdomar som vi kan dra av Polen och Jugoslavien. Det valda produktionssättet måste upptäcka skalfördelar där sådana existerar, får inte motsätta sig effektivitet. Snäva gränser för storleken kan få skadliga effekter, antingen den mäts i hektar, antalet kreatur eller kapitaltillgångarnas värde. Men att inte ha någon gräns för storleken kan mycket väl medföra en olycklig koncentration av jordbruksproduktionen till ett fåtal privata företagare.

Vilka möjligheter finns det då till en samexistens mellan statliga, kollektiva och privata jordbruk? (Både i Polen och Jugoslavien existerar statliga gårdar, och medan de i Polen tycks ha skötts ineffektivt har de i Jugoslavien långt större avkastning än bondejordbruken, även om man måste ta hänsyn till att de huvudsakligen ligger på mycket bördigare jord.) Bör socialister motsätta sig privata gårdar med ingen eller fåtalig anställd arbetskraft? Om producentkooperativen är effektiva och om de stämmer överens med böndernas önskningar bör den socialistiska ideologin naturligtvis föredra sådana enheter, men skulle detta behöva förstärkas med förbud mot eller strikta begränsningar av de privata jordbruksföretagen?

Jag måste erkänna min djupa motvilja mot att använda polis till att hindra människor från att producera varor och tjänster som andra vill ha och är beredda att betala för (så länge det naturligtvis inte rör sig om droger eller andra skadliga ting). Om en storskalig produktion verkligen är effektivare borde det inte behövas utomekonomiskt tvång för att hindra den privata brukaren från att konkurrera. Men om exempelvis vete, majs, mjölk och smör i fullt tillräcklig grad levereras från de stora gårdarna medan den privata företagsamheten finner det fördelaktigt att tillhandahålla svamp, hallon, grönpeppar och getost, och de enskilda även kan vara effektivare i produktionen av mjölk och smör, är det förvisso fel att stoppa en sådan produktion i namn av socialismen.

Så har vi en annan fråga som gäller för både det enskilda och det kooperativa (kollektiva) jordbruket, och som rör differentialräntan. Vissa markområden är av naturen bördigare och bättre belägna än andra. Det leder till variationer i produktiviteten. Samma ansträngning, samma förmåga producerar mer på en plats än på en annan. Kontraster av det slaget är särskilt stora i Jugoslavien även om de i viss grad existerar i alla länder. Om de lämnas i fred kommer vissa individer och kooperativ att (oförtjänt) bli mer välmående än andra. Hur kan detta rättas till? I en modell där jordbruket sköts av lönearbetare, där lönen för traktorskötare, mjölkerskor och andra bestäms centralt, kan skillnader i nettointäkt absorberas genom ekonomisk omfördelning inom ett departement eller via den statliga budgeten. Den metoden kan inte tillämpas på individer och kooperativ. Det borde vara möjligt att hantera frågan med hjälp av en differentierad jordskatt och så görs i vissa östeuropeiska länder. (I Sovjet används en klumpigare metod: lägre priser betalas till gårdar i områden med större naturlig bördighet.) Men erfarenheterna från många länder, däribland Kina, visar att det som borde betraktas som en differentierad jordränta faktiskt slår igenom som inkomstskillnad mellan olika bönder.

Låt oss slutligen ägna en smula uppmärksamhet åt ett begrepp som infördes för några sidor sedan, nämligen „producenternas preferenser”. Ordet ”konsumentpreferenser” är bättre känt. Det bör det också på sätt och vis vara. Produktionens syfte är att tillfredsställa behov, och i en konflikt mellan producent och konsument om vad som ska produceras har konsumenten vanligen rätt. Men detta kan och bör inte tillämpas på frågan om hur det bör produceras, under

vilka arbetsbetingelser. Medborgaren som önskar sig mjölk, kål och päron har rätt att få sina behov tillfredsställda. Men om producenten föredrar att arbeta i en familjeenhet och får tillfredsställelse av att ansvara för sitt eget arbete, inte vill ansluta sig till en kollektiv stordrift, bör man väl ta hänsyn till detta, om nu inte denna preferens negativt påverkar mängden av ock priset på mjölk, kål och päron. Vi återkommer till denna fråga längre fram. Kanske borde socialistiska ekonomer inse att litet kan vara vackert och bli extra uppmärksamma på skalnackdelarnas många olika uttryck.

Naturligtvis finns det åtskilligt mer att säga om självförvaltningen, men vi sparar det till kapitel 5.

De polska erfarenheterna: vägen till katastrof

Den ovannämnda oförmågan hos det polska småbruket måste ses mot bakgrund av den ekonomiska kris som kulminerade i katastrofen 1980-1982. Den här boken är inte tänkt som en deskriptiv redogörelse eller ekonomisk historia, men det kan ändå vara skäl att betrakta vad som hände i Polen, om än bara för att se vilka mer generella slutsatser som kan dras. Berodde katastrofen på speciellt polska omständigheter eller är den första stadiet i en upplösning av de sovjetpräglade ekonomierna?

Polen har haft lyckan att äga tre framstående socialistiska ekonomer: Lange, Kalecki och Lipinski. Olika förslag till reformering av det centraliserade planeringssystemet diskuterades 1956 och åren närmast efter. Av skäl som i huvudsak måste ha varit politiska infördes ingen effektiv reform, och de åtgärder som ändå vidtogs var halvhjärtade och motsägelsefulla. Det finns en god beskrivning av dessa åtgärder och en analys av varför de inte fungerade i ett arbete av W Brus som jag hänvisar intresserade läsare till.²² Bortsett från reformåtgärdernas otillräcklighet fanns det två andra "negativa" faktorer, båda politiska. En var den kommunistiska ledningens isolering och impopularitet i ett djupt katolskt och traditionellt antiryskt land. Den andra var införandet av ytterst osunda strategier för investeringar, priser och inkomster, som skulle ha förstört även den bästa tänkbara plan för reformering av den ekonomiska mekanismen.

Redan 1956 hade det skett ett folkligt utbrott mot de umbäranden som orsakades av den föregående periodens överinvesteringar (liksom mot den tidens promoskovitiska partiledning). Gomulka kom till makten på en våg av folklig entusiasm. Arbetarråd sattes upp och en ny anda höll på att uppstå. Fjorton år senare hade förhoppningarna svikits. Arbetarråden hade stympats, investeringarna ökade åter. Den kulturella och ekonomiska kontrollen drogs åt. Ett försök av Gomulka att höja livsmedelspriserna i december 1970 ledde till upplopp och strejker (trots att priserna faktiskt var alltför låga). Efter en del skottlossning avgick Gomulka och ersattes av Gierek, som återtog prishöjningarna och inledde en katastrofal politik där både investeringarna och konsumtionen samtidigt höjdes med mycket stora procenttal. Investeringarna steg under femårsperioden 1971-1975 med 130 procent och kontantlönen med över 60. Detta hölls uppe med omfattande lån från väst. 1976 blev det nödvändigt att ändra kurs. En höjning av livsmedelspriserna var behövligare än någonsin eftersom Polen inte kunde klara av en så starkt subventionerad produktion, i synnerhet av kött, och subventionerna utgjorde en stor belastning på statsbudgeten. Giereks försök till prishöjningar på sommaren 1976 ledde till nya upplopp och han slog snabbt till reträtt. Under de fyra följande åren fortsatte utvecklingen mot katastrof med ständigt större skulder, livsmedelsbrist och obalans i många sektorer. Korrigering åtgärder var av nöden men politiskt omöjliga. Polen hade blivit en stor importör av spannmål i ett läge där betalningsbalansen försämrades från ett redan uselt

²² Se hans bidrag i A Nove, H H Höhmann & T Seidenstecher (red), *772e East European Economies in the 1970s*, London, Butterworth, 1982.

läge. De höga förväntningar som skapats av den konstlade högkonjunkturen 1971-1975 kom ordentligt på skam. 1980 bidrog nya försök att höja livsmedelspriserna till att myndigheternas auktoritet undergrävdes, att fackföreningsrörelsen "Solidaritet" bildades och att Gierek avgick och ersattes av först Kania och sedan Jaruzelski, mitt uppe i en långtgående diskussion om politisk och social förnyelse samt drastiska ekonomiska reformer.

Under tiden fortsatte utvecklingen mot ekonomisk katastrof. Produktionen minskade starkt på grund av strejker, av att utlandsvalutan började ta slut och till följd av livsmedelsbrist och flaskhalsar i försörjningen. "Solidaritet" blev en mäktig ekonomisk och politisk kraft som armbågade sig fram till sidan av de officiella "fackföreningarna" och skaffade sig faktisk vetorätt mot regeringens åtgärder.

Det var tal om en nationell samlingsregering med deltagande av partiet, "Solidaritet" och den mycket inflytelserika katolska kyrkan, men mäktiga hinder stod i vägen.

Ett var politiskt. Å ena sidan krävde partiet för sin del absolut politisk ledning, inberäknat kontroll över den grundläggande ekonomiska politiken och över alla utnämningar (det vill säga den polska versionen av "nomenklaturan"). Vissa av ledarna var mycket ovilliga att alls kompromissa om detta, och de stärktes i sitt motstånd av påtryckningarna från Moskva, som blev allt mer oroat över händelsernas utveckling. Å andra sidan blev "Solidaritet" oundvikligen fokus för all politisk opposition i avsaknad av andra legala organisationer. Där fanns fackföreningsaktivister som stred för högre lön och kortare arbetstid, nationalister, många uppriktiga socialister och många lika uppriktiga antikommunister. Dess demokratiska och fria möten gav uttryck för ett vitt spektrum av inbördes oförenliga åsikter. Man kunde inte vänta sig att det skulle växa fram en sammanhängande politik från en så heterogen grupp ens om omständigheterna hade varit normala.

Men omständigheterna var långt ifrån normala eftersom den ekonomiska katastrofen var inne. Ransonering måste införas, ransonerna minskades och priserna steg (äntligen). Då både produktionen och exporten sjönk måste importen skäras ner radikalt. Levnadsstandarden måste minskas för att vissa prioriterade nyckelsektorer skulle kunna skyddas. Så även om partiledarna och "Solidaritet" hade haft en klar uppfattning om vilken typ av ekonomisk reform som skulle införas, var det svårt att se hur denna skulle kunna antas i det rådande kaotiska läget, vilket gav starka motiv för fortsatt ransonering och förstärkt central kontroll snarare än ett utvidgat bruk av marknadsmekanismen. Följaktligen kom varken från regeringen eller "Solidaritet" någon konsekvent ekonomisk politik, annat än den som gick ut på att klara upp det omedelbara nödläget. "Solidaritet" var hur som helst splittrat i frågan huruvida man skulle ta ansvar för de kärva åtgärderna, vilka ansågs vara ett resultat av partiledningens misstag och inkompetens.

I december 1981 fick de politiska kraven från "Solidaritet" (fria val, en fri press, legitim opposition), den fortsatta utvecklingen mot ekonomisk katastrof och regeringens uppenbara oförmåga att genomdriva någon linje, tillsammans med kraven från Moskva om att återställa ordningen, Jaruzelski att genomföra sin repressiva "kupp". Undantagslagar upprätthållna av militära officerare med partiapparaten ställd åt sidan representerar en helt ny situation, och utgången är i skrivande stund långt ifrån klar. Kanske kommer militärerna till slut att genomdriva de starkt behövliga reformerna. (De försäkrar nu, i januari 1982, att det är deras avsikt.) Det verkar fåfängt att gissa vad som kommer att ske härnäst.

Låt mig i stället besvara den tidigare ställda frågan: är Polen ett tecken på förestående händelser? Vilka lärdomar kan dras av de polska erfarenheterna?

Det följande kan utgöra ett svar:

(a) Polens ledning drev en unikt riskabel ekonomisk politik, och den åtföljande destabili-

seringen var så mycket mer farofylld som regimens politiska grundvalar var så svaga. Även Rumänien som följde en annan väg hamnade 1981 i en kritisk ekonomisk situation, men myndigheterna och polisen var starka nog att förhindra uppkomsten av varje opposition.

(b) Oppositionen var i Polen (till skillnad från exempelvis Ungern och Tjeckoslovakien) i mycket hög grad baserad på arbetarklassen och antog därför en facklig form. Detta hade ”fördelen” att skapa mycken ideologisk förvirring bland medlemmarna i partiet som ansågs utgöra arbetarklassens förtrupp. Nackdelen var att en sådan organisation utvecklade en i första hand negativ makt. Den kunde hindra regeringen från att handla och skapa svårigheter för den genom sina politiska krav, men varken dess struktur eller åsikterna hos dess medlemmar underlättade något ansvarstagande för politiken.

(c) Erfarenheterna av ”Solidaritet” ställer mycket tillspetsat frågan om fackföreningarnas roll i förment socialistiska länder, och även i sant socialistiska. I sina första manifestationer krävde ”Solidaritet”, förutom högst befogade förbättringar av arbetsförhållandena, kortare arbetstid och stopp för matprishöjningar, vilket i kombination var omöjligt med de ekonomiska villkor som rådde i Polen. Dess aktioner bidrog till en ytterligare nedgång i produktiviteten. Som fokus för all opposition började det förståeligt nog ställa även politiska krav, men utan någon sammanhängande eller enhetlig politik eller någon vilja att ta ansvar (vilket ju inte är en fackförenings uppgift). En viktig fråga gäller vad majoriteten av ”Solidaritets” medlemmar hade för mål. De hade förvisso ingen önskan att återinföra kapitalismen. Det saknades förtroende för ledningen på alla nivåer, politiska som ekonomiska, det fanns ett utbrett krav på arbetarråd, en allmän känsla av att det behövdes grundläggande reformer men ingen samstämmighet om vad sorts reformer som var nödvändiga (till exempel om marknadsmekanismens roll). Detta reser mer generella frågor om hindren för ekonomiska reformer och massornas inställning till dem, som kommer att diskuteras nedan.

(d) Bristen på legitimitet, i massornas ögon, hos regeringen och partiet, ledningens oförmåga och/eller bristande intresse för nödvändiga förändringar och dess ovilja (fram till december 1981) att använda våld eller terror innebar en fortsatt utveckling mot katastrof.

(e) Andra länder delar Polens systemavhängiga svagheter, och även i dem har både det härskande skiktet och massorna motsägande attityder till ekonomiska reformer. Men Polens kombination av officiell inkompetens, ”illegitimitet”, folkets sovjetfientlighet och Giereks ekonomiska äventyrspolitik finns ingen annanstans, vilket inte innebär något förnekande av att det även i andra länder, inte minst Sovjet, existerar allvarliga ekonomiska problem som kan få politiska konsekvenser.

G Markus, en ungersk filosof som nu undervisar i Österrike, påminner om att socialismen antogs ”övertvinna och avlägsna den kapitalistiska ekonomiska utvecklingens krispräglade karaktär”. Existensen av ekonomiska cykler i Östeuropa har noterats av en rad ekonomer, bland andra T Bauer och J Goldmann, men ingenstans har yttringarna varit så extrema som i Polen. Markus skriver:

Man behöver bara se på det nuvarande tillståndet inom den polska ekonomin, jämförbart med ett land som härjats av ett totalt krig, för att förstå vilken grad av destruktiva ekonomiska växlingar som är möjliga under ett styre, där det existerar varken ekonomiska eller sociala mekanismer för direkt kontroll av ens de mest halsbrytande planeringsmisstagen från en hierarkiskt organiserad apparat som härskar över hela samhället.

Det var i Polen som de ”östeuropeiska samhällenas hela sociala olust exploderade med oväntad kraft och skärpa”.²³ Kommer de andra länderna att dra lärdom och undvika den

²³ Markus, a a, s 240 f.

polska sjukan? Är det oreformerade ekonomiska och politiska systemet i stånd att vaccinera sig mot den? Jag äger ingen kristallkula.

Kina: det stora språnget, kulturrevolutionen och reformerna

Det kan vara lämpligt att återvända till Coward & Ellis tankar, redan citerade i kapitel 1: "I Kina sker en annan ideologisk revolution som störta gamla föreställningar om delegation, ledning, och överlämnande av makten till 'representanter' eller 'ansvariga individer', föreställningar som utgör hörnstenen i kapitalistiska produktionsförhållanden och borgerlig demokrati." Detta utgör i något extrem form en missuppfattning av både "kulturrevolutionen" och de praktiska möjligheterna ute i den verkliga världen. Många "marxister" har delat denna missuppfattning. Charles Bettelheim grundar sin teoretiska kritik av sovjetssystemet genom att ställa den förment framgångsrika klasskampen och byggandet av socialismen i det efterblivna Kina mot doktrinen om att socialismen kräver utvecklade produktivkrafter. Denna senare doktrin blir för honom "ekonomism". Det var visserligen mensjevikerna (och den senare Kautsky) och inte bolsjevikerna som menade att ryska revolutionen hade varit för tidig på grund av produktivkrafternas underutveckling, men bolsjevikerna gav efter makterövringen högsta prioritet åt den industriella tillväxten och såg förvisso tillväxten som en förutsättning för först socialismen och sedan frammarschen mot kommunism. Bettelheim gör naturligtvis rätt i att understryka att "sovjetmakt plus elektrifiering" (det vill säga Lenins kortformel för industrialiseringen) inte var en tillräcklig betingelse för byggandet av socialismen, men var det inte en nödvändig förutsättning? Nej, svarar Bettelheim, även det var "ekonomism" vilket demonstrerades av kulturrevolutionen i Kina, där en verklig socialism skapades i ett mycket efterblivit land och där klasskampen hade prioritet över den ekonomiska utvecklingen: att vara röd var viktigare än att vara expert.

Bettelheim har för sin del börjat ändra sin ståndpunkt. Han skulle nu säkert instämma i både att "kulturrevolutionen" inte tog sig den form som den marxistiska teorin förutsade och att den åstadkom mycken skada, något som nu mödosamt måste gottgöras av Maos efterträdare.

Vilka lärdomar kan man då dra av de kinesiska erfarenheterna?

Under perioden 1949-1957 utvecklades det kinesiska planeringssystemet i riktning mot att kopiera den sovjetiska modellen, och framåtskridandet underlättades av en aktningvärd mängd sovjetiskt bistånd. När hela den storskaliga och mycket av den småskaliga industrin nationaliserades var myndigheterna medvetna om behovet att utnyttja det knappa företagarkunnandet, och det var i många fall de tidigare kapitalistiska ägarna som fortsatte att driva sina fabriker i egenskap av direktörer. I städerna uppmuntrades kooperativ. Bönderna kollektiviserades stegvis (efter en rätt blodig kampanj mot godsägarna) och jordbruket utsattes för små skador under denna process till skillnad mot vad som skedde i Sovjet, förmodligen därför att de kinesiska kommunisterna hade opererat från landsbygdsbaser och därmed stått bönderna mycket närmare än vad deras ryska kamrater hade. Ändå var kollektiviseringen även i Kina en tvångsprocess. Böndernas preferenser beaktades inte.

Produktionen ökade snabbt i stad och land, och ett viktigt skäl till detta var helt enkelt *ordningen* som ersatte det kaos och inbördeskrig, de utländska invasioner och inhemska krigsherrar som hade plågat Kina i hundra års tid. Det var ingen tillfällighet att landets viktigaste industricentra före 1949 hade vuxit upp i områden under japansk kontroll som Manchuriet eller i utländska koncessionsområden (särskilt Shanghai) där ordningen faktiskt upprätthölls.

Sedan kom år 1958 och därmed det "stora språnget" och brytningen med Sovjetunionen. Det "stora språnget" var kanske Maos försök att finna en kinesisk väg framåt med utnyttjande av landets väldiga landsbygdsbefolkning. Men det finns en parallell till den strategi som antogs i

Sovjet 1929-1932 och som också innebar ett uppsättande av ytterst ambitiösa tillväxtmål och en mobilisering av massorna. I båda fallen fördömdes besinningsfulla varningar som ”högeravvikelse” och enorma krafter slösades bort. Det fanns även skillnader. Det förekom sålunda inga sovjetiska motsvarigheter till bakgårdsmasugnarna och andra överdrifter i form av småskaliga industrianläggningar på landsbygden. Dessa visade sig vara en ofrånkomlig väg som, tillsammans med den överdrivna mobiliseringen av bönder till offentliga arbeten, drog uppmärksamheten från jordbruket och ledde till en allvarlig livsmedelsbrist. Nu skapades också ”folkkommunerna” med försök att införa extrema former av gemensamhetsliv och restriktioner eller rent av förbud mot böndernas privata jordlotter och kreatur. 1959 rådde sådan förvirring och sådant kaos att den ekonomiska statistiken upphörde att utkomma (en begränsad utgivning återkom inte förrän 1979), och ”språnget” övergavs. Uppenbarligen påverkades Maos personliga ställning negativt och makten övergick till Liu Shao-chi och Chou En-lai, vilkas moderata politik gjorde det möjligt att reparera skadorna och återuppta frammarschen. Systemet förblev emellertid starkt centraliserat. Statsföretagen fick sålunda praktiskt taget inte behålla något av sin vinst och flertalet material allokterades centralt. Stadskooperativen utsattes för så hård kontroll att deras position kom att likna de statliga företagens. Trots att det talades om decentralisering till provinserna kontrollerade Beijing i praktiken det mesta av industriproduktionen. I byarna reducerades kommunernas produktiva funktioner. Jordbruksproduktionen organiserades i ”brigader” (till storlek och betydelse överensstämmande med de sovjetiska kollektivjordbruken) och även i ”arbetslag”, underindelningar till brigaderna, även om det uppstod kontroverser om bådars respektive roller och detta har förblivit ett ämne där det råder viss förvirring. Inkomsterna förutsätts bygga på varje lags nettointäkter, men dessa intäkter är delvis ett resultat av vad laget har beordrats att odla av brigad eller kommun, så det uppstår stora inkomstskillnader till följd av omständigheter som ligger utanför lagets arbete eller effektivitet. Privata jordlotter tolererades åter men privat företagsamhet i städerna gjordes praktiskt taget omöjlig.

Utvecklingen avbröts när ”kulturrevolutionen” startades. Dess historia har hittills i första hand skrivits av dess offer eller motståndare, och det bör man beakta. Den hade många olika inslag som visserligen var sammankopplade men dock bör hållas isär. En var Maos försök att återta sin dominerande ställning och besegra Liu som kontrollerade partiapparaten genom att mot apparatledarna mobilisera en massrörelse som anklagade dem för att ha ”slagit in på den kapitalistiska vägen”.

Denna angreppslinje innebar en uppmuntran till de mest radikala elementen, till den revolutionära andan. Den utvecklades till en fördärlig attack på kulturen och den varaktigaste skadan drabbade måhända utbildningen – olika källor har vittnat om en tioårig lucka som fått negativa effekter på både kulturen och den tekniska utbildningen. Tusentals intellektuella skickades ut på landsbygden för ”omskolning” och hundratals universitet och forskningsinstitut stängdes eller stördes i sin verksamhet. Mao uppmuntrade fanatikerna även om de enligt somliga iakttagare (till exempel Jack Gray) gick längre än han hade önskat.²⁴ Det förkom angrepp (ibland fysiska) på företagsledningarna och det fanns många fall av officiellt understödd ohörsamhet. Även om löneoligheterna bestod skedde det spasmodiska kampanjer mot den ”borgerliga högern” och en betoning av de moraliska incitamenten med sin påstådda överlägsenhet över de materiella. I byarna kom en ny våg av åtgärder riktade mot de privata jordlotterna.

Den roll som spelades av armén, Lin Biao (med sin mystiska död) och de ”fyras gäng” med deras förhållande till Mao på olika stadier av kulturrevolutionen väcker frågor som går långt

²⁴ För en värdefull analys av Maos politik från en kritisk socialistisk utgångspunkt se M Selden & V Lippit (red), *The Transition to Socialism in China*, White Plains, Sharpe, 1982.

utanför detta arbetes räckvidd. Det är uppenbart att kulturrevolutionen var mycket impopulär i många kretsar och särskilt under de sista åren orsakade svåra ekonomiska skador, vilkas fulla omfattning inte kan mätas förrän mer statistik finns tillgänglig.

Efter Maos död förändrades politiken. När jag besökte Kina 1979 låg det reformer i luften, den ekonomiska utvecklingens prioritet framför den ideologiska radikalismen hade åter befästs och ansträngningar hade inletts för att reparera skadorna på utbildningen och kulturen. Först troddes detta vara möjligt genom att man antog ett storskaligt moderniseringsprogram för industrin, som byggde på en omfattande import av teknologi från väst. Dessa planer skrinlades dock snabbt inför hinder som tornade upp sig: det fanns stora balansbrister i ekonomin, jordbruket var i tvingande behov av materiella insatsvaror och incitament om den nästan miljardstora befolkningen skulle få mat nog, och stimulanser åt bönderna innebar att den lätta industrin snabbt måste byggas ut. Mer omfattande moderniseringsprogram tvingades vänta. ”Vi eftersträvade ensidigt hög fart och höga tillväxttal och trånade efter storskaliga och kapitalkrävande anläggningar. Inom produktionsförhållandena betonade vi överdrivet övergången till en högre ägandenivå i fråga om produktionsmedlen.”²⁵ Under erkännande av att produktiv-krafterna fortfarande är ”mycket efterblivna” fortsätter den nuvarande politiken att understryka den primära betydelsen av jordbruket och den lätta (konsumtionsvaru-) industrin, tungindustrins övergång till att skapa produktionsmedel för konsumtionsvaru-industrin och servicens allt större vikt.

Det införs reformer som har till syfte att stärka marknadsmekanismen, även om det är långt ifrån klart hur vittgående de kommer att bli. Det offentliga ägandet kommer att förbli dominerande men man kritiserar ofta en ”brådmogen övergång till högre ägandenivåer som bortser från produktiv-krafternas faktiska nivå och självrådigt höjer socialiseringsgraden”, det vill säga eliminerandet av kooperativa och privata företag när de objektiva omständigheterna talar för deras fortsatta existens. I konsekvens med detta har det beslutats att lätta kontrollen inom jordbruket, att ”för första gången ge de åttahundra miljonerna bönder rätt att välja ansvarssystem inom jordbruksproduktionen, som bestämmer arbetsorganisationens former och fördelningens relation till arbetet. Lotterna för privat bruk kan utvidgas och till och med fördubblas, med en ökning från 7 till 15 procent av den totala odlade arealen”. I städerna uppmuntras ”både den 'individuella ekonomin', vilken en gång betraktades som 'kapitalismens svans', och den tidigare föraktade småskaliga kooperativa ekonomin av den nya politiken”.²⁶

Kina är ett utomordentligt fattigt land. Dess folkmängd uppgår till nästan en miljard men ändå är dess odlade areal bara hälften av Sovjetunionens. Fattigdomen är en funktion av det faktum att de åttahundra miljonerna bönderna nätt och jämt kan föda sig själva och de existerande städerna. Kinas erfarenheter, positiva som negativa, är av allra största intresse och relevans särskilt för tätbefolkade lågutvecklade länder (med en engelsk förkortning LDC). Det är särskilt värdefullt att jämföra Kinas utveckling med Indiens. Medan tillväxttalen inte har skilt sig så värst mycket åt har Kina för socialister den fördelen att ingen faktiskt svälter där och att där inte finns några mycket rika. Indiens demokratiska val är till nackdel när det gäller att komma åt så ingrodda orsaker till den bristande jämlikheten som kastväsendet. Kina försöker i sin tur att studera och lära från erfarenheterna i andra planekonomier, och det är skälet till att jag inbjöds att föreläsa om de sovjetiska och ungerska ekonomierna. Vad beträffar utsikterna för och den slutliga formen av den nya modell som Kina nu söker sig fram till, är det alldeles för tidigt att göra kommentarer om vad som fortfarande är en mycket flytande och snabbt föränderlig situation.

Kina är ju en gammal stat med världens längsta kontinuerliga historia. Liksom i fallet med

²⁵ Xiao Zhen i *Beijing Review*, den 10 augusti 1981, s 14.

²⁶ Ibid, s 17. Se även C Lin, ”The reinstatement of economics in China today”, *China Quarterly*, mars 1981.

Sovjetunionen utgick inte revolutionärerna och kunde inte utgå från någon tabula rasa, och sekelgamla seder har haft sina effekter på både styrande och styrda. Bienkowski, som vi redan citerat, har mycket att säga om de ”kinesiska erfarenheterna” och förutser framväxten eller vidmakthållandet av en ”egalitär despoti”, något som också har varit kinesiska kejsares mål. Man behöver inte helt hålla med Bienkowski i hans analys, men det vore verkligen dåraktigt att vägra inse att det kan uppstå specifikt kinesiska lösningar på olika ekonomiska, politiska och militära problem, och att socialistiska principer och paroller kan anta högst nya former när de översätts till kinesiska. Samtidigt har, som tidigare betonats, själva problemen mycket gemensamt med dem som man möter i andra länder. De kan inte lösas eller övervinnas enbart genom att skrivas med kinesiska bokstäver.

Kapitel 4 – Övergången

Några inledande anmärkningar

”Om man inte vet vart man ska leder alla vägar dit”, lyder ett modernt talesätt. ”Revisionisten” par préférence, Eduard Bernstein, skrev att ”målet är intet, rörelsen allt”. Det är därför lite riskabelt att diskutera övergångsproblemen innan man besvarat frågan: övergång till vad? Jag struntar emellertid i riskerna och det av två skäl. Det ena är att även om målet inte är och inte kan vara ”intet”, lär oss den bittra erfarenheten att medlen påverkar målet. Om den version av socialismen som någon oböjlig fanatiker kräver leder till blod och terror, kräver ett långt och despotiskt enpartivälde, sträng censur med mera, kan man vara rätt säker på att den vägen faktiskt inte leder dit. Vi kan komma fram till något som *kallas* socialism, där den som påstår att detta inte är riktigt hotas av omedelbar arrestering. Vi kan ha någon föreställning om den riktning vi vill följa, men den slutliga bestämmelsen påverkas av hur resan har varit. Ja, vilket målet än är kan det i samhällets liv inte finnas någon bokstavligt talat *slutlig* destination (utom möjligen den totala utplåningen). Marx kan i sina mer romantiska stunder ha tänkt sig den fulla kommunismen som en stabil guldålder, men flertalet marxister (och förvisso även Marx själv när han var på sitt oromantiska humör) skulle nog hålla med om att så länge det finns liv finns det motsättningar, att föreställningarna om vad som utgör socialism förändras med erfarenheterna och att konflikterna inte upphör att existera. Det vore dumt att *förutsätta* att sådana konflikter och motsättningar skulle vara ”ickeantagonistiska”. Marx gjorde rätt i att vägra diskutera detaljriktningar för en framtida socialism även om han, som utförligt har hävdats ovan, hade fel i många av sina antydningar om ekonomin (och politiken) i ett tänkbart socialistiskt samhälle.

Kapitel 4 sönderfaller i tre huvuddelar. I den första ska vi granska tankar om och erfarenheter av övergången från ett utvecklat eller halvutvecklat kapitalistiskt samhälle. I den andra ställs frågan om rörelsen från en ”socialism” av sovjetisk typ till något mer acceptabelt (”socialism med ett mänskligt ansikte”, om man föredrar en välbekant beteckning). I tredje avsnittet ska jag ta upp frågan om ”utvecklingssocialismen”, fast inte så utförligt som ämnet otvivelaktigt förtjänar och det av följande skäl. ”Utvecklingsocialismen” är dömd att vara en underutvecklad ”socialism”, inriktad på uppgiften att modernisera produktionsstrukturen. Detta kan naturligtvis sägas gälla även för Stalins Ryssland. Som vi sett har den franske tänkaren Charles Bettelheim menat att bolsjevikerna gjorde sig skyldiga till en ”ekonomistisk” avvikelse. Den bestod i deras tro att den grundläggande uppgiften gick ut på att utveckla produktivkrafterna och att detta skulle leda till socialismen, medan enligt Bettelheim Maos Kina höll på att bevisa att med en korrekt klasslinje kunde även ett mycket efterblivet land bygga denna socialism. Det som enligt honom skulle prioriteras var klasskampen och kulturrevolutionen. Den fortsatta utvecklingen i Kina måste ha skakat Bettelheim i hans tro, fast han ju hade rätt i ett avseende: en ekonomisk tillväxt garanterar på inget vis någon socialistisk seger även om den politiska ledningen ligger i händerna på ett parti som gör anspråk på att bygga den. Marx påpekade för länge sedan med rätta att en ”socialism” som går ut på att dela fattigdomen måste slå fel, att om man delade upp fattigdomen skulle allting snart återgå till ”samma gamla elände”. Engels skrev i en berömd mening att ”det sämsta som ledaren för ett ytterlighetsparti kan råka ut för är att tvingas ta över styret i en epok, där rörelsen ännu inte är

mogen för ett välde av den klass som han representerar”.¹ Av detta följer att han med rätta ansåg att ett materiellt överflöd eller åtminstone knapphetens upphörande var ett oavvisligt villkor, en nödvändig (men inte tillräcklig) betingelse för varje slags socialism som han kunde tänka sig. Som jag framhöll alldeles i början av boken har en ekonomisk utveckling i namn av socialismen stark dragningskraft på många i tredje världen, och det av skäl som vi kan eller borde kunna förstå. Men i bokens ”konstruktiva”, avslutande del tänker jag behandla den ”möjliga socialismen” i ett industrialiserat land.

Användningen av singularis kommer genast att uppväcka stridbara opponenter. Socialism i ett land? Omöjligt!

Givet den tidsskala som utgör grund för hela arbetet (”som kan tänkas existera... inom livstiden för ett påtänkt barn”) är en allmän, världsomspännande socialism förvisso en långsökt fantasi. Fast precis som vi i dag har en västeuropeisk gemensam marknad är det möjligt att tänka sig en socialistisk tullunion eller federation som omfattar ett antal länder. Detta är inte utopiskt och det är uppenbarligen önskvärt. Det är hur som helst rätt meningslöst att tänka sig ”socialism” i ett enda litet land som Österrike eller Belgien. Den sovjetiska tjugotalsdebatten om ”socialism i ett land” tolkas ofta på ett förvirrat sätt. Sovjet var verkligen mycket stort men isolerat och underutvecklat. Förespråkarna, och många senare kommentatorer, skilde inte klart mellan följande tänkbara skäl till ett negativt svar:

(a) *Makt, yttre.* Med tanke på den dåvarande kapitalistiska världens överväldigande militära och ekonomiska övermakt skulle Sovjetryssland besegras om det inte skedde en världsrevolution.

(b) *Makt, inre.* Med tanke på att bönderna var många och proletariatet litet, samt även med hänsyn till kapitalackumulationens problem, skulle ett isolerat försök att bygga socialismen i Ryssland misslyckas.

(c) *Definitionsmissigt.* Socialismen definieras som internationell och global.

Det är naturligtvis möjligt att kombinera de tre argumenten. Sålunda skulle en kritiker kunna hävda att Sovjet i sin stalinistiska skepnad genom en oproportionerlig satsning på den militära sektorn och genom användningen av massvåld mot bondemajoriteten kan sägas ha byggt en ”socialism” som goda socialister bör ta avstånd från. Det är dock en avgörande skillnad mellan påståendet att Sovjet inte kunde bygga socialismen på grund av yttre och inre hinder, och definierandet av socialismen så att den inte kan uppnås i något ensamstående land, oavsett hinder och omständigheter. Alla kan dock vara överens om att under en övergångsperiod kommer de yttre ekonomiska relationerna att spela en central roll för det land eller de länder som rör sig i socialistisk riktning. De kommer att vara beroende av yttrevärlden. Antar man att socialismen endast är möjlig i världsskala innebär detta alltså ett förnekande av att den är möjlig inom ett århundrade, eller överhuvud, vilket gör det möjligt för dogmatikern med ett sådant antagande att tillbakavisa varje som helst verkligt förkroppsligande av en socialistisk ide – en ställning som rekommenderas dem som önskar förbli i ständig opposition men annars inte är särskilt fruktbar.

Övergång I: Från kapitalism till socialism

Inget utvecklat kapitalistiskt land har någonsin blivit socialistiskt i någon rimlig betydelse av

¹ K Marx, ”The German ideology”, i *Collected Works*, 5, London, Lawrence & Wishart, 1976, s 48 f; och F Engels, ”The peasant war in Germany” [på svenska *Tyska bondekriget*, Proletärkultur, 1981].

det ordet. Naturligtvis har ett antal länder under socialdemokratiskt styre infört en rad sociala reformer och byggt ut den förstatligade sektorn, men det vore att tänja på ordens innebörd alltför mycket om vi skulle tala om en svensk socialistisk republik – och inte bara för att landet är monarki! (Detta innebär ingen kritik eller något fördömande av vad som har åstadkommit i Sverige.) Vi har sett en rad försök att etablera basen för en grundläggande förändring av ägandeförhållanden och samhällsstruktur, och diskussioner om hur man bör gå vidare förekommer flitigt på dagordningen, till exempel i Frankrike före och efter valet av Mitterand och i England inom labourpartiet. Tidigare har vi historien med den franska folkfrontsregeringen 1936-1937 och även den med Unidad Popular i (det halvutvecklade) Chile, som båda slutade i misslyckande. Just detta, och även det som hände i Portugal, har varit föremål för en intressant och banbrytande analys av S C Kolm, presenterad vid ett symposium.² Som student deltog jag i den jättelika fjortonde-julidemonstrationen i Paris 1936, och i långt mognare år undervisade jag i Chile under det sista året av Allendes ödesdrabbade presidenttid. Min analys av den chilenska politiken och dess följder ingår i de publicerade handlingarna från ett symposium.³ De sidor som följer bygger till viss del på Kolm och även på mina egna erfarenheter och idéer. Jag inser naturligtvis att detta är kontroversiella frågor. Åsikterna kan och bör förvisso gå isär.

Det finns vissa typiska och farliga missuppfattningar som är vanliga på vänsterkanten och som kan leda till katastrofer, både politiska och ekonomiska. Eftersom katastrofer bör undvikas borde sådana frågor engagera även individer som står mycket längre ut till vänster än undertecknad.

Den första rör inkomstfördelningen och dess förhållande till produktiviteten. Det antas i vida kretsar att de fattigare samhällssektorernas välfärd avsevärt kan höjas genom att man tar från de rika. Tyvärr uppstår det flera svårigheter. En del av de rikas välstånd kan till exempel inte omfördelas. En målning av Van Dyck kan konfiskeras och hängas upp i ett museum. Man kan också sälja den utomlands och fördela intäkterna, men bara en gång. Ett privatägt företag kan nationaliseras, med eller utan kompensation, men inte heller det kan delas upp, även om dess framtida avkastning kan. Ett privatägt slott kan omvandlas till offentligt museum men inte delas ut till de fattiga. Även om några familjer skulle kunna inhysas i det skulle bidraget till lösandet av bostadsfrågan knappast vara märkbart. Jord kan naturligtvis omfördelas och jordreformer är både möjliga och önskvärda. Men i många ledande västländer (som Frankrike, Västtyskland och Skandinavien) har antingen de mindre bönderna redan satt sig i besittning av den mesta odlade jorden, eller så finns det som i USA inga mindre bönder.

En omfördelning av *inkomsterna* kompliceras av det relativt lilla antalet mycket rika personer. Låt oss anta att i exempelvis Storbritannien 20 000 höginkomsttagare vardera har en årsinkomst om 20 000 pund att förbruka på lyxkonsumtion. (Märk att all inkomst som sparas och investeras troligen måste sparas och investeras även av en socialistisk regering och därmed inte är tillgänglig.)

$$20\,000 \cdot \pounds 20\,000 = \pounds 400 \text{ miljoner}$$

Detta skenbart stora belopp skulle ge den brittiske medelinkomsttagaren cirka 50 pence i veckan, motsvarande tio cigaretter. Detta är inget skäl för att man ska tolerera existensen av extremt rika personer. Men faktum kvarstår att även om man delar ut deras överinkomster gör

² Bo Persson (red), *Surviving Failures*, Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1980.

³ A Nove, "The political economy of the Allende regime", i P O'Brien, *Allende's Chile*, New York, Praeger, 1976.

det ingen avgörande skillnad i massornas materiella välfärd. Ändå brukar vänsterpropagandister nästan alltid försöka få sina anhängare att tro något annat: *faire payer les riches*, låt de rika betala. Detta skapar en ouppfyllbar förväntan och garanterar framtida besvikelser.

När regeringar i praktiken försöker åstadkomma en omfördelning måste de angripa intressena hos en långt vidare krets av människor än de mycket rika. Det är nödvändigt om intäkterna ska bli tillräckliga. Men detta får politiska konsekvenser, något som vi snart ska återvända till.

Somliga verkar anmärkningsvärt omedvetna om följderna av en ”nationalisering utan kompensation” av storbolagen. Återigen måste de vara upplivade av sin egen propaganda om den lilla gruppen av superrika (”les deux cent familles”) som antas behärska och äga storföretagen under ”monopolkapitalismen”. De stora affärsmännens betydelsefulla roll kan inte förnekas men det man bortser från är vikten av de institutionella investerarna, till exempel de stora försäkringsbolagen och pensionsfonderna. Deras investeringar förvaltas förvisso av finansmän men besparingarna kommer från många miljoner människor, däribland många fackföreningsmedlemmar, som inte skulle gilla att mista dem. Ja, en betydande andel av dem som tillhör arbetarklassen enligt varje rimlig definition (det vill säga som säljer sin arbetskraft och inte innehar några högre företagsledande befattningar) har en smula egendom: ett hus, en bil, andra dyrare, varaktiga konsumtionsartiklar, pensionsförmåner, försäkringar. En politisk linje som bortser från detta kan förlora stödet från en stor del av arbetarklassen, även i länder där det (i motsats till USA) finns traditionella socialistiska böjelser bland arbetarna. Den politiska och sociala realismen kräver också ett erkännande av det faktum att det finns en stor klass eller ett skikt som ser sig som medelklass (även om utifrån egendomsförhållandena de flesta av dem kan betraktas som arbetare). Vissa har övervakande uppgifter på låg eller medelhög nivå, vissa är tekniska specialister och ingenjörer, programmerare eller andra sorters kvalificerade skrivbordsanställda, småbutiksägare eller arbetande ägare till små företag inom ett brett spektrum av aktiviteter. Den sistnämnda gruppen kan betraktas som småkapitalister i strängt marxistisk mening men de arbetar också och är ingen försumbar kvantitet vare sig numeriskt, politiskt eller ekonomiskt. Chile bragtes till stopp genom en strejk av lastbilsägarna; det visade sig att de i genomsnitt ägde 1,5 lastbilar! Även om vissa småföretag, särskilt butiker, har minskat i antal måste ickedogmatiska marxister nog erkänna att den gamla förenklade föreställningen om proletarisering, en polarisering av samhället mellan en liten klass av superkapitalister med monopolställning och den breda massan av arbetare (vilkas elände skapar deras revolutionära klassmedvetande) inte har förverkligats av historien.

En ”förmögenhetsskatt” och en strängare arvsbeskattning är attraktiva idéer som ibland får helt oväntade effekter. Det är en sak att slå mot stora förmögenheter och väldiga jordagods men en helt annan att bryta ner de medelstora eller små företagen. Ändå är det detta som kan ske. De stormrika flyttar utomlands, medan den framgångsrike bonden eller lille fabriksägaren finner att man måste sälja ut en del av eller hela sin egendom för att betala ”kapitalöverföringsskatten” eller vad som då kan vara motsvarigheten till arvs skatten. Aktiebolag bestraffas inte lika hårt eftersom de är obundna till person (*sociétés anonymes* som de kallas i Frankrike) och därmed i fysisk mening odödliga. Det paradoxala och helt oönskade resultatet blir alltså en nedbrytning av de små och medelstora familjeföretagen och lantgårdarna samtidigt som storbolagen förblir helskinnade, vilket därmed faktiskt bidrar till kapitalets koncentrationsprocess. En beskattning av den personliga förmögenhetstillväxten är förvisso önskvärd med tanke på den sociala jämlikheten, men om denna skatt begränsas till de

mycket stora förmögenheterna blir avkastningen nedslående låg, och sänks gränsen till en nivå som ger en betydande avkastning bidrar det till att stöta bort medelklasserna. Den har emellertid en avgjord symbolisk betydelse. En sådan skatt har införts av Mitterandregeringen i Frankrike och dess effekter är värda ett noggrant studium.

Man har i marxistiska tidskrifter diskuterat begreppet ”avkvalificering”, det vill säga åsikten, som även finns hos Marx, att maskinerna ersätter de kvalificerade arbetarna och så att säga homogeniserar resten till en reserv av allmänt okvalificerad arbetskraft. Det är nog sant att maskinerna eliminerar vissa färdigheter men de skapar också behov av nya, och de ersätter en hel del kroppsarbete i fabriker, på byggen och kontor. Det sägs ibland att de nya typerna av ”kvalificerat arbete” är enformiga och tröttande, men det gäller också mycket av det okvalificerade, tunga arbete som maskinerna har ersatt. Schaktmaskinföraren är inte mer uttröttad eller mindre kvalificerad än ett dussin eller mer av rallare eller kulis med hackor och spadar. Men det finns exempel på motsatsen och det är trist att notera det faktum att vissa färdigheter faktiskt håller på att försvinna. Låt oss nöja oss med att säga att den tekniska utvecklingens effekter på kvalifikationerna är obestämbara.

Somliga har som Nicos Poulantzas försökt att rädda klassanalysens renhet genom att definiera ”arbetare” mycket snävt: ickeövervakande, manuella, ”produktiva” (det vill säga huvudsakligen sådana som arbetar i fabriker och gruvor eller på byggen). Men i utvecklade länder utgör dessa en minoritet av den arbetande befolkningen!⁴ En socialism infördd av och för en minoritetsklass stämmer knappast med den marxistiska traditionen eller någon annan socialistisk tradition (bortsett från de fall där den leninistiska modellen tillämpas, men den gäller länder med *bondemajoriteter* och naturligtvis inte Västeuropa eller ens halvutvecklade länder som Chile).

Massarbetslöshet är naturligtvis något helt annat. En sådan hotar nu alla arbetande skikt: småföretagare, tekniker, fabriksarbetare. Detta är verkligen en viktig fråga och vi ska diskutera den om en liten stund.

Men låt oss efter denna nödvändiga omväg återvända till omfördelningen av inkomst och förmögenhet. Det är ingen tillfällighet utan följer av allt det ovan sagda, att allvarligt menade omfördelningsåtgärder inte kan inskränkas till att man tar från de ”rika”, eftersom de på så vis erhållna summorna inte skulle göra någon större skillnad för de fattigare delarna av samhället. För att få fram de behövliga resurserna är det därför nödvändigt att även slå mot och drabba mellangrupperna. Låt mig anföra en parallell från den sovjetiska politiken mot bönderna 1928. Inför situationen med spannmålsbrist beslöt myndigheterna att i namn av klasskampen bruka våld mot ”kulakerna”, de så kallade rike-bönderna. De sades öva utpressning mot sovjetregimen, ligga på spannmålslager och annat sådant. Det visade sig dock att de rika inte hade nog med säd och kampanjen kom oundvikligen att drabba de så kallade mellanbönderna, ja flertalet jordbrukare, ty endast på det sättet kunde man få fram de erforderliga mängderna produkter.

I Sovjet kunde det åtföljande missnöjet kuvas genom metoder som vi förvisso inte är beredda att försvara eller tolerera. Ingen socialist i väst skulle förespråka en politik som förutsatte en polisstat som betvingar folkflertalet. Man undrar ibland om vissa av våra intellektuella på yttersta vänsterkanten någonsin gör en realistisk klassanalys av sina egna länder.

⁴ Eric Olin Wright i *New Left Review*, nr 98 (1976) [på svenska ”Klasser och klassgränser i utvecklade kapitalistiska samhällen”, *Zenit*, 53 (1977)]. Se även A Liebich (red), *The Future of Socialism in Europe*, Montreal, Interuniversity Centre for European Studies, 1979, s 243-298.

Det existerar faktiskt en lösning som möjliggör en förbättring av de fattigare befolkningsskatternas materiella villkor utan att vara ett angrepp på mellangruppernas intressen, nämligen ökad produktivitet, en större kaka. Där det råder ett undernyttjande av produktionsresurserna, som i 1970 års Chile eller många av dagens länder, kan en ”större kaka” bli den kortsiktiga följd av en deflationistisk (eller inflationistisk) politik, även om den långsiktiga effekten inte får överdrivas. Men inte ens i den formen har metoden stått särskilt högt på de västliga vänstergruppernas prioriteringslista. Ja själva uttrycket ”större kaka” brukar utlösa nedsättande utrop. Varför det?

Först och främst beror det på det försteg som ges åt klasskampen och på föreställningen om de industriella relationerna som ett nollsummespel. Detta berördes alldeles i början av boken. Högre produktion under kapitalismen ser ut att stärka klassfienden, ökar profiten och kan även stegra arbetslösheten, som när fem arbetare med en ny maskin kan utföra det arbete som tidigare gjordes av tio. Det är vanligt att aktivister kräver löneökningar ”utan motprestationer”, ofta med procenttal som ligger långt över varje produktivitetshöjning i den aktuella branschen eller i ekonomin som helhet. Deras motiv och graden av insikt kan växla. Somliga tror uppriktigt att de omfördelar kapitalistklassens inkomster, och de nyricardianska teoretikerna ger dem faktiskt en viss grund genom sin behandling av bruttonationalproduktens uppdelning på löner och vinster: det som en vinner förlorar den andre. Det finns också pseudokeynesianer som tror att högre lön för framställningen av samma antal produkter stimulerar efterfrågan, och de överraskas när de finner att fördelarna upphävs genom kostnadsbaserade prishöjningar. De mer intelligenta revolutionärerna förstår mycket väl att de löneökningar som de kräver inte kan tillfredsställas, eller att de endast kan beviljas med hjälp av höjda priser. I den mån som det inte bara är fråga om ett gruppintresse (det vill säga att komma förbi andra arbetare i löneligan) ser de militans, strejker, inflation och fabriksnedläggningar som bidrag till systemets sönderfall. De handlar som fiender till det. Engelska och amerikanska bombplan eller IRA-terrorister som spränger fabriker i Ruhrområdet respektive Belfast har ingen önskan att öka produktiviteten. Målet är förstörelse, att åstadkomma demoralisering och sammanbrott. Som en dogmatiker formulerat saken: ”Vi måste kräva högre löner och sedan ännu högre löner tills vi brutit ner hela lönesystemet.” Det är inte många av de andra medborgarna som önskar sig det resultatet, ja de flesta skulle säkert opponera sig om de förstod det. Men logiskt nog är det fortfarande detta mål som eftersträvas: dessa vänsterextremister vill störta systemet, de vill att det inte ska fungera, de har allt intresse av att produktiviteten sjunker eftersom detta ”skärper kampen”. För dem gäller ”ju värre desto bättre” tills de griper makten i en sant socialistisk, proletär revolution. Sedan blir produktiviteten naturligtvis viktig. De tror att den *kommer* att öka när massorna inte längre blir utsugna, är befriade från kapitalismens tyglar och så vidare (även om de inte brukar ha den ringaste föreställning om hur en komplex industriell ekonomi fungerar eller skulle kunna fungera, och behandlar sådana undersökningar med öppet förakt).

Det bör noteras att under sovjetregimens första år opponerade sig också ”vänstern” mot regeringen i dessa stycken. Jag tänker här inte bara på konflikten om arbetskraftens och fackförningarnas militarisering utan också på de mer ”normala” förhållandena vid tjugotalets mitt. När ledningen gav högsta prioritet åt produktiviteten replikerade Zinovjev att man väl inte kunde pressa arbetarna till att höja produktiviteten så länge lönerna fortfarande låg under den förrevolutionära nivån! Det gjorde de ju men orsakssambandet tycks ha undgått hans uppmärksamhet, en typisk blind fläck. Det är alltså inte bara fråga om att dela bytet med kapitalisterna utan det gäller hela inställningen. Man behöver knappast påminna om att de förstatligade industrierna i Storbritannien lider lika hårt som de i den privata sektorn av

oresonliga lönekrav och arbetshämmande sedvänjor. Och detta gäller även ickekommersiella sektorer som sjukvården. Ett förstatligande löser alltså inte automatiskt problemet. Ja, med tanke på tron att staten kan trycka så mycket pengar den vill (medan privatföretagen i sista hand gör konkurs) kan det förvärra läget vad produktiviteten beträffar. Men jag har mer att säga om förstatligade industrier om en liten stund.

Intresse för inkomstfördelning och bristande intresse för produktivitet hänger samman med opposition mot lönekontroll och benägenhet att tro på priskontrollens önskvärdhet och effektivitet. Även när man inser behovet av en inkomstpolic gör man en sträng priskontroll till förutsättning. Detta sker i ett sammanhang där de kraven – på exempelvis högre socialutgifter liksom höjda löner – leder till ett ökat inflationstryck. Priset på nödvändighetsvaror måste, hävdas det, hållas nere som ett led i inkomstutjämningsprocessen. Höjs det så gynnas de välbeställda på de fattigas bekostnad.

En prispolic kan få långtgående och rentav avgörande konsekvenser. Jag har i annat sammanhang (till exempel i *Sovjetunionens ekonomiska historia*) hävdat att den prispolic som bedrevs under perioden 1926-1928 skulle ha stjälpit NEP-linjen om inga andra beslut hade fattats. Priskontrollen gav sitt bidrag till de ekonomiska katastroferna i Chile. Den spelade en viktig roll i det polska sammanbrottet. I den form som den förespråkas av somliga inom den brittiska labourvänstern skulle den säkert skapa bekymmer även i det landet. Låt mig understryka att detta *inte* är avsett som något fördömande av varje tänkbar priskontroll, särskilt inte i tider av kris och nöd när den (liksom ransoneringen) kan spela en väsentlig roll. Även i mer "normala" situationer är priskontroll berättigad när monopolmakten är stark. Men den är inget recept för vare sig effektivitet eller inflationsbekämpning. Än värre är att den har (vanligen oförutsedda) djupgående sociala och ekonomiska konsekvenser och även politiska följder, särskilt i en blandekonomi (som vi sett skapar priserna bekymmer även i ett sovjetliknande system).

Ett bra exempel på en istadig oförmåga att se utgör de typiska labourrådgivarna (som verkligen inte alla är några vänsterextremister), när de ställs inför det självklara förhållandet att hyreskontroll plus besittningstrygghet för hyresgästerna minskar tillgången på hyreslägenheter och därmed gör det svårt för alla som inte redan har sådana. De vill aldrig inse något annat än att detta är en åtgärd som vänder sig mot hyresvärdarna och därför är bra. Alla slags skenargument framförs i stället, som det att de lediga lägenheterna ändå skulle ha blivit färre.

Man bör skilja ett pris som är subventionerat av sociala skäl och där tillgången är tillräcklig för att tillfredsställa efterfrågan (som vitaminer åt havande kvinnor eller tunnelbanan i Paris), från ett pris där det *inte* råder balans mellan tillgång och efterfrågan. Det kan röra sig om alla sorters varor: stål, virke, kött eller skodon. Följden blir oundvikligen antingen brist eller administrerad tilldelning (ransonering). Införandet av konsumentransonering i fredstid är enormt impopulärt. Brist tolereras stundom i jämlikhetens namn därför att högre priser tycks gynna de rika, men låga priser gynnar svarta börsen, och härskarna och administratörerna frestas att tilldela sig själva vad *de* behöver med förbigående av de långa köerna utanför butikerna. Den privata tillverknings- och servicesektorn får stora svårigheter med sin försörjning, och blir i sin tur misstänkt för att dra sig undan priskontrollen och leverera till svarta börsen. Handlare och schackrare liksom korruperade tjänstemän gör sig förmögenheter. Detta ger motiv för ännu strängare kontroller och bestraffningar vilket stöter bort mellangrupperna ytterligare. I Chile vredgades dessa både som konsumenter (jag hörde husmödrar dunka på kastrullerna nattetid i protest mot bristen på mat) och som producenter eller handlare. Det skapas förhållanden där framgång beror av om man lyckas få en licens och

där tilldelning blir ett medel till berikning, antingen genom byteshandel eller inofficiell försäljning till haussade priser. Det blir lönt för en hyresvärd att avhysa en hyresgäst genom mutor eller på annat sätt, eftersom husets värde ökar enormt med tomma lägenheter. Extremisterna utnyttjar dessa fakta som argument för hårdare kontroll, kommunalisering av hyreshus, åtgärder mot privathandlare och andra aktioner som obevekligen väcker ytterligare opposition i ”mitten”. I livsmedelsbristens Chile distribuerades mat till vissa arbetarstadsdelar av så kallade JAP-grupper (Juntas de Abastacimiento Popular). Detta gjorde inte bara mellangrupperna rasande utan uteslöt även ett stort antal av de fattigaste som saknade reguljär sysselsättning eller som varken var organiserade i eller bodde nära en fungerande JAP.

En universell priskontroll är synnerligen svår att administrera även om det inte finns någon större privat sektor, vilket de sovjetiska erfarenheterna ger rika exempel på. En partiell priskontroll som bara gäller nödvändighetsvaror tenderar att använda insatser och resurser från dessa till de lönsammare umbärlighetsvarorna. Extremisterna förebrår då kapitalister och handlare och kräver strängare åtgärder, åtal och mer omfattande nationalisering. Blandekonomin verkar i en marknadsmiljö, och en störning av marknaden leder oundvikligen till förvirring, förluster och brist. (Medan jag skriver detta engagerar sig det brittiska labourpartiet för ”priskontroll” och kontrollerade löner, *samtidigt* som det säger sig vilja hjälpa småföretagen! *Gott im Himmel!*)

Brister kan för en tid lindras genom import. Detta för mig in på utrikeshandeln och utrikesbetalningarna, ett avsnitt där de negativa konsekvenserna av den ovan skisserade politiken snabbt blir uppenbara och måste ge återverkningar på den inre ekonomiska och politiska situationen. Chile 1971-1972 är ett klassiskt exempel men Frankrike 1936-1937 följde samma mönster – liksom ett Storbritannien under Tony Benn skulle göra. Högre löner ökar industrins kostnader och minskar exporten. Till en början kan den ökade efterfrågan stimulera fram en liten inrikes högkonjunktur och minska arbetslösheten, men importstimulansen blir större. Även om hemmakapitalets flykt kan stoppas kommer utlandskapitalet att dra sig bort, vilket försämrar betalningsbalansen ytterligare. I det läget måste man införa importkontroll, vilken får resultat som ytterligare måste nedslå förväntningarna hos dem som önskat den och som, om den är hård, skapar ytterligare rubbningar och ökat missnöje.

En inte obetydlig del av labourvänstern tror på importkontroll som en lösning av Storbritanniens problem. Det är därför värt att formulera skälen till förväntningar om negativa, ja synnerligen riskabla konsekvenser. En är en brytning med alla slags handelspakter eller tullunioner som landet ingår i (EG, andinska pakten med flera) liksom av ett antal handelsfördrag och -avtal. Dessa måste omförhandlas, troligen bilateralt, om man är ute efter en *selektiv* importkontroll, selektiv både efter land och produkt. Importkontrollens eftersträlvade resultat är en stimulans åt de hemmaindustrier som är särskilt hårt drabbade av den utländska konkurrensen och en inbesparing av utländsk valuta. Men graden av ömsesidigt beroende och internationell specialisering är starkt underskattad om ens studerad. Ett stort antal specialmaskiner och -komponenter som används av den brittiska tillverkningsindustrin är importerade. Ett stort antal (olika) brittiska maskiner och komponenter exporteras för att användas vid utländsk tillverkning (till exempel i svenska bilar). Vissa transnationella bolag framställer somliga modeller eller produkter i Storbritannien av vilka en del exporteras, medan andra modeller sänds till Storbritannien utifrån. Vad konsumtionsvaror beträffar finns det vissa som knappast alls tillverkas i Storbritannien och många (till exempel tyg, konfektion och skodon) som till stor del importeras från utvecklingsländer eller Östeuropa. Det tycks knappast vara förenligt med en internationalistisk ideologi att ”tigga av grannarna” och orsaka

skada för arbetarna i andra och fattigare länder – även om en sådan inställning är typisk för fackföreningarna på många håll i världen.

Det måste tilläggas att vissa ekonomer av högst moderat politisk färg, som Wynn Godley i Cambridge, framhåller i sitt förespråkande av importkontroll och tillskriver den fördelar som knappast skulle materialiseras i praktiken. De makroekonomiska antaganden som ligger bakom deras analys har på ett förintande sätt kritiserats av Paul Hare, och det är kanske ingen tillfällighet att Hare är känd som den ledande experten på den ungerska ekonomiska reformen och därmed väl bekant med den östeuropeiska handelspraktiken.⁵ Han framhåller att Godleys modell innefattar orimligt optimistiska antaganden om löners och prisers beteende, om industrins sätt att modifiera tillgången och andra länders reaktioner. Det finns inget tecken på att Godley och hans vänner har gjort några av de nödvändiga mikroekonomiska hemläxorna, det vill säga utforskat konsekvenserna av importavgifter och/eller kvantitativa begränsningar på särskilda branscher eller på tillgången av bestämda varor. Det hävdas till och med att en betydande importavgift på flertalet om inte alla färdigvaror (i storleksordningen 30 procent) inte skulle leda till högre priser, ökade lönekrav och starkare inflation, eller till den devalvering för vilken sådana importavgifter betraktas som ett bättre alternativ. Godley själv förespråkar urskillningslösa importavgifter men många inom vänstern tänker sig ett urval, och de är vanligen helt omedvetna om de byråkratiska mardrömmar som det innebär att förhandla fram bilaterala kvoter för tusentals produkter med ett hundratal olika länder, vilket skulle bli högst skadligt för ett land som är starkt beroende av utrikeshandeln.

Jag har ingenstans sett något försök att utforska de mer detaljerade konsekvenserna av en seriös, allomfattande importkontroll. Förmodligen skulle man få lov att undanta flertalet livsmedel och råvaror liksom de flesta halvfabrikat avsedda för fortsatt förädling. I det brittiska fallet skulle en brytning med den europeiska gemensamma marknaden göra det möjligt att importera vissa livsmedel mycket billigare, vilket skulle vara en betydande fördel (konsekvenserna för det brittiska jordbruket skulle bli katastrofala om det inte utbetalades stora subventioner). Men låt oss se enbart på produktgruppen ”textil, konfektion och skodon”. En fullständig förteckning på sådana produkter skulle uppta hundratusentals benämningar. I många fall är de billigaste artiklarna i butikerna importerade, från en mängd länder som Taiwan, Korea, Hongkong, Brasilien, Indien, Rumänien och Polen. Vad är det man föreslår? En tull om exempelvis 50 procent? Allmänna kvoter? Specifika kvoter som förhandlas fram med vart och ett av dessa länder? Om vi helt bortser från problemen med förhandlingar och repressalier, har vi ändå frågan om vilken effekten skulle bli på hemmatillgång, priser, lönekrav och inflation. Eller anta att vissa importerade stålsorter är 30 procent billigare än de här i landet framställda varianterna. Skall man förbjuda importen? Lägga på en trettio-procentig tull? Skulle inte det öka kostnaden för det stål som används i den brittiska industrin? Med vilka konsekvenser för kostnader och konkurrensförmåga? Borde vi förbjuda importerad sprit – och vänta oss att ingen vidtog repressalier mot den skotska whiskyn? Och vad maskiner beträffar: har någon av dem som förespråkar importkontroll egentligen undersökt i detalj vad som importeras, vad som kan tillverkas här och vilka konsekvenser som restriktioner skulle få? Allt detta behöver kvantifieras på mikronivå. Därmed menar jag inte att någon måste räkna ut det exakta framtida värdet av dockögonimporten från Kina eller Peru, men man måste faktiskt sätta omfattningen av de tänkta importnedskärningarna i relation till de praktiska möjligheterna. Om inte intar man den typiska hållningen hos en konservativ fullmäktig, som vet att man kan göra omfattande besparingar genom att avlägsna

⁵ *Scottish Journal of Political Economy*, 27, nr 2 (juni 1980).

”slöseri i förvaltningen”. Naturligtvis finns det slöseri i förvaltningen! Naturligtvis kan man göra vissa besparingar i importen och vissa brittiska industrier skulle kunna få nytt liv om de skyddades på ett riktigt sätt. Låt mig ge ett exempel. Bomullsindustrin i Lancashire har gått tillbaka under många år. Kan importen skäras ner? Javisst. Anta att en betydande del kommer från Indien och Kina. Som redan påpekats skulle detta kunna skada fattiga länders intressen. Men dessutom skulle dessa länder mycket väl kunna diskriminera den brittiska exporten. Vad skulle effekten bli på den brittiska exporten. Vad skulle effekten bli på den brittiska exporten till Västtyskland av konfektion, tunnelbanevagnar och traktorer om vi förbjöd importen därifrån av salami, mercedesbilar och radioapparater? Vad sker med de diskrimineringsbekämpande förpliktelserna i GATT-avtalen och en lång rad klausuler om ”mest gynnad nation”? Hur många av labourvänsterns förespråkare av importkontroll har på allvar övervägt sådana frågor? Det är en olycklig effekt av Godleys ”cambridgemodell” att den syftar till att besvara dem, trots att den i själva verket antingen gör optimistiska och högst tvivelaktiga antaganden (till exempel om priser och lönekrav) eller helt enkelt förbigår dem genom att stanna kvar på makronivå.

Vissa av argumenten ovan hänför sig specifikt till den brittiska situationen, och det kan hända att somliga av förespråkarna inte vill utsträcka dem till andra och industriellt mer framgångsrika länder. Sålunda understryker Cripps Storbritanniens ”industriella senilitet”, kräver en strategi för ”återindustrialisering”, uttrycker oro – inte utan skäl – för hur läget blir när reserverna av norrsjöolja är uttömda och ser ”begränsningar av importpenetrationen” som nödvändiga inom ramen för en statsfinansierad industriell expansion.⁶ Man kan tänka sig situationer där åtgärder av det slaget skulle vara berättigade, tillsammans med kontroll av kapitalexporten. Det vore även önskvärt att för industriella och andra produktiva investeringar använda de väldiga summor som disponeras av de så kallade institutionella investerarna, i synnerhet pensions- och försäkringsfonder. Ett skydd av ”senila” branscher skulle skydda traditionellt ineffektiva förhållanden men kunde vara berättigat i samband med ett omfattande moderniseringsprogram. I ett land som Västtyskland förlorar argumenten ovan mycket av sin kraft, och man kan knappast föreställa sig att ”cambridgeskolan” skulle förespråka dem där.

Detta är *inget* argument mot alla former av skydd, och det vill heller inte utesluta tillfälliga restriktioner när en importflod hotar en viss bransch: japanska bilar är ett välkänt exempel. Men som allmän och synbarligen långsiktig ”lösning”, i den form som gillas av folk på yttersta vänsterkanten, är den ett recept för kronisk kris eller katastrof i ett land som *måste* importera råvaror och mat och vars industrier måste vara konkurrenskraftiga. Godleys plan är tänkt som en kortsiktig lösning på våra överhängande problem och är i det avseendet annorlunda. Det är en sak att administrera en ”belägringsekonomi” i kristid och en annan att tänka sig någon brittisk version av statligt monopol över utrikeshandeln.

Den avsedda eller oavsiktliga effekten av labourvänsterns linje skulle bli ett upphävande av valutans konvertibilitet, sträng kontroll över valutarörelserna och devalvering. Att döma av erfarenheter från annat håll skulle somliga i ett sådant läge förespråka flerdubbla växelkurser (varierande med importens ”nödvändighet” och där denna ”nödvändighet” skulle bestämmas av statliga ämbetsmän), och en betydande skillnad uppstod då mellan den officiella kursen och svartabörskursen. Tilldelningen av valuta för utlandsresor skulle behöva beskäras. Det skulle höras kraftiga fördömanden av valutaspekulanter. Importvarorna skulle sedan snabbt stiga i pris eller behöva fördelas mellan brukarna med hjälp av statliga organ som skulle administrera ett prioritetssystem. Detta känns för Storbritanniens del igen från krigstiden och

⁶ *Cambridge Journal of Economics*, 5 (1981).

var då verkligen av nöden. Försöket att skilja viktigt från mindre viktigt är bekant även i den sovjetiska planeringshistorien, liksom den administrativa allokeringen. Kostnaderna och bristerna är notoriska.

Allt detta skulle drabba inte bara storföretagen utan även de medelstora, småföretagsamheten och fria yrkesutövare av alla slag.

Den kombinerade effekten av alla dessa åtgärder blir ofrånkomligen att den politiska centern drivs åt höger. (I Storbritannien håller fruktan för konsekvenserna av en sådan politik på att driva en del av labours egna anhängare över till den nya alliansen mellan socialdemokrater och liberaler.) I Chile var bortstötningen av småborgerligheten under åren 1971-1973 en central bakgrundsfaktor när Allende störtades av en militärkupp. Flertalet chilenska vänsterflyktingar erkänner detta och understryker att denna bortstötning inte var avsiktlig. Och det var den ju inte. Allende hade kanske en klarare uppfattning än den brittiska labour-vänstern om dessa gruppers vitala politiska betydelse, och det hade även de chilenska kommunisterna. Det var kombinationen av överdrivna löneökningar, priskontroll och kris i betalningsbalansen som tvingade regeringen till åtgärder som drabbade den ekonomisk-politiska "mitten". Kolm har i en diskussion om både Chile och Frankrike med rätta påpekat att en vänsterseger i allmänna val är möjlig bara om centern går åt vänster. Resultatet av det slags politik som skisseras ovan är att centern drivs åt höger. I Frankrike 1937 ledde den till folkfrontsmajoritetens långsamma sönderfall, en högerförskjutning i den parlamentariska balansen. I Portugal blev resultatet vänsterns upplösning och i Chile en kupp.

En vänsterregering med socialistiska mål kan agera på ettdera av två sätt. Ett är att försöka åstadkomma en gradvis förskjutning av den ekonomiska makten bort från storfinansen (den nationella och transnationella) i allians med småföretagsamheten (eller åtminstone med denna neutral). Nationaliseringar reser frågor som ska behandlas om ett litet slag, men detta är helt klart en viktig framkomstväg. Regeringens anhängare kommer att söka omedelbara fördelar i form av högre löner och förbättrad social service. På något sätt måste man hitta ett sätt att hålla dessa krav inom de gränser som sätts av de faktiska produktivitetsökningarna. Detta kan visa sig vara det största hindret av alla. Fackföreningar som driver sina medlemmars snäva särintressen kan mycket väl kollidera med regeringen. Ett politiskt (socialistiskt) inflytande i fackföreningarna kommer att bli nödvändigt, i motsats till den paradoxala brittiska situationen där fackföreningarnas makt över labourpolitikerna i själva verket har stärkts. Eftersom det kommer att råda blandekonomi med en stor och viktig privat sektor måste marknadskrafterna tillåtas fungera och inte störas genom någon kombination av priskontroll, importrestriktioner och materialstyrning. Det är uppenbarligen av vital betydelse att sätta gränser för löneökningarna, något som alls inte blir lätt att åstadkomma med tanke på det starka trycket från yttersta vänstern. Då och endast då kan det bli troligt att man inte i nästa val förlorar makten till en mäktig högerreaktion.

Det finns en alternativ strategi som kanske lever kvar i minnet hos besinningsfulla anhängare av yttersta vänstern. Det blir inget nästa val. I Chile 1972 hade jag ett långt meningsutbyte med Andre Gunder Frank. Jag påpekade de redan helt tydliga konsekvenserna av den bedrivna politiken. En ökning av "reallönen" med 30 procent på ett år var recept för en katastrof. Reserverna uttömdes, bristerna ökade och så vidare. Frank svarade att politiken med omedelbara fördelar skulle ha varit meningsfull om den hade använts som språngbräda för ett faktiskt revolutionärt maktövertagande, men president Allende var ju ingen revolutionär och därmed skulle följderna verkligen bli katastrofala.

IcMn skulle alltså vara att dra fördel av en tillfällig vänstersvängning i opinionen, förstärka

den genom en viss omedelbar utdelning av förmåner som skulle tömma statskassan och alla reserver och sedan gå till politisk aktion för att förhindra utlösandet av en högerreaktion, genom lämpliga författningsändringar i riktning mot en ”folkdemokrati”, plus en förstärkning av den ”socialistiska” polisen, skapandet av en arbetarmilis för att ersätta eller bekämpa krigsmakten och så vidare.

En variant av den strategin kan studeras i Tjeckoslovakien 1945-1949. Även det var ett land med stor medelklass, självägande bondebefolkning och en tradition av parlamentarisk demokrati. Kommunisterna gick till val 1946 med löften om fullt stöd till småföretag, handlare och bönder. De förklarade upprepade gånger att det bara var de stora monopolisterna och samarbetsmännen från kriget som hade något att frukta. De nådde det högsta röstetal som ett kommunistparti fått i ett fritt val. Inom få år hade småföretagsamheten likviderats med tvång, bönderna kollektiviserats mot sin vilja och alla opponenter förts till koncentrationsläger. De spänningar och påfrestningar som utvecklades som ett resultat av (bland annat) priskontroll och (partikontrollerade) fackföreningskrav utnyttjades som förevändning för att eliminera de privata företagen, vilka utmålades som bestående av spekulanter och svartabörshandlare. Naturligtvis var detta möjligt endast genom att kommunistpartiet hade makten i sin hand.⁷

Låt mig snabbt tillägga att jag inte tror att Benn och majoriteten av labourvänstern har den minsta avsikt att företa sig några aktioner av det slaget, vilket gör det så mycket viktigare och angelägnare att beakta de praktiska konsekvenserna av deras politik. Man borde kräva av dem att de läste Kolms ovan anförda artikel. Men, som Hegel påstås ha anmärkt, är den enda lärdom som man kan dra av historien att man aldrig kan lära av historien. Det är en sak att medvetet arbeta fram en kris för att dra nytta av dess följder, att åstadkomma ”oåterkalleliga” förändringar, skaffa sig makt för att hindra oppositionen från att opponera sig. Det är något helt annat att ofrivilligt frammana en kris, och sedan till sin förvåning finna att det är socialismens fiender som drar störst nytta av ens politik.

Om någon vänstersocialist har läst boken så här långt säger kanske han eller hon: detta är propaganda för det nya brittiska socialdemokratiska partiet, om inte ren antisocialism. På det skulle jag svara: var mina egentliga sympatier än må ligga så kvarstår faktum att politiska åtgärder har vissa följder, och det är avsiktlig blindhet att inte vilja nyktert beakta och föregripa dem. En nedslagen flykting i Mexiko berättade för mig att de chilenska vänster-intellektuella hade ägnat mycken tid åt att fördöma den internationella finans och de transnationella bolagen, men att de olyckligtvis aldrig hade studerat vilken roll dessa krafter egentligen hade och vad som skulle hända om man bröt förbindelserna med dem.

En kritiker skulle kunna förebrå mig för att inte ha ägnat något utrymme åt agerandet från antisocialisterna, som säkert skulle ägna sig åt att motarbeta och kanske även sabotera. Ja, oppositionen kommer förvisso att opponera sig, det kan tas för givet. Min avsikt har varit att påpeka vissa politiska misstag SOM kan ha den oavsiktliga effekten att hjälpa oppositionen i dess sak.

Medan denna bok skrevs tog Mitterand makten i Frankrike med en hygglig parlamentsmajoritet (Allende i Chile handikappades hela tiden av att befinna sig i minoritet i kongressen). När min bok publiceras kommer vi att veta mycket mer om vad Mitterand gör. Det är min förhoppning och förväntan att han gör sitt yttersta för att undvika de ovan beskrivna misstagen. (Tyvärr tycks han vara på vippen att begå några av dem!)

⁷ Se S Griffith-Jones, *The Role of Finance in the Transition to Socialism*, London, Frances Pinter, 1981. Författaren analyserar erfarenheterna från Chile och Sovjetunionen liksom från Tjeckoslovakien.

Några funderingar om nationalisering

Nationaliseringar av brittiskt slag väcker föga entusiasm hos vare sig socialister eller anti-socialister i allmänhet. Man kan nog enas om att de förhoppningar som lades på rationaliseringen har svikits. De konservativa hävdar att detta beror på brister som är inbyggda i förstatligandet, att ett privat företagande byggt på privat ägande i sig är överlägset. (Fru Thatchers regering försökte se till att det verkligen blev så genom att förhindra viktiga investeringar och beordra de nationaliserade företagen att sälja av sina mer framgångsrika delverksamheter.) Socialister håller givetvis inte med dem i detta, men ändå kan de inte tillfredsställas av det slags nationaliseringar som ofta har företagits i olika västländer. Låt oss studera problemen.

Enligt den ursprungliga föreställningen skulle en nationalisering uppfylla tre mål. Ett var att expropriera storkapitalisterna. Det andra var att styra över profiterna från privat tillägnelse till den offentliga skattkistan. För det tredje skulle den nationaliserade sektorn tjäna det allmännas bästa i stället för att försöka göra privata vinster. Det kan noteras att de båda senare målen lätt kommer i konflikt med varandra: det blir inga vinster att styra över till den offentliga skattkistan. Till dessa mål skulle somliga (men inte alla) tillfoga någon form av arbetarkontroll, att ledningen skulle bli ansvarig inför de anställda.

En del kapitalister har verkligen exproprierats, i den meningen att de inte längre kontrollerar, men det har vanligen befunnits nödvändigt att kompensera dem, om inte annat så av de ovan anförda skälen. (Många institutionella investerare arbetar med pengar förskottrade till dem i form av försäkringspremier och pensionsinbetalningar från helt vanliga medborgare.) Ränteutbetalningen framstår därmed som en central finansiell börda, och förmögenhetsfördelningen påverkas inte märkbart. Om man följer en politik som försöker undvika prishöjningar under ett rådande inflationstryck uppstår sannolikt förluster (vilket ju skedde i Chile), så att dessa industrier riskerar att bli en finansiell börda i stället för att förstärka statskassan. Som redan angetts finns det också risk för att arbetarna kräver högre lön oberoende av den ekonomiska situationen, eftersom i deras ögon regeringen har en bottenlös penningpung och en tryckpress. Detta hände inte bara i Chile utan har också hänt under konservativa och labourregeringar i Storbritannien. Många stålarbetare och gruvarbetare samt deras fackföreningar förblir inte bara opåverkade av de ekonomiska förlusterna för "deras" offentliga företag, utan är också helt likgiltiga för det faktum att om kostnaderna går upp och de därvid kräver importförbud, kommer andra brittiska industrier att få se sina kostnader stiga och bli mindre konkurrenskraftiga, med åtföljande högre priser för konsumenterna. Eller så begär de, om de verkligen inser detta, helt enkelt subventioner från den (bottenlösa) offentliga skattkistan.

Men det finns andra och väl så viktiga frågor att begrunda. Under vilka effektivitetskriterier ska de nationaliserade industrierna verka? Vem ska bestämma dessa kriterier? Vilket förhållande bör råda mellan företagsledningarna och de politiska statsorganen? Jag har redan skrivit något litet om detta ämne men en del av det "hör" hit, till frågan om en "övergångsregering" uppgifter.⁸

När labourregeringen 1945-1946 förstatligade ett antal industrigrenar hade dess medlemmar knappast några tankar om vilka kriterier bolagen skulle arbeta efter. Shinwell, den för

⁸ *Efficiency Criteria for the Nationalised Industries*, London, Allen & Unwin, 1973. Även i P K Basu & A Nove (red), *Public Enterprise Policy*, Kuala Lumpur, APDAC, 1978, delvis omtryckt i *Acta Oeconomica* (Budapest), 20, (1978), s 83-105.

kolgruvorna ansvarige ministern, har till exempel erkänt att han startade med ett tomt bord. Industrierna skulle tjäna allmänheten, sätta de sociala hänsynen högt på listan över sina mål, förmodligen täcka sina kostnader och fungera ”effektivt”. Men dessa verbala mål var vaga. Ineffektivitet innebär förstås att resurser som skulle behövas på annat håll förslösas i onödan. Men vad är då effektivitet?

En del av svaret sammanhänger med närvaron eller frånvaron av konkurrens och med karaktären hos den producerade varan eller tjänsten. Låt mig illustrera med ett par exempel. Bilfabriken Renault tillhör franska staten. Den verkar i en konkurrensmiljö, inom Frankrike och på exportmarknaden. Det finns inget skäl till att dess operationer inte skulle följa gängse kommersiella kriterier, underkastade vad som kan betraktas som normala begränsningar (till exempel arbetsförhållanden som är acceptabla för de anställda, iakttagande av miljöföreskrifter och så vidare). Kärnpunkten är att konkurrensen, användarens rätt att välja alternativa leverantörer, normalt bör garantera att man anstränger sig att tillfredsställa kunden. (I händelse av misslyckande kommer det naturligtvis att ställas krav på subventioner och skydd, men det är en naturlig reaktion även när företaget i fråga är privatägt: kapitalister och arbetare sträcker fram tiggarskålen tillsammans. Det behöver heller inte vara fel.)

Helt annorlunda är det med dricksvattnet. Enligt en lång tradition och med rätta ser vattenmyndigheterna det som sin plikt att regelbundet förse hushållen med vatten, och detta väger tyngre än inkomst- och förlustkalkylen. Ingen säger: ”Det lönar sig inte att försörja den nya förorten med vatten så låt oss inte göra det.” Vatten är ju en homogen vara. Alla använder det. Konsumentvalet är begränsat till frågor som fluoridering. Konsumenternas önskemål är klara: det ska finnas vatten i kranen. Man brukar täcka kostnaderna genom en lokal skatt eller taxa. Kostnaderna bör minimeras under förutsättning att ovannämnda mål uppfylls ordentligt. Så även om vattenförsörjningen är ett monopol ger de kriterier som vattenmyndigheterna ska arbeta efter sällan upphov till några ekonomiska eller politiska kontroverser.

Detta kan inte sägas om ett vitt spektrum av nationaliserade branscher som tillhandahåller varor eller tjänster. Låt oss se varför.

Inom större delen av ekonomin kan varor och tjänster tillhandahållas på ett antal olika sätt, med kvaliteten som en viktig variabel. Brukarnas önskemål skiftar också. Det gör även graden av monopolmakt hos de berörda nationaliserade industrierna. Fullständigt monopol är naturligtvis sällsynt. Det finns vanligen substitut, somliga mer närliggande och andra mindre, somliga från privat håll och andra från något annat nationaliserat företag. Men ändå förekommer det ofta en viss monopolmakt, och den är sannolikt större ju större del av ekonomin som är nationaliserad.

Här måste vi se dubbeltydigheterna hos termer som effektivitet, kommersiell drift, det allmännas bästa. 1960-talets konservativa och labourregeringar tenderade att se dessa tre mål som ett: effektivitet var lika med kommersiella kriterier som var lika med det allmännas bästa, eftersom ett ”effektivt” resursutnyttjande var av allmänt intresse. Man utsåg ekonomiska rådgivare som gav råd i enlighet med detta: med mycket generell styrning och högst generella mål antogs företagsledningen bete sig på samma sätt som de privata företagen skulle göra enligt läroböckerna, utom det att vinstmaximering ersattes med fastställda vinstkvoter. Investeringarna skulle klara av ett ”nedbantat” avkastningskrav, härlett från lönsamheten hos de privata investeringarna och med vederbörlig hänsyn till inflationen. Men i det brittiska fallet genomfördes inget av detta helt konsekvent. Vissa priser och taxor var till exempel okontrollerade medan det i andra fall krävdes ett statligt godkännande. Detta gavs i sin tur utifrån olika kriterier vid olika tillfällen: ibland minimerades prisökningarna avsiktligt medan

det under fru Thatcher gavs order (exempelvis till den statliga gasstyrelsen) att ta ut högre priser än vad ledningen bedömde som nödvändigt.

Det har också rätt högst betydande inkonsekvens och förvirring när det gällt ansvarsfördelningen mellan regeringsdepartementen och de olika branschledningarna. De senare har förståeligt nog hävdats, att om de skulle bedömas efter ekonomisk-kommersiella kriterier så måste de tillåtas att fatta beslut. Det vore orimligt för dem att beordras tillhandahålla vissa varor eller tjänster med förlust och sedan bli negativt bedömda därför att vinsterna sjönk. Det vore också orimligt att döma dem utifrån kvaliteten på de tjänster som de tillhandahöll (till exempel snabba, punktliga tåg), om de investeringar som de bedömde nödvändiga för det ändamålet underkändes av regeringsdepartementet därför att de, enligt dettas bedömningar, inte uppfyllde avkastningskravet. Sådana frågor har utförligt diskuterats i ett dokument från NEDO (National Economic Development Organisation)⁹, och problemen kring ömsesidigt ansvar och bestämmanderätt har visat sig vara ytterst komplicerade. De rekommendationer som slutligen gjordes väckte protester från företagsledningarna och genomfördes inte. Jag ska inte dröja vid detaljerna utan anföra detta bara för att fästa uppmärksamhet vid de svårigheter som man träffar på.

Viktigare är enligt min åsikt den inneboende tvetydigheten i de redan nämnda kriterierna. Det är en svaghet hos den konventionella monopolteorin att den koncentrerar uppmärksamheten till enbart två variabler, mängd och pris. Detta utelämnar ett stort antal andra dimensioner som kvalitet, punktlighet, uppföljande service och tillförlitlighet, för att bara nämna några. Många av dessa kan insummeras under begreppet "goodwill". Om man i ett sammanhang där konkurrens råder måste köa en timme i en butik, om TV-uthyrningsfirman inte kommer när du ringer och vill ha en reparation, om rakbladen är slöa eller steken seg kan du som kund gå någon annanstans, och insikten om att det är så, att förlust av goodwill är kommersiellt skadlig, ger tillverkaren eller handlaren ett materiellt incitament att tillfredsställa kunden. Mycket få läroböcker i ekonomi nämner goodwill (Samuelson berör i förbigående det faktum att den är en säljbar tillgång men diskuterar den inte på annat sätt, och de flesta andra författare nämner den inte alls), och det finns faktiskt knappt några läroböcker som har ordet "kvalitet" i sitt index. Orsaken är inte svår att finna: den konventionella mikroekonomin fördrar att behandla varje produkt som homogen och varje transaktion som isolerad, eller mer precist som relaterade till enbart marknaden och inte till varandra. Det faktum att en handling eller underlåtelse från ett företag återverkar på lönsamheten hos andra av företagens handlingar är obekvämt, okvantifierbart och förbises därför helst.

Men i vårt sammanhang är det av vital betydelse. Anta att kunden inte kan gå någonstans eller att de enda tillgängliga substituten är obekväma och dyra. I så fall finns det inga speciella fördelar med goodwill. Vi är tillbaka i några av de mest bekanta bristerna i det sovjetiska systemet, att det är möjligt att uppfylla planer (oavsett om dessa är formulerade som vinstkvot, kvantitet eller omsättningsvärdet) på kundens bekostnad. Att skaffa och behålla goodwill kostar pengar och ansträngningar. Under monopolförhållanden upphör detta att vara till fördel för det berörda företaget, oavsett om det är nationaliserat eller privat. Låt oss påminna om ett par exempel. Köande kunder i en butik förbättrar dess "produktivitet" per anställd, sänker kostnaderna per försold enhet och ökar vinsten. Detsamma gäller trängsel på allmänna kommunikationsmedel. Det "lönar sig" att låta kunden vänta tills det blir lämpligt och minst kostsamt för firman att skicka ut reparatörer för att ordna till den där TV-apparaten. Om rakbladen är slöa måste användaren oftare köpa nya, om han nu inte låter skägget växa. Och

⁹ NEDO, *Report on Nationalised Industries*, London, HMSO, 1977.

så vidare.

För att kunna hantera detta måste man till att börja med klart inse två ting. För det första att den konventionella läroboksbilden av de verkliga företagens kommersiella beteende är farligt överförenklad, och för det andra att nationaliserade monopol inte kan fungera ”effektivt” om inte deras prestationer relateras till *plikt*, *syfte* och *funktion*. Hur detta bäst definieras och genomdrivs är en fråga som är komplicerad i praktiken och som varierar starkt mellan olika sektorer. Det är faktiskt svårt att balansera detta mot de ekonomiska överväganden som också är en integrerad del av effektivitetskriterierna.

Låt mig ge ett extremt exempel på en oriktig doktrin. Underlaget kommer från det brittiska underhusets utskott för nationaliserade industrier 1968. Framlidne Denis Munby, en inflytelserik oxfordekonom, noterade att chefen för London Transport ansåg sig ha ett slags socialt kontrakt med londonborna, medan Munbys reaktion var att det med en sådan föreställning inte var möjligt att ge London en effektiv trafikförsörjning, att den ”var varken socialt eller ekonomiskt meningsfull”.¹⁰ Det hade förvisso varit mer korrekt att säga, att det utan en sådan föreställning inte gått att ge någon innebörd åt begreppet ”effektiv drift” för ett företag som London Transport! Tänk er ett företag som kör omkring med en flotta av lastbilar för att transportera sina egna varor, och som sedan lösgör punktliga och tillförlitliga transporter av de aktuella varorna från sitt effektivitetsbegrepp!

Sextio- och sjuttioitalens brittiska regeringar tenderade tyvärr också att acceptera kriterier som nedvärderade betydelsen av komplementfaktorer, vad som skulle kunna kallas system-immanenta element, och även av externa effekter. Deras existens förnekades förstås inte, och en cost-benefit-analys användes ibland för att försvara på annat vis olönsamma investeringar som Victoria Line i Londons tunnelbana. Men dessa sågs som något exceptionellt. Ändå är det just här som nationaliseringen borde kunna visa sina fördelar framför den splittrade privata företagsamheten. I stället har tendensen gått mot uppstyckning, mot betonandet av att varje särskild verksamhet och investering bör ”löna” sig, mot fördömning av ”korssubventionering” som sägs vara tecken på felallokering av resurser. Man skulle kunna beskriva detta som en ”externalisering av interna effekter” i stället för det omvända. (Fru Thatchers regering försöker tvinga de nationaliserade industrierna att sälja ut lönsamma komplementära aktiviteter, men detta beror troligen mindre på felaktiga ekonomiska teorier än på ideologiska fördomar.) Ett elementärt exempel visar en situation där en förvägrad ”korssubventionering” är uppenbart vilseledande, samtidigt som det understryker karaktären av systemelement. Tänk er ett järnvägs- eller bussnät som nätt och jämt täcker sina kostnader vid en standardtaxa. Eftersom kostnaderna per passagerarkilometer varierar starkt framstår halva nätet som olönsamt medan den andra hälften täcker kostnaderna mer än väl. Bör vi då lägga ner den halva som inte lönar sig (om den inte ska ”subventioneras av sociala skäl”), eller bör taxorna varieras i enlighet med de skiftande kostnaderna per passagerarkilometer? Båda lösningarna skulle vara felaktiga eftersom de bortser från *systemets* aspekt av odelbarhet och komplementaritet. Investeringar och löpande operationella beslut bör relateras till systemet. Marginalbeslut inom ett nät av inbördes sammanhängande verksamheter är mångdimensionella. Det kan naturligtvis vara rationellt att lägga ner någon del av systemet, men beslutet bör tas med insikt om effekterna för systemet som helhet.

Ett annat brittiskt exempel på förvirrat tänkande när det gäller nationaliserade branscher handlar om posten. Ändå sedan grundandet har den skötts som ett regeringsdepartement,

¹⁰ *First Report of Select Committee on Nationalised Industries*, 2, London, HMSO, 1968.

direkt under en minister. Så är det fortfarande på de flesta håll i världen, till och med i USA. Varför? Därför att regeringar bedömer att dess funktion har direkt effekt på både den mänskliga välfärden och handeln (kataloger, paket, telex och mera) som endast högst indirekt hänger samman med lönsamheten i de specifika postala operationerna. Så viktiga är med andra ord de externa effekterna (och korssubventioneringen) att det anses väsentligt att betrakta vinster och förluster som underordnat den offentliga servicen. Vem gjorde om den brittiska posten från regeringsdepartement till ett ”kommersiellt” företag? En *labourregering*!

Om även posten primärt skulle betraktas som en kommersiell verksamhet (naturligtvis underkastad förpliktelsen att dela ut brev även till isolerade öar), om kriterierna för de nationaliserade branschernas drift inte ska betraktas som annorlunda än de privata företagens, finns det väl inget skäl att nationalisera alls? Fru Thatchers fanatiska avnationalisering verkar nästan rimlig om man tillämpar den privata företagsamhetens kriterier och de lönsamma bitarna kan skiljas från de olönsamma. Varför ska vi till exempel ha ett BBC om kriterierna för dess drift är identiska med den kommersiella radions och televisionens?

Nettoeffekten är att nationaliseringen åtminstone delvis har misskrediterats i användarnas ögon. Komiker kan locka till skratt bara genom att nämna den brittiska nationaliserade gasstyrelsens reparationservice. Många medborgare tror att British Rails sorgligt dåliga punktlighet beror på nationaliseringen, vilket helt enkelt inte är hela sanningen med tanke på de utmärkta prestationerna hos franska, västtyska, holländska, schweiziska och andra nationaliserade järnvägsbolag. Låt mig göra klart att jag inte vill påstå att nationaliserade företag måste ge dålig service. Poängen är att det krävs mycket tänkande om kriterierna, i samband med vilket vissa överförenklade mikroekonomiska behov behöver omformuleras eller avvisas. När konkurrensen är svag måste kriterierna ge tillräcklig betoning av funktion, kvalitet och syfte.

Hittills har jag diskuterat de nationaliserade branschernas operationer sett enbart utifrån dem som använder deras produkter, eller utifrån en värdering av deras driftmässiga effektivitet. Många socialister anser att de anställdas ställning är av minst lika stor betydelse. Den är förvisso av stor vikt och en källa till många missförstånd. Låt oss därför diskutera den frågan.

Liksom så många andra svar är detta komplext och i vissa avseenden motsägelsefullt. Å ena sidan kan de nationaliserade branschernas anställda ursäktas om de inte känner sig engagerade, att ledningen är avlägsen och på inget vis ansvarig för dem. Å andra sidan betraktar flertalet anställda och deras fackföreningar tanken på att delta i de företagsledande funktionerna med djup misstro. Det är direktörernas jobb att dirigera och leda anses det allmänt, och det är fackföreningarnas jobb att kräva högre lön, kortare arbetstid och bättre arbetsvillkor för medlemmarna. Varje facklig funktionär som går in i företagsledningen sägs normalt ha gått över till ”andra sidan”.

Vilken bör då de anställdas och fackföreningarnas roll i de nationaliserade industriernas förvaltning vara under övergångsperioden, under en regering som syftar till någon sorts demokratisk socialism och som därför även går in för att inte bli besegrad, i ett val eller med mindre demokratiska metoder?

Vi har på tal om den jugoslaviska modellen sett att det finns vissa allvarliga brister i den typen av självförvaltning. Jag ska utförligt återvända till frågan om arbetarnas roll i företagsledningen inom ramen för en fungerande socialism. För närvarande ska jag inskränka mig till ett par påståenden av betydelse i det aktuella sammanhanget.

Man måste utgå från att producenternas och konsumenternas intressen inte är identiska och

kan råka i konflikt med varandra. Precis som direktörerna kan förbättra sina ekonomiska resultat på kundens bekostnad kan de anställda göra det. Det är naturligtvis sentimentalt nonsens att vänta sig att de ska vara mindre själviska än någon annan i samhället. Varor och tjänster produceras inte och bör inte produceras primärt för att passa producenterna. Men de senaste decenniernas brittiska erfarenheter tyder på att vi har lyckats skaffa oss det sämsta av båda sorterna. De anställda och deras fackföreningar har inget ansvar men har ändå makten att avbryta driften och insistera på överbemanning, förutom makten att kräva stora löneökningar utan minsta behov av att bry sig om konsekvenserna för andra arbetare. Ledningen saknar alltså auktoritet att leda medan fackföreningsmakten används negativt med avseende på produktion och produktivitet, ”positivt” för att få upp kostnaderna genom lönekrav. Labour-regeringens nederlag 1979 berodde delvis på att det bland de förargade fanns många miljoner fackföreningsmedlemmar. Den skadligaste militansen fanns inom den offentliga sektorn.

Skulle en delning av auktoriteten med representanter för de anställda, eller något slags självförvaltning, leda till en konstruktiv och moderat inställning eller tvärtom förstärka eftersträvandet av snäva partsintressen? Mycket beror på det svaret. Kan fackföreningsrörelsen höja sig över ovannämnda, kortsiktiga partsintressen och understödja eller till och med själv ta initiativ till en lönepolitik i stället för den nuvarande anarkin? Det är uppenbart att i varje socialistisk ekonomi värd namnet måste det förekomma en reglering av inkomsterna, vilket är en förutsättning för att man åstadkommer något som ligger i närheten av full sysselsättning samtidigt som man undviker ständiga konflikter och en accelererande inflation (med eller utan fysisk brist). Vissa mogna fackföreningar i exempelvis Skandinavien har visat att detta kan göras. I Storbritannien kompliceras läget inte bara av de ingrodda ”nollsummeattityderna” utan av den föråldrade fackföreningsstrukturen och de centrala fackorganens bristande makt. Bienkowski framställer problemet väl i sin utmärkta bok:

Att satsa partiets prestige på nationaliseringar, att framställa dem som en patentmedicin för alla problem, kan lätt bli att man lägger snaran kring sin egen hals. Det ger efter maktövertagandet upphov till politiska påtryckningar om en uppsnabbning av processen och väcker, inom partiet och i dess utkanter, krafter (vanligen definierade som ”ultravänster”) som driver på för aktioner som motsäger förnuftet och det sociala intresset, och som kan stjälpa hela utvecklingsplanen.

Den rubbning som detta skulle orsaka kan få allvarliga politiska konsekvenser för eventuellt existerande demokratiska institutioner, eftersom ”massorna inte vill bära kostnaderna”.¹¹

Militanta vänsteranhängare skulle säkert tillbakavisa allt detta i namn av en imaginär socialsim. Utsatta för press skulle de gå med på att det under den socialistiska övergång som de tänkte sig behövde finnas en inkomstpolitik, där rent partiska krav skulle betraktas som otillåtet själviska. Men den ”socialism” som de tänker sig är någon version av den marxistiska utopin (ingen vertikal arbetsdelning, ett slut på ”lönesystemet”, en helt odefinierad arbetarkontroll och naturligtvis överflöd – vi har redan behandlat allt detta). Superdogmatikerna – jag tänker på en viss person – skulle gå med på att begränsa arbetarnas krav om och endast om det inte fanns någon ”elit”, det vill säga ingen ansvarig, med auktoritet. De kan dock inte tänka sig att framställa sina egna tidskrifter utan redaktörer eller att låta tryckarna rösta om innehållet! Även om ett sådant samhälle skulle kunna tänkas i en avlägsen framtid är det naturligtvis fullständigt otänkbart under en övergångsperiod, vare sig i ett demokratiskt eller despotiskt politiskt system (den despotiska varianten klarar av svårigheten genom att snöpa fackföreningarna och fångsla de strejkande).

¹¹ W Bienkowski, a a, s 284.

Men låt oss återvända till förvaltningen av de nationaliserade industrierna. De måste vara uppmärksamma på brukarnas krav, skötas ekonomiskt och med teknisk effektivitet, de måste återspegla den regeringspolitik som berör dem, de måste anpassa sig till direktiv om mål, plikter och standard och de måste, sist men inte minst, förbinda sina anställda med beslutsprocessen så att dessa får en verklig känsla av "tillhörighet", en viss stolthet över kvalitet och prestationer. Det är även vitalt att brukarna blir representerade på ett effektivare sätt, om nu inte deras intressen tillgodoses genom konkurrens, något som dock inte alltid är möjligt. Det är inte lätt att foga samman alla dessa mål. Det kommer att kräva stora insatser av alla berörda.

Det kan också komma att kräva nya tankar om vad som bör nationaliseras och hur. Dessa frågor ska diskuteras ytterligare i bokens avslutande, "konstruktiva" del. Just nu räcker det att ställa frågan om värdet av en föreställning som går ut på att man nationaliserar en hel bransch och ställer den under en centralt utsedd ledning som är ansvarig inför regeringen. I vissa branscher fungerar detta utmärkt. Elektriciteten till exempel, med sitt sammanhängande nät, erkänns som ett enhetligt system till och med av de mest trångsynta marginalister, och inte ens fru Thatchers fanatiska avnationaliserare har (åtminstone ännu) övervägt att sälja ut lönsamma kraftstationer till det privata näringslivet. Men det finns en hel rad aktiviteter som kan handhas av särskilda statliga eller kooperativa företag som producerar ett brett spektrum av varor och tjänster, i konkurrens med privata och statliga (eller andra kooperativa) företag. Deras relativt lilla skala gör det långt lättare att åstadkomma en meningsfull medverkan.

Jag behöver knappast påminna om att vi befinner oss i en period med hög arbetslöshet, eller att den tekniska utvecklingen tenderar att vara arbetsbesparande, att en omfattande kronisk arbetslöshet bidrar till social upplösning och representerar ett slöseri med mänskliga resurser, för att inte tala om dess demoraliserande effekter på de berörda personerna. I stället för att tvinga eller subventionera statliga eller privata företag till att anställa mer arbetskraft än de behöver borde vi kanske systematiskt uppmuntra kooperativ företagsamhet. Småskalig, avalienerande, bra för utbildning av arbetare i att klara sig själva. Den kunde bygga på privatföretag som gjort konkurs eller nystartas med hjälp i form av lågräntelån, eller så kunde staten hyra ut *sin* egendom till ett kooperativ. Naturligtvis erbjuder denna lösning problem som alla lösningar gör. Vad sker med kooperativ som misslyckas? Hur stora förluster, om nu några, bör bäras av medlemmarna och hur? Kan det bli problem med fackföreningarna och med privata företagare i liknande verksamhet som kan komma att klaga bittert över orättvis, subventionerad konkurrens? Kan man sätta in tillfälliga åtgärder mot importen med branschens startsvårigheter som argument? Ändå kan detta bli ett fält för experiment, löftesrika experiment. Gör-det-själv är inte bara ett bra alternativ till arbetslöshet (det vill säga till att inte göra något), utan det är bra-i-sig-självt eftersom det ger möjlighet för små grupper att visa initiativ och utveckla ansvar.

De nationaliserade industriernas investeringspolitik skulle kunna ta direktare hänsyn till effekterna på sysselsättningen. I Italien finns det ett slags statligt holdingbolag (IRI) vars investeringsplaner för en bransch är medvetet relaterade till sysselsättningseffekterna på andra nationaliserade industrier. Nedläggningen av ett stålverk eller varv kan till exempel fås att sammanfalla med anläggningen av en ny statlig industri, med behov av den sortens arbetskraft, i samma område. I Storbritannien är det inte klart på vems ansvar det ligger att beakta sådant. (Regleringar har ett kort tidsperspektiv, i Italien som på annat håll, men IRI består trots att det har gjort svåra förluster under senare år.)

Det behöver göras ett sista påpekande som endast delvis berör de nationaliserade industrierna

men som har mycket att göra med arbetslöshet och jobbdelning, nämligen frågan om kortare arbetstid. För närvarande tycks varken arbetsgivarna (statliga eller privata) eller fackföreningarna ha minsta intresse av att ta itu med frågan. Fackföreningarna kräver visserligen kortare arbetsvecka men insisterar samtidigt på högre löner, och deras medlemmar brukar strejka (ofta med sina organisationers stöd) om deras möjligheter till inbringande övertid dras bort. Ja, flertalet krav på ”kortare arbetstid” är medvetet inriktade på att få ut mer och högre övertidslön. Arbetsgivarna finner det också lättast att fortsätta på det gamla sättet. Kostnaderna för arbetslösheten drabbar ju inte dem.

Behovet av ett nytt sätt att angripa problemet är kanske tydligare än metoderna att åstadkomma den önskvärda attitydförändringen hos alla berörda. Inte heller detta är någon lätt uppgift men den är heller inte (hoppas jag!) vilt utopisk.

Det behöver understrykas att ovanstående sidor inte är avsedda som något ”recept” för den socialistiska övergången. Det vore verkligen förmåtet av mig att påstå att jag kände vägarna som leder dit. Det enda som jag faktiskt har försökt mig på är en diskussion om vissa frågor, hinder och problem som man med stor sannolikhet råkar på längs vägen, tillsammans med misstag som tyvärr förefaller mycket troliga om man får döma av gjorda erfarenheter och en bestämd vägran hos många vänstersocialister att lära av de erfarenheterna.

Jag har klarlagt vissa handlingar som med sannolikhet är motproduktiva, men vill även peka på somliga positiva åtgärder – som naturligtvis måste förses med många förbehåll och reservationer. Det behövs en ny inställning till nationaliseringar, ny när det gäller både ansträngningarna att engagera de anställda och i fråga om att, om möjligt, skaffa konkurrens. Det senare varierar naturligtvis med sektorn. Det vore dumt att ha flera konkurrerande elnät (även om elektriciteten faktiskt konkurrerar och bör konkurrera med gas och olja när det gäller uppvärmning). Det är långt ifrån dumt att ha ett statligt rederi konkurrerande med en privat eller rivaliserande statlig linje på samma sträcka – som över Engelska kanalen – när det finns nog med trafik för att göra det befogat. Det finns heller inget tvingande behov att nationalisera en hel bransch i stället för enskilda företag – det senare en metod som har gynnats och gynnas av de franska socialisterna. Fördelarna med att uppmuntra kooperativ inom tillverkning och service har redan nämnts. Även de skulle få verka i en konkurrensmiljö, vilket skulle eller borde koncentrera deras tänkande på effektiv drift och på att tillgodose kunden. Lika viktigt vore att införa element av deltagande från de anställdas sida i de privata företagens ledningsstruktur. Folk på vänsterkanten brukar tala föraktfullt om västtyskarnas *Mitbestimmung*, men det finns ändå mycket att lära av den.

Statens roll som investerare skulle kunna bli särskilt viktig och berättigad av ickepolitiska skäl i en tid av konjunkturedgång och massarbetslöshet. Vi ser i dag påtryckningar i denna riktning även från arbetsgivarorganisationer som är angelägna om en återhämtning för näringslivet. En moderat socialistisk regering skulle kunna fortsätta i denna riktning med ett betydande folkligt stöd, och den skulle kunna behålla detta så länge som den offentliga sektorn fungerade med rimlig effektivitet och som hela strategin inte stjälpes av att fackföreningarna vägrade samarbeta. Detta samarbete skulle kunna göras avhängigt vissa begränsningar i de utdelade vinsterna (för närvarande är nivån på vinsterna, sedda som finansieringskällan till investeringar, uppenbarligen för låg) och kontroll över utlandsinvesteringarna. Men så mycket skulle vara beroende av en lång rad okända faktorer – det politiska inrikesläget, lågkonjunktens och arbetslöshetens omfattning, världshandels tillstånd, relationerna till handelspartners och deras politiska inrikessituation – att det inte verkar särskilt meningsfullt att konkretisera vad som inte kan vara mer än allmänna

anvisningar om möjliga handlingslinjer. Givetvis underförstår allt detta en blandekonomi, med de påfrestningar och påtryckningar som en sådan oundvikligen är utsatt för. Men påfrestningar och påtryckningar har vi redan i dag!

Övergång II: från "socialism" till socialism

Det är onödigt att än en gång uppehålla sig vid den sovjetiska modellens ekonomiska brister. Till dessa måste läggas viktiga politiska och sociala tillkortakommanden: privilegiesystemet, ett despotiskt förhållande mellan styrande och styrda, den nedtryckta kritiken, rekryteringen till den härskande eliten genom kooption, de demokratiska processernas reduktion till enhetsröstning och så vidare. Den ekonomiska mekanismen förmår inte att reagera på användarnas krav och skapar alltför stort, oavsiktligt och onödigt slöseri. Dess centralisering är en trogen återspeglning och förstärkning av den politiska centraliseringen.

Vad kan göras för att rätta till allt detta? Det finns en omfattande litteratur om östeuropeiska ekonomiska reformer, och till den kommer nu liknande diskussioner i Kina. Naturligtvis varierar de kommuniststyrda länderna starkt när det gäller storlek, resurser och utvecklingsnivå, och det vore därför fel att föreställa sig att en övergång av det här tänkta slaget skulle eller borde ha likartat förlopp överallt. Ändå är det likheterna som slår en mer än skillnaderna. Sovjet och Kina kan tyckas vara högst olika, och det bittra politisk-ideologiska grälet kunde förväntas öka dessa skillnader. Men när jag besökte Kina 1979 slogs jag av det faktum att de förslag som kineserna diskuterade om att reformera sin centraliserade ekonomi i hög grad liknade de förslag som hade debatterats i Sovjetunionen under de föregående tjugo åren. (Jag sade just detta i Peking i närvaro av en sovjetisk "kinaspecialist" som kom med kraftiga, instämmande nickningar!)

Det första och viktigaste hindret att övervinna är de maktavandades etablerade intresse av att fortsätta med den existerande situationen. Den passar dem. De allokerar, de beslutar, de "glömmer aldrig sig själva" för att citera Trotskij. De åtnjuter makten och så många av dess frukter som de anser det klokt att avleda för sina egna syften. Varje tänkbar reform hotar dem kollektivt och (i de flesta fall också) individuellt. Oavsett om man instämmer eller ej med dem som i det härskande skiktet ser en "klass" som äger eller kontrollerar produktionsmedlen, är det i alla fall de som i huvudsak drar nytta av systemet, och en förändring måste oundvikligen innebära att makten förflyttas till något annat ställe – till andra skikt eller till någon automatiskt fungerande mekanism. Den enda sorts reform som kan tyckas bevara centrumets auktoritet kan kort betecknas som "datorisering": matematiska program skulle kunna finna det bästa, det effektivaste sättet att uppnå mål som bestämts av den högsta ledningen. Men bortsett från de förut diskuterade praktiska svårigheterna med att genomföra denna typ av datorisering skulle även den kunna hota maktstrukturen. Den skulle förstärka programmeringsspecialisternas roll och i motsvarande grad försvaga rollen för de funktionärer på mellan-nivå som nu har så stor betydelse när det gäller att ersätta den osynliga handen med en synlig, sin hand.

Vem ska då anta reformer om systemet stämmer med det härskande skiktets behov? I ett västland kan det som marxister kallar härskande klass väntas motsätta sig förändringar i socialistisk riktning, men den har ingen direkt kontroll över de politiska institutionerna. Man kan därför diskutera vad som skulle ske om de som önskar förändring fick politisk makt. Det är alls inte säkert vem som skulle vinna i den konflikt som följde. I ett samhälle av sovjetisk typ är den högsta politiska och den högsta ekonomiska ledningen identiska. Konflikter inom det härskande skiktet inträffar naturligtvis, men det skulle säkert sluta sina led om det hotades

underifrån.

Ändå kan förändringar inte uteslutas. Skälet är att systemets dåliga sätt att fungera, som redan diskuterats utförligt, kan skapa en situation som är ohållbar inte bara för de vanliga, oprivilegierade medborgarna utan också för ledningen själv. Dess egna prioriterade mål blir omöjliga att genomdriva och till de målen hör nödvändigheten av att trygga sig folkets samtycke, att tillfredsställa dess växande materiella förväntningar. Ett misslyckande med detta är i Sovjet ett lika stort potentiellt hot som en massarbetslöshet är i väst. Om systemet inte kan få fram beställningarna, inte klarar av den tekniska utvecklingen, inte kan komma i fatt västlänarna, måste de som är ansvariga för dess förvaltning allvarligt se sig om efter botemedel, även om dessa skulle hota många etablerade intressen. Inte desto mindre måste vi räkna med att det härskande skiktet eller den härskande klassen motsätter sig förändringar så länge som möjligt.

Ett huvudhinder för en reform ligger inte bara i den negativa inställningen hos dem som kan genomdriva sina prioriteringar, utan också i det bristande engagemanget för ett sammanhängande alternativ hos andra skikt inom befolkningen. Man skulle kunna tro att direktörsgruppen är reformvänlig. Ja, direktörer skriver faktiskt artiklar som påvisar ineffektiva förhållanden och kritiserar alltför stor övervakning uppifrån. Detta kan leda till slutsatsen att de eftersträvar ansvar, och det finns faktiskt vissa analytiker som tror att de vill bli kapitalister. Olyckligtvis eller lyckligtvis (beroende på ens ståndpunkt) är det inte så. Ett fåtal industriella befälhavare vill kanske blir mer självständiga, men mer typisk är den inställning som på ett bra sätt har beskrivits av Aron Katsenellenboigen:

De ber staten ordna åt dem... (a) en låg produktionsplan och garanti om försäljning av det slags produkter som de framställer; (b) höga kostnadskonton och garanti för leverans av alla nödvändiga resurser, inklusive... att arbetarna med tvång knyts till fabrikerna; (c) frihet för aktiviteter inom företagen.¹²

Många direktörer eftersträvar med andra ord ett lugnt och stilla liv och har inte minsta önskan, eller förmåga, att motstå marknadens eller (det Gud förbjude!) konkurrensens kyliga vindar. Men de önskar sig större myndighet över sina underordnade, trygghet och naturligtvis befordran. Det senare förbises av de analytiker som tror att de är ute efter ägande. Varför skulle de vara det? De är ekonomiska tjänstemän inom en omfattande byråkrati. En tjänsteman vill röra sig uppåt inom hierarkin, inte äga stället där han råkar arbeta. Direktören för en liten fabrik vill bli flyttad till ledningen för en stor. Direktören för en stor fabrik kan aspirera på att bli chef för ett industrikomplex eller statssekreterare.

Trygghet i åtnjutandet av de privilegier som åtföljer rangen är utan tvivel ett begripligt mål, men knappast ett som är förenligt med den effektiva driften av en reformerad ekonomi. Direktörerna bör därför inte ses som någon ”påtryckningsgrupp för reformer”. Men ändå finns det direktörer som faktiskt är för ekonomiska reformer som utvidgar det autonoma området för dem själva, för deras överordnade och för deras underordnade.

Vad beträffar den vanlige samhällsmedlemmen, arbetaren på en fabrik eller den kontorsanställda, befinner sig han eller hon i en kluven situation. Uppenbarligen skulle han motsätta sig företagsledningens önskan att i direktörens intresse kontrollera honom hårdare. Lika klart är att han är huvudoffret för ekonomins bristande effektivitet. Flödet av varor och tjänster, deras kvalitet, systemets förmåga att reagera på kundens krav, allt ger anledning till missnöje. Men större effektivitet skulle kräva realistiska priser som skapade balans mellan

¹² A Katsenellenboigen, ”Some notes on vertical and horizontal economic mechanism”, opublicerat paper, vänligen tillhandahållet av författaren.

tillgång och efterfrågan, och det skulle i många fall innebära prishöjningar. Samtidigt skulle en större rörlighet för produktionsfaktorerna,,; inklusive arbetskraften, kräva att arbetarna flyttade i större utsträckning, vilket råkar i strid med den utbredda praktiken med sinekurer och överbemanning (som företagsledningen är med på eftersom pengarna ändå kommer från staten och den extra arbetskraften kan behövas för att klara av oförutsedda förpliktelser). Liksom sin bror i väst tycks den sovjetiske arbetaren föredra både låga priser och regelbunden tillgång på prispressade varor. Han skulle vilja behålla fördelarna med den traditionella arbetspraktiken *och* skörda frukterna av (andra arbetares) högre produktivitet. Så tvärtemot att det finns någon ”påtryckningsgrupp” av arbetare för nödvändiga reformer, kan fruktan för en fientlig reaktion underifrån ses som ett ytterligare hinder för förändring, även om de enskilda arbetarnas åsikter naturligtvis går isär, liksom direktörernas.

Detta dilemma kan studeras i särskilt skarp relief i Polen. Arbetarna fick stora nominella lönehöjningar, men med frysta priser utvecklades en allvarlig varubrist, katastrofalt ökad skuldsättning och underskott i betalningsbalansen. Som vi sett skapades denna situation av en totalt osund tillväxtstrategi som under sjuttioalet drevs av Gierekledningen. Men vems felet än var blev det nödvändigt att ta itu med krisen. Den fria fackföreningsrörelsen, ”Solidaritet”, hade ett faktiskt veto mot alla åtgärder, vilka med tanke på omständigheterna måste inbegripa smärtsamma mått och steg för att bringa de nominella lönerna i kontakt med verkligheten, det vill säga sänka dem i reella tal, *och* en högst angelägen stimulans av produktiviteten. Detta måste innebära en drastisk förändring av såväl priserna som det klumpiga, överbyråkratiska systemet för planering och företagsledning. Det härskande skiktet i Polen hade 1980-1981 hamnat i ett tillstånd av fruktan och demoralisering och skulle mycket väl ha kunnat acceptera reformer. Men de polska arbetarna hade flera gånger strejkat och bråkat för att tvinga regeringen att ta tillbaka de prishöjningar som, ekonomiskt sett, inte bara var oundgängliga utan också kom flera år för sent. Logiken i en marknadsinriktad reform stötte på opposition från gräsrotterna. Det kan hända att nyckeln till en förändring i Polen ligger i en politisk förändring. Om de hårda besluten inte tas av en orepresentativ, despotisk regim som framstår som mer ansvarig inför Moskva än inför sina egna medborgare, utan uppoffringarna genomdrivs av en regering som ses som nationell, kan de nödvändiga förändringarna kanske genomföras. Eller så kan de påtvingas folket av en militär regim. Men det måste tilläggas att den flexibilitet av marknadstyp som förespråkas på de följande sidorna är särskilt svår att införa i en situation av akut brist. I detta ligger ett dilemma. Om inte katastrofen stirrar en i ögonen kan inte hindren för en förändring övervinnas, men katastrofen är inget lämpligt klimat för nödvändiga förändringar. En ”moment 22-situation”, minst sagt.

Det tycks finna två möjliga, diametralt motsatta, politiska scenarier. I det ena blir den politiska centralmakten övertygad om behovet av reformer, kör över de konservativa byråkraterna på mellannivå och blir accepterad av den övriga befolkningen. Så var ungefär mönstret i Ungern. Den andra versionen bygger däremot på svaghet och upplösning i centrum och effektivt tryck från allmänna opinionen.

Ovanstående anmärkningar har gällt den politiska makten och viljan till handling. Men vilken handling? Vilken väg framåt från det som Bahro kallar *real existierender Sozialismus* till någon mer godtagbar version av socialismen?

Tyvärr har Bahro själv lagt fram ett program där de utopiska inslagen dominerar (ett ”övervinnande av arbetsdelningen”, upprättandet av i huvudsak självförsörjande kommuner med mera), förslag som har föga kontakt med den omedelbara verkligheten. Men han och många andra socialistiska kritiker (Brus, Szelenyi, Belotserkovskij och på sätt och vis även

Bettelheim) understryker faktiskt en faktor av obestridlig praktisk betydelse: behovet att öka den vanliga människans inflytande som producent, konsument och medborgare. Detta står i strid med en högst annorlunda ”lösning”, av Katsenellenboigen definierad som ”aristokratisk” och faktiskt förespråkad av en annan *émigré*, Janov: en förstärkning av de ärftliga privilegierna och ett framtvängande av samhällsdisciplin på sådan grundval. Det måste tilläggas att i Sovjet är en sådan ”aristokratisk” utveckling troligare än att ”eliten” skulle ”återupprätta kapitalismen”. Den innehar makt genom rang och vill förståeligt nog slå vakt om ämbeten, befodringsmöjligheter och rätten att överföra privilegier till de egna barnen. Ja, enligt somliga har den redan kommit långt i uppfyllandet av dessa mål.

Vi förkastar detta och har då bara att i korthet överväga det andra ”alternativet”: en demokratisering av planeringssystemet utan förstärkning av marknadsinslagen. Den uppmärksamme läsaren kan få en känsla av *déjà vu* eller rättare sagt *déjà lu*, att ha sett eller läst detta förut. Jag har tidigare försökt att utförligt demonstrera att marknadsfri socialism endast kan innebära en *centraliserad* planering, där stora och med nödvändighet hierarkiska och byråkratiska organisationer utfärdar instruktioner, allokeringar och samordnar. En sådan form av produktionsorganisation måste som sin motsvarighet ha en hierarkisk och byråkratisk organisering av politiken. Detta är en utsaga som är fullt förenlig med den marxistiska analysen som betonar de politiska och ekonomiska konsekvenserna av att kombinera politisk makt och ekonomisk förvaltning. Reformerna kräver att man tar steg i riktning mot en uppdelning av makten. Om en lokal administrativ gemenskap, ett kooperativ, en fabrik eller en verkstad ska ha rätt att handla självständigt *måste* de ha möjlighet att skaffa medlen för detta. Om man inte förutsätter en omöjlig grad av självförsörjning finns det två och enbart två kända metoder att erhålla dessa medel. Den ena är administrativ allokering med de konsekvenser som redan diskuterats. Det grundläggande är att man inte kan få sina medel utan ett beslut från en hierarkiskt överordnad och avlägsen allokering myndighet. Det spelar ingen roll om denna kallas Gosplan, Gosstab eller ”folkförsörjningsbyrå”. Inga tänkbara metoder kan ”demokratisera” denna process, om man nu inte på allvar tror att man ska rösta om allokeringen av tio ton metall, tusen meter tyg eller ett parti elektriska komponenter. (Vem ska rösta? Var? Med vilken information som grundval?) Den typ av överflöd med perfekt förutseende som den fulla kommunismen underförstår kan vi bortse från. Vi talar om en övergång som inleds i den existerande situationen, där det är uppenbart att knapphet inte bara existerar utan där också de allokering organen försvarar sin existens med behovet att ransonera resurser som är otillräckliga för att tillgodose de kända kraven. Radoslav Selucky har formulerat detta bra i sin utmärkta bok:

Om det i en socialistisk stat enbart fanns statlig egendom skulle proletariatet vara egendomslost, utan någon direkt ekonomisk makt, med ingen ekonomisk bas för sitt klassherravälde. I sådant fall måste de som styr samtidigt vara representanter och arbetsgivare för den härskande klassen. En sådan situation vore emellertid absurd.¹³

Om dogmatikerna svarar att ”alla ska styra” och sedan citerar Marx om Pariskommunen när han talar om ”producenternas självförvaltning”, är vi tillbaka i den marknadsfria ekonomins centraliserande logik. Det kan inte nog betonas att den dominerande ställningen för den politiska hierarkins topp i ett system av sovjetisk typ har en mycket solid ekonomisk bas. Ett planeringssystem av denna typ kräver inte bara hierarki utan koncentrerar också alla viktiga beslut till centrum, eftersom det bara är där som de skilda produktionsenheterna kan koordineras och en sammanhängande plan utarbetas. Det är därför inte bara logiskt utan även

¹³ R Selucky, a a, s 70.

i den marxistiska analysens anda att se en minskning av de vertikalt utövade ekonomiska funktionerna hos den politiskt-ekonomiska hierarkin som en nödvändig förutsättning för politisk och social demokratisering (nödvändig men naturligtvis *inte* tillräcklig. Ett införande av den här diskuterade reformtypen garanterar på inget vis någon verklig demokratisering). Det enda alternativet till vertikal underordning är horisontella förbindelser. Men horisontella förbindelser, det vill säga mellan olika producenter och mellan dem och konsumenterna (antingen direkt eller via grosshandelorgan) är detsamma som produktion för byte vilket (återigen!) är ett slags marknad.

Det enda sättet att skaffa sig produktionsmedel, annat än genom hierarkiskt-administrativ allokering, är genom köp, genom kontrakt med producenterna eller via förmedling av återförsäljare. *Tretego ne dano*, som ryssarna säger, ”det finns inget tredje alternativ”, *tertium non datur*.

Det finns många skäl till att myndigheterna inte har accepterat detta, av vilka vissa endast står i ett avlägset förhållande till den egentliga reformmodellens ekonomiska teori (till exempel avledningen av omfattande resurser till kapprustningen), men en orsak som redan betonats är just den som gör att socialister bör förespråka reformen: den mildrar de centrala makthavarnas grepp över samhället.

De mest omedelbara och lättaste framstegen skulle (som jag ser det) gå ut på att först lätta på partiets och statens kontroll över jordbruksproduktionen och sedan tillåta upprättandet av kooperativ inom industrin och servicesektorn. Jordbrukskollektiven är kooperativ i teorin men låt dem bli det även i praktiken. Låt dem verkligen få välja sin egen ledning och bestämma vad som ska odlas, hur det ska odlas, vilka djur som ska hållas, hur produktionen ska organiseras inom gårdarna i stället för att vara föremål för order. Detta skulle kräva ett smidigare och rationellare prissystem men ingen ökning av de genomsnittspriser som betalas till gårdarna, eftersom dessa redan är mycket höga (på grund av de höga kostnaderna för den ineffektiva produktionen). Inte ens de mest dogmatiska nymarxister skulle på allvar invända mot att man frigjorde böndernas producentkooperativ från byråkratisk kontroll. (Eller kanske skulle de det. Ordet ”marknad” är för somliga som ett rött skynke för tjuren och får dem att tappa förnuftet.) Som Belotserkovskij med rätta har observerat uppnår man med producentkooperativ inom industrin och servicen två mål på en gång. De innebär större valfrihet för konsumenten men också större valfrihet för producenten. Den senare kan välja att ansluta sig till en grupp av yrkesbröder och utföra produktionsaktiviteter på eget eller deras initiativ, eller han kan arbeta för en statlig institution.

Detta underförstår naturligtvis konkurrens: konkurrens för arbetarna som får större möjlighet att välja arbetsgivare, konkurrens om kunderna. Är det möjligt att lyckas så är det givetvis också möjligt att misslyckas. Liksom i fallet med kooperativen under övergången från kapitalismen kommer detta att vålla problem: vem ska bestraffas för misslyckanden och hur? Här liksom i andra fall blir man tvungen att pröva sig fram. Eftersom konkurrens sällan är populär hos dem som måste utstå den kommer det att finnas protester, och man kommer att åberopa den sida av den socialistiska traditionen som understryker Kooperation (i ordets ursprungliga betydelse av samarbete) snarare än konflikt. Ändå återstår det att visa hur valfrihet ska kunna existera utan något slags konkurrens. Vi har redan påpekat att Belotserkovskij försökt att skilja mellan välgörande och skadliga former av konkurrens. Han tänkte på kontrasten mellan till exempel tillverkare som erbjuder attraktiva varor till omdömesgilla köpare och reklamkampanjer i miljondollarklassen för att marknadsföra identiska sorters tvättmedel, eller sådant som verkligen är skadligt, till exempel

ansträngningar för att övertyga mödrar i underutvecklade länder om att uppföda sina barn på flasmjolk. Denna skillnad är kanske inte så lätt att definiera eller att tillämpa i praktiken, men den har stort faktiskt och symboliskt värde och vi ska återkomma till den.

För att den kooperativa sektorn ska kunna blomstra behöver den kunna köpa sina insatsvaror. Ja, samma sak kan (bör) sägas om statens egna industrier. Även de bör producera sådant som deras kunder, vilka de nu är, faktiskt behöver. Vad ska de annars göra? Dessa kunder kan vara andra statliga företag, kooperativ eller enskilda konsumenter. I själva verket kan ingen, alltifrån Breznev till den mest extreme fanatiker, bestrida påståendet att varor och tjänster är till för att användas och att de normalt bör vara sådana som användaren behöver eller föredrar. Den verkliga frågan är, som redan utförligt har påpekats, hur man ska uppnå detta önskvärda mål. Är demokrati svaret? Mihailo Mihajlov menade att den skulle tvinga ledningen att tillfredsställa konsumenterna av fruktan för att förlora nästa val.¹⁴ Den åsikten är säkerligen felaktig. Hade han rätt så skulle det räcka med att den högsta ledningen blev övertygad om behovet att producera mer för samhällets behov. Den berättar ständigt för oss, i tal och artiklar, att den är övertygad om detta, att den inte vet något bättre än större effektivitet, teknisk utveckling, fler varor och tjänster åt konsumenterna, en produktion som är bättre avstämd till brukarnas efterfrågan. Demokratin är förvisso önskvärd, ja grundläggande, för att rätta till många missförhållanden och även för att bestämma allmänna ekonomiska prioriteringar. Men som redan utförligt har påpekats är systemet nu så klumpigt att de uttryckta önskningsplaner som kommer från den högsta politiska ledningen ofta inte uppfylls eller leder till snedvridna resultat, inklusive oavsiktligt slöseri med knappa resurser eller produktion för uppfyllande av planstatistik och inte för användarens behov.

Moralen är förvisso tydlig. Hur det än må vara i övrigt så kräver en produktion för användning en förskjutning av den ekonomiska "mikromakten" i riktning mot konsumenten. De tecknade kontrakten, de önskade inköpen bör utgöra grund för de löpande besluten om produktionen både direkt och indirekt, det vill säga att de som producerar de behövliga produktionsmedlen bör vägledas av kraven från sina kunder. Hittills har jag inte gjort mer än parafasera de relevanta styckena i åtskilliga av Breznev's tal. Problemet är att han och hans kamrater fortfarande tror att det är nödvändigt att underställa produktionsenheterna ministerier och partifunktionärer – en ansvarskedja som leder inte till kunden utan uppåt i hierarkin. De betonar fortfarande det tvingande behovet att uppfylla ovanifrån pålagda planer. De finner det fortfarande nödvändigt att behålla den klumpiga och komplicerade byråkratin för materialallokering. Och de förkastar slutligen ett prissystem som skulle vara oundgängligt för varje reform med utsikt att lyckas.

Det måste stå klart att den enda vägen framåt är den som prövades i Ungern 1968 (i allmänna principer, inte nödvändigtvis i detalj). Den kan otvivelaktigt modifieras och det finns lärdomar att dra av de svårigheter som den har mött. *Det finns helt enkelt ingen annan väg.* Ett antal begåvade sovjetekonomen har sagt så i många år. Även de är medvetna om behovet av försiktighet och av en mångfald med skiftande organisationsformer. Det som passar för energi, stål och baskemikalier kan vara helt olämpligt för trikåvaror, konserverade tomater, elektronikkomponenter och knapphålningsmaskiner. Vissa beslut måste förvisso förbli centraliserade. Man måste också inse att ingen reform kan ha någon utsikt till framgång så länge det finns ett efterfrågeöverskott som det nuvarande för både investerings- och konsumtionsvaror med alla dess skadliga konsekvenser. Det skulle vara av stor vikt att omsorgsfullt definiera centralplanerarnas roll på investeringsområdet och förhållandet till de

¹⁴ M Mihailov, a a, s 46.

decentraliserade, kreditfinansierade investeringar som också skulle vara nödvändiga. Ett nytt tänkande skulle även behövas om inkomspolitik, vinstanvändningen, beskattningen, differentialräntan, undvikandet av massarbetslöshet, fackföreningarnas roll, formerna för de anställdas deltagande i förvaltningen av nationaliserade företag och andra förutsägbara eller mindre förutsägbara frågor som otvivelaktigt kommer att uppstå. Mycket av detta kommer att åter diskuteras i kapitel 5.

Man kan parafraasera Sherlock Holmes och säga att om det bara existerar en enda lösning på ett problem så måste man välja den, hur obehaglig och osannolik den än må vara. Alternativet kan vara att inte ha någon lösning. Alternativet för system av sovjetisk typ kan vara att stappla vidare på en allt ineffektivare väg, med eller utan politisk förändring – eller med politiska konvulsioner.

Det förefaller mig som om upprättandet av små självständiga enheter, i synnerhet kooperativ, skulle vara det mest brådskande och lättast godtagbara första steget. De flesta skulle komma att finnas inom områdena konsumtionsvaror och konsumenttjänster och fylla de notoriska luckorna när det gäller det slags ”småting” som Brezjnev nyligen räknade upp på en bristlista: tandborstar, synålar, tråd, blöjor. Ett antal kaféer, ett litet lantligt bageri där det förut inte funnits något, en hårfrisör, en stugförmedling, en bilverkstad. Och skulle inte medborgarna dra nytta av att en duktig kock och hans fru öppnade en restaurang i Tomsk? Borde kocken behandlas som brottslig utsugare om han gick så långt som till att anställa en yngling för att sköta disken?

Ve och fasa, kommer ultradogmatikerna att utropa, det håller på att skapas en marknad, kapitalismen är på väg att återinföras. Objektivt sett kan deras vägran att uppmuntra det enda fungerande sättet att sprida den ekonomiska makten nedåt inte annat än stärka centraliserarna, ”byråkraterna”, ”eliten” som ultradogmatikerna också fördömer. En rådlös och ärlig dogmatiker visade mig en gång ett manuskript med rubriken ”The two antis”. Vad han avsåg var påståendet att man samtidigt kan vara antibyråkrat och marknadsmotståndare. Det hade slagit honom att detta var oförenligt. Det slog mig att han hade rätt!

Jag ska än en gång söka stöd hos Leo Trotskij. På tal om Stalins byråkratiska centralplanering i början av trettioalet argumenterade Trotskij starkt för behovet att kombinera ”plan, marknad och rådsdemokrati” under hela ”övergångsepoken”. Han försvarade starkt behovet av ekonomisk kalkyl, av en sund och stabil valuta. Han höll alls inte med om att kollektiviseringen av det privata jordbruket skapade möjligheter för att reducera ”varu- och penningrelationernas” område (det vill säga marknaden), utan trodde att den genom att minska böndernas självförsörjning skulle göra det möjligt och önskvärt med en ”stor utvidgning” av dessa relationer.¹⁵ Trotskij förutskickade visserligen kommunismens fulla uppnående där de skulle sluta att existera, och han skulle därför starkt ha opponerat sig mot vissa andra påståenden i den här boken. Men vi sysslar här med ”övergångsepoken”, och det gjorde också han i de ovan anförda citaten.

”Utvecklingsocialism”

Det är inte möjligt att här ge full rättvisa åt det omfattande och komplexa ämnet ”utvecklingsocialism”. Många av de deformationer som hotar eller har åtföljt de så kallat socialistiska lösningarna har egentligen redan diskuterats. Chile var ett halvutvecklat land.

¹⁵ Trotskijs idéer diskuteras, med många citat, av A Nove i *Slavic Review*, våren 1981, och även i texten ”Trotsky on collectivisation and the five-year plans”, Fondazione Feltrinelli 1981.

Men hur som helst får många åtgärder liknande resultat praktiskt taget oberoende av utvecklingsnivå. Priskontroll och priser under marknadsnivån har sålunda lett till brist och svartabörsfenomen i Algeriet, Libyen, Ghana och Bangladesh och skulle göra så även i Storbritannien eller Frankrike. Metoderna att hantera situationen kan vara grövre. Sålunda tog militärregeringen i Ghana, efter sitt beslut om lägre priser för att "besegra inflationen", sig för att piska kvinnliga marknadsförsäljare för att de lagt på för mycket. I vissa fall rentav avrättades "spekulanter", vilket fick den förutsägbara effekten att bristen förvärrades och att svartabörspriserna gick upp för att avspegla den större risken.

En viktig faktor är bristen på planerare, statistiker och organisatörer av storskaliga aktiviteter. Alltför ofta finns det resolutioner om planering men oklarhet om exakt vad som bör planeras, hur, vilken typ av planering (indikativ?, sovjetliknande "dirigering"?), vad slags blandning av privata, nationaliserade och kollektiva företag som bör existera, vilken marknadens och utlandsinvesteringarnas roll bör vara, hur utlandshandeln bör föras, av vem, med vem man ska handla, enligt vilka kriterier.

Även i Chile som kulturellt sett låg ett gott stycke över medelnivån i tredje världen rådde det under Allendeadministrationen fullständig brist på klarhet om planeringen, och det fanns inte ens någon effektiv kraft som kunde planera landets *area social*. Marknadskrafterna stördes men ersattes inte av något annat, så man fick båda sidornas nackdelar. Man företog inga seriösa studier av erfarenheterna från andra länders planering. Detta förefaller typiskt för mindre utvecklade länder. Typiskt var också det faktum att det i Chile vederbörligen utvecklades en matematisk modell, av en skicklig brittisk expert, men att det inte fanns några medel att tillämpa dess resultat. I andra länder är den statistik som komplicerade beräkningar har att bygga på avgjort mindre tillförlitlig än i Chile. Detta och mycket annat sätter stränga gränser för den praktiska tillämpningen av programmeringsteknik, ekonometri och andra sofistikerade metodslag.

Att generalisera om "tredje världen" är naturligtvis mycket våghalsigt här som annars. Vissa länder är stora, med väldiga möjligheter, och redan delvis industrialiserade; Brasilien är ett exempel. Indiens sociala och ekonomiska problem och dess nivå av kultur och utveckling skiljer sig helt från länder som Tanzania eller Haiti. Allt det som sägs nedan måste alltså vara ogiltigt någonstans. Men jag tar ändå risken och skriver följande:

En första, avgörande fråga är vad slags socialism, vilken typ av utveckling man söker. Ett land kan välja att avstå från industrialiseringens vilda klappjakt. Det kan i stället välja att följa doktriner som utgör en blandning av rysk populism och Ivan Illich. De ryska populisterna (*narodniki*) var en heterogen grupp med den gemensamma tron att Ryssland kunde gå sin egen väg, undvika kapitalismen med dess faror och få inspiration från böndernas traditionella samarbetsinstitutioner. De ledande *narodnikerna* (till exempel Michajlovskij och Nikolaj-on) var väl förtrogna med Marx' läror och han i sin tur visade intresse för deras. Man kan påminna sig att Marx hade en ambivalent inställning beträffande sina lärors tillämpbarhet i det som numera skulle kallas underutvecklade länder, vilket framgår av flera utkast till hans svar 1881 på ett brev från en tidig rysk marxist, Vera Zaslutj. Lenin och hans anhängare opponerade sig starkt mot *narodnikerna* och menade att Rysslands väg ofrånkomligen gick genom kapitalistisk industrialisering till en proletär revolution.

Sedan har vi Ivan Illich som förkastar det mesta av industrikulturens institutioner och livsstil. Ja, det finns argument för att bygga upp ett samhälle som undviker industrislum och den alienation som är förbunden med en storskalig industri, och som bevarar eventuellt existerande kommunala seder och institutioner. Då undviker man att skapa de favellas eller

bidonvilles (osunda, överbefolkade kojor) som skämmer de uppsvällda städerna i många utvecklingsländer, eller stadsgettona i Chicago och på närmare håll. Är det egentligen så bra med jättestäder över huvud taget? Håll er borta från den västliga vägen, begränsa starkt importen av västlig teknologi, skapa svårigheter för eller förbjud västliga investeringar, odla det enkla livet, självhjälp i byarna och samarbete mellan bönderna!

I mild form har detta slags politik följts av Burma. I fanatisk, extrem och skoningslös form påtvingades den det olyckliga folket i Kampuchea.

Om en "socialism" av Michajlovskijs och Illichs typ är vad de flesta invånarna vill ha och man kan bortse från de nationella försvarsproblemen, vore det oriktigt av en utomstående att komma med doktrinära invändningar. En ideologi som innehåller socialistiska fraser kan tjäna antikapitalistiska och godsägarfientliga syften. Utrikeshandeln kan hållas på det minimum som krävs för att skaffa den livsviktiga importen. Utan Pol Pot-regimens mordiska extremism är detta en tänkbar variant av den socialistiska idén.

Problemet är att många utvecklingsländer har passerat det stadium där detta är ett framkomligt alternativ. Storstäder existerar redan och smaken för industrialismens konsumtionsfrukter har redan sträckt sig mycket längre än till den lilla gruppen av godsägare och kapitalister. Arbetarklassens övre del har redan börjat sträva efter bilar och kylskåp, eller äger dem redan. De undersysselsatta, *marginados*, vill ha arbete i städerna. Vem skulle försöka att "av-urbanisera" Mexico City, São Paulo eller Calcutta? Dessutom gör befolkningstillväxten i många länder det omöjligt att bibehålla och än mindre förbättra levnadsstandarden utan att industri- och tjänstesektorerna växer, utan urbanisering.

Här finns emellertid nyckeln till *beroendet*. Om utveckling innebär industrialisering, måste det land som slår in på den vägen ofrånkomligen kopiera tekniker och produkter som redan utvecklats i USA, Västeuropa och Japan. I det avseendet har även Sovjet varit beroende. Det handlar om mycket mer än teknologi. Miljoner människor attraheras av den amerikanska livsstilen, ofta (det måste medges) i dess mer bländande och materialistiska aspekter. Somliga hävdar kanske att detta beror på västlig penetration från massmedier och reklambyråer, men det kan inte vara hela förklaringen eftersom samma strävanden är ytterst starka i Sovjetunionen och Östeuropa samt till och med i Kina, trots att massmedierna står under sträng kontroll och det knappast finns någon reklam. Naturligtvis har det funnits (och finns ibland fortfarande) även ett *politiskt* beroende, en kolonial eller halvkolonial ställning. Men Celso Furtado, den framstående brasilianske ekonomen, har med rätta noterat den beroendeskapande effekten av att eftersträva den västliga livsstilen. Givetvis är det i så fall enklast att köpa västliga produkter, eller, om man med hjälp av importbegränsningar går in för självförsörjning och industrialisering, köpa västlig teknologi och know-how och/eller låta västliga transnationella företag komma in i landet och sköta produktionen.

Socialister och seriösa analytiker över huvud taget måste förvisso förkasta både den historiska analysen i och de praktiska implikationerna av Samir Amins doktriner. Det är helt enkelt inte sant att metropolländerna "har underutvecklat tredje världen" (uttrycket kommer egentligen från Andre Gunder Frank), om man nu inte definierar underutveckling som en förvriden form av utveckling som är knuten till världsmarknaden, i vilket fall slutsatsen ligger i premisserna eftersom all utveckling överallt har varit förvriden. Kan man verkligen säga att utländska investeringar, utlandsägda dotterföretag och hemtagning eller återinvestering av vinster är orsak till att ett lands utveckling blir fördröjd? Fördröjd i förhållande till vad? I Tjechovs berömda pjäs "Körsbärsträdgården" inträder i sista akten en blottställd godsägare med ett leende och börjar betala tillbaka sina skulder. "Vet ni vad som hände? Det kom två engelsmän

och fann någon sorts vit lera på min mark och gav mig alla de här pengarna.” Kan det verkligen hävdas att det dåvarande ryska väldets underutveckling på något sätt berodde på de två engelsmännen? De tjänade kanske en massa pengar på leran och det skulle otvivelaktigt ha varit bättre för världsländet om dess egna företagare hade investerat i den, men det gjorde de ju inte. Och engelsmännen hindrade dem inte utan fick sin chans just för att ryssarna avstod!

Detta är inget argument för ohämmat tillträde av utländskt kapital, och jag vill heller inte förneka att utländska intressen har gjort verkliga övervinster. Jag kommer snart till de frågorna. Jag ville bara ifrågasätta det märkliga sättet att skriva historia (eller snarare omskriva, för Marx och Lenin betraktade västkapitalets penetration av efterblivna länder som progressiv!).

Den praktiska slutsatsen av Amins resonemang kan bara bli följande. Eftersom underutvecklingen beror på relationerna till världsmarknaden, eftersom de utvecklade länderna tappar ut rikedomar den vägen och eftersom det är på grund av denna överskottsöverföring som de är rika, är det självklara att skära av de ekonomiska förbindelserna med den utvecklade världen.

Eftersom västvärlden och de transnationella bolagen dessutom packar på den olyckliga tredje världen ”inadekvat teknologi”, bör man vägra att ta emot västkapital, hävda sitt oberoende, skapa sin egen FoU-bas och så vidare.¹⁶ Förvisso är detta en katastrofal väg som bygger på en felaktig analys av både historia och nutid.

Tredje världens många länder har naturligtvis starkt skiftande relationer till de utvecklade makterna. Vem kan betvivla att den koloniala underkastelsen har fördröjt och förhindrat den ekonomiska verksamheten i vissa väldokumenterade fall? Den brittiska kolonialregeringen förbjöd till exempel de infödda kenyanska bönderna att odla vissa avsalugrödor, tvingade dem genom penningskatter att ta anställning hos européer och så vidare. Men inte ens i det fallet kan man med säkerhet hävda att Kenya skulle ha varit ett utvecklat och välmående land om det inte varit för den brittiska kolonialpolitiken, eller att dess nuvarande problem beror på förbindelserna med världsmarknaden. Tribut från kolonierna, som ibland föga skilt sig från röveri (till exempel i Indien), slavhandel och västindiska plantager brutalt skötta med slavarbetskraft är förvisso en del av historien. Men det ger en rätt att hävda att Jamaica eller Indien i dag är fattiga på grund av sina nuvarande förbindelser med västvärlden, eller att socialistiska regeringar i dessa länder skulle kunna förbättra livet för sina folk genom att avskära dessa förbindelser. Det vill säga förutsatt att man inte medvetet pläderar för vad jag har kallat Michajlovskij–Illich-modellen, något som Amin, Gunder Frank och deras sort inte gör. *Bara för* att de länderna är fattiga har deras intellektuella inte rätt att förslösa folkets resurser på att återuppfinna sådant som redan uppfunnits på annat håll. Som Gerschenkron påpekat är det en av senkomlingens få fördelar att han kan utnyttja tidigare erfarenheter och tekniker och lära av tidigare misstag. Inte heller kan man på grund av förflutna brott som slaveri hävda att länder som Malaysia, Nigeria, Venezuela eller Indien skulle utvecklas snabbare, till lägre kostnad eller på något bättre sätt genom att man avlägsnade dem från världsmarknaden till vilken de säljer och på vilken de köper. Man behöver inte tro på den

¹⁶ Samir Amin, *Accumulation on a World Scale*, Hassocks, Harvester, 1974 [på svenska *Den globala kapitalackumuleringen*, Rabén & Sjögren, 1974] och *Unequal Development*, Hassocks, Harvester, 1976. För en förintande kritik från vänster se Sheila Smith, The ideas of Samir Amin: theory or tautology?, *Journal of Development Studies*, oktober 1980. För en annorlunda ”radikal” tolkning se A G Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Harmondsworth, Penguin, 1971 [på svenska *Kapitalism och underutveckling i Latinamerika*, Cavefors, 1969].

enkla doktrinen om komparativa fördelar eller gå med på vad Heckscher och Ohlin har sagt för att inse, att det finns påtagliga fördelar med att utnyttja den internationella arbetsfördelningen. Återigen kan vi återropa Trotskij, som skrev vid en tidpunkt då Sovjetunionen enbart kunde handla med kapitalistiska länder.¹⁷

Det kunde dock anföras att förhållandena är annorlunda nu, att utvecklingsländerna kan handla med varandra och med de kommuniststyrda länderna. Om, som Amin och Emmanuel hävdar, resurser överförs från underutvecklade till utvecklade länder genom "ojämnt utbyte" förefaller detta som en riktig linje för socialister. Ändå kan den inställningen lätt leda till galna beslut.

Givetvis kan två eller fler länder med liknande regeringar och mål samarbeta och bör göra det, dra upp gemensamma planer byggda på ömsesidig specialisering och upprätta tullunion. Vissa är helt enkelt för små för att ge sig in på någon egen seriös industriverksamhet. Få kan klara av sådana prestationer som stadsstaterna Hongkong och Singapore. Men låt oss återvända till de märkliga konsekvenserna av att acceptera Amins eller Emmanuels doktrin om det ojämna utbytet. Enligt denna vantolkning av den marxiska värdeleläran blir det så, att när det förekommer handel mellan till exempel Tanzania eller Bangladesh och USA eller Japan, drar det senare länderparet nytta av värden som överförs till dem. Det "utsuger" Tanzania och Bangladesh genom de priser som gäller i handeln. Det sker dels därför att de mer utvecklade länderna har en högre organisk sammansättning hos kapitalet och dels för att de har högre faktorinkomster, i synnerhet högre löner, i ett läge där kapitalet är rörligt mellan olika länder men inte arbetskraften. Märk att resonemanget inte baseras på någon analys av de faktiska priser med vilka handeln görs, eller på någon verklig eller föreställd negativ utveckling av bytesvillkoren. Det är naturligtvis så att exporten för ett utvecklat land, med rådande priser, innehåller färre arbetstimmar än de som finns inneslutna i dess import från ett fattigt land. Extremister av Amins typ hävdar eller underförstår att detta faktiskt är en av orsakerna (eller till och med den verkliga orsaken) till det utvecklade landets större välförstånd.

Bortsett från de teoretiska misstagen skapar dessa doktriner helt förvridna resultat om de läggs till grund för en handelspolitik. I den verkliga världen exporterar många fattiga länder en uppsättning färdigvaror och importerar vissa livsmedel och råvaror, samtidigt som några av de större råvaruexportörerna är utvecklade länder som USA och , Australien. Anta att ni är planeringschef i Tanzania och vill, skaffa traktorer och ris mot att sälja kopra. Anta att traktorerna och riset kan köpas från och kopran säljas till USA, Sovjet eller Indien. Vilka av dessa inköp och försäljningar' skulle vara till största fördel för Tanzania? Klart är att svaret inte på något sätt skulle påverkas av kapitalets organiska sammansättning eller den relativa löne- och profitnivån i de aktuella länderna. I vilken bemärkelse annan än teologisk skulle Tanzania "överföra värden" om det handlade med USA och inte överföra dem i handel med Indien, om man sålde samma produkt till samma pris? Om vid avtalade priser, specifikationer och leveransdata handeln är lönsammare med Indien så kommer man naturligtvis att föredra det landet (och omvänt). Och om å andra sidan Indien har en miljon ton stål att sälja, och kan sälja det till antingen Tanzania eller Storbritannien, är det väl inte så att det skulle "överföra värden" till Storbritannien men inte till Tanzania, och därmed "vinna" mer genom att sälja till Tanzania därför att Tanzania är fattigare och har lägre organisk sammansättning på sitt kapital? Om detta liknar ett *reductio ad absurdum* så är det för att resonemanget är absurt om det tillämpas på en analys av relativa handelsvinster. Vad beträffar orsakerna till USAs långt

¹⁷ Beträffande Trotskijs skiftande syn på utrikeshandeln se särskilt Richard B Day, *Trotsky and the Politics of Economic Isolation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1973.

större välstånd kan det vara mödan värt att beräkna vilken andel av dess BNP eller profiler som uppstår genom handeln med tredje världen. Fattigdomens orsaker är komplexa, men jag tvivlar på att ens Amin på allvar skulle hävda att till exempel Malaysia skulle bli mer välmående av att sluta sälja gummi, tenn och palmolja på världsmarknaden! Eller att Indiens och Kinas fattigdom beror på deras handel med kapitalistiska länder!

Långt viktigare är migrationshindren utan vilka de mycket stora inkomstskillnaderna inte skulle kunna upprätthållas i längden. Detta reser emellertid en stor mängd frågor, sociala och politiska såväl som ekonomiska, vilka inte kommer att behandlas här.

Det kan invändas att jag på de föregående sidorna inte har gett tillräcklig vikt åt resonemanget om det ”ojämna utbytet”.¹⁸ Låt mig i korthet borra lite djupare.

Jag vill inte förneka det uppenbara faktumet att fördelarna från handeln kan fördelas ojämnt. Visst kan de det. Visst har det funnits fall där oproportionerligt stora vinster har tillfallit västkapitalistiska koncerner. Men den tillgängliga statistiken tyder inte på att västkapitalisterna alltid har erhållit eller nu skulle erhålla högre avkastning på sitt kapital i tredje världen än vad de får hemma (särskilt när man tar hänsyn till riskerna). Hade detta varit fallet så skulle förutsägelseerna av Hobson och i hans efterföljd Lenin om att tillverkningsindustrin skulle överflyttas till tredje världen för länge sedan ha besannats. Det finns emellertid en klar skillnad mellan ojämn fördelning av en fördel och faktiska förluster genom handeln – det senare är innebörden av Amins resonemang. Det finns också goda argument mot de västländer som predikar frihandelns fördelar och sedan reser importhinder för varor från tredje världen (för att skydda egna industrier, betodlare med flera för konkurrens). Detta tvingar producenterna att sälja billigt på de begränsade marknader som står öppna för dem. Men logiken i denna typ av kritik säger att västvärlden bör leva upp till sina principer, inte att frihandeln innebär en utarmning av de fattiga och ett berikande av de rika.

Mer träffande är ett annat och välgrundat resonemang, exempelvis framfört av Arthur Lewis i hans bidrag till ett symposium som hölls i Glasgow till tvåhundraårsminnet av *The Wealth of Nations*.¹⁹ Att lönerna är låga i större delen av tredje världen beror primärt på det tropiska jordbrukets dåliga produktivitet och dess effekter på bondemassornas inkomster och levnadsstandard. (Detta är särskilt tydligt i Indien och Kina.) Det håller nere inkomstnivån i industrin, i servicenäringarna och även inom ekonomins exporterande grenar. Det är inte arbetsproduktiviteten i dessa sektorer som bestämmer inkomsterna för dem som arbetar där utan alternativkostnaden, den låga produktiviteten hos den alternativa sysselsättningen. Exempelvis är (exemplet är mitt, logiken Lewis') en indisk lastbilschaufför inte mindre produktiv än en amerikansk trots att han har mycket lägre lön. Samma sak gäller också en indisk lärare. Jag har sett vissa högt produktiva kinesiska fabriksarbetare som erhöll en usel lön enligt västliga mått, och ändå var mina kinesiska värdar bekymrade över att denna synbart usla lön var alltför hög i förhållande till de ännu fattigare bondemassornas inkomster. Den låga lönenivån påverkar mekaniseringens lönsamhet och, eftersom priserna är kostnadsbaserade, också de internationella bytesvillkoren. Om te var en gröda från den tempererade zonen och ull en produkt från den tropiska, skulle te vara dyrare och ull billigare, som Lewis uttrycker saken.

På det viset är det, men vad kan eller bör de praktiska konsekvenserna vara? Emmanuel har förvisso fel när han förklarar den allmänna relativa lönenivån med ”institutionella faktorer”,

¹⁸ Intresserade läsare bör naturligtvis konsultera A Emmanuel, *Unequal Exchange*, New York, Monthly Review Press, 1972, och *Unequal Exchange Revisited*, Brighton, Institute of Development Studies, 1975.

¹⁹ Lewis' text finns i A S Skinner & T Wilson (red), *The Market and the State*, Oxford, Clarendon Press, 1976.

som om den nivån genom statliga dekret eller facklig militans skulle kunna höjas avsevärt över de gränser som sätts av den allmänna produktivetsnivån. Det skulle helt säkert vara absurd att till exempel tredubbla de indiska tearbetarnas löner och göra dem till en arbetararistokrati med en lön tre gånger högre än för arbetare inom andra grenar av den indiska ekonomin. Konsekvenserna av detta, eller av en exportskatt, för intäkterna från teexporten är problematiska. Utsikterna till ett effektivt ”te-Opec” är inte särskilt stora. Det är också viktigt att besinna, att varor som te bara utgör en liten del av tredje världens exporthandel, och att många andra artiklar (malm, födoämnen, färdigvaror) säljs i konkurrens med liknande produkter från länder inom den rika världen. Amerikanskt ris och till och med amerikanska bomullsskjortor kan med lönsamhet säljas i konkurrens med ris och skjortor framställda med långt större arbetsintensitet från mycket fattigare länder. Jag vill inte påstå att den internationella handeln löser alla eller ens flertalet av underutvecklingens problem, eller att fria marknader kommer att jämna ut olikheterna i faktoravkastning. Vid sidan av de redan nämnda restriktionerna för arbetskraftens rörlighet har vi exempel på varaktiga regionala olikheter inom *samma* land (Italien, Jugoslavien och även Kina),²⁰ vilket tydligt nog visar oss att de förment självkorrigerande mekanismerna inte alltid fungerar, att ett statligt ingripande kan vara av nöden. Detta påpekades av Myrdal för mer än tjugo år sedan. Men det är inget argument mot handeln. Ingen i Italien, Jugoslavien eller Kina kan på allvar hävda att de mindre utvecklade områdena borde avskäras från de mer blomstrande regionerna i respektive land, även om de höll med om att det behövdes särskilda insatser för de mindre utvecklade områdena. På samma sätt kan och bör vi erkänna de fattiga ländernas speciella problem, utan att hävda att fattigdomen beror på de rika eller att boten skulle ligga i en från världsmarknaden avskuren, självtillräcklig utveckling.

Ett tredjevärldenland som försöker utvecklas under socialistiska auspicer måste helt klart se sitt beroende av utrikeshandeln som ett faktum. I många fall är det fråga om ett växande beroende i takt med att importkraven ökar. Så har skett i länder under högst olikartade ekonomiska system som har försökt sig på importbesparande industrialisering. Ett exempel som kanske är obekant för en del läsare utgörs av Ungern. Under sin ”stalinistiska” period lanserade detta relativt underutvecklade land ett mycket ambitiöst industrialiseringsprogram och föreföll enligt vissa iakttagare syfta till självförsörjning. Men eftersom mycket av både maskiner, råvaror och bränsle inte kunde fås inom landet, blev resultatet ett ökat beroende av utrikeshandeln i vad som förut hade varit ett till övervägande del agrart land.

Ett annorlunda exempel är Kuba. Med utgångspunkt från landets och dess hemmamarknads storlek bygger den tillämpade strategin hårt på en enda viktig exportgröda, socker, som (på grund av USA-bojkotten) huvudsakligen köps av Sovjet och dess allierade till ett av politiska orsaker fördelaktigt pris, ett pris som Sovjet inte tillämpar när det gäller andra tredjevärldenländer eller allierade inom Komekon. För intäkterna av denna sockerförsäljning köper man kapitalvaror och en lång rad färdigprodukter.

Samtidigt som överberoende av en enda exportprodukt är riskfyllt och det finns starka skäl till diversifiering, kan man känna sympati för Peter Wiles' anmärkning om att de som i princip är motvilliga att exportera råvaror ”återsänder naturens gåvor oöppnade”. Om en boliviansk familj kan bli mångmiljonärer genom att sälja tenn och Australien hämta förmögenheter från exporten av järnmalm eller ull, måste en socialistisk regering försöka klara detta minst lika bra, eftersom den måste vara medveten om att dess egna utvecklingsplaner kommer att kräva mer utländsk valuta.

²⁰ Kinas regionala ojämnheter betonas i *Beijing Review*, den 10 augusti 1981.

Ett ord om handeln med kommunistiska länder. Vad gäller priserna skiljer sig dessa föga från världsmarknadspriserna eftersom de, som vi sett, baseras på dessa. Handeln förs oftast som bilateral byteshandel, med eller utan lång kredit till låg ränta. Det finns både fördelar och nackdelar med detta. Försäljning på världsmarknaden till konvertibel valuta gör att man kan använda avkastningen till att köpa vad man vill från vem man vill. Bilateral byteshandel knyter upp en till en enda leverantör. Å andra sidan kan man därigenom få en marknad för varor som inte kan säljas i västliga kapitalistländer, för att de inte är konkurrenskraftiga eller på grund av importrestriktioner. Låga räntor, om sådana erbjuds, är naturligtvis attraktiva, liksom utsikterna till återbetalning av lånen i varor. Men man måste även se till maskinernas kvalitet och lämplighet liksom till en mängd andra faktorer. Det är förvisso ingen tillfällighet att Sovjet och dess allierade har stora svårigheter att sälja sina maskiner och andra färdigvaror i länder där köparna kan välja västliga eller japanska varor. Det utvecklingsland som genom omständigheternas makt har tvingats överföra sitt beroende på kommunistiska länder är Kuba. Det råder inget tvivel om att inte bara kubanerna utan även Sovjet skulle uppskatta om Kuba kunde handla med USA. Det är i första hand den amerikanska politiken som förhindrar detta.

Det finns även andra problem i samband med utrikeshandeln: valutakonvertibiliteten, önskvärdheten av statligt monopol över sådan handel, olika former av importlicenser och tariffer, importprioriteringar (till exempel förbud mot lyxartiklar) med mera. Val måste träffas under påverkan (i detta och många andra avseenden) av överväganden om genomförbarhet, smuggling, korruption, svart börs och liknande fenomen. I många länder på högst skiftande utvecklingsnivå stimulerar ett stort gap mellan officiell och inofficiell växelkurs fram en omfattande valutaflykt med stora illegala innehav. (En vän i Chile som 1972 gick till en bank för att växla in resecheckar blev tillsagd av bankkamrern: ”Madame, var inte dum, kom med utanför och jag ska ge er fem gånger den officiella kursen.”) I Jugoslavien har det från statens sida visat sig önskvärt att tillåta viss (begränsad) konvertibilitet, ja även att utomlands intjänade belopp och penningssändningar från jugoslaviska medborgare får sättas in på den jugoslaviska statsbanken i utländsk valuta. (Begränsningarna i rätten för jugoslaviska medborgare att köpa utländsk valuta med hjälp av dinarer motiveras med krisen i betalningsbalansen. Avsikten var att tillåta full konvertibilitet.) Detta kan vara rimligt även i andra länder.

Ämnet utländska investeringar är också ofta en källa till mental förvirring. Detta har faktiskt med rätta påpekats av en så ”vänstersinnad” ekonom som Emmanuel, han med det beryktade ”ojämna utbytet”. Han fäste uppmärksamhet vid det faktum att praktiskt taget alla utvecklingsländer och till och med själva Sovjetunionen aktivt söker utländska krediter av olika slag. Dessa kan alltså inte vara helt och hållet dåliga.²¹ En mycket viktig distinktion behöver emellertid göras. Medan lån av kapital från utlandet, gärna i samband med förvärvet av utländsk teknik, ofta befinner sig vara högst önskvärt och rentav oundgängligt, finns det olika sätt att ordna detta. Jag skulle kunna illustrera distinktionen genom att anföra exempel med negativ innebörd, alla från Latinamerika. I ett av dem talade en mexikansk ekonom indignerat om den senaste USA-investeringen i Mexiko: en fabrik för tillverkning av konserverad hundmat. Ortodoxa ekonomer skulle säga att om det finns efterfrågan så varför inte? Socialister skulle med rätta tala om de mänskliga behoven hos det mexikanska folket för vilket konserverad hundmat knappast kan vara viktigt. Efterfrågan är förstås resultatet av en starkt snedvriden inkomstfördelning, och det är den liksom (snarare än?) den utländska investeringspolitiken som borde åtgärdas. Ett annat exempel kommer från Bolivia, där in-

²¹ *New Left Review*, 73 (1972), s 56 f.

hemska ekonomer berättade för mig att inriktningen på de flesta utländska investeringarna bestämdes inte av bolivianerna utan av det nordamerikanska biståndskontoret. I ytterligare ett fall som återberättats för mig (för många år sedan) lade biståndstjänstemän från USA in veto mot ett brasilianskt vägbyggnadsprojekt som de hjälpte till att finansiera, tills vägen drogs om för att inte genomkorsa en provins vars guvernör de ogillade. Den gemensamma nämnaren är att en regering med socialistisk inriktning bör ha kontroll över de syften för vilka den utländska investeringen företas, knyta den till projekt som passar in i dess utvecklingsplan och avböja andra (på grund av social prioritering, importinnehåll, exportpotential och annat). I vissa fall kan en statlig utvecklingsplan gå om intet genom beslut från transnationella bolag och andra utländska intressen, men erfarenheterna visar att man kan träffa avtal, och att utländskt kapital och den know-how som det för med sig är av stor vikt.

Ett ord också om lämplig och olämplig teknik, ett ämne som det har skrivits många dumheter om. De transnationella bolagen, som alltid är passande syndabockar, sägs sålunda vara ansvariga för införandet av olämplig teknik, men även de inhemska kapitalisterna favoriserar arbetsbesparande metoder. Detta beror delvis på det faktum att den typ av arbetskraft som teknologin sparar är kostsam och (om den är kvalificerad) knapp. Lagfästa minimilöner och höga sociala avgifter är en annan faktor. Vi har också landets pris- och växelkurspolitik som ibland är avsedda att just gynna importen av kapitalvaror. Problemet uppstår genom att den arbetsbesparande tekniken framstår som ekonomiskt fördelaktigast och lönsammast. Detta skapar emellertid stora problem när arbetslöshet eller undersysselsättning och omfattande inflyttning från landsbygdsområden ställer trängande krav på fler möjligheter till sysselsättning. De negativa externa effekterna på den sociala sidan kan vara betydande, och därför kan man ibland behöva motarbeta införandet av en teknik som är utarbetad för ett helt annat sammanhang. Likväl måste den importeras när de ekonomiska fördelarna är stora. Det sägs ibland att Sovjet fann det rätta svaret på trettioalet, men jag är övertygad om att det synsättet bygger på ett missförstånd. Sovjetunionen köpte när det kunde den allra nyaste tekniken, men eftersom landet led brist på kapital (och utländsk valuta) användes vid sidan av detta en hel del arbetsintensiv teknik, till exempel för materialhantering och inom ickeprioriterade branscher. Detta har sitt pris. Liksom alltid annars är det ju så att man försöker skaffa sig bästa möjliga villkor, se till att fördelarna överstiger kostnaderna, oavsett om de senare antar formen av vinsthemtagning, räntebetalning, patent- och licenskostnader eller annat. Man får inte sedan påstå att landets fattigdom beror på denna ”utpressning av överskott”. Naturligtvis skulle ett land klara sig bättre om det lånade kapitalet (och importen av maskiner, råvaror och livsmedel) tillhandahölls gratis. Det finns stunder då vissa västlänningar måste känna att det är detta som menas med en ”ny” ekonomisk världsordning!

Sådana frågor som varuavtal, önskvärdheten eller möjligheten av ett ”Opec” för andra varor än olja och många andra ting av påtagligt aktuellt intresse skulle föra oss alltför långt från ämnet och förbigås därför.

En socialistisk utvecklingsplan – med själva socialismen, hur den nu definieras, i ett mycket avlägset fjärran – är ett ämne som skulle kräva åtskilliga böcker. Enormt mycket är beroende av landets storlek, resurser och politiska förhållanden. En sak som kan läras av Kuba är möjligheten (uppenbarligen också den höga prioriteten) av en kampanj för allmän läskunnighet när analfabetismen är utbredd. En utvecklingsplan som mobiliserar inhemska och lånade utländska resurser får under inga omständigheter bli ett ”stort språng”. De sovjetiska erfarenheterna från det tidiga trettioalet och de kinesiska från det sena femtioalet pekar på den stora faran av överentusiasm, av att kasta sig in i osunda projekt till priset av

desorganisation, slöseri och mänskligt lidande. Men konventionella mikroekonomiska kriterier med deras koppling till gradvisa småbeslut är bara till begränsad nytta. Det är en viktig utmaning till den ekonomiska yrkeskåren att tänka ut dynamiska långtidskriterier som är förbundna med en ”strategi för ekonomisk utveckling”, för att citera titeln på en bok av Albert O Hirschman. Den strategi som Hirschman rekommenderar innefattar vad han kallar ”obalanserad tillväxt”. Detta kan missförstås. Hirschman själv menade att den sovjetiska utvecklingsmodellen gick ut på balanserad tillväxt, i betydelsen sammanhang mellan input och output. I hans resonemang ligger att det i en planerad ekonomi av sovjetisk typ inte finns något behov av att medvetet skapa obalans för att stimulera ny aktivitet. Men egentligen är hans metod tillämpbar också på den sovjetiska modellen. I Sovjet rådde det inte bara en extrem obalans mellan olika sektorer, där konsumtionsvarorna, jordbruket, och bostäderna försumrades, utan den stalinska planen innehöll också medvetet obalanserade inslag vilka skulle fungera som sporrar till handling, som mobilisering av parti- och statsapparaten för att övervinna flaskhalsar. Den potentiella svagheten hos denna metod är att eftersträvandet av ”skapande” obalans i praktiken kan motivera planer som är så obalanserade att de skapar kaos, av typ det kinesiska stora språnget eller i Polen 1971-1975. Men den bakomliggande tanken är korrekt. Det är orealistiskt att anta att planerare, politiker eller direktörer i ett land i tredje världen (eller något annat land!) inte skulle behöva spurras och lirkas med. Ett syfte, och inte det minst viktiga, med en långsiktig plan är dess PR-sida: den har en mobiliserande funktion. Entusiasm är ett viktigt inslag i framgångar, och det ger ideologiska vädjanden och socialistisk fraseologi deras värde. Det var Gerschenkron som konkret konstaterade att senkomlingar när det gäller industrialisering, som saknar många ”naturliga” förutsättningar, behöver en medveten ideologi.²² I vissa länder har detta varit nationalism, och en ”nationalekonomisk” pionjär var List i Tyskland för 150 år sedan.

Detta är inte platsen att ens börja diskutera planeringsteknik och än mindre det faktiska innehållet i någon plan. Vissa påpekanden kan dock behöva göras, om än i korthet.

Det första är att ordet ”planering” kan betyda många olika saker: styrd planering av sovjetisk typ med administrativ allokering av insatsfaktorer, en planering inskränkt till de stora investeringsbesluten av strukturell betydelse, eller någon modifikation eller kombination av detta. Kopplad till denna fråga är en om den privata och kooperativa företagsamhetens roll inom industri, hantverk, jordbruk, parti- och detaljhandel.

När det gäller detta måste jag erkänna mina starka personliga åsikter. I flertalet utvecklingsländer är en blandekonomi oändligt fördelaktig och dess logik förtjänar ett omsorgsfullt studium. Låt för allt i världen ekonomins ”kommandocentra” befinna sig i statens händer som fallet var i NEP-tidens Sovjetryssland. Storindustri, stora gruvor, marknadsföring utomlands av huvudprodukter och banker, men inte småskalig industri, handel, restauranger och olika slags service. (Märk att detta är en slutsats som uppnåtts av den kinesiska ledningen, vilken har kritiserat den ”förtidiga övergången till ett högre ägandestadium”, se ovan). Försök att genomdriva ett statligt monopol orsakar ofrånkomligen allvarligt missnöje och stor ineffektivitet, stäcker företagsamheten på gräsrotsnivå och stampar fram en omfattande (och förmodligen besticklig) småbyråkrati. Om en marxistisk dogmatiker invänder något mot sådana resonemang skulle jag vilja upprepa och betona det faktum, att Marx ingenstans har sagt att småborgerligheten bör likvideras med hjälp av en ”socialistisk” polis. Ett försök till detta kan inte leda till något annat än en polisstat, eftersom

²² A Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge Mass, Harvard University Press, 1962.

bara en organiserad terror kan hindra en småborgerlighet från att uppstå när de objektiva omständigheterna framkallar den ”dagligen och stundligen” (för att citera Lenins ord i ett något annorlunda sammanhang).

På samma sätt är jordbrukskooperation ett önskvärt mål, men får *under inga omständigheter* påtvingas en motsträvig bondebefolkning. Även detta är ett recept för en polisstat. Som Engels sade för hundra år sedan är det av största vikt att gå fram mycket försiktigt och tålmodigt. Bönderna bör ledas, uppmuntras och varnas men inte tvingas. Sådant tvång leder till allvarliga kostnader i form av mänskligt elände och dålig produktivitet. Det är också ett vanligt misstag i många länder att likställa utveckling med industri, med den urbana sektorn, och att anta strategier som har ogynnsamma effekter på jordbruket och bönderna. Detta kan även få olyckliga följder för betalningsbalansen: många länder i tredje världen blir nettoimportörer av livsmedel. Det förbigår också intresset hos dem som normalt utgör de fattigaste i samhället.

Av detta följer att ett typiskt tredjevärldenland som börjar utvecklas i namn av en framtida socialism bör göra detta med en blandekonomi, med några stora statsföretag och en stor mängd privata och kooperativa företag i städer och byar. Marknaden måste därför spela en huvudroll och man måste beakta dess logik, i synnerhet på prispolitikens område. Staten är den viktigaste investeraren, och det kan vara på sin plats att anta eller anpassa uttrycket ”statskapitalism” för att beskriva detta stadium, utan någon nedsättande betydelse. Men vad man än kallar det kan den ömtåliga balansen lätt förstöras genom fel typ av priskontroll. Konsekvenserna har redan nämnts på tal om fallet med det halvutvecklade Chile. Liknande åtgärder har vidtagits eller vidtas fortfarande i ett stort antal tredjevärldenländer, från Algeriet till Sri Lanka, och vanligen med de bästa tänkbara motiv. Inflationen drabbar dem som har svårast att betala och det förefaller enklast att kontrollera priset på ”nödvändighetsvaror”. En stor klyfta uppstår mellan de officiella priserna (för vilka man knappt kan få några varor) och det som blir en svart börs. En politisk kampanj lanseras därefter mot de småtillverkare och småhandlare som verkar dra nytta av förhållandena. De fördöms som ”spekulanter”, fängslas och så vidare. Även bönderna finner det långt mer inbringande att sälja till den ”andra ekonomin” än till officiella inköpsorgan mot officiella priser. Detta kan ses som ett skäl att avkräva dem tvångsleveranser. Dessutom leder en sträng priskontroll oundvikligen till, att det i stad och på land blir mindre inbringande att producera och sälja nödvändighetsvaror än varor som inte har den karaktären. (Jag drar mig till minnes ett sådant land där man inte kunde få tag på mjölk men där det fanns gott om grädde, som inte var priskontrollerad.) Protester mot denna situation kan komma att mötas med socialistiska paroller om att sätta nya gränser för den privata företagsamheten, föreskriva tvångsleveranser för produktionskooperativ i stad och på land, utvidga rationaliseringen än mer. De negativa konsekvenserna för vardagslivet kan leda till utbrott från missnöjda medborgare, vilket kan undertryckas om, som på Kuba, polisen och krigsmakten pålitligt stöder regeringen. Ett val kan bli ödesdigert vilket framgick på Jamaica 1980.

Men alldeles bortsett från de politiska valen, som är sällsynta i flertalet tredjevärldenländer (annat än i hårt kontrollerade former), måste målet för en socialistisk regerings politik helt klart vara att förbättra massornas lott, att bättre dra in dem i det politiska och ekonomiska livet och att samtidigt ackumulera och investera kapital. Detta kan inte göras, annat än till mycket höga kostnader i form av mänsklig välfärd, om det antas strategier som desorganiserar och förlamar de normalt mycket stora sektorerna av småproducenter och smådistributörer. Ser man på erfarenheterna från ett brett spektrum av länder från Kuba och Vietnam via Angola till

Algeriet, Libyen, Ghana, Tanzania och många andra, vilkas agerande i skiftande grad påverkas av socialistisk ideologi eller socialistiska slagord, uppfattar man en blandning av motiv. I vissa är den från första början inledda nedbrytningen av småborgerligheten ("vilken dagligen och stundligen återskapar kapitalismen", för att tala med Lenin) ett medvetet mål. Den tolereras för en kort tid, men den balansbrist som den "osunda" prispolitiken ger upphov till ses som en form av klasskamp, där det gäller att så snabbt som möjligt göra sig av med skadliga samhällselement. En sådan strategi har djupgående politiska implikationer och är kopplad till despotiska institutioner av sovjetisk typ och en auktoritär vulgärmarxistisk ideologi, vars ifrågasättande är en säker inträdesbiljett till fängelset eller till något lokalt Sibirien. Men det finns också fall där det inte är målet. Regeringarna eftersträvar faktiskt blandekonomi, i medvetande om de ekonomiska och politiska svårigheter som annars skulle bli följden, men de drivs allt längre in i kontrollåtgärder, nationaliseringar och repression. Som antydde i början av kapitel 4 kan detta inträffa även i ett utvecklat västland som resultat av en liknande prispolitik. Det kan inte tillräckligt starkt betonas att detta står i strid inte bara med intresset hos små och medelstora privatföretag av skilda slag utan även med tillväxten och hälsan hos fria kooperativ i stad och på land, eftersom dessa blomstrar i en marknadsmiljö och förvittrar om de underkastas tvingande leveransplaner och administrativ allokering av insatsvaror.

Så är det i varje ekonomi, men mot bakgrund av det otillräckliga antalet administratörer, planerare, statistiker och erfarenheter blir centraliseringens skadliga effekter oundvikligen mångfaldigt större i nästan varje underutvecklat land. För argument till förmån för en utbredd självförvaltning se Horvats artikel "Establishing self-governing socialism in a less developed country".²³

Om socialismen anses kräva industrialisering kommer kapitalackumulationens krav uppenbarligen att få hög prioritet. Detta måste råka i strid med målsättningen om en omedelbar och omfattande ökning av konsumtionen. I det perspektivet kan "demonstrationseffekten", det vill säga exempel på att man lever bättre i rikare länder, vara ett allvarligt hinder, i synnerhet om oppositionspartier politiskt kan exploatera eftersträvandet av omedelbara fördelar. En statlig kapitalackumulation reser vissa politiska och ekonomiska problem som man måste vara medveten om. Om det inte finns några stora kapitalister och om jordreformen har avlägsnat storgodsägarna måste staten skaffa fram pengarna, och detta för direkt och medvetet in ackumulationen på det politiska fältet. Sparande och uppoffringar blir "synliga", uppfattas som sådana av folket. Även detta är nära kopplat till priserna: den nationaliserade sektorn, de statliga inköpsorganen för jordbruksprodukter och exportorganen måste ge intäkter. (Naturligtvis är livet mycket enklare om man råkar vara medlem av Opec och stor mottagare av oljeintäkter!) För att ta ett förutsägbart dilemma i ett land där jordbruket omfattar en stor del av befolkningen, kan böndernas påtryckningar om högre priser och stadsbefolkningens påtryckningar om billig mat lätt leda till mycket stora statliga subventioner för att täcka skillnaden, något som är raka motsatsen till ackumulation. (Stalins metod för att komma till rätta med detta dilemma, tvångskollektivisering plus tvångsleveranser till låga priser, ledde till höga produktionskostnader, för att inte tala om andra obehagliga ting.) Vädjanden i den nationella utvecklingens namn och socialistiska strävanden att uppskjuta den löpande konsumtionen blir av stor vikt, och görs (får man hoppas) lättare att acceptera genom hårdare beskattning av höga inkomster och ett undvikande av utmanande konsumtion. Därmed ska inte svårigheterna underskattas. De blir ofrånkomligen stora men förhoppningsvis inte

²³ *Economic Analysis and Workers' Self-Management*, 1-2, 1978.

oöverstigliga. Och alternativet, via de extrema olikheter som åtföljer den väg som rekommenderas av Milton Friedman och Hayek, kan leda till sociala konvulsioner, uppror och förtryck. Valet står mellan svåra och farofyllda vägar, och det är inte lätt. I många för att inte säga de flesta av tredje världens länder är det orealistiskt att förvänta sig ett effektivt styre som följer demokratiska procedurer. I motsats till förhållandena i till exempel Skandinavien kan det i verkligheten bli fråga om *kto kogo* (Lenins ”vem slår vem”), med risk för militära *pronunciamentos*, dödsskvadroner och andra högst odemokratiska procedurer från oppositionens sida. Även här finns det stora skillnader mellan olika länder – jämför Indien med El Salvador – och det vore helt poänglöst att generalisera, samtidigt som man måste vara medveten om de risker som åtföljer varje framsteg på vägen mot att lägga en socialistisk grund.

Kapitel 5 – En möjlig socialism

Några sociopolitiska antaganden

Äntligen förefaller det möjligt att övergå till en bild av en möjlig socialism. Låt mig rekapitulera: med möjlig eller praktiskt utförbar menar jag ett tillstånd som kan tänkas existera i en större del av den utvecklade världen inom livstiden för ett påtänkt barn, utan att vi behöver göra eller acceptera osannolika eller långtgående antaganden om samhället, människorna och ekonomin. Detta innebär förvisso in vi utesluter överflöd (i betydelsen att tillgången balanserar efterfrågan till nollpris, att alternativkostnaden försvinner). Vi förutsätter naturligtvis att staten existerar, ja att den har viktiga politisk-ekonomiska funktioner. Staten kan inte på ett meningsfullt sätt skötas av alla sina medborgare och därför måste det finnas en uppdelning mellan styrande och styrda. Fartyg kommer även att ha kaptener, tidningar har redaktörer, fabriker har direktörer, planeringskontor har chefer. Därmed finns möjligheten till maktmissbruk och därför är det nödvändigt att tänka ut institutioner som minimerar den faran.

I detta avsnitt ska jag abstrahera från de tidigare diskuterade övergångsproblemen. Det säger sig självt att det finns politiska och sociala problem att övervinna, och att under övervinnandet många idéer (inklusive mina egna) otvivelaktigt måste modifieras ordentligt. Under inga villkor får de följande sidorna ses som något slags planritning – en sådan ligger helt vanför min förmåga och mina avsikter. De bör inte ses som något mer än en skiss, en prövning av vissa idéer, till den föregående analysen av praktik och teori. Som redan antytts är det ingen poäng med att föreställa sig ett samhälle utan motsättningar eller någon slutlig guldålder med universell frihet, harmoni och välmåga. Teknologin förändras snabbt och de mänskliga behoven utvecklas. Det kan även hända att eliminerandet av vissa spänningar skapar konflikter. Sålunda kan frånvaron av kamp och stridigheter resultera i leda och ledan bli en källa till social oro. Vissa sovjetiska fanatiker under början av tjugotalet var så konsekvent emot alla former av konkurrens att de förde kampanjer mot fotboll till förmån för kommunala gymnastikövningar, men så småningom segrade det sunda förnuftet.¹ Om det inte kan finnas vinnare och förlorare ens i spel kommer somliga säkert att få alternativa ”kicker” av alkohol och narkotika.)

Ett politiskt antagande: en flerpartidemokrati med regelbundna parlamentsval. Det enda kända sättet att hindra bildandet av partier är att förbjuda dem. Föreställningen att flera partier behövs endast när det finns olika samhällsklasser är uppenbart felaktig. Avigsidorna med ett påtvingat enpartisystem behöver knappast kommenteras. Utom i läge av kris eller inbördeskrig får partier inte förbjudas. Om partierna inte behövs eller önskas kommer de att dö bort, och ”oberoende” kandidater kommer att väljas på personliga meriter. Detta är dock inte troligt. Väljarna behöver ställas inför alternativ, inklusive ekonomiska strategier, prioriteringar och åtgärder, på ett organiserat sätt. Utan partier blir man hänvisad till tillfälliga folkomröstningar i frågor som lämpar sig för denna procedur. Bör då parlamentet bestå av yrkespolitiker eller deltidsaktiva med normala jobb i en fabrik, på ett kontor eller en gård? Dogmatiker brukar utan eftertanke tala för ”arbetaren från verkstadsgolvet”, för snabb rotation och återkallning, och föreställer sig sedan att den valda församlingen utövar en nära kontroll av de löpande frågorna, vilket helt enkelt är omöjligt om medlemmarna har sina huvudsysslor utanför församlingen. Eller kan det finnas en blandning, med en kärna av ”professionella” som är medlemmar av fasta utskott som rapporterar till plenar-sessioner.

¹ J Riordan, *Sports in Soviet Society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977

Företag, marknader och konkurrens

Det har gjorts förvånansvärt få försök att teckna en modell av det slag som jag här försöker mig på.

En intelligent marxist som Rosa Luxemburg ägnade stor kraft åt att diskutera olika aspekter av kapitalismen och hade mycket att säga om arbetarklassens roll i revolutionen, men ingenstans har hon systematiskt diskuterat en socialistisk ekonomi och hur den skulle kunna fungera. Barones kritiska anmärkningar, som omnämndes i kapitel 1, gjordes för döva öron. Karl Kautsky, som på sin tid betraktades som den ortodoxe marxisten par préférence, gjorde föga mer än att omformulera vad som på hans tid framstod som Marx' och Engels' idéer om dessa frågor. Hans tankar uppträdde på engelska i boken *The Class Struggle* (utgiven i Chicago 1910) och i åtskilliga verk på tyska. Det finns en koncis och klar framställning av dessa tankar i Seluckys redan citerade bok. Kautsky tolkade Marx' inte alltid så klara uttalanden om de socialistiska produktionsförhållandena till att klart innebära ”en enda gigantisk industrikoncern där det råder samma principer som i vilken stor industrianläggning som helst”, och till att produktionen skulle vara till för bruk och inte för byte, det vill säga att det inte skulle finnas några marknader, någon varuproduktion. Han noterade vederbörligen att ”socialistisk produktion är oförenlig med full frihet för arbetet, det vill säga med arbetarens frihet att arbeta när, var och hur han vill”. Han tycktes alltså föregripa Trotskijs och Bucharins tankar om denna fråga. Han trodde emellertid på den politiska demokratin och motsatte sig starkt Trotskij och Bucharin, för att inte tala om Lenin, när bolsjevikerna grep makten. Lenin skrev en rasande pamflett för att fördöma ”renegaten Kautsky”, och Kautsky skulle otvivelaktigt starkt ha kritiserat den stalinistiska centraliserade planeringen om han levat länge nog för att se den. Hur som helst kan det inte sägas att Kautsky utvecklade några självständiga idéer om vårt ämne. En annan tysk socialist, Otto Neurath, diskuterade en socialistisk ekonomi i sin bok *Vollsozialisierung*, men inte heller den förde resonemanget vidare. Kautskys och Neuraths arbeten var kända för åtminstone en del av deltagarna i det seminarium som diskuterade modeller för en marknadsfri, penninglön socialistisk ekonomi i Petrograd och Moskva 1919–1920. Jag nämnde dessa diskussioner och den återvändsgränd som de ledde till i bokens första kapitel. Det är förbluffande att notera hur få de övriga marxister är som tacklat dessa problem, åtminstone fram till Oskar Lange, och hur få som gett sig på dem efter honom. I Sovjet koncentrerades tjugotalets kontroverser begripligt nog på tidens omedelbart föreliggande frågor (”ursprunglig socialistisk ackumulation”, tillväxtstrategi, organisk kontra ändamålsstyrd planering), förutom en debatt om värdelagen under socialismen i vilken som vi sett majoriteten intog ståndpunkten att den inte kunde existera, utan att på allvar diskutera vad som egentligen var möjligt. Stalinismens seger gjorde slut på all seriös teoretisk diskussion och även på flertalet diskussionsdeltagare. Jag vill inte förringa Dobbs och Dickinsons högst intressanta arbeten, men de tycks mig inte ha skapat någon sammanhängande modell för hur en socialistisk ekonomi skulle kunna se ut. Lernalers *Economics of Control* undersökte decentraliseringens möjligheter och kom fram till slutsatser som allmänt sett liknade Langes. Bahro har redan diskuterats liksom Sik. Seluckys idéer har haft visst inflytande på min framställning och det har även Brus'.

Men låt oss så att säga börja från noll genom att ställa några elementära och grundläggande frågor.

Hur bör produktionen organiseras? Vilka *kategorier av producenter* till varor och tjänster bör för det första existera, vilka former av ägande till produktionsmedel?

Här möts flera föreställningar. Den första är behovet av variation och av möjlighet till initiativ

för enskilda och grupper. Vi måste ta hänsyn till behovet av att undvika eller minimera känslan av alienation och av att beakta *producenternas preferenser*. Medan som förut hävdats konsumenternas preferenser, brukarnas behov, förvisso måste dominera i bestämmandet av vad som ska produceras, bör de anställdas preferenser spela en huvudroll när man bestämmer hur produktionen ska ske, med hänsyn till behovet av resurshushållning och till befintlig teknik. I den verkliga världen kan naturligtvis ”hur” och ”vad” överlappa varandra. De järnvägsanställda kan till exempel föredra att inte köra ett sent kvällståg all nackdel för teaterbesökare från förorterna, och då behöver man jämkta samman de motstridiga intressena.

Ett viktigt och högst relevant påpekande har gjorts av André Gorz. Det gäller skalnackdelarna sett från producentens, arbetarens utgångspunkt. Ju större enhet som denne arbetar i desto troligare att han känner sig alienerad, långt från ledningens beslut, en liten kugge i ett stort maskineri. Han har förvisso rätt i att denna fråga om skalan kan bli mer avgörande än den om ägandet. Från sin ståndpunkt hävdar Gorz att *Small is beautiful* – i sin franska bok citerar han på engelska dessa ord som naturligtvis kommer från Schumacher. Han går, kanske påverkad av Ivan Illich, lite för långt i sin tro på gör-det-själv som grunden för producenternas tillfredsställelse. I hans version bör statens industrier syfta till att tillhandahålla medlen för alla sorters hemproduktion, exempelvis delar för hemmamontering av radioapparater. Otvivelsaktigt är sådant önskvärt, men många varken vill eller kan syssla med teknologi i hemmet, så detta kan bara vara en av många möjligheter. Gorz är ingen fanatiker. Han inser väl att det även existerar skalfördelar som för vissa produktionsaktiviteter inte kan ignoreras utan avskräckande kostnader. Han accepterar därför att somliga branscher måste fortsätta att producera i stor skala: elkraft, kemiska basprodukter, stål, olja för att bara nämna några. Han tänker sig att arbetarna turas om att arbeta inom sådana industrier och ägnar dem så få arbetstimmar som den moderna tekniken tillåter, för att sedan förverkliga sig i småskaliga aktiviteter. Han klarar inte hur de små enheterna ska hänga samman inbördes. Hans hållning implicerar en marknad men han säger det inte klart ut. (Jag skrev till honom och frågade men han svarade inte.)²

Människor gillar sitt arbete på högst olika sätt. Somliga söker ansvar och är goda organisatörer, andra arbetar bättre som individer, ytterligare andra är lyckligast i små grupper och så vidare. De tekniska skalfördelarna varierar starkt mellan olika aktiviteter. Alla drar nytta av storskalig elproduktion: det vore idiotiskt att föreskriva att alla hushåll skulle hämta vatten från brunnar, eller att ledningar skulle förbjudas som olämplig arbetsbesparande teknik, när det enda alternativet är små människor med hinkar som springer genom öken. Gorz har rätt i sin formulering: om stor skala erbjuder endast blygsamma kostnadsbesparingar bör man i första hand välja en liten skala, just av de skäl som han framlägger. Låt *small is beautiful* vara en operationell riktlinje i valet av teknik, något som föredras om *ceteris* är nästan *paribus*. Men det bör noteras att small innebär ett litet antal anställda, vilket inte behöver betyda arbetsintensiv teknik. Ibland kan ett litet antal klara jobbet endast om de utnyttjar synnerligen arbetsbesparande teknik. Valet måste bero av huruvida arbetskraftsbrist eller arbetslöshet är huvudproblemet och om det insparade arbetet är angenämt eller oangenämt, kvalificerat eller enformigt tröttande.

Allt det ovan sagda implicerar samexistensen av högst olika skalor, tekniker och organisationsformer, ja även produktionsförhållanden.

Radoslav Selucky förespråkar det han kallar ”socialt ägande” med ”produktionsmedlen förvaltade av användarna”, skilt från staten. Han nämner faktiskt ”de ännu osocialiserade

² Se A Gorz, a a

kvarlevorna” som ”fullt förenliga med modellens socialistiska karaktär”, men detta tycks för honom vara ett tillfälligt och övergående arrangemang.³ Han verkar förutse en utveckling mot en enda typ av produktionsenhet. Som jag ser det är det möjligt och önskvärt att ha flera. Men i dessa och andra avseenden är det väsentligt att minnas antagandena om politisk demokrati. Medborgarna kan till exempel välja vad slags privata initiativ som ska uppmuntras eller tolereras, vilken form de vill att kollektiven ska ha, graden av arbetarnas deltagande i förvaltningen och mycket mer. De kan experimentera, lära av erfarenheten, begå och rätta till fel. Olika generationer kan växla i förhärskande åsikter och målsättningar. Inget behöver vara oföränderligt och inget kommer förvisso att vara det. Anta att vi har en rättslig struktur som tillåter följande typer:

1. Statliga företag, centralt kontrollerade och administrerade, fortsättningsvis kallade *centraliserade statsföretag*.
2. Statliga (eller samhällsligt) ägda företag med full självständighet och en ledning som är ansvarig inför de anställda, fortsättningsvis kallade *socialiserade företag*
3. *Kooperativa företag*.
4. *Småskaliga privatföretag*, föremål för klart definierade begränsningar.
5. *Individer* (till exempel frilansjournalister, rörmokare, konstnärer).

Till den första gruppen hör banker och andra kreditinstitutioner, och sådana sektorer som på grund av sin karaktär arbetar i mycket stora, tätt sammanhängande enheter eller har en monopolställning, eller bådadera. Det mest uppenbara exemplet är elnätet: var de egentliga kraftstationerna än är belägna, kan det bara vara i centrum som man vet hur mycket ström som behövs och vilka stationer som bör mata ut kilowattimmar på det nationella nätet. Varken direktören för en kraftstation eller arbetarna där bör ha någon beslutsmakt över ström-alstringen. På samma sätt bör ett järnvägsnät, stora integrerade stålverk, olje- och petrokemiska komplex av funktionella skäl vara stora *och* hierarkiska. Exempelvis kräver nordsjö- och alaskaoljan hårt koordinerade investeringar och produktionsaktiviteter som berör ett stort antal skilda enheter (sysselsatta med borrhning, utläggning av ledningar, pumpning, underhåll av oljerigg, uppförande av raffinaderier, drift av tankfartyg med mera). Normalt är detta aktiviteter som även i en kapitalistisk marknadsekonomi administreras av stora företag inom vilka förbindelserna går ut på underordning/samordning, det vill säga är vertikala och inte (bara) horisontella. I flertalet sådana fall måste det antas att organisatoriska och informationsmässiga skalfördelar är av stor betydelse och uppväger den extra kostnaden med bolags-hierarkier. Med tanke på datorisering och snabba tekniska förändringar kan vi inte vara säkra på att de sektorer som i dag domineras av storföretag nödvändigtvis kommer att göra det i morgon. Vi måste också komma ihåg att vissa bolag är stora på grund av den makt som det ger dem över marknaden och inte av effektivitetsskäl. Med hjälp av sin ekonomiska makt tar de ibland över mindre enheter som fungerar med fullgod effektivitet. Inte desto mindre verkar det klart att det i min modell av den ”möjliga socialismen” kommer att finnas vissa mycket stora företag av detta slag.

En del av dem kommer att ha en stark monopolställning. Det kan vara ett resultat av tekniska skalfördelar, eller av att de sysslar med offentlig service (elektricitet, telefoner, post, kollektivtrafik med mera) som genom sin karaktär tenderar till monopol. I kapitel 4 diskuterade jag problemen med denna typ av nationaliserade branscher, och de måste beaktas även i det aktuella sammanhanget. Den relativa bristen på konkurrens skapar möjligheter att ”förbättra” prestationerna på kundernas bekostnad, och detta kan ske lika lätt inom

³ R Selucky, a a, s 179 och 181.

självförvaltningsmodellen som av en uppifrån tillsatt, ensamstyrande direktör. Selucky understryker i sin bok med all rätt behovet av specialarrangemang i sådana fall. Han rekommenderar en treparts kontroll där ledningen är ansvarig inför staten, brukarna *och* de anställda. Det verkar vara en ytterst klok lösning. Uppenbarligen måste det tänkas ut effektivitetskriterier som tar full hänsyn till sociala och ekonomiska externa effekter förutom systemimmanenta element och syftemål. Ingen får tro att detta är enkelt eller kan göras enklare genom något socialistiskt trollspö. Det kommer att finnas diskussioner och konflikter på grund av både intressemotsättningar *och* oklarheter i många av kriterierna. En cost-benefitanalys kan vara till hjälp, men det kan antas att inte alla kommer att hålla med i bedömningen av kostnad och (i synnerhet) nytta. Exempelvis skriver jag detta ute på en ö i Hebriderna. Båten som sköter förbindelserna med ön går med förlust, öborna klagar bittert över dyra frakter och menar att för dem motsvarar båten en väg eller bro som inte bör (eller behöver) underkastas en vinstkalkyl. De som (i likhet med mig) vill bevara möjligheterna att leva på avlägsna öar instämmer helhjärtat. Detta implicerar emellertid långt större transportsubventioner som har en alternativkostnad. Andra som gör anspråk på de begränsade resurserna kommer inte att vara lika förstående. I sista hand blir beslutet politiskt och kommer inte vara beroende av "kommersiella" bedömningar från rederiet eller rösterna hos de sjömän som sköter båten. Det bör noteras att båtlinjer till små avlägsna öar nästan oundvikligen utgör monopol, eftersom en båt som är stor nog att klara atlantstormarna inte med lönsamhet kan dubblas (medan de otaliga färjor som korsar Engelska kanalen kan drivas separat och under konkurrens eftersom trafikmängden gör detta försvarbart).

Men låt oss återvända till listan över producentkategorier. De stora statsägda enheterna kan sägas bestå av den "dominerande" storskaliga industrin och offentliga servicen, plus finanssektorn. Vissa kommer att ha monopolställning på sitt område, men det bör inte vara något påtvingat monopol. Så om av något skäl det statliga elnätet sviker i sin plikt att tillhandahålla ström till rimlig kostnad åt alla användare, bör det stå fritt för varje grupp som bättre tror sig kunna producera sin egen att göra så. Men även när det inte finns något monopol är det svårt att tänka sig att socialistiska jätteföretag av Du Ponts eller Shells storlek på ett meningsfullt sätt skulle kunna "självförvaltas" av de anställda. Det kanske bästa sättet att definiera skiljelinjen mellan den statligt centraliserade och den fristående kategorin, är att utgå från räckvidden i de beslut om produktionen som "tillhör" produktionsenhetens nivå till skillnad från koncernledningens.

Det är värt att dröja vid denna punkt som äntligen håller på att få en seriös behandling i västlig teori, till exempel genom O Williamson (det räcker med att citera titeln på hans bok, *Markets and Hierarchies*, Marknader och hierarkier). Man bör även notera R H Coases och G B Richardsons pionjärarbeten.⁴ Ortodoxa västliga "företagsteorier" gav faktiskt inget existensberättigande åt företaget som organiserande enhet. För att åter citera Shubik såg man ingen skillnad mellan General Motors och en liten glassbutik (eller ens mellan företag och individer). Mycket värdefulla tankar om detta ämne kan även plockas från Kornais bok *Anti-Equilibrium* eller från Shackle och Loasby.⁵ Det finns goda och starka skäl till att vissa produktionsaktiviteter är mycket storskaliga och centraliserade. Direktören för en fabrik inom Du Pont, Imperial Chemical Industries eller Shell har kanske en frihet i beslutsfattandet som

⁴ R H Coase, "The nature of the firm", *Economica*, 4 (1937); G B Richardson, *Information and Investment*, London, Oxford University Press, 1960.

⁵ J Kornai, *Anti-Equilibrium*, Amsterdam, North-Holland, 1971; G L S Shackle, *Decision, Order and Time in Humane Affairs*, Cambridge, Cambridge University Press, 1961; B Loasby, *Choice, Complexity and Ignorance*, Cambridge, Cambridge University Press, 1975.

är föga eller inte alls större än hos sin motsvarighet inom det sovjetiska centraliserade planeringssystemet. Varför är det så? Och hur många av skälen skulle vara tillämpliga också på en realistiskt tänkt socialistisk industriekonomi? Ett, som särskilt gäller investeringarna, kan vara de väldiga initialkostnaderna, som lönar sig endast om det finns någon försäkran om att det inte sker några ”dubblende”, konkurrerande investeringar. Den höga FoU-kostnaden är något liknande. I båda fallen eftersträvar företaget att begränsa osäkerheten, att komma i närheten av något som liknar en förhandsplanering.

Ett annat skäl som hänger samman med det ovanstående är informationstekniskt. Vetskapen om vilka investeringar eller vilken produktion som behövs kan kräva att beslutsfattaren befinner sig i centrum. I vissa fall – olja och kemi är uppenbara exempel – tillhandahåller storbolagen insatsvarorna för sin egen förädling och tillverkning, vilket gör att vertikal integration blir det bästa sättet att garantera en smidig försörjning av erforderliga leveranser. Detta måste skiljas från de rent tekniska skalfördelarna. Det är uppenbart att om exempelvis Du Pont äger nära hundra fabriker och anläggningar, kan bolagets storlek inte tillskrivas ett behov av att framställa dess (högst varierade) produktion under ett tak. Att minska osäkerheten, undvika slösaktig dubblering, i förväg känna användarens krav, vara säker på att få leveranser med önskad specifikation är alltsammans rimliga mål även för en socialistisk planering. Vi har sett hur försöket att föga in hela ekonomin i en allomfattande, detaljerad, central plan är omöjligt, självförgörande, ineffektivt och som jag ser det även olämpligt av sociala och politiska skäl, liksom det är omöjligt att internalisera *alla* externa effekter. Man kan endast försöka klargöra i vilka sektorer och beslutstyper som externa effekter kan förväntas vara betydande, och därmed göra uppgiften att ta hänsyn till dem administrativt hanterbart utan att det kräver skapandet av en stor byråkrati. På samma sätt kan en analys av organisatoriska alternativ visa oss i vilka sektorer, branscher och beslutstyper som centraliseringskostnaden överstiger fördelarna (och ”kostnad” innefattar här den alienation och de spänningar som orsakas av avståndet till kontrollen), eller där kostnaden för att inte centralisera kan vara avskräckande stor, allt med en inbyggd preferens för småskalighet. En sådan preferens står, vilket bör noteras och som Gorz med rätta har påpekat, helt i strid med den marxistiska traditionen.

Om det råder konkurrens och produktionsbesluten ”tillhör” den nivå där produktionen försiggår, skulle det kunna finnas *socialiserade företag* där de anställdas representanter har en huvudroll i förvaltningen (det kooperativa och privata ägandet kommer att behandlas nedan). Innan vi diskuterar den form som detta kan anta bör vi begrunda konkurrensens roll i en socialistisk modell. Ordet har negativa bibetydelser för många socialister, men som redan betonats är det omöjligt att tänka sig valfrihet utan konkurrens mellan dem som tillhandahåller varor och tjänster. Det kan kanske hjälpa att undersöka dessa ting lite närmare, under beaktande av Belotserkovskijs åtskillnad mellan goda och dåliga former av konkurrens.

Låt oss ta ett exempel från kulturens och utbildningens område. Endast fanatiska dogmatiker (som tyvärr existerar!) kan bortse från det. Det är inte alla kompetenta violinister som lyckas bli antagna vid Scottish National Orchestra. Det är otänkbart, utanför sagornas värld, att varje universitet har samma prestige inom alla ämnen, så det kommer att finnas konkurrens vid antagningen. Inte alla kan vinna skolans femtonhundrameterslopp. Bara några av dem som avlägger universitetsexamen i ett ämne kommer att befinnas kompetenta att lära det vidare till studenterna – och studenterna behöver skyddas för inkompetenta läraraspiranter. En teater tävlar med andra teatrar om publik genom att försöka vara en bättre teater. Ett forskarlag försöker skaffa sig anslag som kunde ha gått till konkurrerande grupper. Det förefaller mig

som om allt detta, *inom rimliga gränser*, är positivt. Men det kan bli negativt. Vi läser om de japanska barnens vansinnestävlan i skolorna som skapar elände och driver somliga till självmord. Det rapporterades en gång om en amerikansk institution för lärarutbildning där några studenter med flit saboterade andra studenters experiment för att kunna passera dem i de hårt konkurrenspräglade examina. Man kan inte definiera skillnaden juridiskt men den finns där ändå. Ett fotbollslag måste sträva efter att vinna, men att gå in för att allvarligt skada motståndarnas center är milt sagt orätt. Allt detta har sina ekonomiska och kommersiella paralleller.

På sovjetryska skiljer man mellan ”konkurrens” (*konkurentsija*), som är dåligt, och ”tävlan” (*sorevnovanje*), som är bra. Detta överensstämmer alls inte med den skillnad som jag försöker dra upp. Man kan fuska och begå dåliga handlingar i samband med ”tävlan” medan en konkurrens som är till kundens fördel helt definitivt är en *konkurentsija*.

Anta att sexton eller fler företag (socialiserade och kooperativa) sysslar med att tillhandahålla en vara eller tjänst. Det kan vara ylletyg, tandkräm, kullager, semesterhotell eller något annat. De grundar sin produktionsverksamhet på uppgörelser med kunderna. De senare kan välja från vem de ska ta varorna eller tjänsterna som de behöver. Alla kan från sin leverantör, som *de* fritt kan välja, få de insatsvaror som behövs för att produktionen ska bli möjlig. Leverantörerna har ett inbyggt intresse av att tillfredsställa kunden, och därför behövs inga särskilda åtgärder för att garantera detta (utom ”normala” regleringar om hälsosamma livsmedel, mot förfalskning, om korrekt varubeteckning och så vidare). Alla drar nytta av denna situation som kunder (brukare). Som redan påpekats är det i själva verket få producenter som i praktiken vill utsätta sig för konkurrensens följder. Helst vill de att folk ska handla hos dem samtidigt som de själva fritt får utbjuda sina varor eller tjänster och välja sina egna leverantörer. Men detta att äta kakan och ha den kvar är uteslutet genom våra realistiska antaganden. De flesta inser nog att andras valfrihet är en förutsättning för den egna.

Vi skulle alla vilja att de konkurrerandes *motiv* inte var primärt ekonomiskt, att de skulle vara stolta över att vara bäst, precis som på teatern det slag av skådespelare som vi beundrar mest inte tänker på att de sysslar med show business utan tillfredsställs av sin förmåga att spela Macbeth med stor yrkesskicklighet (och därmed föredras framför andra). I motsats till medlemmarna i den sovjetiska vetenskapsakademien, som erhåller väldiga materiella förmåner, får medlemmarna av British Academy och Royal Society inte något alls utan är till och med tvungna att betala en årsavgift. Kon tid efter grundandet av den sovjetiska vetenskapsakademins sibiriska avdelning träffade jag en av dess stiftare och frågade honom om de som flyttade till Novosibirsk fick extra ekonomiska belöningar. Han svarade: ”Vi vill inte ha den sortens personer som skulle bege sig dit av det skälet.” Schumpeters ord är värda att citera återigen och i många sammanhang: ”Inget socialt system fungerar som uteslutande bygger på ett nät av fria kontrakt... och där ingen antas vara vägledd av något annat än sitt eget (kortsiktiga) nyttointresse.” Egennyttnan är alltså inte nog. Något liknande gäller priserna. Som Kornai med rätta noterat är det ingen som fattar viktiga beslut bara utifrån information om priset. Men vi kan inte förutsätta att befolkningens stora flertal ska handla enbart av tillfredsställelsen att lyckas, att det inte skulle finnas behov av materiella incitament och även avskräckningsmedel. Vi kommer att ta upp detta ämne på tal om inkomstpolitiken.

Vilken är då den oönskade, ”slösaktiga” konkurrens som socialister skulle vilja förhindra eller åtminstone minimera? Jo, på det kan anföras en hel rad exempel. Det finns vissa områden där konkurrensen får paradoxala, negativa resultat. Om det sålunda finns tre TV-program som sköts av samma public serviceorganisation råder större valfrihet för tittaren än med tre

konkurrerande nät som tenderar att sända liknande program på bästa tid. Ett enda, integrerat kollektiv-trafikföretag kan vara bättre än separata, konkurrerande enheter. Men det som de flesta socialister ser på med avsmak, och det med rätta, är de massiva reklamkampanjerna, i synnerhet för produkter som nästan är oskiljbara annat än till namn och etikett, där reklamkostnaderna blir en hög andel av det slutliga försäljningspriset. Vad kan man göra åt detta? Om produkten är lättsåld är det ingen mening med att annonsera men då behöver man heller inte bry sig om kunden, som alltid där det råder säljarens marknad. Komat har med rätta betonat det önskvärda med en viss svårighetsgrad i försäljningen. I så fall försöker de självständiga och konkurrerande företagen övertyga kunderna om att köpa, försöker vinna goodwill genom kvalitet och tillförlitlighet samt sänder ut granna broschyrer om att BLOGGS PRYLAR är precis vad kunden behöver. En tidning skulle försöka vinna läsare genom att offentligt föreslå att just *den* bör läsas, naturligtvis i övertygelse om att tidningen är bra. Det verkar lika omöjligt att förbjuda detta som att hindra en teater från att sätta upp affischer om nästa pjäs. Det kan kallas ”informell” reklam vilket delvis stämmer, men det kan urarta till mindre önskvärda och slösaktiga företeelser som skenbar förnyelse och differentiering av produkter, överdrivna kostnader för vräkiga förpackningar med mera. Kanske kunde man få fram en reglering som satte en gräns för sådana kostnader, i linje med den begränsning av valkostnaderna som genomförts i en del länder (kanske borde tidningarna förbjudas att dra till sig läsare genom bilder av avklädda blondiner på sidan 3. eller är det kanske så att socialistiska läsare inte har något behov av eller önskan om sådana bilder?). Även fotbollslag kommer an tävla, och återigen måste vi hoppas att de gör det utan penningpriser. Vi känner alla till spelare som jobbar sig utmattade utan ekonomisk ersättning, men de sovjetiska erfarenheterna visar att tävlingslust i fotboll som inte kan belönas genom öppen betalning (”här finns ingen professionalism”) belönas i smyg genuin välbetalt ”arbete” på deltid. Slutligen har vi konkurrensen om höga politiska positioner. Även här har de ”stalinistiska” erfarenheterna från Sovjet visat att man kan ”vinna” genom att få rivalerna avrättade på falska anklagelser, precis som på ett lägre plan vanliga medborgare kunde ange sina grannar för hemliga polisen i hopp om att komma över deras våningsutrymme. Allt detta visar hur ”konkurrensens” dåliga sidor kan komma till uttryck inom alla sfärer, både ekonomiska och icke-ekonomiska, med eller utan marknad. Det påminner oss också om hur svårt det är att anta regler som säkert hindrar det dåliga från att uppstå. Men det är nödvändigt att försöka.

Det kan vara värt att anföra ett exempel som i förstone ser ut som ett argument *mot* mig. Hur är det med patent, uppfinningar, teknisk utveckling? När vi har ett ömsesidigt samarbete kommer det inte att finnas några kommersiella hemligheter utan alla idéer blir fritt tillgängliga för användning inom hela ekonomin, säger somliga. Så snart man har en marknad, med partsintressen som dominerar över allmännyttan, kommer det åter att resas hinder mot teknikens spridning. Det finns två motargument. Ett är det välbekanta om att utan konkurrensens drivfjäder kommer ny teknik helt enkelt inte att bli tillämpad på grund av rutin och tröghet (och av andra skäl som framförts ovan på tal om de sovjetiska erfarenheterna). Det andra är att det är kostsamt att göra teknisk information tillgänglig. Om den är gratis är det förbjudet att ta ut avgift för den, och i så fall bryr sig ingen om att tillhandahålla den. Det visade sig i Ungern att sådan information cirkulerade friare om man kunde få ut ett pris för den! Dogmatikern skulle svara att i en ”verklig” socialism skulle var och en vidarebefordra nyttig information av kärlek till sina medmänniskor. Ja, låt oss hoppas det. (Uppfinnaren av exempelvis penicillin skulle inte begränsa användningen genom patent.) Men låt oss inte bygga ett ekonomiskt system på antagandet om en högsinnad altruism, lika lite som vi vid uppgörandet av en författningsstruktur bör anta att ingen skulle komma att missbruka sin

myndighet. Låt oss aldrig glömma att människorna har en nästan obegränsad förmåga att identifiera (den aldrig alltför klart definierade) allmännyttan med sitt eget intresse.

Socialiserade och kooperativa företag kommer att ha direktörer som är utsedda av en vald styrelse och ansvariga inför denna – eller inför ett stormöte om arbetsstyrkan är så liten att det är möjligt. Funktionsuppdelningen mellan professionell ledning, styrelse och stormöte kan demokratiskt bestämmas av varje enhet i ljuset av dess egna erfarenheter och misstag.

Huvudskillnaderna mellan socialiserade och kooperativa företag skulle i ett konkurrens-sammanhang uppstå från skillnaderna i ägoförhållanden. I de förra skulle produktionsmedlen inte tillhöra de anställda, och staten hade ett kvarvarande ansvar för deras användning eller missbruk och för skulder som ådragits (vi ska diskutera problemet konkurser om ett ögonblick). Ett kooperativ kan däremot fritt disponera över sin egendom och fritt besluta om sin egen upplösning. Det kommer även att finnas skillnader i inkomstfördelning och beskattning – även till detta återkommer jag snart. Allmänt sett kan man förutsätta att kooperativen inom tillverkningssektorn tenderar att vara rätt små.

Slutligen har vi kommit till den *privata företagsamheten*. Troligen skulle även den mest fanatiska dogmatiker godta existensen av frilansande författare, målare och klädskapare. Min egen lista skulle bli längre. Ja, det skulle inte finnas någon lista. Om en verksamhet (som inte i sig är ”socialt dålig”) fruktbart och lönsamt kan drivas av en enskild person så talar detta för dess legitimitet. Kanske kan ett tidigare exempel användas för att belysa detta. Vattenförsörjning är ett ”naturligt” monopol. Om det finns vatten från kranar är privata vattenbärare en absurditet, och det behövs ingen lag för att förbjuda dem. Men om av någon orsak vattenförsörjningen blir otillförlitlig kan detta skapa en situation där privata vattenbärare kan göra sig en tillräcklig inkomst. Detta är väl ett långsökt exempel men det kan anföras otaliga andra som är långt mer realistiska. Anta att det uppstår ett otillfredsställt behov av restauranger med nordkinesiskt kök, shetlandströjor, semesterresebyråer, brudklänningar, heminredning, korn, bilreparationer, svamp, segeljollar, chokladkakor eller stråkkvartetter. De stora, statligt drivna företagen är upptagna med annat. De mindre, socialiserade eller kooperativa företagen kanske inte reagerar – det är ju absurt att anta att alla tillfällen utnyttjas eller att brist på företagsamhet inte kan uppstå ens i en konkurrenspräglad miljö. (Mistag kan ta sig uttryck i inaktivitet såväl som i felaktig handling.) Eller kanske har en individ funnit på någon ny och ekonomisk utformning eller produktionsmetod. Varför inte låta honom eller henne gå vidare och producera privat för försäljning?

Så länge det rör sig om en individ kommer det troligen inga invändningar, utom från dogmatiker så extrema att de befinner sig utom synhåll på yttersta vänsterkanten. (De kanske naivt menar att under deras perfekta socialism kommer de ”associerade producenterna” alltid att tillhandahålla vad som behövs i tillräcklig mängd.) Men vi har också möjligheten att en privat företagare faktiskt anställer ett par personer, vilket gör honom till ”utsugare” genom att han gör profit på deras arbete. Detta är olagligt i dagens Sovjet. Det tolereras inom fastställda gränser i Ungern och Jugoslavien.

Jag vill föreslå att detta inom vissa gränser tolereras. Än en gång måste det betonas att Marx trodde att småproducenterna skulle bli obehövlige i en socialistisk gemenskap, inte att de skulle tvångslikvideras av polisen. Sålunda kan ett effektivt familjejordbruk anställa ett par lantarbetare, en restaurang engagera en kock och/eller ett par kypare, några kontorister kan göra utskrifter åt en resebyrå, en agent kan hyra en konsertlokal och en stråkkvartett, en bilreparatör kan föredra att jobba åt en privat verkstad och så vidare. I samtliga fallen *arbetar*, organiserar ”företagaren”.

Inom vilka gränser? Som redan antytts kan detta beslutas demokratiskt i ljuset av erfarenhet och omständigheter. Gränsen kan utgöras av antalet anställda eller kapitaltillgångarna, och kan variera mellan olika sektorer. En tänkbar regel skulle kunna vara att det över denna gräns fanns möjlighet att välja, antingen att omvandlas till kooperativ eller bli ett samhällsföretag, med vederbörlig kompensation åt den ursprunglige företagaren. Är detta en farlig smygväg till ett ”återinförande av kapitalismen”? Inte om man håller på gränserna. Är det en väg till icke-legitimt berikande? Inte om marknads- och prismekanismen fungerar som den ska. Om de av staten fastställda priserna är för låga och varubristen permanent kan den privata sektorn naturligtvis bli överdrivet vinstgivande, men en klok regering kommer troligen att undvika detta. Men om priser, löner och inkomster kommer mer att sägas nedan. Det bör noteras att det inte finns utrymme för någon kapitalistklass: vår småföretagare *arbetar* även om han har ett par anställda. Det finns inga *arbetsfria* inkomster som uppstår från rent *ägande* till kapital eller mark.

Marx konstaterade med rätta att konkurrensen har en självförgörande tendens. Adam Smith hade ett sekel tidigare observerat att affärsmännen kunde gå samman och konspirera för att öka sin vinst. Det är alls inte uteslutet att självförvaltade företag bildar ringar eller karteller. Både under den moderna kapitalismen och i dagens sovjetsystem finns en stark tendens till fusioner. Detta bör motarbetas om inte skalfördelarna är betydande. I det senare fallet kan sektorn behöva föras till dem som kontrolleras och administreras centralt för att förhindra missbruk av monopolmakt.

Var kommer då planeringen in? Jo, centrum kommer i denna modell att ha en rad vitala funktioner. För det första ligger de stora investeringarna på dess ansvar. För det andra kommer planerarna, direkt eller via bank att försöka övervaka de decentraliserade investeringarna, medvetna om behovet att undvika dubbling och finansiering av lokalt initierade, klart osunda projekt. För det tredje kommer centrum att spela en direkt och dominerande roll i förvaltningen av sådana ”naturligt” centrala produktionsaktiviteter som elektricitet, olja och järnvägar. För det fjärde finns den vitala uppgiften att upprätta grundregler för de självständiga och fria sektorerna, med reservmöjligheter till intervention om utvecklingen håller på att gå överstyr eller socialt oönskade tendenser börjar framträda. Det kommer naturligtvis även att finnas funktioner i samband med utrikeshandeln. Dessutom har vi uppgörandet av långsiktiga planer, inklusive tekniska förbättringar och förändringar, arbetsätt och levnadsstandardfrågor som bör föreläggas en vald församling. Det tycks mig som om graden av nödvändig planering bör vara större än vad Selucky ger rum för i sin modell. Skillnaden förklaras saken av hans erfarenheter från Tjeckoslovakien och därmed hans angelägenhet att reducera statens befogenheter till ett minimum.

Ett annat sätt att definiera centrums funktioner kan vara följande. I de sektorer där de externa effekterna sannolikt blir viktiga är interventioner nödvändiga. De kan anta formen av regleringar (till exempel för att skydda miljön från föroreningar, uppsplittrad exploatering, fulhet), subventioner (exempelvis åt kollektivtrafik och forskning), återställande av regional obalans med mera. För det andra har vi den helt grundläggande uppgiften att bestämma vilken andel av bruttonationalprodukten som ska läggas på investeringar, till skillnad från löpande konsumtion, och detta kommer i sin tur att påverka de regler som upprättas för att trygga ett tillräckligt sparande (genom beskattningen, användning av ackumulerade företagsvinster eller bådadera). Därtill kommer den långt ifrån enkla uppgiften att bekämpa inflationsdrivande överdrifter i fördelningen mellan personliga inkomster och investeringar, och att så långt det går se till att de stora investeringarna stämmer överens med det förväntade framtida efter-

frågemönstret, det vill säga att perspektivplanerna blir balanserade. Centrum kommer också att ha en central roll i säkrandet av balans mellan nutid och framtid, eftersom både företagsledningar och anställda har ett för kort tidsperspektiv. ”Självförvaltningens” teori och praktik tyder på att kortsiktiga vinster överbetonas, något som det kan bli nödvändigt att korrigera i namn av ”samhällets tidspreferens”. (Är termen vag och obestämbär? Ja men den betyder ännu mindre i dag. Vem kan på allvar hävda att i vår nuvarande inflations- och osäkerhetsdrabbade ekonomi det faktiska sparandet och investerandet representerar en tidspreferens av något meningsfullt slag?)

Slutligen skulle demokratiska omröstningar kunna bestämma gränsen mellan den kommersiella och marknadsstyrda sektorn kontra den vilkas varor och tjänster ska vara kostnadsfria. Utbildning, sjukvård, social trygghet (inklusive förtidspension åt dem som blivit friställda genom den tekniska utvecklingen), allmännyttiga inrättningar av olika slag (parker, museer) – listan kan göras lång. Jag misstänker att de röstande i ett framtida socialistiskt samhälle inte vill förlänga den alltför mycket, då de (i motsats till somliga personer i dag) kommer att inse att kostnadsfria varor och tjänster måste betalas och att en längre lista minskar den individuellt disponibla inkomstens storlek. Om folk så önskar kan de bilda kommuner av de sista dagars heliga och bara ta ut fickpengar. I ett mindre romantiskt sammanhang, när jag gick in i brittiska armén, försågs jag med uniform, bleckmugg, filter, halmmadrass, måltider och tält att sova i (tillsammans med sju andra), och jag fick en shilling om dagen (efter avdrag). Detta var 1939 och jag fick pengar tillbaka på en påse fish-and-chips och en liten bägare öl. Mina franska medsoldater tyckte att vi var rätt skandalöst överbetalda... Jag vet att armén inte är någon kommun eller kibbutz. Ändå finns det i fredstid en minoritet som frivilligt går in i den och som tycker om att få praktiskt taget alla grundläggande konsumtionsvaror och tjänster utan kostnad. En minoritet går även in i kibbutzer och kommuner. Låt dem för allt i världen göra så. Men det är orealistiskt att bygga upp en modell där flertalet vill leva på det sättet. Vi måste alltså förutsätta att merparten av varor och tjänster kommer att köpas och säljas, och därmed även de insatsvaror som krävs för deras framställning.

Huvuddelen av den nuvarande produktionen och distributionen kommer att ligga inom beslutssfären för de producerande enheterna som gör upp kontrakt med varandra. Kontrakten måste naturligtvis vara bindande. Det kan ju inte vara upp till majoriteten på ett stormöte med de anställda att strunta i leveransförpliktelser. Det måste finnas skadestånd och böter.

På tal om böter måste vi diskutera frågan om misslyckanden. I det sovjetiska systemet ligger en av de många svårigheterna med att genomdriva förpliktelser i det faktum att eventuella böter tas av allmänna medel, att de inte drabbar någon enskild utan representerar en överföring av statliga pengar från en ficka till en annan. Så har vi det lika välbekanta problemet med ”socialistiska konkurser” eller bristen på dem. Anta att investeringar som gjorts på kredit från statsbanken inte kan återbetalas på grund av förändrade marknadsförhållanden, ineffektiv skötsel eller missbedömningar. Vem ska bestraffas och hur? I den utopiska marxistiska visionen är allt klart i förväg och planen felfri tack vare perfekt kunskap. Även i den verkliga världen kan många beslut på ett meningsfullt sätt tas i förväg, som när man bestämmer att bygga en ny kraftstation eller tecknar ett långtidskontrakt om leverans av järnmalm med central utgångspunkt i kvantitativa beräkningar av input och output. (De kan visa sig vara fel men ofelbarhet är ingen typisk egenskap hos människorna.) Men problemet blir allvarligare när de självständiga enheterna orienterar sig i en marknadsmiljö. När grupper av människor fritt och decentraliserat kan reagera på med nödvändighet imperfekta marknadssignaler måste misstag inträffa ganska ofta. Och konkurrens inbegriper inte bara vinnare utan även förlorare.

För att den alls ska vara möjlig måste det finnas ett kapacitetsöverskott. De som inte har framgång kommer därför inte att kunna garanteras full sysselsättning av sina materiella och mänskliga resurser. Deras utgifter kommer att överstiga intäkterna.

Uppenbarligen är detta en oundviklig konsekvens av handlingsfriheten. Lika uppenbart är att ”bestraffning” av misstag (och belöning av risker) kommer att bli viktiga problem och centrala källor till kontrovers. Det kommer oundvikligen att uppkomma krav på subventioner, krav som ibland är berättigade. Det behöver tänkas ut procedurer för uppköparens av rena misslyckanden eller krävas att ledningen avgår för att man ska överta ett företags skulder. Procedurerna kommer naturligtvis att skifta allt efter ägarkategori. Kooperativa och privata aktiviteter måste förväntas bära kostnaderna för sina misslyckanden. I skalans andra ände är den centralt drivna statliga sektorn uppenbarligen ett ansvar för regeringen som har att bestämma vilken prispolitik som ska följas (det kan naturligtvis innebära stora subventioner åt kollektiva transporter som medvetet drivs med förlust eller cigarettpriser som ligger långt över tillverkningskostnaden). Det finns inget skäl till att de anställda inom dessa sektorer skulle vinna eller förlora på vinstkontots utseende. Att definiera effektivitetskriterier blir inte så lätt, men vi har sett att sådana svårigheter existerar redan i dag. De knepigaste problemen kommer att uppstå i de socialiserade företag där ledningen är ansvarig inför de anställda. Låt oss se på två sannolika komplex av omständigheter. I det ena initierar ledningen en produktion och försäljningspolitik som visar sig bli ett misslyckande. Varför, kan de anställda med rätta fråga sig, ska de lida för detta? Skall de inte få full ersättning för sitt arbete? Alternativt förkastas ledningens förslag av de anställda som röstar för ett alternativ, och *detta* blir orsak till förlusten. Bör då inte arbetarna bära en del av denna förlust? Detta väcker viktiga frågor om inkomstfördelning och inkomspolitik som ska diskuteras om ett ögonblick. Här har vi mycket att lära av de jugoslaviska erfarenheterna.

Priser, vinster och värdeteori

Logiken i det föreslagna systemet kräver naturligtvis priser som balanserar tillgång och efterfrågan, som återspeglar kostnad och bruksvärde. Detta utesluter *inte* subventioner om sådana bedöms som socialt önskvärda eller när de externa ekonomiska fördelarna är betydande (kollektiva transporter, vitaminer åt ammande mödrar, kanske bostäder och annat), och givetvis bör vissa ting inte prissättas alls: utbildning, sjukhus, parker med mera. Precis vad som ska tillhandahållas kostnadsfritt är en fråga för demokratiska politiska beslut. Som redan antytts är det troligt att det stora flertalet (exempelvis) inte vill ha gratis mat, eftersom detta troligen skulle innebära att de inte fick välja sin meny.

Erfarenheterna från Sovjet och andra håll visar på ett uttömmande sätt att en allomfattande priskontroll är omöjlig att administrera. Det finns som vi sett alltför många priser, många miljoner. Att överge priskontrollen helt och hållet skulle dock utan vidare vara fel med tanke på att vissa branscher kommer att vara centralt förvaldade och ha en halvt monopolartad ställning. Vi återkommer till exemplen med elektricitet, olja, telefoner, stål, järnvägar och annat inom kategorin centraliserade statsföretag. Även vissa baslivsmedel bör vara med på listan över de centralt kontrollerade priserna; det är förvisso ingen tillfällighet att de är det i praktiskt taget varje land i dag, oberoende av system. Men den övervägande mängden varor och tjänster kan effektivt prissättas endast i en förhandlingsprocess mellan leverantör och kund där förhandlingen inkluderar närmare specifikationer, leveransdatum, kvalitet med mera. Vi måste naturligtvis förvänta oss att de producerande företagen försöker ”administrera” priserna och att gross- och detaljhandelsorgan försöker erhålla det ”pålägg” de anser som riktigt, men om det inte råder brist och saknas valmöjligheter kan köparna vägra, gå någon

annanstans eller pruta. Konkurrensen borde med andra ord förhindra missbruk av producenternas makt.

Ordet ”vinst” är inte alltid populärt i socialistiska kretsar. Men om priserna är ekonomiskt meningsfulla representerar vinsterna på mikronivå skillnaden mellan kostnad och resultat, mellan producenternas ansträngningar och brukarnas uppskattning av dessa ansträngningar. Det är uppenbart att, med övriga omständigheter lika, denna skillnad snarast bör vara större än mindre så länge vinsten inte är föremål för monopolistisk prissättning, även om detta naturligtvis inte är ett perfekt mått i någon ekonomi. Det är kapitalisternas tillägnelse av vinsten som är stötande, inte vinsten i sig. (På samma sätt är jordränta som arbetsfri inkomst för godsägare något diskutabelt men differentialränta måste – som vi sett – ingå i de ekonomiska kalkylerna även i en socialistisk ekonomi.) Om vinsten verkar ”överdriven” fast det inte finns någon monopolmakt kan detta vara belöning för initiativ, effektivitet och förutseende, och inträdet av andra producenter kan tvinga ner priset genom att öka tillgången.

Den sovjetiske ekonomen Karagedov har med intelligens och fantasi undersökt vinstens roll inom olika system. Han gör ett påpekande som vi bör beakta. Han skiljer med rätta mellan vinst som mikrokriterium och allmän vinstnivå i en ekonomi. Med en given löne- och prisnivå och förutsatt att priserna på ett riktigt sätt återspeglar förhållandet mellan tillgång och efterfrågan är lönsamheten ett lämpligt kriterium på effektivitet (övriga omständigheter lika och abstraherat från kvalitetshänsyn). Om den stiger är det faktiskt ett bra mått på skillnaden mellan kostnad (ansträngning) och resultat. Men på makronivå gäller inte detta. På den nivån är inkomsten (lönerna) inte längre given utan en variabel.⁶ Om man tänker sig en modell där nettoinvesteringarna till stor del finansieras ur vinsterna, påverkas den önskade vinstnivån direkt av nivån på de övriga besparingarna. Dessa bör inte i något avseende ”maximeras”. Balansen mellan konsumtion och investeringar (sparande) är ett politiskt beslut, och det skulle inte vara något bevis på ”ineffektivitet” om man beslöt att genom löneökningar minska vinst- och sparandenivån. Om en löneökning åtföljs av ökade investeringar och andra statsutgifter kan ju den totalt ökade efterfrågan överflygla tillgången och följden blir inflation, kris i betalningsbalansen, brister och andra obehagliga fenomen. Man kan optimistiskt hoppas att medborgarnas demokratiskt uttryckta Önskningar inte antar formen av beslut att både äta kakan och ha den kvar, att fördela mer kaka än vad som faktiskt existerar. En sådan fara kan inte elimineras mer än man kan ”avskaffa” möjligheterna att missbruka makt. Institutionella garantier samt politisk och ekonomisk skolning kan – hoppas vi! – reducera risken för att något så obehagligt inträffar.

Priserna ska alltså spela en aktiv roll i denna typ av socialism. Det följer av marknadskrafternas roll. Man får tänka sig att ekonomin indelas i en priskontrollerad sektor och en sektor med fritt uppgjorda priser, en indelning som mer eller mindre svarar mot företagsledningarnas grad av centralisering (och monopolmakt), med (vilket bör upprepas) många socialt och kulturellt motiverade undantag.

Vilken värdelära svarar mot detta? Det måste stå klart av de föregående kapitlen att föreställningen om att det inte existerar något ”värde” under socialismen är meningslös. Marx' överbetoning av den mänskliga insatsen, hans förringande av bruksvärdet, bör rättas till. Engels producerade faktiskt vid ett tillfälle något som förefaller mig vara en korrekt formulering, i samband med att han kritiserade Ricardo för att denne definierade värdet uteslutande i termer av ansträngning: ”Värdet är förhållandet mellan produktionskostnaderna

⁶ R Karagedov (se kapitel 2, not 27) är en begåvad och lovande ung ekonom.

och bruksvärdet”.⁷ Men detta var så att säga otypiskt och flertalet marxistiska forskare förkastar det. Vi bör emellertid acceptera det. Värde är samspelet mellan kostnad, vars viktigaste element är den mänskliga ansträngningen, och värderingen av denna hos brukaren, konsumenten, det vill säga bruksvärdet av det som produceras. Skillnaden mellan kostnad och slutligt försäljningspris är vinst eller överskott. En överbetoning av marginalnyttan är lika felaktig som ett försummande. Jag vet naturligtvis att en vara enligt Marx måste ha ett visst bruksvärde, att obrukbara varor för honom inte hade något värde, men detta är en alltför grov distinktion. Det är uppenbart att somliga varor är nyttigare än andra. Men detta har redan behandlats för många sidor sedan.

Brus har diskuterat dessa frågor på sitt typiskt stimulerande sätt. En av hans underrubriker lyder: ”Varför en socialistisk revolution inte innebär slutet för den politiska ekonomin som vetenskap.” Uppenbarligen, säger han, är det under socialismen viktigt att erhålla en ”maximal effekt av en given satsning” eller en ”given effekt av en minimal satsning”. Medan den marxiska ekonomin inte sysslade med rationell allokering under kapitalismen ”måste ekonomivetenskapen under socialismen behandla dessa problem”. Som han säger ”öppnar detta ett vitt fält för ekonomisk tillämpning av matematik, cybernetik och andra kunskapsområden”. I motsats till vissa tidigare marxister kan Brus se att ”kapitalismens krossande” inte innebär ett ”avlägsnande av alla socioekonomiska hinder för och alla motsägelser inom produktivkrafternas utveckling”. Av stor betydelse är, som han riktigt understryker, de organisatoriska frågorna, valet av instrument. ”Lyckligtvis är åsikten att det finns en och endast en form av ekonomisk mekanism som passar en socialistisk ekonomi något som hör det förflutna till.”⁸

Mycket träffande är en kritik av vad som kallas de ”intellektuella oligarkerna” från Mario Zañartu, en chilensk anhängare till ”självförvaltningsocialism”:

För dem är enda sättet att uppnå [social! solidaritet en eskatologisk övertygelse. En del av de intellektuella oligarkernas eskatologiska inställning består i ett totalt förkastande av inte bara kapitalismen utan av många element i de ekonomiska strukturer ur vilka kapitalismen växte fram. De underlåter ofta att definiera kapitalismen, vilket gör det lätt för dem att få den att innefatta sådant som marknads- och prissystem, fri företagsamhet från medborgarnas och gruppernas sida, stimulanser till produktionsansträngningar, konkurrens för att få fram den bästa produkten med mera. De förkastar dessa element med samma glöd som de förkastar kapitalismen, utan att inse att det gäller något som är oberoende av kapitalismen och som i olika former finns i varje ekonomiskt system. De inser inte att ett stöd åt den fria företagsamheten [som samtidigt underkastas lämpliga regler och begränsningar]... innebär att man uppmärksammar tecken från individer och grupper på vad dessa uppfattar som sina behov.⁹

Det kommer inte att finnas någon utsugning annat i den mån som en *arbetande* ägare–ledare kan tänkas hämta extra inkomst från sina få anställda. (Om detta är utsugning så ”utsuger” jag sekreteraren som jag anställt för att renskriva denna sida!) Det bör vara samhällets sak att bestämma hur överskottet ska disponeras, och dess storlek bör stå i samband med de sociala och andra utgifter som behöver bekostas genom överskottet (och inte genom direkta skatter). En annan relevant faktor torde vara den totala investeringsnivån och vilken del som bör finansieras av företagen själva. Vinstens effekt på den personliga inkomsten kommer att diskuteras om ett ögonblick.

⁷ Citatet används av N Petrakov i a a, s 92 f, för att underlätta föreningen av hans (kloka) reformförslag och den ortodoxa marxismen.

⁸ W Brus, *The Economics and Politics of Socialism*, London, Routledge & Kegan Paul. 1973. s 80-84.

⁹ M Zanani i B Horvat m fl (red), a a, s 149 f.

I sin formulering av värdelagen relaterade Marx den till det produktiva arbetet, och det produktiva arbetet sattes i samband med utsugningen. Var och en som utsugs av en kapitalist är alltså ”produktiv” (med avseende på mervärde). Han gjorde emellertid ett undantag för cirkulationsfären, köp och försäljning, som inte lägger något till värdet. Dessa distinktioner är helt enkelt otillämpliga på en socialistisk ekonomi. Helt säkert måste en sådan behandla alla socialt nyttiga mänskliga ansträngningar som produktivt arbete, kanske med undantag för sådant (till exempel offentlig förvaltning och polis) som kan betraktas som en social kostnad, om än en nödvändig sådan.

En arbetsvärdeteori vore tillämplig i den allmänna bemärkelsen att, med övriga omständigheter lika, varor skulle bytas i ungefärlig proportion till de ansträngningar som krävs för att producera dem, med marknadskrafterna som förbindelselänk mellan bruksvärde, bytesvärde och utgifter för mänskligt arbete. De fysiska kapitaltillgångarna skulle naturligtvis ses som bidragande till produktionsprocessen, men äganderätten legitimerade inte till inkomst från dem. Belöningen för arbetet skulle sättas i nära samband med dess genomsnittsproduktivitet, och graden av inkomstspridning skulle med rätta ses som konsekvensen av flera faktorer: tillgång på och efterfrågan av olika slags arbete, socialpolitik, behovet av incitament, kompensation för tunga eller obehagliga sysslor. Någon kanske minns vad Marx och Mao sade om ”borgerlig höger” och man måste vänta sig dispyter om vad som är överdriven olikhet. Mer om detta här nedan.

”Transformationsproblemet” (att omvandla arbetsvärde till ”produktionspriser”) skulle försvinna som en onödig och poänglös omväg. Helt klan skulle arbetet inte betalas till sitt ”värde”, i betydelsen av medel nödvändiga för att täcka arbetskostnaden för dess egen produktion och reproduktion. Den betalade summan skulle vara en funktion av den allmänna produktivitetsnivån, med avdrag (bestämda på demokratisk väg) för social service, pensioner, investeringar med mera. Sådana faktorer som knappa naturresurser, bördig jord och centralt belägen tomtmark skulle värderas utifrån deras mest effektiva användning. Huruvida oljeförande mark har ett ”värde” är en fråga som är mer metafysisk än reell. Marx intresserade sig främst för att demonstrera utsugningens existens, överskottets karaktär och hur jord- och kapitalägarna tillägnade sig det.

Ekonomivetenskapen i en ”möjlig socialism” sådan den här tecknas skulle i långt högre grad än vad Marx gjorde sysselsätta sig med att definiera och diskutera effektiv allokering, kalkyl och värdering. När det gäller ett effektivt resursutnyttjande är det uppenbart att resursernas relativa knapphet är en relevant faktor, särskilt när de inte är förnybara – som i fallet med den oljeförande marken. Tiden skulle också uttryckligen behöva tas med i beräkningen. Det är klart att ett projekt som fullbordas på fem år är, med övriga omständigheter lika, att föredra framför ett som fullbordas på åtta, även om deras direkta kostnader är identiska. Det kommer alltså att finnas ränta och räntesatser, men betalningen sker till staten och inte till enskilda individer (naturligtvis bortsett från sådana undantag som ränta på privat sparande). Det ekonomiska tänkandets historia kommer att förklara för häpna medborgare att det fanns en tid då de mycket rika inte utförde något arbete, och att de flesta ekonomer fann detta helt naturligt och byggde sina teorier på en sådan grund. Det kommer att låta helt irrationellt för dessa medborgare att ägarna till exempelvis tio hektar mark i Londons West End kunde föra ett liv i lyx och lättja, och låta detta gå i arv till sina barn, bara för att de medgav (det vill säga inte hindrade) andra från att bygga på detta stycke mark. Men de tio hektaren skulle förbli mycket värdefulla, och vederbörlig markhyra skulle ingå i varje ekonomisk beräkning som rörde deras användning.

Låt mig ge ett annat exempel. Anta att antalet personer i Skottland som vill fiska lax i floderna starkt överstiger antalet tillgängliga floder och laxar. För närvarande måste man kanske ge en hertig pengar för tillåtelsen att fiska och detta bidrar till att göra sagda hertig rik. Anta att man tar bort hertigen. Det gör ingen skillnad i vare sig medborgarnas önskan att fiska eller i antalet floder och laxar i Skottland. Så antingen måste antalet personer som får fiska begränsas genom ett licenssystem (vilket leder till köer, vänskapskorruption, utnyttjande av positioner och så vidare) eller får man ta ut en avgift. Avgiften kan till och med bli identisk med den som hertigen tog upp, bara det att den nu är en jordränta som används för att täcka sociala kostnader, inte en individs arbetsfria inkomst.

Det kan antas att den ekonomiska teorin även kommer att få syssla med optimala former av organisations- och beslutsstrukturer, med den insikten (som finns hos varje förständig teori) att vad som förefaller rationellt och fördelaktigt i någon mån beror på beslutsfattarens ansvarsområde (och kunskap). Detta kan förbindas med systemteorin och tillämpas på de komplicerade frågorna om centralisering och decentralisering. Mycket skulle behöva sagas om datorns roll och begränsningar, ett område där den tekniska utvecklingens möjligheter är stora och oförutsägbara. Externa effekter kommer att behöva infogas i teoribyggnaden och inte behandlas som undantag. Och eftersom det kommer att existera pengar finns det behov av penningteori vilket innesluter möjligheten av en "socialistisk monetarism" – en oundviklig konsekvens av den demokratiska friheten är existensen av påtryckningsgrupper vilkas sammanlagda krav (på högre inkomster, social service, investeringar och så vidare) kan överstiga de tillgängliga resurserna. "Den socialistiska ekonomin är inte garanterad mot ett överutbud av papperspengar", som en sovjetisk ekonom har skrivit.¹⁰ Men nog nu med spekulationer om innehållet i framtida läroböcker i socialistisk ekonomi!

Arbetsdelning, löneskillnader och självförvaltning

Den utopiska karaktären hos Marx vision av den universella människan har redan förevisats och förkastats. Bakom den ligger emellertid vissa idéer som är viktiga för varje socialist. Specialiseringen kommer utan tvekan att bestå. Föreläsaren i italienska kan troligen inte undervisa i spanska och än mindre laga tänder, köra långtradare, underhålla jetmotorer, rita hus på halvtid eller mjölka kor. Vi måste överge varje tanke på att vi skulle klara oss utan horisontell arbetsdelning. Men försök måste göras att vidga möjligheterna till arbetsbyte, att byta specialitet, för dem som så önskar. Uttråkning och rutin är inget samhällligt "gott". Ungdomen måste ges rikligast möjliga utbildningstillfällen och därtill ska komma omskolningsprogram, inklusive högre utbildning för vuxenstuderande som tidigare lagat tänder, kön långtradare och så vidare. Men givetvis kommer människorna att variera starkt när det gäller lämplighet, ambition och talanger. Aktiviteter som jag finner tråkiga ger andra stor tillfredsställelse och omvänt. Man kan och bör uppmuntra byte av jobb och yrkesbana, men ett sådant byte har ofrånkomligen sina begränsningar.

Svårare är problemet med den vertikala arbetsdelningen. Man måste först och främst klarlägga underordningens funktionellt nödvändiga sidor, inom industrin och på annat håll. Varför måste fartyget ha en kapten, tidningen en redaktör, stålverket en direktör? Varför måste någon vara ansvarig för ett bygge, en flygplats, en skola eller ett planeringskontor? Vilka av dessa funktioner kräver särskilda kvalifikationer och erfarenheter? Som var och en som arbetat under ineffektiva överordnande kan vittna om finns det något sådant som ledande och kontrollerande *skicklighet*, en talang för personliga relationer såväl som

¹⁰ D Kazakevitj, *Otjerki teorii sotjialistitjeskoj ekonomiki*, Novosibirsk 1980, s 189.

specialistkunskap, en strävan till och förmåga att bära ansvar. Hur långt är detta förenligt med rotation? Vilka arbeten bör man väljas till? På det hela taget verkar det faktiskt troligt att flertalet människor även i fortsättningen kommer att föredra att undvika ansvar och glatt acceptera (utse, välja) andra som tar det. (Hur många universitetsprofessorer vill ha en post som kansler?) Den troligtvis kortare arbetsveckan och det allmänna uppmuntrandet av tekniska och kulturella hobbyaktiviteter ("gör det själv"), kan mycket väl få många arbetare att lägga ner sin överskottsenergi utanför arbetet i stället för att aktivt "delta" i det, i synnerhet om detta kräver timmar av "hemläxor", kunskap om bokföring och annat. Det mest sannolika resultatet är därför en blandning av val och utnämningar, med den objektiva nödvändigheten att en hierarki också tar sig uttryck i en sådan. Det kommer att finnas en regering, det kommer att finnas direktörer ansvariga för elektricitet, olja, stål och järnvägar, den statliga planeringsbyrån kommer att ha en chef, en styrelse och så vidare. Det blir av vital betydelse att begränsa de officiella maktbefogenheterna och förhindra missbruk. Den valda församlingen kommer här att ha en nyckelroll liksom den fria pressen.

Hur stora olikheter bör tolereras och hur ska de relateras till positionerna i hierarkin? För det första bör det påpekas att lönespridning (ett slags arbetsmarknad) är det enda kända alternativet till styrning av arbetskraften. Här är det viktigt att undvika tankemässig förvirring. Vissa säger kanske att man inom en kommun eller en bra kibbutz kan ha full jämlikhet och arbetsrotation (alla turas om med okvalificerat arbete som diskning). Men detta kan inte generaliseras till hela samhället, dels därför att det bara fungerar med ett litet antal personer som känner varandra och kan träffas dagligen, och dels för att sådana kommuner bara skulle dra till sig entusiaster som tycker om den sortens liv. Trotskij förutsåg 1920 nödvändigheten av att styra arbetskraften fram till dess att människorna nådde en så hög nivå av socialt medvetande att de frivilligt gick dit där samhället behövde dem. Som förut framhållits är detta en verkligt långtgående lösning som bygger inte bara på en totalt osjälvisk människa, utan också på den naiva föreställningen att det som är bra för samhället kan definieras så att varje samhällsmedlem kan identifiera det och sin egen roll i det hela. Ett komplext och stort samhälle med arbetsdelning gör detta omöjligt.

Vi bör alltså förutse den grad av olikhet som krävs för att utlösa de nödvändiga insatserna från de fria människorna. De faktiska löneskalorna måste därmed påverkas av tillgången och efterfrågan på specifika typer av arbete. Hur stor spridning kommer det att innebära? Mycket måste bero på den relativa knappheten i förhållande till behoven, den allmänna levnadsstandarderna och människornas attityder. Det tycks inte finnas några goda skäl till att göra vissa individer långt rikare än andra för att åstadkomma den erforderliga stimulanseffekten. I dagens samhällen är vissa angenäma och aktade arbeten av konvention mycket välavlönade. Det finns inget skäl till att en professor ofrånkomligen ska tjäna mer än en sopåkare. Det är faktiskt få professorer som skulle vilja öka sin inkomst genom att gå över till renhållningsarbete! (Adam Smith anmärkte för två hundra år sedan att engelska pastorsadjunkter hade en dyr utbildning men tjänade "mindre än en murargesäll"!)

Man måste ta hänsyn till att flertalet arbetande människor tror på löneskillnader och till den nästan allmänna åsikten att en högre tjänsteman inom en område bör tjäna mer än sina underordnade. Inte heller här kan och bör vi föregripa hur stort behovet av skillnader blir eller de demokratiska åsikterna i frågan. Det som vi i förväg bör betänka är däremot kravet på en inkomspolitik med riktiga löneskalor, och att detta kommer att bli ett snårigt och svårt ämne genom bristen på alla objektiva utgångspunkter (andra än arbetsmarknaden). Kommer ett förhållande om 2:1 eller 3:1 att vara tillräckligt mellan den högsta och lägsta vuxenlönen? I ett relativt välmående samhälle där minimilönen garanterar en hygglig standard bör detta inte vara några fantastiska utsikter. Man kan också

tänka sig att ackordslönerna minskas till ett minimum. Till och med i dagens USA är de till stor del obehövligen för att säkra rimliga ansträngningar.

Att få en inkomstpolitik och inkomstbegränsningar accepterade har visat sig mycket svårt, särskilt när fackföreningarna driver partsintressen, kräver högre löner och hotar med strejk. Kan vi hoppas att fackföreningarna och regeringen kommer att handla gemensamt för att konstruera och gemensamt genomdriva en inkomstpolitik? Det ska inte finnas några stora förmögenheter hos dem som inte arbetar. Ja, det ska inte finnas några stora förmögenheter alls. I den socialiserade (konkurrerande) sektorn behövs det nog ett begränsat bonussystem som kan ge ett materiellt intresse av deltagande i förvaltningen, trots att detta troligen skapar friktioner. Det kommer dock att finnas vissa individer vilkas inkomster i praktiken är okontrollerade: medlemmar av olika slags kooperativ i stad och på land, privata småbönder och andra "företagare" plus enskilda hantverkare och fria yrkesutövare. Men de kooperativa och små privatföretagen tar större risker, kan förlora likaväl som vinna, och hur som helst bör det vara möjligt att begränsa deras vinsthemtagning genom marknadsmekanismen och även genom progressiv beskattning. Skulle detta vara tillräckligt för att hålla den fackliga militansen inom vissa gränser? Det är alls inte säkert. Det finns risk för inflationsdrivande lönekrav, särskilt när man betänker strävandet efter en rimligt full sysselsättning. Vi skulle också ha det problem som jämförelserna med yttvärlden skapade: någon grupp skulle kunna finna att dess motsvarighet hade det bättre i ett annat land. Men ett klarläggande av tänkbara konfliktkällor innebar inte att det skulle saknas lösningar.

Ett frågetecken får sättas för fackföreningarnas roll. Vilken uppgift ska de ha när praktiskt taget alla arbetar och det inte finns några kapitalistiska arbetsgivare? Levnadsstandarden kommer inte att stiga genom militanta lönekrav och det är den valda församlingens sak att fördela bruttonationalprodukten mellan enskild konsumtion och olika andra ändamål (investeringar, social service med mera). Ändå är organisationsfriheten och rätten att i sista hand strejka viktiga mänskliga fri- och rättigheter. Det kommer säkert att finnas extremister som uppmuntrar strejker i namn av en imaginär "verklig" socialism, som betecknar den här rekommenderade blandningen som "statskapitalism" eller något ännu värre. Man får hoppas att sunda förnuftet kommer att segra. Rätten till *fria* fackföreningar är en oundgänglig del av de förebyggande åtgärderna mot maktmissbruk och otillåtna privilegier. Men i dagens komplicerade värld kan en hänsynslös användning av fackföreningarnas makt vålla övriga medborgare mycket stora skador. En viktig nyhet som fackföreningarna, och företagsledningarna, måste anpassa sig till är jobbdelningen, om nu den tekniska utvecklingen leder till omfattande arbetsbesparingar.

Om vi återvänder till arbetarnas roll i de socialiserade företagsledningarnas beslut måste vi minnas två negativa sidor hos de jugoslaviska företagen. En är de anställdas intresse av att inte utöka arbetskraften, mitt uppe i en allvarlig arbetslöshet, därför att detta skulle minska deras inkomster. Den andra är de anställdas brist på långsiktigt intresse för "sitt företag eftersom det i praktiken *inte* är deras: när de slutat arbeta där har de inga vinster att hämta från det, har inga aktier att sälja. Det finns tänkbara utvägar. En är att ha en klart bestämd lön för arbetet som *inte* (motsatt förhållandet i Jugoslavien) är en funktion av företagsnets intäkter. En blygsam vinstbaserad bonus skulle sedan reducera eller eliminera oppositionen mot tillskott till arbetsstyrkan. Det andra problemet är svårare eftersom ordet "aktieägare" eller "andelsägare" skulle få folk att resa borst. Men någon form av tjänsteårsrelaterad bonus, kopplad till den långsiktiga vinstnivån eller grundtillgångarnas värde, skulle kunna utbetalas till den som går i pension eller flyttar till ett annat ställe. (Se exemplet med Mondragon

nedan.) Det viktiga är att successivt arbeta sig fram till ett personligt intressemonter som skulle göra de anställda benägna att ge sitt stöd åt ekonomiskt (och socialt) effektiva beslut. Frågan uppstår sedan (åter) hur man ska bestraffa dem som medvetet och demokratiskt fattar felaktiga beslut. Här finns flera möjligheter. En är att tillse att om en vald styrelse röstar ner företagsledningen och detta leder till förluster, ska de anställda drabbas av en (begränsad) löneminskning som står i proportion till den (begränsade) bonus som de hade varit berättigade till om det gått bra. Hur stor bör *den* vara? Skulle det räcka med det som i Sovjet kallas "trettonde månaden"? Behövs det mer för att folk ska våga ta risker? Naturligtvis vill man helst skapa en modell där de lägre enheternas materiella och moraliska intressen alltid står i samklang med hela samhällets, men i en komplicerad och sammanknuten ekonomi måste detta ses som ett *optimum optimorum*, ett åtråvärt men sällan uppnåeligt. Vi vet från sovjetiska (och faktiskt taget alla andra) erfarenheter hur lätt det är att omedvetet skapa situationer, där arbetarnas och företagsledningarnas fullföljande av sina lokala intressen skapar konflikter och motsättningar.

Kooperativ måste naturligtvis, för att vara verkliga sådana, förvaltas av sina medlemmar. Som redan antytts bör medlemmarna dela på vinster och förluster, beskattas eller (när det är socialt önskvärt) subventioneras.

Det bör nämnas att man också kan tänka sig mellanliggande kategorier. I dagens Ungern finns det till exempel små butiker och kaféer som ägs av staten men hyrs ut till privata handhavare. I sådana fall beror arrendatorns intäkter uppenbarligen på vad som återstår efter erläggandet av hyra och övriga kostnader. Om den summan verkar överdrivet stor kan avgiften ökas.

Detta är en tänkbar metod för jordbruket i ett land utan en etablerad småbondeklass. I exempelvis Storbritannien betalar det stora flertalet lantbrukare arrende till godsägare. Om jorden nationaliserades kunde staten ta ut en avgift (arrende eller hyra) av den familj eller det kooperativ som drev gården. Denna avgift skulle kunna differentieras efter jordens bördighet och belägenhet. Detta skulle vara av stor vikt för att undvika oförtjänta fördelar åt dem som råkade driva en gård i en geografiskt gynnsam omgivning. (Där bönderna faktiskt äger jorden skulle en expropriering leda till akuta politiska problem, som behövde mötas med en differentierad beskattning.)

Det finns numera en inte obetydlig litteratur om "arbetarförvaltade" företag som i korthet omnämndes på tal om de jugoslaviska erfarenheterna. Den intresserade läsaren kan ha särskilt mycket att hämta i antologin *Self-Management*, redigerad av Jaroslav Vanek och utgiven av Penguin. Eftersom en rad seriösa teoretiker har ifrågasatt Vaneks egna, rätt positiva åsikter och eftersom deras analyser kan tillämpas på både självförvaltade socialiserade företag och kooperativ bör vi ta dem i beaktande, liksom de faktiska erfarenheterna från Jugoslavien. I den här tänkta "möjliga socialismen" skulle en huvuddel av varu- och tjänsteproduktionen komma från dessa båda sorters företag. Det bör därför väcka bekymmer om de är inbyggt ineffektiva, eller så kan vi klarlägga ineffektivitetens orsaker och se om de kan avlägsnas utan skada för självförvaltningens grundprinciper.

Vi får betänka att somliga studier i detta ämne har en hög abstraktionsnivå. En viss brist på realism är ett legitimt pris för teoretisk stringens, men man får aldrig glömma den grad av abstraktion som gjorts från den med nödvändighet komplexa verkligheten. Ett relevant exempel är Domars demonstration av att förändrade antaganden om tillgången på arbetskraft i ett självförvaltad kooperativ totalt ändrar dess (formella, teoretiska) reaktioner på en prishöjning och/eller skatteförändring. Han byggde på Wards fullständigt logiska slutsatser enligt *dennes* antaganden om att en prishöjning kunde få den paradoxala effekten att ett

självförvaltade företag minskade sin sysselsättning och produktion.¹¹ Det finns även andra skäl till att detta resultat är osannolikt. En är effekten av konkurrensen (den *verkliga*, inte en "perfekt"!). Tänk er tio självförvaltade företag som alla tillverkar en viss sorts pryl och alla försöker öka sin marknadsandel – och alltså har möjlighet att producera mer än de faktiskt kan sälja, ett icke orealistiskt antagande som *måste* ligga till grund för all verklig konkurrens. Anta att priset på prylarna stiger. Det är visserligen möjligt att "avkastningen" för de arbetande medlemmarna stiger på mycket kort sikt, om ett visst företag kan producera mindre med färre arbetare, men är det verkligen troligt med tanke på följande omständigheter:

- (a) Det finns odelbarheter i produktionsprocesserna, processspecialisering med mera. Arbetskraften är inte homogen.
- (b) Självförvaltade enheter är normalt ovilliga (och ibland enligt sina egna regler oförmögna) att avskeda arbetskamrater.
- (c) Företagets *goodwill* är en ännu viktigare fråga. Kunder som en gång förlorats kanske inte kan återvinnas, och priser som stiger i dag kan ju sjunka i morgon. Åtminstone vissa har ledig kapacitet, kanske på en nivå med stigande avkastning (sjunkande kostnad per enhet).
- (d) I det rätt osannolika fallet att alla tio producenterna beslutar att öka nettointäkten per arbetare genom att reducera produktionen när priserna stiger, kan nykomlingar börja producera prylarna i fråga, och vad kan hindra dem? De befintliga producenterna vet naturligtvis om detta och vill undvika det, vilket kommer att påverka deras handlande.

Möjligheten att de befintliga företagen inte reagerar på en prishöjning utan helt enkelt ökar sina nettointäkter kan inte utmönstras, ens under den reella kapitalismen, med tanke på den existerande mänskliga trögheten och olika slag av informella kontakter. Inträdet av nya företag är ett viktigt korrektiv mot sådana vanor och kommer att vara betydelsefullt även i den här tänkta socialismen. Det kommer även att spela en roll när det gäller att minska faran för arbetslöshet. Det måste därför tänkas ut procedurer för att starta nya samhällsägda och kooperativa företag. Bankkrediterna kommer att spela en huvudroll för finansieringen av dessa "starter", och här kan den statliga planen öva ett viktigt inflytande: regionala problem, tillgång på arbetskraft, gissningar om framtida krav och miljömässiga överväganden kan och bör påverka dessa beslut. Men därmed besvaras fortfarande inte frågan om *vem* som faktiskt ska ta på sig uppgiften att starta ett nytt företag. Vad beträffar den centraliserade statliga sektorn är bilden klar nog: central-planerarna, det centrala organ som driver branschen (motsvarande Nationella kolstyrelsen i Storbritannien eller Elkraftsministeriet i Sovjetunionen) gör beräkningarna, tar initiativet, skapar företaget. Även i "andra änden" är bilden rätt klar: kooperativa företag eller små privatföretag sätts upp på initiativ av enskilda eller berörda grupper, med eller utan direkt uppmuntran av de offentliga myndigheterna. Men de socialiserade företagen då? Där kan man tänka sig en rad olika möjligheter. En är en omvandling av vissa av de stora kooperativa företagen. Andra initiativ bör uppmuntras. Enligt de jugoslaviska reglerna kan "varje offentligt organ, varje institution, social organisation eller medborgargrupp" ta ett sådant initiativ. Företag kan också gå samman och delas upp. Även centralplanerarna kan agera och har valet mellan att ge kredit till ett existerande företags expansion eller att starta ett nytt. Med omsorg om behovet av konkurrens kanske de föredrar det senare. En direktör behöver utnännas *pro tem*. Kontrakt behöver tecknas med byggfirmor, maskinleverantörer och så vidare. Dessa procedurartade problem verkar inte oöverstigliga och behöver inte uppehålla oss här.

¹¹ Se Domar, a a.

Svårare blir uppgiften att tänka ut driftskriterier som uppmuntrar till en effektiv resursanvändning. Även om en del av den felallokering som Ward förutser troligen är ett resultat av vissa orealistiska antaganden, förblir det av vikt att noggrant studera hans teoretiska analyser liksom de av Domar, Meade, Bergson och naturligtvis Jaroslav Vanek (vars egen inställning kan avläsas i undertiteln på hans uppsatssamling, "Economic Liberation of Man", Människans ekonomiska frigörelse), samt de jugoslaviska erfarenheterna – även om man måste hålla i minnet i hur hög grad praktiken i Jugoslavien är oförenlig med hans modell.

En fullständig diskussion av detta skulle kräva ännu en bok och inte bara någon sida. Det som följer får därför inte ses som något annat än ett par tankar, i konstruktiv anda, om ett svårt ämne.

Hur ska man kunna kombinera självförvaltning med ett effektivt resursutnyttjande, samtidigt som man undviker överdrivna olikheter? Ett intressant fall är Mondragon i Spanien.¹² Det är ett mycket stort kooperativt "konglomerat", och de arbetande medlemmar som ansluter sig måste bidra med ett avsevärt kapital, som avkastar ränta och som kan återbetalas när de lämnar företaget (med ett blygsamt avdrag men indexuppräknat efter inflationen). Företagsledningen är vald. Inkomstskillnaderna beslutas av de anställda (uppenbarligen efter livliga diskussioner). Intressant är att det finns fastställda löneskalor (arbetsavkastningen är alltså ingen restpost) och därmed en vinstmarginal. Löneskalorna är relaterade till dem som betalas av goda privatföretagare i den aktuella sektorn. Huvuddelen av vinsten används till investeringar och reserver, men en del fördelas också bland de anställda. Vi kan här inte uppehålla oss vid Mondragons exaktare historia och problem – kanske har det blivit alltför stort för att vara ett effektivt kooperativ. Men det anger vissa möjligheter. Sålunda gör ett kapitalbidrag från varje arbetande medlem (i Mondragon kan en huvuddel av det lånas ut till den anställde av kooperativet självt och återbetalas genom löneavdrag) medlemmen materiellt intresserad av företagets långsiktiga välgång. Det belopp som återställs till honom/henne vid anställningens upphörande kan varieras efter tjänstetidens längd och innefatta en extra summa som står i samband med den gjorda vinsten.

Likhet i detta avseende garanteras i Mondragon genom att alla anställdas bidrag är lika stora, det vill säga att minimum är lika med maximum. (Visst kapital har naturligtvis mobiliserats utifrån genom bankkrediter.) Ett sådant arrangemang är lämpligast för kooperativa företag, men även i socialiserade självförvaltade företag kan det finnas ett system som belönar lång tjänstgöring utifrån den ackumulerade vinsten och/eller värdeökningen hos företagets kapital. Det centrala synes mig vara behovet att förbinda den anställdes materiella incitament med företagets långsiktiga välbefinnande (det vill säga att göra honom eller henne intresserad även av investeringar, av att satsa på framtiden), och detta är helt kopplat till existensen av en lön, det vill säga ersättning för det utförda arbetet, utan vilken själva begreppet "vinst" upphör att ha statistisk mening. Om hela nettoinkomsten (efter betalning av insatsvaror, skatt med mera) delas upp på de anställda finns det ingen "vinst" i sig, även om det borde finnas. Detta hindrar på inget vis att det finns vinstrelaterad bonus. I Mondragon förenas, enligt en vänligt inställd men kritisk granskning,

deltagandet i beslut om arbetsorganisation och inkomstfördelning, de små skillnaderna och de fastställda lönerna, det omfattande utbildnings- och praktikprogrammet, den stora tryggheten i sysselsättningen och det ekonomiska intresse som delägande! av den kooperativa fabriken skapar till ett system av kollektiva incitament som inte återfinns i något privat företag, vilket delvis

¹² För en god beskrivning se R Oakeshot i J Vanek (red), a. a. En värdefull längre studie är H Thomas & C Logan, *Mondragon*, London, Allén & Unwin, 1982.

förklarar varför kooperativen fungerar med sådan effektivitet.¹³

Rapporten visar visserligen att det bara är en liten minoritet som aktivt deltar, men också att majoriteten av de anställda starkt uppskattar sin rätt därtill. Låt oss vara realistiska: om alla ville tala på de allmänna mötena skulle det inte finnas tid till något annat! Ändå bör vi också uppmärksamma Mihajlo Markovics varning: ”En av självförvaltningens största faror består i att det utbildas en liten oligarkisk grupp av direktörer, ledande administratörer och politiska funktionärer, som strävar efter att förvärva full kontroll över arbetarrådet.”¹⁴ Det kan noteras att det stora Mondragonkomplexet med tanke på effektiv företagsledning är uppdelat i mindre enheter, vilket avvärjer eller minskar risken för att de anställda alieneras av skalan och distansen. Tillverkningsenheterna opererar i en konkurrenspräglad marknadsmiljö, och lönesatserna grundas på dem i motsvarande privata industri inom samma del av Spanien. Erfarenheterna därifrån är faktiskt värda ett mycket omsorgsfullt studium.

Lönenivåerna bör inte variera alltför mycket mellan statliga, socialiserade och kooperativa företag om man vill undvika sociala påfrestningar. I Ungern ledde de högre inkomsterna inom kooperativen till friktioner. Det verkar rimligt att tänka sig löneförhandlingar och löneskalor på nationell nivå för de statliga och socialiserade sektorerna, men kooperativen måste på grund av sin karaktär ha större frihet att fatta egna beslut i det avseendet. En överdriven differentiering kan minskas genom progressiv skatt (på enskilda eller företag). Avgifter kan tas ut genom ränta, arrende eller klumpsummor för att undvika differentiering till följd av naturliga fördelar. Detta gäller särskilt jord och mineraler. Exempelvis kan en jordränta eller skatt på lantbruken (statliga, kooperativa eller enskilda) varieras i enlighet med en jordvärdering, så som faktiskt sker i åtskilliga länder. Det samma skulle kunna gälla butiker med fördelaktigt läge i en stadskärna. Det skulle finnas ston utrymme för experiment. Problemet blir givetvis att inte avskräcka effektivitet och företagsamhet, något som säkert skulle bli följden om skatter, arrenden och avgifter var sådana att de bestraffade framgång. Men detta kan knappast vara ett oöverstigligt problem.

Slutligen måste vi förvänta oss att varje meningsfull självförvaltning förändrar arbetarens ofta passiva eller negativa inställning till arbetet. Ekonomiska läroböcker brukar bortse från detta faktum. Om arbetet inte behandlas som homogent kan det särskiljas enbart genom specialisering. Men män och kvinnor kan arbeta bra eller dåligt, kan medvetet försöka minimera ansträngningarna eller vara stolta över sitt arbete. I sitt påstående om att det ”arbetarförvaltade systemet tycks... dömt efter rent ekonomiska kriterier vara långt överlägset varje annat existerande ekonomiskt system”¹⁵ gör Jaroslav Vanek många riktiga påpekanden, men särskilt det som rör attityder, moral och undvikande av konflikter förefaller mig betydelsefullt. I detta sammanhang synes det nödvändigt att åter betona vikten av *skalan* (”litet är vackert”). En aktuell illustration till detta från det sovjetiska jordbruket är de så kallade *beznarjadnoje zveno* eller självständiga arbetslagen. Det visar sig att en grupp av sju-åtta bönder som själva får organisera sitt arbete starkt kan öka produktiviteten och inte behöver övervakas, motsatt vad som gäller i mycket större enheter. Det ligger en moral i detta. Jag menar naturligtvis inte att sju eller åtta är ett magiskt tal. Men det kan mycket väl visa sig att med tusentals medverkande även ett bra organisationsschema åstadkommer nedslående resultat.

¹³ Thomas & Logan, a a, s 161.

¹⁴ M Markovic, *From Affluence to Praxis* Ann Arbor, University of Michigan Press, 1974.

¹⁵ Vanek (red), a a, s 364.

Investeringar och tillväxt

Investeringarna kan indelas i två söner: de av strukturell betydelse som vanligen innebär skapandet av nya produktionsenheter eller en mycket betydande utvidgning av de existerande, och de som representerar en justering till förändrad efterfrågan (eller ny teknik). De senare bör utgöra företagsledningens ansvar (om nödvändigt efter behandling av den valda styrelsen), och de pengar som behövs hämtas antingen från ackumulerade vinster eller genom kredit från det statliga bankväsendet. I undantagsfall kan det bli fråga om anslag över statsbudgeten, när verksamheten får stora externa effekter eller ses som ett socialt "måste". Det bör vara en uppgift för banken, i samarbete med centralplanerarna, att hålla ett öga på krediternas nivå och även deras destination. Man måste undvika att generera en inflationsdrivande övert efterfrågan på investeringsvaror och byggarbetskraft, och även undvika en situation där samma investeringsmöjlighet uppmärksammas av många olika företagsledningar. Anta till exempel att det finns klan behov av att bygga ut produktionen av skrivmaskiner. Det kan i så fall uppstå en slösaktig dubblering eller ännu större övertäckning av denna synbart lönsamma investering, och kan bli nödvändigt att ge kredit åt det företag som ser ut att vara effektivast och vägra att ge den åt andra sökande. Vad beträffar de stora och strukturellt betydelsefulla investeringarna bör huvudansvaret för dem ligga hos centralplanerarna.

Förutsatt att vi diskuterar ett industrialiserat, utvecklat land behöver vi inte utgå från att höga tillväxttal blir starkt prioriterade. Eftersom knappheten kommer att vara ett faktum blir det ett tryck i riktning mot att skaffa fram fler materiella varor, bostäder, social service och så vidare, men detta är inte detsamma som en strävan att åstadkomma en radikal strukturomvandling på kon tid. En sådan strävan kan faktiskt visa sig oförenlig med ett förlitande på marknadsmekanismen. En stor del av investeringarna blir därför av typen "anpassning till efterfrågan". Det är inom ramen för en kontrollerad marknadsmiljö helt enkelt av central betydelse att företagen (statliga, socialiserade, kooperativa) har medel att göra sådana anpassningar, ty annars kommer den vinst som de skapar inte att tjäna något rationellt syfte. Om till exempel efterfrågan ökar på något, från datorchips till potatischips, stiger priset och därmed vinsten. Funktionen hos denna pris- och vinstökning är i en marknadsekonomi att stimulera fram ytterligare produktion vilket, om det inte redan finns ledig kapacitet, kräver investeringar. Om detta inte blir följden fungerar inte mekanismen, och de befintliga företagen kommer att göra övervinster utan någon social eller ekonomisk mening. Ja, det blir nödvändigt att ha någon typ av socialistisk antitrustlagstiftning. Inom de sektorer där konkurrens är önskad och önskvärd behöver man vara på sin vakt för att förhindra uppkomsten av informella kretsar eller karteller, överenskommelser om att inte expandera eller konkurrera. Ett sätt att bekämpa sådana tendenser är att uppmuntra (genom krediter på gynnsamma villkor med mera) tillkomsten av nya produktionsenheter inom den aktuella sektorn. Detta är en annan viktig funktion för centralplanerarna på en "socialistisk marknad".

Erfarenheterna pekar på faran av investeringscykler. En fundamentalistisk invändning mot hela den föreställning som presenterats på de föregående sidorna skulle betona detta. Frånvaron av övergripande planering, marknadskrafternas roll, skulle introducera inslag av "anarki", av okontrollerbara sicksackkurser, överhettningar och depressioner. Marknader tillhandahåller (ofullkomlig) information om vad som redan har hänt. Har inte någon dragit en parallell med föraren som tittar ut genom bakrutan på vägen bakom sig?

Det ligger något i invändningen. Men den ofullkomliga informationen är ett faktum även om planeringen är starkt centraliserad, och den här framlagda modellen förlägger till de centralplanerade kategorierna sådana stora investeringar (inom sektorer som energi, stål och bas-

kemikalier) där det är lättast att centralt samla in och analysera information om de framtida behoven. Dessutom förekommer som vi sett investeringscykler även i centraliserade, marknadsfria ekonomier. Det blir faktiskt en svår uppgift för centrum att styra den övriga ekonomin med fjärrkontroll och utan detaljerade order samtidigt som man undviker massarbetslöshet och inflation – svårt men faktiskt inte omöjligt. Centrum kommer till sitt förfogande att ha vapen som kreditpolitik, startande (eller uppmuntran till start) av produktionsenheter, kontroll över priserna inom de centralt skötta sektorerna, uppgörande och genomdrivande av grundregler för vinstanvändning, inkomstfördelning och beskattning. Det är sant att ju större frihet som man medger företagen eller de enskilda medborgarna, desto större är risken för att någon önskad handling blir begången. Det verkar till exempel enklare att kontrollera inkomsterna om staten och endast staten anställer arbetskraft, än om arbetaren kan välja att arbeta för ett kooperativ eller för sig själv. Det verkar också enklare att undvika dubbling och garantera skalfördelar om det inte finns några separata produktionsenheter med rätt att besluta om vad som ska produceras och hur. Fast de sovjetiska erfarenheterna stöder inte helt dessa påståenden. Även om staten är ensam arbetsgivare kan olika statliga institutioner konkurrera om arbetskraften på en säljarens marknad och köpa över goda arbetare från varandra, och osäkerhet om tillgången leder till självförsörjning, till dubbling i mycket omfattande skala, vilket är till nackdel för en på specialisering byggande stordrifts-ekonomi. Det finns inga undermedel. En total kontroll är omöjlig, och ett försök att åstadkomma universell planering från ett allvetande centrum leder till resultat som egentligen ingen (inte ens centrum) vill ha. Ett borttagande av alla kontroller fungerar inte heller och kan förvisso inte ses som någon socialistisk lösning.

Man måste hålla med Thomas & Logan när de, på tal om erfarenheterna från Mondragon, hävdar att "ett starkt planeringsorgan är nödvändigt på makro- och mellannivå, ty annars kan en självförvaltad ekonomi inte fungera. Företeelser som företags inträde och bortfall eller kapitalintensitetens anpassningsprocesser kan förverkligas endast genom noggrann planering och institutionellt stöd".¹⁶ Korrekt är också Tinbergens inställning: "Det är högst osannolikt att anhängarna av en självförvaltningens 'laissez faire' teori har rätt. Det kan på ett övertygande sätt visas att i en optimal ordning måste vissa uppgifter utföras på ett centraliserat sätt och kan därför inte överlämnas till de lägsta nivåerna... Man bör eftersträva den nivå som minimerar de externa effekterna".¹⁷ Det man bör söka sig fram till är alltså en fungerande kompromiss mellan centralisering, självförvaltning och lokala initiativ. Vissa sovjetiska ekonomer har i en kritisk granskning av sitt eget system skrivit intelligenta ting om teorier för komplexa organisationer, inom vilka underenheterna är fria att fatta vissa slags av beslut. De tycks ha tänkt ut en optimal beslutsstruktur. Idealt önskar man en situation där enskildas och grupper upplevda intressen stämmer överens med allmänintresset. Av skäl som redan behandlats är detta ett ouppnåeligt ideal, på samma sätt som det är omöjligt för ett centralt organ att undersöka varje beslut i ljuset av allmänintresset, det vill säga att internalisera alla externa effekter. Komplikationerna är helt enkelt för stora, möjligheterna att ta hänsyn till alltför många, och det upplevda intresset påverkas ofrånkomligen av belägenheten i ett komplext samhälle med olika individer och grupper. Det bästa man kan göra, på investeringarnas område liksom på alla andra, är att i förväg fastställa vilken typ av problem eller beslut som kommer att få betydande externa effekter, det vill säga verkningar (positiva eller negativa) bortom de direkt berörda kunskap eller ansvar. I de fall där det inte är troligt

¹⁶ Thomas & Logan, a a, s 187.

¹⁷ J Tinbergen i Horvat m fl (red), a a, s 226. Samma påpekande om motsättningarna "mellan självförvaltningsorganens intressen och den nationella ekonomins krav" görs i W Bienkowski, a a, s 269.

att kostnaden för internalisering (det vill säga hänvändelse till högre myndigheter) överstiger fördelarna, kan och bör friheten att bestämma på platsen begränsas. I ”kostnad” ingår här även missräkningar och förseningar.

Utrikeshandel

Det kommer naturligtvis att finnas utrikeshandel. Antingen kommer en del av världen att inte vara socialistisk eller så kommer det att finnas separata socialistiska länder, även om naturligtvis en union mellan många socialistiska länder skulle vara både möjlig och önskvärd, och/eller en socialistisk ”gemensam marknad” med nära samarbete och kanske gemensam valuta. Man får hoppas att det klumpiga ”statsmonopolet över utrikeshandeln” av sovjetisk typ kommer att vara obehövt, men återigen är det enda kända alternativet en marknad, det vill säga byte, och eftersom multilateral handel har uppenbara fördelar framför en bilateral byteshandel, tycks detta underförstått kompatibla valutor och rätt för de ekonomiska enheterna att köpa och sälja över gränserna. Detta innebär i sin tur realistiska priser och växelkurser. Det betyder också att en enskild medborgare som vill resa utomlands, eller ett producerande eller återförsäljande företag, kommer att kunna skaffa utländsk valuta utan att behöva be om tillstånd från någon statlig myndighet. Utrikes- och inrikeshandelns varupriser kommer att vara inbördes förenliga. Priserna kommer att sättas dels efter förhandlingar om specifika bud, dels efter internationella prisavtal om särskilda varor av stor betydelse.

Den marxistiska traditionen är inte alldeles klar när det gäller utrikeshandeln, och det är synd att Marx dog innan han kunde skriva ett utlovat arbete i ämnet. Kautsky ”trodde att ett ersättande av produktion för avsalu med produktion för användning skulle kräva ett visst mått av nationell självförsörjning och autarki”, ty hur skulle det marknadsmässiga utbytet kunna dominera relationerna mellan olika stater om det hade eliminerats inom den nationella ekonomin?¹⁸ Han ansåg sig säkert vara en renlärig efterföljare till Marx och Engels när han hävdade detta. Jag vill här påstå motsatsen. Förutsatt att marknadsutbytet spelar en väsentlig roll inom de socialistiska staterna måste det göra så även i deras utrikes handelsförbindelser; en väsentlig roll men inte nödvändigtvis en dominerande. Långsiktiga internationella handelsavtal har redan nämnts. Givetvis kommer det, liksom i alla former av utbyte, att ske en förhandling om priserna där säljaren försöker skaffa sig bästa möjliga pris. Välbekanta (och ibland övertygande) argument kommer att resas för handelsskydd. En annan tänkbar anledning till konflikt uppstår om, vilket är helt möjligt, vissa icke förnybara naturtillgångar undan för undan blir fysiskt knappa. Vi kan inte förutsätta att socialistiska länder alltid kommer att upprätthålla vänskapliga förbindelser under förhållanden som kan ge upphov till gräl om tillgången till sådant som vatten för konstbevattning, järnmalm eller oljefält. Man eliminerar inte dessa risker genom att ersätta köp och försäljning med en annan metod. Kautskys maximering av självförsörjningen är faktiskt det enda alternativet till relationer som bygger på utbyte. Tyvärr är det helt enkelt inte fallet att kapitalismen är det enda upphovet till internationella konflikter. Man måste göra sitt bästa för att sprida internationalismens ideologi och öka de ekonomiska och sociala kontakterna mellan folken, utvidga det ömsesidiga beroendet. Autarki är förvisso en nödfallsutväg. Dogmatikernas ”alternativ” skulle antingen vara ett socialistiskt världssamfund med produktion ”för direkt bruk”, vilket underförstått en grad av centralisering som säkerligen är både föga önskvärd och ogenomförbar, eller kanske någon helt imaginär överflödsmodell där kamraterna i Västafrika fritt beslutar att tillhandahålla kakao och bananer i precis rätta mängder till kamraterna i Västeuropa av ren

¹⁸ Citerat från Selucky, a a, s 96.

människokärlek, utan krav på några motprestationer. Inget utbyte alls och därför heller inget ojämnt utbyte! Ingen särskilt sannolik historia, för att formulera det mildt.

Den demokratiska politikens ekonomiska betydelse

Det är ett väsentligt inslag i de socialistiska föreställningarna att det kan finnas en verklig form av ekonomisk demokrati, att människorna kan påverka händelserna i sin roll som producenter och konsumenter. Det är bland annat efter denna måttstock som den sovjetiska modellen kan bedömas och befinnas bristfällig.

Påverkan av produktionsmönstret genom beteendet som köpare är säkerligen det mest genuint demokratiska sättet att ge makt åt konsumenterna. Det finns inget direkt ”politiskt” alternativ. Eftersom det finns hundratusentals olika slag av varor och tjänster i oändliga omvandlingsformer och kombinationer är en politisk röstningsprocess ogenomförbar. En röstsedel som upptar mikroekonomiska konsumentval är otänkbar. Och majoritetsbeslut är i vilket fall som helst lika lite önskvärda som lämpliga. Hur blir det med minoritetens rättigheter i konsumtionsfrågor? Är det rikligt att medborgarna i en stad eller ett land genom majoritetsbeslut i proportionen tre till ett beslutar att inte tillhandahålla något – från stråkkvartetter till pumpernickel – som råkar vara i en minoritets smak? Hur ska man kunna mäta intensiteten i en önskan efter något på annat sätt än genom att upptäcka hur mycket av andra ting man är beredd att ge upp för att erhålla det (det vill säga vilket pris man är beredd att betala)? Med en acceptabel inkomstfördelning och i frånvaro av stora arbetsfria inkomster finns det ingen bättre känd metod för att komma fram till vad konsumenterna vill ha än att låta dem välja, och detta innebär (förutom vid långtgående antaganden om ”överflöd”) att man väljer genom att använda sin köpkraft, genom att handla i butiker – det som sovjetiska reformsträvare kallar ”röstning med rubeln”. Butiken måste då i sin tur ha möjlighet att skaffa de varor som kunderna vill köpa. Det finns inte och kan inte finnas något antisocialistiskt i föreställningen att medborgarna bör försöka att tillfredsställa sina skiftande behov och smakriktningar på ett sätt som i största möjliga mån stämmer överens med samhällets produktionsförmåga och övriga medborgares välfärd (det vill säga undvikande föroreningar och andra typer av negativa externa effekter). Både erfarenheten och logiken bekräftar förvisso på ett fullgott sätt omöjligheten av att infoga de i detalj nedbrutna behoven hos miljoner människor i en övergripande (och fattbar) plan.

Vi har redan tidigare försökt ange skillnaden mellan relativ och absolut knapphet. Högre priser och andra materiella stimuli kan utlösa nya tillskott av förnybara varor. Men om framtiden innebär att vi får uppleva mer av absolut brist (med nordsjöfiskeriet som exempel) kan samhället, genom omröstning, välja ett åtminstone tillfälligt ransoneringssystem för sådana produkter. Detta skulle naturligtvis innebära en inskränkning av valmöjligheterna, men det kunde försvaras med principen om rättvis fördelning under betingelser där högre priser skulle innebära en blott obetydligt ökad tillgång. Man kan ha rimliga förhoppningar om att vi inte alltför ofta kommer att stå inför sådana situationer.

Demokratisk röstning, inklusive folkomröstningar, skulle kunna användas för att bestämma om (eller välja mellan) breda prioriteringar, för att ägna större investeringsresurser åt till exempel detaljhandel, allmänna kommunikationer, landsbygdskliniker, daghem, masstillverkning av frysboxar, eller för att inleda undersökningar om varför någon gren av ekonomin fungerar illa. Representanter för användarna skulle kunna ges en viktig funktion, tillsammans med sådana för producenterna och staten, i den högsta ledningen för de centrala nationaliserade industrierna. Detta är något helt annat än att tänka sig en ”demokratisk”

omröstning för att minska (eller öka) produktionen av bruna kängor eller allokeringen (respektive ickeallokeringen) av svavelsyra till en viss användare.

Den demokratiskt valda församlingen skulle anta, förbättra och välja mellan framlagda, internt konsistenta perspektivplaner för ekonomin som helhet. Sådana planer skulle naturligtvis vara starkt aggregerade och ha sin primära effekt på mönstret för de tyngsta investeringarna under kommande planperiod.

Sådana diskussioner och beslut på hög nivå skulle direkt beröra endast en liten del av de arbetande. Deltagande är mest meningsfullt på en mycket "lägre" nivå, det vill säga på arbetsplatsen. Det kan vara nyttigt att återigen påminna om Brus' korrekta resonemang att arbetarna de facto endast kan hoppas att få delta på den nivå där de praktiska besluten tas, och att en centraliserad eller marknadsfri planeringsmodell inte lämnar mycket kvar att bestämma om på företagsplanet. "Ju större gruppen är, desto svårare blir det för individerna att identifiera sig med de avlägsna strukturer som går utöver horisonten för deras egen arbetsorganisation", för att citera Thomas & Logan.¹⁹ Den vertikala underordningen måste så långt det är möjligt ersättas med horisontella förbindelser, det vill säga avtalade kontrakt och överenskommelser, mellan leverantörer och kunder. Detta är, vilket måste betonas, en förutsättning för att både konsumenternas och producenternas preferenser ska bli tillfredsställda, om vi nu antar att både konsumenter och producenter önskar sig ett visst praktiskt inflytande över sitt vardagsliv. Dogmatikern undviker denna fråga genom att söka en ickeexisterande typ av direktekonomisk-politisk demokrati i vilken "samhället" bestämmer och där arbetet är direkt socialt (det vill säga att samhället medvetet använder det för att tillfredsställa sina behov, utan att ta "omvägen" om marknaden och värderationerna). Vi kan påminna om att Bettelheim har kritiserat den jugoslaviska modellen för att marknaden och inte producenterna bestämmer vad som ska produceras. Det är dock uppenbart att någon (någon institution) måste berätta för producenterna om vad användarna behöver. Om denna "någon" inte är den opersonliga marknadsmekanismen kan det inte vara någon annan än en hierarkisk överordnad. Det finns horisontella förbindelser (marknaden) och det finns vertikala (hierarkin). Vilka andra dimensioner finns det? Producenterna är förstås också konsumenter och omvänt, men en ofrånkomlig arbets- och funktionsdelning innebär att det bara är på toppen av en allomfattande hierarkisk pyramid som det förhåller sig så.

I den konkurrensutsatta socialiserade sektorn och i kooperativen kommer de anställda att uppmuntras till att delta, gå på möten, ställa upp i styrelser, lägga fram förslag och hjälpa till att välja företagsledning. Alla kommer inte att vara intresserade, eftersom somliga ägnar större uppmärksamhet åt hobbyverksamheter utanför arbetsprocessen och har all rätt att göra det. Ju färre som är sysselsatta i en given produktionsenhet, desto troligare blir det med en faktisk känsla av deltagande, av tillhörighet. Intuitivt håller vi säkert alla med om att detta är långt lättare i en grupp om 50 än i en om 5 000. Individerna ska fritt kunna byta jobb, skaffa sig en annan specialisering, byta från arbete för staten till arbete för ett kooperativ eller för egen räkning. Det är viktigt att beakta producenternas preferenser vid sidan av konsumenternas.

Är det socialism?

Låt mig rekapitulera. Det samhälle som skisseras på de föregående sidorna har följande drag:

¹⁹ Thomas & Logan, a. a. s 187.

- (a) Dominans för statligt, samhälleligt och kooperativt ägande och frånvaro av varje storskaligt privat ägande till produktionsmedel.
- (b) Viktiga investeringar av strukturell betydelse ska medvetet planeras av en myndighet som är ansvarig inför en vald församling.
- (c) Den centrala förvaltningen av löpande, mikro-ekonomiska angelägenheter begränsas till sektorer (och beslutstyper) där informationsmässiga, teknologiska och organisatoriska skalfördelar och existensen av viktiga externa effekter gör detta oundgängligt.
- (d) En preferens för den lilla skalan som ett medel att maximera deltagande och känslan av tillhörighet. Utanför de centraliserade eller monopoliserade sektorerna och den privata företagsamhetens begränsade sfär ska företagsledningen vara ansvarig inför de anställda.
- (e) Den löpande produktionen och distributionen av varor och tjänster ska så långt som möjligt bestämmas genom förhandlingar mellan de berörda parterna. Det måste uttryckligen erkännas att detta förutsätter och kräver konkurrens, ett villkor för valfrihet.
- (f) Arbetarna ska fritt kunna välja karaktären av anställning och ges alla tillfällen att byta specialitet. Om de föredrar det ska de kunna välja att arbeta i kooperativ eller för egen räkning (till exempel i ett familj jordbruk, i en verkstad eller servicefirma).
- (g) Eftersom en obegränsad marknadsmekanism så småningom skulle förstöra sig själv och skapa ohållbara sociala olikheter, har staten vitala funktioner när det gäller att bestämma inkomstpolitik, pålägga skatt (och differentialränta), ingripa för att begränsa monopolmakt och allmänt sätta upp grundregler och gränser för marknadskonkurrensen. Vissa sektorer (utbildning, hälsovård med mera) kommer naturligtvis att vara undantagna från marknadsartade kriterier.
- (h) Det måste erkännas att en viss grad av materiell olikhet är en förutsättning för att man ska kunna undvika en administrativ styrning av arbetskraften, men moraliska drivkrafter ska uppmuntras och olikheterna medvetet begränsas. Plikten att tillhandahålla arbete kommer att överskugga de mikro-ekonomiska lönsamhetsövervägandena.
- (i) Skillnaden mellan styrande och styrda kan realistiskt sett inte elimineras, men man måste noga tänka ut spärrar mot maktmissbruk och tillgripa demokratiska konsultationer så långt det är möjligt.

Det allvarligaste problemet, noterar Bahro i sin behandling av socialismen, är att förena det partiella och allmänna intresset.²⁰ Detta är riktigt och gäller även i den här skisserade modellen. Det är bara i sagorna som människor lever lyckliga i alla sina dagar, och det är bara i utopin som alla är överens (i en pseudoutopi görs alla överens). Det är nonsens att påstå att grundläggande meningsskillnader uppstår endast på grund av det privata ägandet till produktionsmedlen. Antagandena om relativ knapphet och därmed alternativkostnad är tillräckliga för att förvissa oss om vissa konflikter. Staten, dess demokratiska institutioner, kommer att finnas till hands för att lösa tvister och avgöra konkurrerande krav på resurser, men fackföreningar och andra intressegrupper (regionala eller, i en socialistisk federation av olika nationer, nationella) kan ställa till besvär och i vissa fall orsaka överuttag av resurser, överdrivna inkomster och inflation. Somliga kanske betraktar allt detta, liksom existensen av marknad och konkurrens, som bevis för att den föreslagna vägen inte är framkomlig eller inte socialistisk eller ingetdera. De kommer otvivelaktigt att grymta sarkastiskt om ”socialism i ett enda land”. Vad beträffar det sista vill jag åter understryka att en socialistisk federation, gemensam marknad, ekonomisk gemenskap skulle vara högst önskvärda (kanske även nödvändiga, säkerligen så för medelstora för att inte tala om små länder). Men att definiera

²⁰ R Bahro, *Die Alternative*, Köln, EVA, 1977, s 537 [på svenska *Alternativet*, Bokomotiv, 1979].

”socialismen” som med nödvändighet världsomspännande och avfärda alla andra sorter är att avlägsna sig från det möjligas domän när det gäller denna studies tidsskala. På lång sikt är ”en enda värld” en möjlighet, och det kan hända att kärnvapnens förstörelseförmåga är sådan att de suveräna staternas eventuella fortlevnad in i nästa decennium gör människosläktets överlevnad mindre än trolig. Allt som jag här hävdar är tanken att en stat eller grupp av stater med legitima anspråk på att kalla sig ”socialistiska” kommer att driva utrikeshandel.

Slutord

Jag hoppas att jag i min presentation av en möjlig form av socialism ingenstans har halkat in i ett romantiskt utopi-tänkande, att jag inte har gjort några vittgående ekonomiska eller psykologiska antaganden. Är den resulterande bilden attraktiv? Är den önskvärd? Det är i hög grad en åsiktsfråga. För somliga är dess brist på romantik en allvarlig brist. Socialismen är för dem ett religionssurrogat som det är värt att dö för. Den här framlagda bilden är prosaisk med sin betoning av praktiska frågor. Utanför ett av Paris' många universitet fanns bland allt klotter en inskrift som löd: A BAS LA VIE QUOTIDIENNE, alltså ”Ner med vardagslivet”. Det är uppenbart att mina läror inte skulle tillfredsställa dess upphovsman. Men inget av praktisk natur skulle väl göra det!

Människorna kommer fortfarande att köpa och sälja, och ”konsumtionsideologin” är inte utesluten. Jag delar med ”tusenårsivrarna” en avsmak för överdrifter i fråga om iögonfallande konsumtion (eller i att göra och köpa som Svenssons), men detta är ingen inställning som utomstående kan tvinga på någon, vare sig genom dekret eller förakt. Vi hoppas alla att stöld och bedrägeri ska dö bort, men vi bör realistiskt förutsätta att låssmeder och revisorer fortfarande kommer att ha funktioner att fylla, liksom polisen. Avundsjuka är ingen ädel dygd, men vissa individer kommer antagligen att vara avundsjuka över andras prestationer, i sängen eller kanslihuset. Om man inte naivt antar att dryckenskap beror på det privata ägandet av produktionsmedel inom och reklam för alkoholbranschen, kommer vissa individer troligen att fortfarande dricka för mycket (för att markera framgång eller trösta sig för misslyckanden), hur mycket jag än beklagar det. En ofullständig värld kan inte göras perfekt genom att vi önskar oss den på det viset, och antagandet om en arvsynd är (tyvärr) en mer realistisk utgångspunkt för samhällets orientering än antagandet om en ädel vilde som deformerats av kapitalismens och statens institutioner.

Det är uppenbart att statens roll kommer att vara mycket stor som ägare, planerare och genomdrivare av sociala och ekonomiska prioriteringar. Förutsättandet av demokrati gör uppgiften svårare och inte lättare, eftersom en mängd oförenliga mål kommer att återspeglas i de politiska partierna och deras propaganda. Man får hoppas att en skolad och mogen väljarkår kommer att understödja regeringar som vill hålla ekonomin i balans, undvika inflatoriska överdrifter och arbetslöshet, tillåta marknaden att fungera men inte gå sig ur händerna. Den risk som kan förutses är inte ett val som ”återställer kapitalismen”. Det fanns ingen massrörelse av det slaget ens i de länder där systemet av sovjetisk typ var intensivt impopulärt – som Polen eller Tjeckoslovakien. Faran är mer att ekonomin blir så ”politisk”, särskilt när det gäller inkomst- och prispolitik samt investeringar, att de åtföljande spänningarna och påfrestningarna leder till en ekonomisk kris som kan rubba såväl den ekonomiska som den politiska jämvikten. Men både i ekonomin och politiken finns det ett ofrånkomligt pris att betala för friheten att handla: människorna kan handla fel. På samma sätt kan vi vara säkra på att om det inte finns någon censur så kommer det att publiceras vissa felaktiga, tvivelaktiga och vilseledande ting, och vår förhoppning att medborgarna är vuxna nog att förkasta skräpet kan vara riktig eller komma på skam.

Är den här avbildade "socialismen" att föredra framför kapitalismen eller det imperfekta och blandade "system" som nu existerar? Kommer den att väcka smädelse från kritiker som Hayek och Friedman? Är den ett stadium på "vägen till trälldom"? Som jag ser det kommer den att ge människorna större möjligheter att påverka sina liv och arbetsvillkor, minska risken för arbetslöshet och inre oro, ge tillräcklig uppmuntran åt företagsamhet och förnyelse och i någon mån uppmärksamma livskvaliteten. Naturligtvis garanterar den inget av detta. Det kan ingenting göra. Folk kan rösta för trivialitet, spisa tvåloperor på TV och kasta skräp på utsiktsplatser. Intressekonflikter kan gå för långt och hota stabiliteten. Men den här framställda socialismen bör åtminstone minimera klasskampen, skapa de institutionella ramarna för ett hyggligt och vidsynt liv med rimlig materiell standard, en uppnåelig grad av konsumentmakt och vida valmöjligheter när det gäller medborgarnas aktiviteter. Kommer ett ekonomiskt optimum att säkras? Naturligtvis inte! Möjligheterna till ekonomisk kalkyl kommer att finnas, men valfriheten innebär både osäkerhet och risk för misstag. Jämfört med inflation, fluktuerande växelkurser, hoppande räntesatser, arbetslöshet, allt det som i dag gäller som kapitalism, kan dock beslutsfattarna få större möjligheter att oftare ha rätt.

Misstag kommer att begås, motsättningar kommer att uppstå, rebeller kommer att kräva förändring, konservativa kommer att stå emot, historien kommer aldrig att sluta eller börja. Ekonomer, filosofer och samhällsvetare av olika skolor kommer att vara garanterade full sysselsättning. Förutsatt givetvis att inte en kärnvapenförintelse sätter en punkt för allt detta, och även för oss själva.

Den "permanenta revolutionen" kan vara en katastrof, vilket den kinesiska kulturrevolutionen har visat. Den desorganiserar, utarmar och förvirrar. Men permanent vaksamhet, *permanent reformering*, blir säkerligen ett "måste".

Med denna lyckliga (?) anmärkning kan det vara lämpligt att avsluta denna utflykt in i en möjlig, tänkbar framtid. Många av de här framlagda påståendena står öppna för ifrågasättande, och jag hoppas att de kommer att ifrågasättas. Detta är ett slags långt (alltför långt?) debattinlägg, avsett att provocera både socialister och antisocialister, provocera dem till tankeanstängningar om det möjliga, om olika alternativ. Om det lyckas med detta kommer författaren att bli nöjd.

Bilaga 1: Om motsättningar

Motsättningar inom den ”möjliga socialismen” är ofrånkomliga och måste tålas – och som jag har hävdad ibland även välkomnas. Vissa läsare av Karl Popper håller inte med om detta. Popper medger naturligtvis, ja betonar till och med, att motsättningar i en viss bemärkelse är fruktbara, givande, ”framstegsbefrämjande”, men ”bara så länge som vi är inställda på att inte stå ut med dem; vi får med andra ord aldrig tåla en motsättning. Ändrar vi den inställningen och beslutar oss för att stå ut med motsättningar, måste dessa motsättningar genast förlora all fruktbarhet... Om man accepterar motsättningar måste man ge upp allt slags vetenskaplig verksamhet”.¹ Gör jag mig då skyldig till brott mot de popperska reglerna? Jag tror inte det även om kanske mitt ordval (eller, som jag vågar påstå, hans val av ord och exempel) måhända inte är så klart och otvetydigt. Popper har fullständigt rätt när den ”motsättning/motsägelse” om vilken han talar antar formen av utsagor som ”han var här den 1 november 1938” och ”han var inte här den 1 november 1938”. Det torde vara möjligt att bevisa att en av dessa utsagor är sann eller falsk. På samma sätt antingen var eller var inte ”flogiston” ett giltigt vetenskapligt begrepp.

De motsättningar som jag tänker på finns inbyggda i de institutionella sammanhangen, ja kanske i själva den mänskliga existensen. Frihet för mig själv att göra vad jag vill är kanske eller ibland säkert oförenlig med andras frihet. Min önskan att parkera bilen där det passar mig bäst kommer i motsättning till andras önskan att parkera där eller obehindrat köra den vägen fram, ett specialfall av den mer generella motsättningen mellan enskilda och samhällseliga intressen. Koncentrationen av beslutsmakt i händerna på dem som har ett vidsträckt ansvar underlättar ”internaliseringen av externaliteter”, förståelsen av långsiktiga konsekvenser, men bristande uppfattning av mikrodetaljer kan i praktiken leda till perversa resultat. Omvänt garanterar en förläggning av beslutsmakten till lägre nivåer en närmare spegling av mikrodetaljerna, en större känsla av deltagande, men till priset av att man inte ser vissa kanske viktiga ”yttre” följder av ens handlingar. Popper skulle säkert hålla med om det som jag just har skrivit men kanske föreslå andra beteckningar. Han skulle kanske också hålla med om att detta är svårigheter (konflikter, problem eller vad det nu ska kallas) som vi måste leva med i den verkliga världen. Naturligtvis kommer vi att försöka lösa dem, försöka finna något lämpligt (eller mindre olämpligt) sätt att organisera bilparkering, begränsa potentiellt skadliga individuella handlingar eller tänka ut ett medel att uppnå en optimal balans mellan centralisering och decentralisering. Men detta är alls inte detsamma som att otvetydigt bestämma huruvida X var på en viss plats den 1 november 1938, eller relativitetsteorins riktighet för den delen. Medan jag skriver detta ser jag en förbifarande motorcyklist som har ”Ja till stөрthjäl m, nej till tvång” textat på jackan. Han menar att de som vill ta risken att skada sig bör vara fria att göra så, medan lagen säger att man måste bära hjälm därför att skador utsätter andra för kostnader. Även detta är en motsättning mellan individ och samhälle vilken inte kan lösas som om det var frågan om ett fysiskt faktum eller en vetenskaplig teori. Popper skulle troligen klassificera sådana val som etiska, vilket de i viss mening är. Men motsättningar kan uppstå ur idéer som är grundade i varaktiga åsikts- och intresseskillnader. Vi har också den viktiga skillnaden mellan vad som kan kallas olika motsättningsnivåer. Sålunda kommer vi nog alltid att få att göra med problem som rör centralisering kontra decentralisering, men specifika frågor inom denna allmänna kategori, till exempel platsen för tunga investeringsbeslut rörande oljebranschen, kan avgöras och lösas. På samma sätt måste en viss bil parkeras

¹ K Popper. *Conjectures and Refutations*, London, Routledge & Kegan Paul, 1963, s 316 f.

även om de generella parkeringsproblemen kvarstår, liksom motsättningarna mellan individens och samhällets önskningsar.

Man måste med andra ord verkligen försöka att lösa alla specifika motsättningar, men vissa typer eller arter av spänningar och tvisteämnen kommer ändå att kvarstå i varje tänkbar samhällsform.

Troligast är att Popper motsätter sig hela föreställningen om att försöka gå över till ett annat slags samhälle. Han är anhängare av stegvisa reformer och tar avstånd från planritningar över en framtida värld. Det är nog, hävdar han, att försöka lösa de många trängande problem som vi står inför, ett i taget. Jag har rätt stor sympati för den inställningen. Men rent empiriska reaktioner på omedelbara problem, ett tillbakavisande av alla slags strategiska mål, har förvisso avgjorda begränsningar i dagens förvirrade och farliga värld. Ner med utopierna, javisst! Men om vissa sidor av ett system inte fungerar tillfredsställande, är det nog på sin plats att åtminstone överväga ett systembyte.

Så är fallet när delreformerna förgör sig själva. Ta till exempel den centraliserade planeringen av sovjetisk typ. Den har en inre logik: centrum skaffar sig informationer om behoven, utfärdar instruktioner om vad som ska produceras och för vem, ser till att det finns möjligheter att åtlyda instruktionerna. Som vi vet är detta tillvägagångssätt på många vis ineffektivt. En försiktig steg-för-steg-reformator – låt oss kalla honom Popperovitj – föreslår en förändring: låt företagen inom vissa branscher skaffa sina insatsvaror genom att köpa dem i stället för att få sig dem centralt allokerade. Systemet tillbakavisar detta som när en mänsklig organism stöter från sig en inträngande kropp. Denna synbart önskvärda frihet att köpa står i konflikt med planeringssystemet i övrigt därför att leverantörerna inte är fria att köpa sina insatsvaror, därför att dessa leverantörer skulle prioritera de leveranser som fortfarande planeras centralt, därför att prissystemet är olämpligt och ger fel signaler, och så vidare. Som det har påpekats kommer reformerna i *paket*. En historia om ”ekonomiska reformer” berättar hur de trafikövervakande myndigheterna i Warszawa sände en delegation till London för att studera den stadens påtagligt överlägsna trafikflöde. Den rapporterade att enda skillnaden i regleringen var att trafiken i London höll till vänster. Därför – i tron på stegvisa reformer – utfärdades det en förordning om att under en försöksperiod en tredjedel av trafiken i Warszawa skulle hålla till vänster.

Bilaga 2: Två slags kritik

Låt oss nu tänka oss reaktionen hos recensenten i en påhittad tidning som vi kallar *The Revolutionary Worker*. (Jag har aldrig hört talas om någon med det namnet, och ber genast redaktören om ursäkt om en sådan ändå skulle existera.) Låt oss vidare tänka oss att recensenten är en allvarlig, engagerad, intelligent dogmatiker som inte nöjer sig med ett rent fördömande, som inte spekulerar i hur mycket författaren fick betalt från CIA eller hävdar att de uttryckta idéerna omöjligen kan skiljas från chicagoskolans. Han tänker alltså gå till seriöst angrepp. Efter vilka linjer?

En skulle kunna kallas *definitionsmissig*. Det som beskrivs i min bok är ett tänkbart övergångssamhälle, men socialism är det inte. Jag kan förutsäga att detta skulle vara exempelvis Bettelheims ståndpunkt. Han var närvarande när jag i Paris föredrog ett paper med några av de här uttryckta idéerna, och hans kommentar var: ”Javisst, de beskrivna problemen skulle förvisso uppstå under tiden efter maktövertagandet.” Jag svarade att de nog skulle finnas där även senare.

Uppstod de i Sovjet och skulle de uppstå på andra håll på grund av relativ efterblivenhet? Eller på grund av att klasskampen inte fördes med tillräcklig kraft? Svaret måste i båda fallen bli ett bestämt ”nej”. Ekonomisk utveckling och industriell tillväxt leder till starkt ökad komplexitet i form av antalet kopplingar, produkturval, specialisering, arbetsdelning.

Vi måste förutse en huvudpunkt i kritiken som säger att *socialism och marknad är oförenliga*. Detta var åsikten hos Marx själv och hos Kautsky, Lenin och Bucharin. Det är uppfattningen hos Sweezy, Bettelheim och Mandel. De tre sistnämnda går med på att marknadsrelationer och pengar inte utan vidare kan ”avskaffas” utan behövs för en tid, men det skulle vara en övergångsperiod.

Denna oenighet skulle fokuseras till möjligheten att övervinna de problem som ett eliminerande av marknaden leder till utan att samtidigt skapa en stor, mäktig, ekonomiskt ineffektiv och socialt farlig byråkratisk hierarki. Att en planering av sovjetisk typ är förbunden med en sådan hierarki, och att den är både ineffektiv och oönskad, skulle inte bara medges utan även betonas av Sweezy, Bettelheim och Mandel.¹ Min oenighet med deras ståndpunkt bygger därför på åsikten, som utförligt har försvarats på de föregående sidorna, att det inte finns något sätt att undgå ”byråkratins” dominerande roll om man inte reducerar de *funktioner* som ger den dess makt. Att göra detta utan att garantera autonomi åt produktionsenheterna, alltså utan ”varuproduktion” och marknader, är omöjligt. Lika omöjligt är att tänka sig deltagande och självförvaltning i någon meningsfull form om den inte förenas med autonomi för de produktionsenheter där folk arbetar.

Nej, hävdar min påhittade kritiker, detta visar min bristande förståelse för den industriella demokratin. De ”associerade producenterna” kommer att besluta. De är samtidigt konsumenter, så de kommer naturligtvis att ha övriga medborgares behov i tankarna när de beslutar. De sovjetiska erfarenheterna är irrelevanta (säger han kanske) eftersom det där existerar en exploaterande ”elit”, genom bristen på verklig demokrati och så vidare. Jag kan bara fortsätta att beklaga användningen av sådana lösa slagord som ersättning för en seriös analys. Verkliga dogmatiker skulle tillbakavisa denna hänvisning till en ”seriös analys” som

¹ Se Paul Sweezys och Charles Bettelheims diskussion i flera nummer av *Monthly Review* och i deras övriga arbeten, och de sista kapitlen i E Mandel, a. a. De är naturligtvis inte överens i sin bedömning av andra sidor av de sovjetiska erfarenheterna

utslag av fantasilös empiricism: den ”revolutionära praktiken” kommer att visa vägen. Vilken väg? De vet det inte och tycks inte vara särskilt intresserade av att ta reda på det.

Den intelligente dogmatikern skulle sedan rikta sin eld mot de svagheter och tillkortakommanden som onekligen finns hos marknadsmekanismen. Han skulle hänvisa till farorna för arbetslöshet, cykliska fluktuationer och överdrivna inkomstskillnader. Han skulle peka på de växande storföretagen i de kapitalistiska länderna inom vilka marknadsrelationer ersätts med administrativ underordning. Han skulle kunna framhäva datoriseringens och mikro-datorernas frammarsch och stora möjligheter. Marknader innebär konkurrens och dess negativa sidor är uppenbara för var och en. Många effektiva kritiska påpekanden kan göras i denna riktning, fast olyckligt nog utan att man tar itu med den verkliga frågan som lyder: vad finns det för alternativ, vad föreslås i stället? Det som jag förespråkar är ju inte någon ohämmat fri marknad utan planeringen har en huvudroll. Att påfrestningar och motsättningar uppstår utmed gränsen mellan plan och marknad, mellan centrala och lokala beslut, kan förvisso förutses och är omöjligt att undvika – lika oundvikligt som det faktum att intressena och önskningarna hos en individ eller grupp kan stå i strid med andras intressen. Om man definierar socialismen så att sådana konflikter och motsättningar inte existerar, inte kan existera, är man (som jag ser det) tillbaka i utopin. En sådan värld förefaller mig otänkbar även bortom den här angivna tidsskalan. Otänkbar och icke önskvärd. Hur trist det skulle vara om vi aldrig fick gräla!

Ja, producenten är samtidigt konsument. Men (i regel) inte av sina egna produkter. Radoslav Selucky har framhållt detta dilemma. I en centraliserad ekonomi utan marknad är det så, att ”eftersom varje arbetande samtidigt är producent och konsument klyvs hans ekonomiska vara i två delar. Som producent reagerar han genom sitt materiella intresse av planmålen, medan han som konsument försöker tillfredsställa sina materiella behov och intressen genom sin faktiska efterfrågan. Om han som producent tillgodoser den faktiska efterfrågan han uttrycker som konsument, kommer han”, på grund av de många komplikationer och motsättningar som finns inneboende i det marknadsfria systemet, ”att handla mot sina intressen som producent”.² Hur ska man rent praktiskt kunna övervinna denna motsättning utan att det finns en marknad?

Den dogmatiska kritikern måste även klargöra sin inställning till de autonoma småskaliga aktiviteterna. Han säger kanske att de blir oekonomiska, och pekar på de amerikanska stormarknadernas eliminerande av närbutiker och andra exempel på kapitalets koncentration. Jag skulle svara: Ja, det kan bli så, men detta är ingen fråga för lagstiftning eller utomekonomiskt tvång. Det var faktiskt genom konkurrens som stormarknaderna ersatte de amerikanska närbutikerna. Socialistiska stormarknader kan göra detsamma. Men man bör inte skicka ut polisen att arrestera småbutiksägaren för hans handel om han fyller luckor i den statliga och socialiserade handeln (och finner det lönsamt just tack vare luckorna). Naturligtvis kan man postulera att det inte kommer att finnas några luckor under socialismen, att den föregripande planeringen med sin perfekta information och motivation tar hand om alla behov. Detta är inte mer (eller mindre) långtgående än vissa antaganden som görs inom den ortodoxa national-ekonomin. Det är likafullt långsökt och tvivelaktigt. Men behöver ju inte grubbla över hur man ska kunna klargöra och korrigera misstag om nu misstagen kan avlägsnas från scenen genom antaganden.

Även begreppet *knapphet* kan tänkas bli angripet och möjligheten av ett faktiskt överflöd försvaras. Att dagens värld slösar med resurserna, inte minst genom de växande vapenlagren,

² R Selucky, a a, s 39.

är obestridligt. Men kan någon på allvar tänka sig en eliminering av alternativkostnaden, en obegränsad tillgång till nollpris av allt som människor rimligen kan önska sig? Önskingarna växer faktiskt, och inte bara på grund av reklamen. Ja, även socialisternas egna mål om att förbättra livskvaliteten skapar ny efterfrågan på resurser.

Kritikern kan tänkas återuppväcka föreställningen om den Nya Människan, församhälleligad och hängiven det allmännas bästa. Problemet är att det finns ett samband mellan denna föreställning och den om överflödet. I valet mellan varandra uteslutande alternativ är ett otvetydigt "allmänt bästa" något operationellt obrukbart. Det finns i denna riktning heller inget sätt att komma in på frågan om hur man kalkylerar och mäter kostnader, hur man relaterar till resultatet, och det tycks inte ha gjorts något försök att begrunda vem som ska utföra dessa högst nödvändiga uppgifter, eller hur ett en gång fattat beslut ska genomföras. Återigen måste det betonas att tre betingelser måste uppfyllas innan något kan göras: *information* (vad som är bäst att göra och hur man bäst gör det), *motivation* (varför bry sig om det) och *medel*. Ingen av oss kan, hur välmenande vi än må vara och hur mycket vi än älskar våra medmänniskor, ha mer än en bråkdel av den omfattande informationen om ekonomiska och tekniska handlingsalternativ. Trots de bästa motiv kan vi inte handla utan att vi skaffat oss de nödvändiga medlen. Dessa kan kanske användas på alternativa sätt, och i ett system utan marknad måste de administrativt allokeras av någon (något organ) som är medveten/medvetet om alternativen.

Det marknadsfria system som förespråkas av vänsterkritikern är genom den makt det ger åt staten och dess höga funktionärer mer hierarkiskt, mer byråkratiskt och mer farligt än nästan något annat tänkbart alternativ. Ändå skulle en rätt trolig angreppsvinkel vara att fördöma mig för att jag föreställt mig en socialism med en fortlevande skillnad mellan härskande och styrda, det vill säga en vertikal arbetsdelning. Det bör, det måste finnas en socialistisk organisationsteori som sysslar med beslutsprocessen på olika nivåer. Existensen av nivåer och därmed behovet av en viss hierarki är enkla grundfakta. Medan det på ett lastfartyg finns en arbetsdelning, som inbegriper en kapten och en maskinchef, är det uppenbart att ingen av dessa kvalificerade individer, eller besättningen, rimligen kan veta vart fartyget bör bege sig. Ett rederi med någon ansvarig behövs för informationen om laster och andra fartygs rörelser. På samma sätt kommer säkert någon ansvarig individ (som inte "roterar" årligen) att vara ansvarig för elnätet, och någon kommer att behöva planera anläggning och utbyte av kraftstationer, överväga alternativ lokalisering och införande av alternativa energikällor med mera. "Folket" eller de "associerade arbetarna" kan göra detta lika lite som jag kan sjunga Wotans parti i Wagners "Ring". (Detta är faktiskt en dålig parallell, för jag skulle kunna sjunga Wotan, om än synnerligen uselt!) Slagordssentensen om att de kan göra det är bokstavligen meningslös, och detta har inget att göra med individernas intelligens eller motiv. Vad jag har försökt staka ut är ett system där största möjliga mängd beslutsfattarmakt är delegerad från centrum, där hierarkierna är många och därmed inte allestädes närvarande, där enskilda och grupper kan gå ut ur den nationaliserade sektorn om de så önskar, vilket garanterar en rimlig valfrihet åt människorna både som konsumenter och producenter. På alla nivåer ska relationerna mellan organisatörer och organiserade naturligtvis vara så demokratiska som den faktiska situationen tillåter. Makroplaner ska godkännas av ett valt parlament eller en annan vald församling och det ska på mikronivå finnas självförvaltning, även om det behövs konkurrens för att "automatiskt" tilldela kunderna ett ansvar, för att undvika att delintressen missbrukar en monopolmakt för egen räkning och för att trygga konsumentens valmöjlighet. Principerna för inkomstskillnader, privilegier och skatter ska beslutas genom demokratiska röstprocedurer, liksom pensioner och andra socialutgifter.

Maktmissbruk kommer att bekantgöras genom en fri press. Den politiska teorin kommer naturligtvis att släppa den inbyggt felaktiga föreställningen om ”statens bortdöende” och ägna uppmärksamhet åt den nödvändiga ”maktindelningen”, åt kontroller och balanserande krafter, eftersom en ständig vaksamhet ju blir nödvändig för att minimera det missbruk som makten över andra gör möjligt.

I sista hand måste dock den intelligente dogmatiska recensenten förlita sig till den rena tron, tron på ett slutligt förverkligande av Marx' dröm om ett rättvist, konfliktfritt, världsomspännande samhälle av jämlika medborgare som besekrat knappheten och som tillsammans bygger det goda livet utan pengar, förvärvsbegär och rivalitet. För mig smakar detta religion, ett slags sofistikerad *cargo-cult*. Jag är inte religiös till min natur och jag tolkar ”praxis” som rätt besläktad med praktik. Därav mitt intresse för en *möjlig* socialism. Kravet på utförbarhet bestämmer på förhand definitionen av socialismen och leder till ett medvetet tillbakavisande av romantiska utopier. Min kritiker kommer att vara oense med mig. Det är inget att göra något åt.

Man måste även förutse ett angrepp från ett helt annat håll. Man kan se lord Harris vässa sitt svärd vid The Institute of Economic Affairs. Socialismen måste avvisas, och en resonabel version måste fördömas desto starkare eftersom (hävdas det) den med säkerhet kommer att urarta till ett centraliserat tyranni, så småningom blir en ”väg till träldom” som Hayek säkert skulle ha sagt, även om jag skulle krediteras mina goda avsikter att undvika ett sådant resultat. Lovorden till den privata företagsamheten skulle beledsagas med varningar för de gräsliga följderna av en utvidgad roll för staten. Arbetarnas självförvaltning skulle ses som ineffektiv, med hänvisning till de jugoslaviska erfarenheterna och även till attityderna och beteendet hos särskilt de brittiska fackföreningarna, med deras notoriskt negativa inställning till tekniska framsteg och produktivitet. Vi skulle påminnas om – och det *med rätta* – hur arbetarna i dockorna lyckades stjälp London's hamn (och hur de är på god väg att stjälp även Liverpools). Den privata företagsamheten skulle höjas till skyarna och bristen på den beklagas. De många svårigheter och motsättningar som säkert skulle existera, och som nämnts i min bok, skulle understrykas, i synnerhet problemet med riskkapital, med belöning för framgång och bestraffning för misslyckande. Det skulle inte finnas särskilt mycket skaparanda och förnyelser skulle röna motstånd. Begränsningen av höga inkomster skulle förstöra drivkrafterna, slå ned initiativlusten och få talangerna att utvandra. Blandningen av plan och marknad, begränsningarna av den senare, skulle inte fungera, vara oförenlig med effektivitet. Och så vidare.

Mitt svar skulle gå i följande riktning. I jätteföretagens tidsålder är antalet individer som har möjlighet att visa företagsamhet, att delta i beslutsfattandet, blygsamt och sjunkande. Det kan mycket väl vara så att det faktiskt skulle öka med mitt här framlagda schema. Kanske har en genuint privat konkurrens ekonomi vissa fördelar framför min ”möjliga socialism”, men det som vi i verkligheten har ligger mycket långt från en sådan ekonomi, och det av skäl med djupa rötter i systemets egen natur. Tendensen till fusioner, till väldiga och potentiellt oansvariga transnationella företag är lika stark nu som tidigare, trots trustfientlig lagstiftning. Inflation och arbetslöshet uppmuntrar inte till effektiv resursanvändning. Kombinationen av monetarism, mäktiga intressegrupper (företagare och fackföreningar) och modern teknologi kan snart komma att sätta en fjärdedel av arbetskraften på gatan. Vad beträffar arbetarnas och fackföreningarnas beteende är detta en fråga av vital betydelse, men erfarenheterna går inte i en enda riktning. Det är sant att dockarbetarna mycket svårt har skadat de brittiska hamnarna till fördel för Rotterdam och Hamburg, men även i Rotterdam och Hamburg fanns det fack-

föreningar, vilket bevisar att alla inte behöver vara så närsynta (och uppriktigt sagt stupitt konservativa) som den brittiska sorten. Det är tänkbart att ett blint fullföljande av partsintressen kan stjälpas den socialistiska ekonomin, men det skulle även stjälpas en kapitalistisk. Kanske skulle kraven på högre lön bli mindre ihållande om allmänheten inte ständigt hade för ögonen en del mycket rika individer som inte utför något arbete alls, eller vilkas inkomster står i utmanande disproportion till det arbete som de utför. Risken för något slags populistiskt tyranni kan inte utmönstras, men Hitler steg till makten i en kapitalistisk stat, och det ekonomiska system som här föreslås ligger långt från det som underlättade stalinismens uppkomst. Jag skulle alltså återvända till den typ av argument med vilken boken inleddes.

Är då den "möjliga socialismens" värld något att önska sig, ens om den är uppnåelig? Åsikterna om detta måste gå isär. Finns det några alternativ som är mer attraktiva och samtidigt inte utopiska? (Den marxiska visionen är inte mer utopisk än den "fullkomliga konkurrensen".) Det kan hända. Fram med er, kritiker! Ni har inget annat att förlora än de bojar som binder er vid det konventionella tänkandet.

Bilaga 3: En anmärkning om utopin

Termerna ”utopi” och ”utopisk” har här använts nedvärderande och applicerats på Marx' vision av socialismen och tankarna hos vissa ”nyvänsteranhängare”. Somliga läsare kan drivas att protestera, och deras protest skulle kunna baseras på en annorlunda tolkning av ordets betydelse. Det skulle kunna hävdas att alla nya idéer är ”utopiska” när de först läggs fram, ty i det läget kan de inte vara tillämpade i praktiken. Exempelvis kunde ”kvinnlig rösträtt” ses som en utopisk föreställning år 1900. Det är utopiskt (i denna mening) att föreställa sig de brittiska fackföreningarna modernisera sina föråldrade strukturer, schweizarna ändra på sina invandringslagar eller dagens sovjetiska regering tillåta en oppositionskandidat i ett val. Tolkat så blir en fientlig inställning till utopismen liktydigt med fantasilös konservatism. Som det heter i en gammal akademisk satir: ”Inget får någonsin göras för första gången.”

Detta är emellertid inte min innebörd. Inte heller var det Marx'. När han kontrasterade den utopiska socialismen mot den vetenskapliga, tänkte han sig uppenbarligen att den förra var något slags lättjefull dröm, icke baserad på en analys av de realistiskt förutsägbara alternativen till en existerande situation. ”Det gäller... att förändra den”, sade han visserligen, men det står inte människan fritt att rita upp en värld ur sin egen fantasi. Vissa saker är omöjliga. Men inte ens år 1900 var eller betraktades kvinnornas rösträtt som ”omöjlig”, även om den inte kunde införas då. Förslaget att göra företagsledningen ansvarig inför en vald styrelse av arbetare kan vara önskat och förkastat, men det är inte utopiskt. Men det vore utopiskt att anta att en sådan styrelse endast skulle bekymra sig för det allmännas bästa, eller att det inte skulle finnas några konflikter med andra grupper av medborgare. Naturligtvis kan åsikterna om vad som ska anses som omöjligt gå isär. ”Lejonet ska vila vid lammets sida” får sålunda mening först inom ramen för en övernaturlig religion (eller om lejonet är starkt drogat!). Men det är inte alltid så lätt att dra gränsen mellan realiserbara ideal och fåfänga drömmar.

Agnes Heller noterar i sin intressanta bok Marx' tystnad i den rätt viktiga frågan om hur ”alla” (de ”associerade producenterna”) ska kunna fatta nödvändiga ekonomiska beslut, och anmärker att detta inte är ”någon tillfällighet” eftersom ”enligt hans egen åsikt kategorin intresse kommer att vara irrelevant i det framtida samhället, och att det därför inte kommer att finnas några gruppintressen eller intressekonflikter”. Hon fortsätter med att citera Ernst Blochs uppfattning om att det finns fruktbara och ofruktbara utopier. ”Det är i många avseenden”, fortsätter hon, ”som Marx' idéer om de associerade producenternas samhälle är utopiska, ställda mot dagens verklighet och våra egna handlingsmöjligheter. Men de är inte desto mindre *fruktbara*. Han upprättade en norm mot vilken vi kan mäta realismen och värdet i våra egna idéer.”¹ Den polske tänkare Bienkowski har skrivit: ”Låt oss inte förkasta den utopiska marxiska visionen: kanske kommer 'varor' och 'pengar' att försvinna en dag” (även om han naturligtvis starkt kritiserar naiva ultravänsterister som önskar sig genvägar).² Men jag blir inte övertygad. Som redan har hävdats skapar vissa av dessa föreställningar farliga illusioner och förvillar sinnet – även om jag givetvis inser idealens betydelse och önskvärdhet. Låt mig belysa med ett exempel. Ett samhälle utan brott är ett ädelt och värdigt mål, och vi bör verkligen eftersträva att eliminera brotten och betrakta förekommande mord, våldtäkter och inbrott som beklagliga fall av misslyckanden gentemot idealet – ouppnåeligt men ett mål – som består i deras frånvaro (och så länge de existerar kan ingen hävda att vi klarar oss utan poliser, låsmeder och annat sådant). Men föreställningen om ett konfliktfritt samhälle i vilket

¹ Agnes Heller, *The Theory of Need in Marx*, London, Allison & Busby, 1981, s 124 f och 130.

² W Bienkowski, a a, s 177.

(för att åter citera Agnes Heller) ”varje individ strävar mot samma mål... där varje individ uttrycker behoven hos alla andra individer och det inte kan vara annorlunda” är enligt min åsikt omöjlig (och inte ens önskvärd), och var och en som har sådana föreställningar om socialismen måste bli vilseledd, och det på ett *farligt* sätt. En tro om att brotten är möjliga att utplåna kan leda till handlingar avsedda att utplåna brotten, och även om det är osannolikt att sådana handlingar blir helt framgångsrika kan de ha positiva effekter. Tron att det kommer att råda full enhällighet under socialismen är inte bara felaktig; den enda handling som den kan ge upphov till är en *utplåning* av det avvikande, ett *genomdrivande* av ”enhällighet”. På samma sätt förhindrar den utopiska föreställningen om att makten inte kommer att missbrukas eller att det faktiskt inte kommer att *finnas* någon makt (ingen stat, inget behov av organ för medling mellan enskilda, grupper och samhälle, inga slags specialistfunktioner i fråga om företagsledning), ett aktivt begrundande av de nödvändiga medlen för att förhindra missbruk av (den nödvändiga) makten, eller av institutionella arrangemang som skulle kunna utvidga det genuina massdeltagandets roll inom beslutsfattandet. Marx' föreställning om att kapitalismen kan och måste ersättas med ”en återgång till 'arkaiska' typer av kommunalt ägande” (i ett av hans utkast till svar till Vera Zaslutj), får med all rätt Dora Sjturman att postulera, att detta innebär en ”industrialiserad primitivism som är äldre och enklare än *några* existerande former, inklusive de mest efterblivna... Och denna rörelse *bakåt*... framställs i alla agitations- och propagandamässiga framställningar av marxismen som en rörelse *framåt!*”³

Varför tycks Marx ha förespråkat det ”arkaiska” (och han skrev till och med: ”man får inte vara rädd för ordet 'arkaisk’)? Uppenbarligen för att han trodde att det primitiva samhället var enat och klasslöst, naturligtvis utan arbetsdelning, pengar, varuproduktion och alienation. Marx och Engels ansåg att ”människosläktets huvuduppgift är en återgång till de förlorade primitivt-kommunistiska idealen utifrån en ny teknologisk grund, inte i kommunal utan global skala”.⁴ Bienkowski hade otvivelaktigt just detta i tankarna när han skrev: ”Nästan alla utopier, oavsett hur vetenskapligt grundade de är, är i sin bild av framtiden omedvetna drömmar om en återgång till paradiset... Alla syftar på ett eller annat sätt till att 'göra slut' på historien, att låta dess processer sjunka ner i en organisk förening av individ och samhälle.”⁵ Det är min övertygelse att denna typ av utopiskt tänkande måste verka aktivt vilseledande, måste styra in var och en som tar det seriöst på irrelevanta eller farliga vägar. Så har det gått för många och så kan det gå för fler. Detta är ingen trivial fråga.

Kanske kan man omformulera Bloch: det finns oskadliga och skadliga utopier.

³ Dora Sjturman, *Nasj novyj mir*, Jerusalem, Lexicon, 1981, s 33. Hennes idéer och kritik är i mycket lika det som utvecklats i min bok

⁴ Ibid, s 23.

⁵ Bienkowski, a a, s 96.